

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti

LÉNGYEL DÉNES ÉS NAGY MIKLÓS

REGÉNYEK

67.

JÓKAI MÓR

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE
REGÉNYES RAJZOKBAN

I. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1969

Sajtó alá rendezte
TÉGLÁS TIVADAR és VÉGH FERENC

Lektorálta
OLTVÁNYI AMBRUS

Magy. i. T. 3.
91,590/I.

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1969

Printed in Hungary

A NEMZETBÖLCSŐ

Évezredek előtt, mikor még Európát kelet bölcsei ismeretlen, laktalan országnak nevezték, azon helyen, hol most Magyarország fekszik, egy tenger állott, — s messze innen, Ázsia északi belsejében, túl a köves pusztán, túl a havas hegyeken, élt egy nép, melyről az volt megírva a csillagokban, hogy egykor e tenger fenekét nevezendi honának.

Azon apró, fehér tengercsiga-héjak, melyekkel a magyarországi pusztáknak semmi növényt nem termő homokja el van árasztva,* a kővé vált conchyliák a Pozsonyon túli Farkasvölgyben, a délszigeti növények az ottani Kárpátok egyik kopár hegyoldalán, Erdélyben Vidra fölött egy egész hegy csupa csigakövéletekből, a pizskei márványvágásokban kővé vált ammonitülkők s a vasbányákban vassá vált tekercs-csigák találhatók, a halszárnyak lenyomatai a gipszrétegekben, a bányászás által kihányt állatnövények, s a kecskekörmök a Balaton körül, miknek faja egészen elűt a mostani hasonló életműszeres állatoktól és az irtózatok szakadékai, mikén a víztömeg a Farkasvölgy és a Vaskapu meredek szikláin keresztül csodás erőszakkal tört magának utat: homályos tanúi azon időknak, mikor e hon halmai felett kettős ég kéklött, egyik a menny, másik a tenger színe.

Ama másik tenger, mely az elfutott helyébe jött, — a magyar nép — nem hagyott ennyi nyomot maga után egykori honá-

* Azóta, hogy e munka iródott, e futóhomokot dúsan termő szőlőkertek foglalták el.

ban. És mégis rá lehet ismernünk volt elődeire. A nyelvtudós, a népbuvár tán megtagadná a hasonlatot, a nyelv, a viselet, a nevek nem bizonyítanak be előtte az ugyanazonosságot; de mi a szív ösztöneitől, a rokonszenvtől kérünk ítéletet, hasonlítást teszünk, nem az arcok, hanem a jellemek között; nem a szavakban, hanem a tettekben keressük a rokonságot: s őseinkre nem arról akarunk ráismerni: hogy mint kötötték fel a kardot? hanem, hogy mint viselték azt kezükben?

.....

Azon ismeretlen földrészében Ázsiának, mely a régi földleírók által Scythiának neveztetett, s mely a Bosporustól a Sárgatengerig, szélteben a chinai faltól a Jeges-tengerig terjedt, élt a többi közt egy egyszerű nomád nép, erkölceiben, jellemében évezredek óta nem változó.

A szabad ég alatt lakott, mesterségtelen karámokban, cserények mögött; szeretett a sík, halomtalan pusztákon tanyázni hol gulyáit méneseit legelteté: kevéssel beérte, a művészet kényelmeire nem szorult, maga készíté ruháját, eledelét, egyszerűen, természetesen mind a kettőt. . . . Éppen mint a magyar.

Vendégszerető volt; a jövevényt, még a legyőzött ellent is örömet rokonának fogadta: vagyont nem gyűjtött; de a mije volt, megosztotta . . . . . Éppen mint a magyar.

Fegyvert forgatni, lovon ülni úgy tudott, mintha az egyik kezébe, a másik alá lett volna nőve, s ha csatázni kellett, mindegyik pásztor kész katona lón; egy szavára a hadvezérnek két-, háromezerezer lovas állt a síkon s előrohantában nem gátolta se folyam, se kőfal, se aggodalmasan kiszámított hadi taktika . . . Éppen mint a magyart.

Bálványt nem imádott soha, szobrász vagy festő nem vált közüle, ki cserépből vagy festékből csináljon számára isteneket, csak egy istenség volt, melyre imádva tekintte föl, mely tempomba be nem fér, melynek áldását legközelebb érzi minden, a mi él, — a nap . . . és a csillagos ég. S ha éjente a magyar pásztoember a fűben elfekve, öntudatlan áhitattal bámul fel

az ég csillagaira, ama titkos érzés, mely őt virrasztani kényszeríti, nem a hajdani csillagimádás-maradvány ösztöne-e szívében?

Vezéreit *fejedelemnek* nevezé, hozzájuk hű volt, vagyonából és véreből tizedet adott nekik, ha kellett, föláldozta értök életét, de nem áldozta föl szabadságát. A *fejedelem* nem volt korlátlan despotája, minők azon kor és földrész minden egyéb uralkodói; a *népgyűlés*,* hova minden bajnok lóháton jelent meg, határozott a nemzet hada és békéje felett . . . . Éppen mint a *rákosi országgyűlés*.

Az írást nem ismerék, de példabeszédek, *jelképek* valami magas eszmét hagynak gyanítani; azon eszme, amit Herodot mond róluk: hogy a scythák a birodalmukba betörő *Dariusnak* egy egeret, egy békát, egy madarat és öt nyilat küldöttek, így adva tudtára: hogy ha a föld alá bújni, víz alá merülni, vagy a léghen elröpleni nem tud, nyilaiktól fog megöletni, nem vérrokon-e azon másikkal, miszerint Árpád Szvatopluktól füvet, földet és vizet kért meghódolás jeléül, s hogy később is egy véres kard meghordozása hirdeté a hadra felhívást, s még mai nap is egy hant átadása szentesíti a megvett jószág birtokbavételét a magyaroknál?

Hol most a *Manguk* negyvenkilenc törzse lakik, ott lehetett e pásztornép hazája. Az évekkel növekedő népnek szűk lón az ős hon határa, de még inkább a vezérek dicsvágyának.

A több *vezér* fölött egy *népső* foglalta el a központosító hatalmat, s legrövidebb idő alatt huszonhat népet hódította meg, kik az Éjszaki-tenger és birodalma közt feküdtek, köztük az *Uigurokat*, kik írástudók voltak. (Ezek ismertették meg őket azon betűkkel, mikkel később a húnok Attila alatt írtak, nem hártýára, hanem hosszú vesszőkre, fölülről lefelé.) A Jeges-ten-

* E nemzeti gyűlést minden ősszel és tavasszal egy nagy síkon tartották meg. (Bővebben lásd e tárgyról De Guignes Histoire des Huns. Tom. II.)

ger* szabott határt hódításainak. Innen visszafordult délnek, hol a szomszéd chinai birodalom számlálta örök egyformaságú százezredik éveit. A mennyei birodalom egy ezerötszáz mérföldnyi hosszúságú kőfállal volt elválasztva a barbar tartományoktól. *De a bástya nem védi a népet, ha a nép nem védi a bástyát.* A hún sereg, mely a havasokon keresztül tört, folyamokon átúsztatott, pusztákat barangolt végig, küzdött éhséggel, délszaki naphősséggel, éjszakai faggal és huszonhat nemzet fegyverével, feltarthatatlanul hágott keresztül a szent falakon s veszedelmes gyorsasága összekuszálta a komoly chinai hadvezérek bölcs és körültekintő taktikáját. A minden elefántok ura, a nap testvéröccse, a chinai császár *Kao-Ti*** síkra szállva ellenök, egész próbált hadseregével együtt körülfogatott s hét napi éheztetés után kénytelen volt magát megadni nekik.

Ez idő óta a mennyei birodalom adót fizetett a nomádoknak aranyat, selymet, porcellánt — és a legszebb hölgyeket.

Szinte ezerháromszáz esztendeig állt fenn a húnok birodalma saját szülőföldjén. Hatalma mérhetetlen volt, ki győzhette volna őt le, ha nem saját maga magát?

A nemzet elkezdett pártokra szakadni, s míg a belvillongás elgyöngíté karjait, az erőtlenségét sejtő külellenség minden oldalról rátámadt, az egykor remegő chinai vezérek roppant hadsereggel nyomultak a hún birodalom belsejébe, s ott egy emlékszobrot emeltek, melyre az volt írva: hogy a szent sereg hétszáz mérföldnyire nyomult a hún ország belsejébe. Igaz ugyan, hogy csak egy ötödrésze ment vissza onnan.***

Másfelől a déli tatárok, a *Siempi* népe támadt ellenök s a hatalmas hún nép, a helyett: hogy ellenségei ellen egyesült volna, három egymást rontó pártra szakadt, s megszűnt lenni, belviszály miatt, a Krisztus utáni első században.

* Talán hamarább a Baikál az a tenger, mely fellázad a hajós ellen, ki azt tónak meri nevezni.

** Vagy Pater de Maille Histoire de Chine után, Lieupang.

*** Gibbon. A római világbirodalom története.

Ez is azt mutatja: hogy magyarok voltak.

A három külön párt sorsa is különböző lett.

Egy része ott maradt régi honában, hozzá törődve az idegen nemzetek jármához s eltöredezve, elporlódva a szomszéd nemzetiségek közt, más rész átment a mennyei birodalomba; a chinai császár egy diplomata nyájasságával fogadá az érkező erőteljes fajt, külön lakhelyet mutatott számukra,** vezéreiket kézcsókjára engedte jönni s kitüntetésekkel halmozá. E faj most is létezik éjszaki Chinában, a legújabban ott járt *Gützlaw* misszionárius állításaként több mint tizenhat millióra szaporodva. Sajnos, hogy nekünk nincs módunkban, mint más gazdag nemzeteknek, műértő tudósainak közvetlen vizsgálódásai nyomán kideríthetni, vajjon csakugyan nyelvokon nép-e az, mely egyéb vonásaiban hozzánk hasonlatos?***

A harmadik csapat, a legbátrabb, a legharcosabb faj, jobb szeretve a nyugodalmas szolgaságnál a veszélyes és nélkülözésekkel járó bujdosást, elhagyta a földet, melyet önfajának eltörpülése vesztett hazává tón, s mintha ősi istenét követné, a nap nyomán megindult nyugotra új hazát keresni, beletévedt a nagy tatár sivatagba, átment az Imauson s elveszett a chinai történetírók szemei elől, hogy egy másik világrész historikusaival beszéltesse óriási tetteiről, véletlenül támadva elő a hanyatlani kezdő ó-világban, mint egy nem várt üstökös csillag, mely birodalmak enyészését jött el megjósolni.****

** Charsi és Ortus tartományokat. L. Gibbon R. V. B. T.

*** Későbbi vizsgálatok nagyon kérdésessé teszik ennek az adatnak a hitelességét. Azóta több magyar utazó vállalkozott Ázsia ezen hegyes vidékének felkutatására; de azok a vidékek, a természeti akadályok s az ottlakók idegenkedése miatt hozzájárulhatlanok maradtak előttük. Körösi Csoma Sándor e század elején, Széchenyi Béla gróf az újabb időkben eljutottak Thübet belsejébe, de magyarokat sehol nem találtak; a forró képzelet még is fentartja a hitet, hogy ott kell lenniök.

**** Ezen őshagyományok egyike volt tárgya „Varchoniták” című elbeszélésemnek.

A Z Ú J H A Z A

A mióta Magyarország földén ember lakik, vitatott birtokáért a vér nem szűnt meg rajta folyni soha.

Még nedves lehetett a föld a medrét elhagyott tenger vizeitől, a folyamok, mik most partjaik közt folynak alá, szétterülve mérföldnyi széles területben szivárogtak erre-arra, el-eltévedezve az irtatlan rengeteg között, mely hegyet és rónát benőtt, az örökös egészségtelen köd az év három szakában nem engedé a napsugárt a földre jutni, széles erdőkkel benőtt mocsarak terültek el mindenfelé, és a térnek még nem volt neve, nem volt ura.

A római birodalom hatalmának tetőpontján állt, a hol határai végződtek, a költők azt mondták: hogy ott a világ vége.

Augustus Octavianus volt a legelső, ki észrevette a névtelen országot, mely provinciáival volt határos s nemsokára római cohorsok jelentek meg a *Murus* és *Arabo* (Maros és Rába) vidékein.*

A föld akkori lakói, a fenevadak, s a mindeneknél vadabb lakó, a félmegtelen ember, ijedten hagyták el barlangjaikat a fényes hódítók fegyverzöreje előtt s a meghódított földet rövid idő alatt sáncok és csatornák szeldelték keresztül, az irtott erdők helyén kerített városok támadtak, a roppant Istert nagyszerű állóhíd vette járom alá és az őslakók megtanítottak római törvényeket tisztelni.

Az izmos durva bennszülött nép gyakran belefulasztá a fényes hódítók légioit a mocsarakba, miknek csatornáit ásní rabmunkául volt reá kiszabva, de a hadtudomány győzött a fellázadt jogon s a leküzdött lázadók vérét nem egyszer itta védelmezett föld, míg fiaikat messze idegen hazákban rabszolgául adta el a bosszúálló erőszak, vagy besorozta légioiba, s vitte más barbarok ellen.

*Julius Caesar ugyan már ekkor két erősített helyet telepfített meg a Duna partján, az egyik volt Juliobona, a másik Colonia Julia.

A meghódított tartományok nevei lettek *Pannonia* és *Dacia*, s mintha sejtő előérzet figyelmeztette volna a győzhetetlen hódítókat amaz ismeretlen világra, mely még akkor a földképeken mint határookra nem osztott, erdőkkel benőtt kietlen jelent meg, lakhelye meg nem számlált tömegű népeknek: a folyamok mentében mindenütt védvárak épültek, egymással hadtani láncolatban állók: *Győr*, *Ó-Szőny*, *Buda*, *Zágráb*, *Eszék* mellett most is találni még omladékmaradványokat népes városokból, miknek csak neveik maradtak fenn. A földműves ekéje gyakran vet föl tört urnadarabokat s régi penészes pénzeket a propraetorok palotáinak helyén. Az újabb időkben Ó-Buda határán egy egész régi római várost (Aquincumot) hoztak napfényre tudós régészeink, egy egész amphitheatrummal és meleg fürdőekkel.

A civilizált Róma zsarnoka volt a népnek, de jóltevője a földnek, melyet elfoglalt; a kiirtott erdők, a kiszárasztott mocsarak helyén szőlőhegyek, kalásstermő földek foglaltak helyet, a tájak képe átmelegült, szelídebb képet öltött s az erdőlakó vadnépek: a dákok, marahánok, quádok nyomonkint szorultak feljebb-feljebb messze kéklő hegyeik közé, honnét mikor alkalom akadt, pusztítva törtek alá a szent berkeik helyét elfoglalt falvakra, kiirtva a megtelepült idegen fajt s idegen növényzetet.

Míg a római legiók a bennszülöttek dacával küzdöttek, jött a világváltoztató hullámcsapás az ismeretlen földrészekből, nem vízözön többé, hanem vérözön alakban, — népvándorlás.

Egyik nép nyomta a másikat előre.

A számlálhatatlan Sienpi nép kiszorította Ázsiából a vele nem rokon scytha-fajt; ezek két részre oszoltak, egyik tömeg letelepült a Kaspi-tenger mellett, ezeket nevezték „*fehér húnoknak*”, fővárosuk *Gorgó*, később *Karism* sokáig egyike volt kelet legfényesebb uralkodó helyeinek.*

* Jellemző azon szokásuk a fehér húnoknak, mit Gibbon mond róluk Procopius után: hogy jó barátok és harctársak kötelezték magukat azzal ki elébb meghal, elevenen egy sírba temetkezni.

A másik tömeg volt a „*fekete húnoké*”, kik felnyomultak Balambér alatt éjszak-nyugot hideg tartományaiba, a Volga környékébe, melyet még a tizenharmadik században is *Hungaria magna*-nak neveztek** s maradványaik csak a későbbi századokban tértek vissza Chinával szomszédos eredeti hazájukba.

Ez új hazában is találtak ellenségre. Ezek voltak az *alánok*, hatalmas, vitéz, hozzájuk méltó ellenség.

Évekig el volt a két külön faj a Tanais két partján egymás mellett, a nélkül, hogy egymásról tudtak volna, midőn egyszer szittyá vadászok a mocsaras őserdőkben egy bölényt hajtottak meg; a kergetett vadállat a Tanaisba ugrott, üldözőik utána s szilaj bátorsággal úsztak keresztül paripáikkal a széles folyamon s midőn a túlparton a bölényt elejték, „hajrá!” kiáltásaikra egy idegen csapat jött elő az erdőkből, a magas szőke kékszemű alánok. A két idegen faj megdöbbenve bámult egymásra s a honnan jött, oda ismét visszavonult. Másnap azonban a vadászok helyett hadseregek jelentek meg a partokon s a csataordítás pokoli harmóniájával összecsapott a két egymásra méltó ellenség, a véres ütközetben az alánok legyőzettek, királyuk elesett s a győzelmes húnok rokonaikká fogadták a vitéz ellenséget. Tán a kék szem s a szőke haj a magyar faj szülőttei közt maig is e testvérül fogadott nép emléke. E győzelem által még egy karral szaporodva, ráütöttek a húnok a *keleti góthokra*, azokat elhatározó ütközetben megverték; a legyőzött nép elhagyta római provinciákkal határos hazáját s a Duna partjáig nyomulva, elébb könyörgéssel, később fegyverrel nyitott magának utat a római birodalom határaiiba; s míg maga a húnok fegyvere elől futott, a keleti római birodalom hadseregét egyetlen csatában Adrinápolynál semmivé tette. Maga Valens császár is ott veszett, egy rágyujtott kunyhóban megéve.

** Egyike az akkori utazóknak, Rubruquis szerzetes azt állítja: hogy a közös eredetű nép ott mind általánosan magyarul beszélt. L. Gibbon R. B. T. és *Histoire de Voyage* Tom. VII. p. 269.

A kiűzött nyugoti góthok után elfoglalták a győzelmes húnok az új hazát; de a sors végzete nem az volt felőlük: hogy ennek maradjanak lakói; el kellett foglalniok a világot: hogy azután elveszítsék ezt a kis hazát is.

NIMRÓDTÓL ATTILÁIG

Hagyományaink egész Nimródig viszik fel a magyarok eredetét, a vadászok őseig, a kinek két fia volt, Hunyor és Magyar, a kik vadászás közben a Maeotis tó partján mulatozó tündérekre bukkantak, (Dule alán király leányaira) azokat elragadták, nőül vették. Ezeknek az ivadékaiból szaporodott el a húnmagyar nemzet, mely aztán századok múlva olyan hatalmas lett, hogy régi hazájában el nem férve, hét vezér alatt új hazát foglalni indult. E hét vezér neve volt: Keve, Béla, Kadocsa, Etele, Réva, Buda és Kádár. Sok népet meghódítva eljutottak a Tisza vidékéig, míg a római hadseregekkel találkoznak, Macrinus és Detricus vezérek alatt. A háromszor megújított ütközetben a római hadsereg megsemmisítettett, maguk a vezérek is elesetek, de elhullottak a húnok vezérei közül is öten, a kik közül a fővezért, Kevét nagy hún szertartással temették el, s azt a helyet elnevezték Keveházának. E drágán vett győzelem után csak két vezérük maradt a húnoknak, Etele és Buda. Népünk az elsőnek a diák krónika adta nevét fogadja el inkább: „Attila”.

Még Attilánál korábban is említ fel a krónika egy hatalmas húnfejedelmet, Balambért, a ki a negyedik században a Volgától az Aldunáig minden népet uralma alá hódított, de ennek a hőstettci már a mesevilágba enyésznek.

ATTILA

A mióta Róma isteneknek kezdte nevezni császárait, mind isteneinek, mind császárjainak nagyon aláhanyatlott a hatalma.

A bálványok oltárait lerontani eljött az „Isten fia”.

És a császárok trónjait ledönteni eljött az „Isten ostora” . . .

. . . Egykor szittyá pásztorok a fűben egy kardot találtak, melynek lapjai ismeretlen csodás jelekkel voltak beírva. A hún mágusok, a *táltosok* azt mondták e kardról: hogy ezt maga a *hadisten* Hadur veté elá az égből s azóta e kardot imádták a húnok, az oltár tetejébe állítva, ősiszten gyanánt.*

Lehetne-e rövidebben és találóbban jellemezni e népet, mint az által: *hogy ősisztenét egy kivont kard jelképében imádtá?*

Legelső királyuk, *Rugila*, majd szövetségese, majd adófizetetője volt a római birodalomnak. *Theodosius* császár háromszázötvenfont arany sarcot fizetett neki évenként, a miért ő magát római vezérnek engedte neveztetni, s a *Rugila* holta után a királyi hatalmat öröklő két unokaöccs *Attila* és *Buda* ez adót *hét száz font* aranyra emelte.

A római császár aláírta a sok pénzzel s még több gyalázzal vásárolt békekötést, melynek tartósságáról azonban levette a sors kezét, a midőn *Attilát* hagyta születni

Ősei mind vezérek és hősök voltak, ő maga mindnyájuk közt legnagyobb, mintha valamennyi szellemét egymaga örökölte volna.

Izmos, ideges természetén erős, emelkedett fő uralgott, melyben korona nélkül is meg lehetne ismerni a királyt. Villogó szemei előtt a legbátrabb is leütötte tekintetét, sötét arcát ritka szakál környezé.

E leírás különben gyanus, mert nem egykorú történetíróktól ered, s mint tudjuk, az akkori írástudóknak nem sok okuk lehetett *Attila* alakját eszményíteni.

* *Ammianus Marcellinus* „gladius barbarico ritu humi figur nudus eumque ut Martem — — verecundius colunt”.

Ez emberi meteor kezébe ragadta a hadisten kardját, mit népe addig az oltárra tűzve imádott s tettei bebizonyították, hogy a kéz, mely azt onnan levette, méltó rá: hogy Hadur kardját viselje.*

A hún nép már ekkor oly hatalmassá nőtt, hogy ha karjait kiterjeszté, egyik kezével a Duna, másikkal a Tanais partjáig ért, s csak akarnia kellett: hogy a közbeeső elgyengült római birodalmat acélkarjai egy ölelésével agyonnyomja.

A legelső vér, mi Hadur kardja után omlott, rokonvér volt, azon húnok vére, kik a békét hirdették, eretnek tant azon nép közt, melynek vallása harc, istene Hadur, annak jelképe egy kard volt. Meg kelle halniok, köztük Attila testvérének Budának.**

E vért nem uralkodásvágy, nem kegyetlenség ontá, hanem azon hideg elv, melyet a világszellem megérlelt, s melynek világharcra volt szüksége: hogy a világot újjá alakítsa.

Kellett jönni egy Attilának, ki a Caesarok természetelleni uralmát ízekre törje s midőn munkáját, melyre hivatva volt, befejezte, nyom nélkül elenyészszék maga is, fejlődni hagyva a szabaddá lett népek jövődjét.

Ez első vér után szakadatlanul folyt a harc; elsőbb megindult éjszakkak, nyugotnak, Thuringa és Burgund s az Oceán szigetei és a mi közbeesett, mind meghódolt a hún király fegyverének, a skandinávok és geougok aláveték magukat, a két leg-

* E kard volt az, melyre az avarok esküdni szoktak, s melyet a magyarok is sokáig ereklyéül őriztek, míg Salamon király anyja Ottónak el nem ajándékozá. Dugonics. Bél. Oláh.

** Attila korából e tényt mint vad kegyetlenséget említi fel a história, míg a tizennyolcadik század végén a girondistákat meggyilkoltató jacobinusok mentő, sőt dicsőítő szavakra találnak előtte.

Attila és Buda történetét öröklté meg Arany János a tárgyhoz méltó nagyszerű hősköteményeiben.

A német irodalom egyik legrégebb remekműve is Attila harcait öröklté meg: a „Nibelungenlied”, melyben Attila „KönigEtzel” név alatt szerepel. Lefordította e hősköteményt magyarra Szasz Károly.

nagyobb király, a góthoké és gepidáké volt minisztere, a többi apró királyok voltak testőrei és fegyvernökei, kik zászlói alatt szolgáltak, kik egy intésére hétszáz ezer fegyverest tudtak csatarendbe állítani.

Azután fordult a hadisten kardja délnek és keletnek a római birodalomnak.

A legcsekélyebb ok, egy kis vásári összeveszés indította meg a húnok harcát a byzanci birodalom ellen. A keleti ország roppant seregei három ütközetben tönkre verettek a hún fegyverek által, Attila három lépéssel átlépte a roppant birodalmat, minden lépésének lábnyoma egy-egy győzelmi csatátér volt.

Theodosius Byzanc erős falai mögé vonta magát, de mintha ég, föld pártjára esküdött volna az ellenállhatatlan hódítónak, egy irtózatos földrengés ledönté a megvíthatlan bástyákat s a keleti császár kénytelen volt a barbar fejedelem kegyelméért könyörögni, tizenöt napi járó földet engedve neki birodalmából s az évi adót kétezer száz fontra emelve.

Ez időben egy eunuch, *Chrysapius* uralkodott a császáron és annak birodalmán; ez egy eunuchhoz méltó fegyverrel készült Attilát legyőzni: az orgyilkos törével; a szándékot maga a császár is helyeslé.

Edekon, Attila követe Byzancban, szólíttatott fel e tett kivitelére, s ez elég ravasz volt abba beleegyezni s az ajánlott erszényt elfogadni és Attilát tudósítani az egésről.

Nemsokára követeket küldött a császár Attilához.

Az ellene forralt szándékról értesült hún fejedelem akkori fővárosában, hihetőleg *Jászberényben** fogadta a semmit nem sejtő követeket.

A fejedelmi főváros akkori nagyobb részint fából épült házai symmetriai csinnal voljak elrendezve, maga Attila palotája is egészen fából épült csinos tornyocskákkal egy domb te-

* Dugonics szerint Szegeden.

tején és sajátságos célirányos elrendezéssel. A mindenféle épületfák színeik szerint voltak kellemes tarkaságban egymás mellé alkalmazva, a szobrok veres fenyő, a falak fehér gyertyánfa, a talpazat barna diófából és a falak kirakva tarka eres gyökérfából. Az ajtók sárga fájába csaták és áldozatok képei voltak vésvé. Az egész épület simított négyszögű szobrokból vert sáncölöpökkel volt bekerítve.

A byzanci követek maguk sem titkolhatták el meglepetésüket a hún építészet sajátosságai felett: a magas, gömbölyű, vagy ki-gyósan csavart oszlopok, az idomzatos összeállítás s a saját ízlésű faragványok, a chinai és hindu építészet ízetlen halmazottsága nélkül, bizonyítani látszának, hogy tudna e szép művész is lenni, ha ráadná magát.

A húnok feleségei fogadták először a követeket, kik eltérőleg a keleti féltékenység zárkozó elvétől, nyílt vendégszeretettel fogadták férjeik helyett az idegen vendéget, jellemző nemzeti szokásból egy meg nem szégyenítő *szűzies öleléssel*. E szokás még mai napig is fenmaradt a magyar ős jellemében, a bensőjében tiszta, őszinte hű lélek nem találja magát megbecstelenítve egy a jó szív üdvözlétéül nyújtott csók, ölelés által, s a féltés nem talál tárgyat a tisztelet vagy ártatlan tréfa e jeleiben.

Attila neje, *Cerka*,* nőudvarától környezve fogadta el a vendéget, a hún nők arany hímzéssel voltak elfoglalva, bogláros kardkötőket készítettek férjeik számára; a hún vitézek öltözete, lovaik csótárjai ragyogtak a gyöngyös és drágaköves hímzektől, mikkel gyöngéd női kezek ékesíték a győzelmeket. A hogy az a szokás a viseletben a magyar népnél mind a mai napig fenmaradt: a cifra szűrők, bundák, a kalotaszegi varrottások mind a másfélezer év előtti nemzeti divat maradványai.

Csak Attilán nem ragyogott semmi. Egyszerű volt ruhája, viselete, mint őseié, kik a pusztában vándoroltak.

* Vagy Réka.

Fegyverzetén semmi arany, lova szerszáma egyszínű, trónja egyszerű szék-fából, semmivel nem ékesítve.

Hidegen, szigorúan fogadta a követeket, de egy szóval sem hányt szemükre az alacsony tervet élte ellen. Azon szökevényekre, kiket Theodosius eltagadott, azt mondta: hogy ő csak szégyell, de nem fél saját szolgálóival küzdeni.

Estére meghívta a követeket lakomára.

Fehérbe öltözött nők sorai vonultak a király előtt a lakoma terméig, kik fehér fátyolból, mit kezeikkel fölemeltek, tartottak mennyezetet a nemzeti dalokat éneklő szűzek kara felett.

Palotája előtt kedvencének *Onegisius*-nak neje üdvözlé hölgyeivel együtt, nemzeti szokásból hússal és borral kínálva a királyt, mit az fennülve lován, egy ezüst asztalon nyújtatva fel magának, megízlelt, a nőt üdvözlé s tovább ment.

A kik beléptek a terembe, mindnyájan egy kelyhet köszöntének a hún királyra s azzal helyet foglaltak asztalaik mellett.

A fehér vászonnal terített asztalok csillogtak az arany és ezüst edények és kupáktól, csak Attila ivott fakupából, és evett négyszegű fatányérról, s az asztalra felhordott étkekből nem ízlelt mást mint húst.

A vendégség közepett serleget töltetett magának a hún király s azt egyik jelenlevő vendégére, *Berich* fejedelemre köszönté, s utána felköszönté egyenkint vendégei kedvesebbjeit, mit a jelenlevők mind hangos éljenzéssel s összeütött serleggel fogadtak; mint azt most is ezernégyszáz évvel később szokták tenni a magyarok, ha vendégükkel vigadnak.

Vendégség után két ifjú szittya énekes jött Attila asztala mellé s énekelt hős költeményeket győzelmekről, vitézekről, régi ősokról és új hazáról. Némán hallgatta mindenki. Láng gyúlt ki az ifjak arcán az ősök nagy tetteire, és az ősz, vén emberek, kik önhírüket hallák dicsőíteni, öröm és bú könnyeit hullatták, az örömet a multak emléken s a bánatét: hogy a jövőt nem oszthatják, s kézi jaik idegeit pengetve kísérik a lant húrjainak zenéjét. Vajha az ősi költeményekből egyet feljegyeztek volna az

utókor számára. Ez az adat bizonyítja, hogy a költészet és a zene már az ős húnoknál is otthonos volt.

Ezek után idegen szemfényvesztők jöttek a társaságot mulatgatni. Idomtalan alakuk, esztelen csacsogásuk, csodálatos mozgásaik s eltorzított öltözetök kacagásra gerjeszté a húnokat; ha önnemzetbeliök tette volna magát ily csúffá, tán megkövezték volna, mert költő és művész vált a szitryafajból, de a bukfenhányást s kötélen táncolást másnak engedte.

A kacaj és torzodítás közepett csak Attila arca maradt nyugodt és szigorú, egy vonás el nem húzódott rajta, csak akkor látszott enyhülni egy pillanatra érchideg komolysága, midőn legkisebbik fia Csaba bejött. Azt megölelgeté aryai gyöngédséggel mosolyával, megveregette piros, teljes gyermekarcát; a jócsok azt mondák: hogy ez fogja az ő birodalmát fentartani . . . .

. . . . Ha láthatná most jóslata beteljesülését, ha láthatná a maroknyi székely népet, mely a nagy hún birodalomból Csabával együtt megmaradt! . . . .

Másnap elbocsátá Attila a császár követeit, megajándékozva arannyal, ezüsttel és nemes paripákkal s nem említve előttük császáruk hűtlenségét.

A vendégszeretet tisztelni tanítá még az ellenséget, még a hűtlent is.*

De nyomban követték őket Attila követei: *Eslav* és *Orest*, kik nyiltan, őszintén léptek a császár elé, szemére hányva az orgyilkolási tervet, elmondva neki: hogy Arcadius fia méltatlanná tette magát őseire e merénylet által, melyért őt Attila megveti és neki megbocsát. S lábaihoz veték az erszényt, melylyel Edekont akarta megvesztegetni.

Theodosius nem élte túl dicstelen élte e legmegalázóbb pillanatát, a vadászaton lova leveté és meghalt. Holta után nővére *Pulcheria* az eunuchot, ki Attilát meggyilkolni tervelé, megölette s annak roppant gazdagságát a fizetendő adóra fordítá. . . .

* Ez egész leírás a római követeik egyikének, Pricusnak, mint szemtanúnak hagyományához híven van előadva.

A CATALAUNI TÉR

A sors nem számít emberi észszel. Míg kelet új császára, Marcian féltette birodalmát a hún fegyverek lávarohamától, addig egy véletlen nyugotnak fordítá azt.

A frank fejedelem *Klodvig* holta után fiai összekaptak a trónon, s míg az egyik Rómát hitta segítségül, addig a másik Attilához folyamodott.

Két irtózatoss hadsereg sietett egyszerre nyugot felé, mintha Európa minden népei ott adtak volna egymásnak véres találkozót, egyik a hún, másik a római. Amannak a keleti, ennek a nyugoti góthok voltak szövetségesei és a mi nép az Éjszaki-tengertől a Közép-tengerig lakott, mind sietett a különböző zászlók alá, céltalan, oktalan harcvágytól űzve.

A *catalauni téren* találkozott a két ellenséges hadsereg, a legnagyobb, minőt valaha a föld hordozott; egyenlő erős, vitéz mind a kettő.

A római sereget *Aetius*, a góthokét *Thorismund* és *Theodorich* vezérlék; a hún sereget *Attila*.

Csata előtt előhivatá a táltosokat s azok azt jövendölék neki: hogy az ellenséges vezér el fog esni, de azért ő sem lesz győztes. Ekkor kiállt seregei elé s ősi szokásként lelkesítő beszédet tarta hozzájuk. Szavai egy király, egy hős szavai voltak, kinek tettei nem hazudtolták meg azt, a mit beszélt. Úgy szólott bajnokai előtt a csatáról, mint egy örömnünnepélyről; „az ütközet győnyörei”, mint ő azokat lefesté, megdöbbsentik a historiabuvárt, tanubizonyságot téve róla: hogy élt egykor egy nép, kinek győnyör volt a csatatéri halál.

„Én magam hajítom el a legelső kopját!” monda a hún király s a jövő pillanatban a nyilak fellegei repültek egyik táborról a másikra s az általános csataordításban összezapott a két roppant tábor, szemtül szemben dárdával, karddal és buzogánnyal rontva ellenére.

A tábor közepére állított húnok buzogányai iszonyú roham-

mal törték keresztül a római hadsereg közepét s akkor egész erővel az elszakasztott szárnyak fordulva, elkezdék úzni a góthokat, miközben saját balszárnyukkal való összeköttetésük megszakított.

Az ellenséges fővezér Theodrich e rohamban elesett, a táltosok jövendölésének első része beteljesült; ekkor előrohant a halmokról fia Thorismund, a húnok fedetlenül maradt oldalát támadva meg s beteljesült a jóslat másik fele. A győzelem kicsikartotta Attila kezéből.

Késő estig tartott az ütközet, felbomlott minden rend, minden összeköttetés mind a két sereg egyes dandárai közt; összekeveredve, csapat csapat ellen küzdött s midőn az éj elválasztá a küzdőket egymástól, *százhatvankétezer halott* feküdt a csatatéren, a nélkül, hogy a győzelem jobbra vagy balra hajolt volna.

Mind a két fél visszavonult táborhelyére, vertnek érezve magát; Thorismund és Aetius, a csata zavarában a hún sereg közé keveredtek, a góth királyfi lováról leveretett s csak kísérőinek önfeláldozása menté meg apja sorsától.

Az éjt mind a két tábor sáncai közt tölté. A rómaiak paizsokkal, a húnok szekerekkel vették magukat körül, mindketten az ellenfélre várva támadásra.

Attila nyergekből egy máglyát rakatott, azon férfias elhatározással, hogy ha legyőzetik, magát azon égesse meg.

A góth história-író a barlangjába zárt oroszlánhoz hasonlítja őt e pillanatban.

De az ellentábor sem volt kevesebb zavarban, mint a húnoké, s míg Attila naponkint várta tőlök a megtámadást, egy reggelen meglepte a holt hallgatás, mely a catalauni téreken az eltávozott lármás ellentábor helyét elfoglala.

De ő sem üldözé az eltávozottakat, még néhány napot töltött tábora szekérsáncai közt, ellenére várva, akkor visszafordult, átkelt a Rajnán s visszatért Magyarhonba. Mindkét fél ott hagyta halottait s a ki nem vívott győzelmet a catalauni síkon.

A DETRE-MONDA

Hagyományaink följegyzői egy kiváló hős alakot örökítenek meg Attila viselt dolgai között, a ki majd vele szemben, majd mellette harcol ez a szász Detre. Némely írók azonosítják a cesomauri ütközetben a római és góth sereget vezérlő Detricussal, a ki e megsemmisítő harcban nem esett el, csak egy hún nyilat kapott a homlokába; de azt a kezével eltörte, s a benmaradt nyílheggyel elmenekült: ezért a húnok „halhatatlan Detrének” nevezték. Később meghódolt Attilának, s legbensőbb tanácsadója lett a hún királynak, ki annyira megkedvelé, hogy egy unokahugát adta hozzá feleségül. A ravasz és bosszúálló Detre azonban, ki később Attila harcaiban részt vett, sőt azokat ösztönzéseivel előidézni segítette: a hun király holta után fondorkodásaival összeveszté Attila fiait, a minék a siralmas következése lett a királyfiaknak egymás elleni harca, a hún nemzet megsemmisülése.

A LEGSZEBB HALÁL

Róma falai közt élt egy fejedelmi nő, kiről azt jóslták az augurok: hogy szerelme miatt egykor a birodalom alapjaiban fog megrendülni.

E nő neve *Honoría* volt.

Jóslatok az által szoktak leggyakrabban teljesülni: hogy a babonás hit maga készíti elő számukra az útat, az által, hogy következményeiket el akarja háritani.

A császárlány egy kolostor szűk körébe záratott el, ott őriztetett gondoskodó szent szűzek által, imádsággal, énekléssel töltve az időt.

Az imádság, az éneklés elűzi az ördögöket, de nem űzi el a szerelmet, mely megjelenik a szívben hivatlanul, óvhatlanul. Honoría érezni kezdé azt a sejtő, vágyó érzést, melyre nézve a

kolostor fala szűk és hideg. Nem titkolá, hogy szeretne kimenni a világba.

Ekkor tudtára adták, hogy e kolostor börtön és börtönőre Róma, és Rómával nem bír senki.

Így töltött évet év után a császárléány epedésben, hervadásban; várva, hogy lesz-e valaki börtönőrénel hatalmasabb, a ki őt megszabadítja?

Egyszer, mint a földindulás, futott végig a világban az országokat reszkettető hír: hogy jött egy hatalmas nagy király, ki előtt hullanak a koronák, mint meteorok, kinek egy intésére országok enyésznek el, kinek nevére sápadtság futja el a legbátrabb legionarius arcát. . . . E név „Attila”.

A császárléány róla álmodott.

A hír napról napra új dolgokat beszélt a gyászban ünnevelt hősről, még a földrengés és az üstökös csillagok is őt látszottak hirdetni. Sírtak a nők, reszkettek a férfiak tettei hírére, csak egy kezdte iránta szerelmet érezni: Honoria, a császárléány.

Az ideálját némán alkotó női szívet elbűvölve ragadta magához a nagyságában irtózatos férfi képe, egyszer alkalmat lelve rá, Honoria jegygyűrűt küldte a hún királynak, ki tőle száz meg száz mérföldre távol a Tisza partján tanyázott egyszerű palotájában.

A hideg, szigorú férfit meglepte a szerelmi ajánlat. Felhívás volt a harcra, megalázni a büszke Rómát egy szenvedni kényyszerített nőért s a kivívott dicsőség felett szerelmet nyerni jutalmul.

A nép egy szavára lóra szállt, náluk a harc istentisztelet volt, akárhol, akárkivel, csak alkalom lett légyen oly halálra, mely érdemeket adjon egy másik életre.

Itália narancsligeteit egy parancsszóra eltapodták a szittyia lovasok patkói, az Alpeseken hadseregek törtek keresztül és sokáig *nem termett fű azon a helyen, hol Attila seregei megjelentek.*

Az erős Aquileja falai állították meg a hódítók rohamát, az iszonyú násznép három hónapig ostromolta a várost a vőlegény

nevében, s Attila már félbe akarta hagyni a sikertelen ostromot, midőn a városból elköltöző *gólyák*, mik fiaikat elhordák a tetők-ről, megjósolták neki: hogy az a város veszni fog. És a következő nemzedék már romjait sem találta a városnak, melyet Honoria kérői elpusztítottak.

Tizenegy város osztozott e sorsban. Pusztult, a mi ellenállt, de a mi meghódolt, érzé kegyelmét.

Attila tisztelé a művészetet, s hogy maga is műértő volt, mutatja az az eset, mit az olasz krónikák említenek róla: miszerint a milanói császári palotában egy képet látva meg, melyen scytha fejedelmek borulnak a római császár lábaihoz, azt nem semmisíteté meg, hanem egy másikat festetett melléje, hol római császárok aranyat töltenek adóul a szittyia király lábához; s hogy jó ízlése volt a költői művek iránt is, kiviláglik abból is, hogy *Marullus* poetát, ki hozzá igen rossz verseket írt, máglyán akarta megégettetni, hanem azután beírta vele, hogy verseit, mikben Attilát Istennek nevezé, gyújtatá meg helyette. E nagylelkűség óta a Marullusok nagyon elszaporodtak.

A keresztyén írók egy legendát említenek föl Attila e hadjárataról, melyet költői szépségeért mi is ide jegyzünk.

Egy éjjel, midőn Attila Róma ellen nyomulva sátorában álmatlanul virrasztott, hirtelen sajátságos csillagsugáros fény ömlött el körül s a magasból két fényes alak szállt le hozzá, fejük körül fénykarikával két apostol: *Péter és Pál*.

— Mi az Isten követői vagyunk — mondának a királynak.

— Én is az vagyok, — felele az merészen.

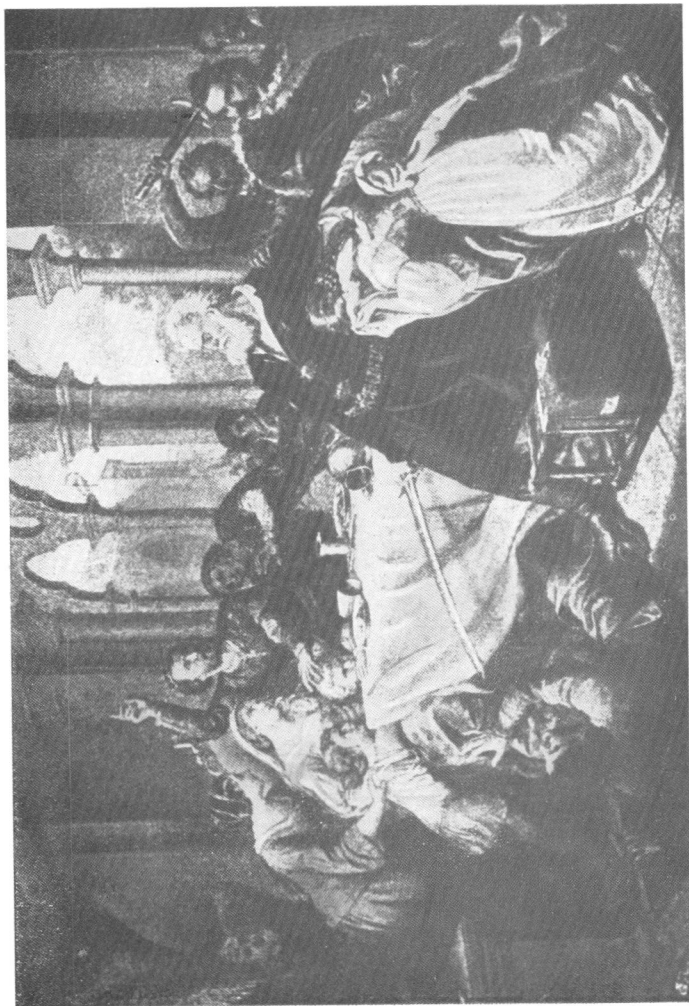
— Mi a népeket boldogítani küldeténk.

— Én pedig őket megbüntetni.

— Visszahivatol általunk, a honnan küldve vagy, — mondának neki az apostolok, s azon pillanatban eltűntek szemei elől, a mennyei világosság elmúlt, csak a lobogó mécs vetett halvány fényt a sátorban.

Vata lázadása (kép az 1902-es díszkiadásból)

Zach Felicián bosszút áll (kép az 1902-es diszkiadásból)

E jelenet *Raphael* ecsete által örökítve, oltárképül van felállítva a Szent-Péter templomában.

Attila rögtön hivatá táltosait s jövendőt olvastatott magának általok a szent tűzből.

Ezek azt felelték neki: hogy *Alarich sem élte túl a szent város elfoglalását*. Egy másik legendát is jegyzett fel a krónika: midőn Attila Róma határát át akarta lépni, hirtelen leszállt eléje a légből három sorsnemtő (alirumma), a kik fenyegető szóval kiáltának reá: „vissza Attila!” Ez is művészi alkotás tárgyául szolgált.

Másnap követség jött hozzá Rómából, a város legtekintélyesebb férfiai, élükön a pápa *Leo*, jöttek kegyelmet könyörgeni a megalázott szent város falainak.

A világ királynéja, a nemzetek anyja, a föld koronája: Róma feküdt önként porba borulva a hún király lábainál s Attila, kinek intésére patakonkint folyt a vér, nem nézhette a megalázott könnyeit, fölemelte az elesettet; szemcinek tekintete, melyet haragjában nem volt ember, nem volt király, a ki kiállhatott volna, visszaadta az elaggott Rómának az életet. Vissza fordult seregével, a távol világváros falai közül oly sejtelmesen zengett utána az Istent dicsőítő „hosanna”. Az „*Isten ostora*” érzé, hogy vissza kell térnie urához.

A kért menyasszony álmoképe sokáig üldözé a királyt, sem a csata, sem az áldomások zaja nem birta azt elfeledtetni. A szerelem sebét csak a szerelem gyógyíthatja be.

Egy napon meglátta *Ildikót*, a frank királyleányt.*

Attila nőül vette őt.

A menyegző napján összegyűltek palotájában népe fejedelmei és a szolgakirályok mind, késő éjjig tartott az áldomás, fogyott a bor, nőtt az öröm; a bajnokok *kézíveik húrját pengetve* daloltak borról és vérről, örült mindenki, midőn a király is víg volt, tán először életében, a halál angyala emberi alakban, ki soha

* Mások szerint Mikoltot, a braktán királyleányt.

sem tudott örülni, ki mindig komoly, szomorú volt, mintha mindig azon százezreket látná maga előtt, kiket megölt és a kiket meg kell még ölnie; ma víg volt életében először és utolszor.

Éjfél után visszavonult palotája belsejébe. Az álom lezárta szemeit, feje szép kedvese keblén nyugodott, a nehéz korona leesett róla; a vigadók éneke olykor keresztülhallott hozzá.

És álmodott. Egész élete végig futott szemei előtt, — látta csatáit, — a futó ellenséget, repülő nyilak fellegeit, — látta a királyokat trónja zsámolyánál, — látta a városokat elenyészni a föld színéről, koronaalakú hullócsillagok futottak alá az égről. Az ég távolában egy csillag ragyogott felé. Minden győzelme után fényesebben szokott ragyogni. A csillag közelebb jött hozzá. Sugára rásütött homlokára, valami túlvilági melegséggel, szép Ildikó csókja volt e melegség. A király mindig közelebb látá a csillagot, s ha visszatekintte, oly alant maradt tőle a föld. Künn a tiltosok csillagimádó éneke rezgett az elnémult éjszakában. Egy pillanatban sikoltva ugrott fel kerevetéről Ildiko és száz mérföldnyire onnan a *byzanci császár*. Ez álmodásban látta *Attila kezívét ketté törni*, amaz Attila vérét érzé végig folyni keblén. A hún király, az Isten ostora, visszatért ahhoz, a ki küldé.

Midőn vezérei eljöttek őt felköltetni, már akkor ő őseinél vala, a napsugáros mezőkben, egy csillaggal közelebb ősi istenéhez, a naphoz.

Diadalról álmodva, szerelmet élvezve, s mégis elvérezve halt meg.

Holttestét *hármás koporsóba* tették; ki soha nem viselt magán aranyat, holta után arany-, ezüst- és vaskoporsóba záratott. Most ott nyugszik valahol a Tisza medrében. Sírásóit, kik eltemették, visszatértükben a húnok legyilkolák, hogy soha meg ne tudhassa senki a helyet, a hol Attila nyugszik.

Ha a fő meghalt, a test utána vész. A népek, kiket Attila egy korona alatt egyesíte, holta után feloszlottak alkatrészeikre.

A három királyfi egymás ellen támadt és a szövetséges népek ő ellenök, a *Netád* (tán Hernád?) folyó mellett zavart csata támadt, tizen harcoltak három ellen és ez a három is egymás ellen. Hún harcolt a húnnal, a mit szittyia nyíl el nem pusztíta testvérciből, megölte a góth kard, a gepida hellebard, a sarmata kopja; — a nagy hún birodalom egy nap alatt összeomlott.

Ellák, *Attila* legnagyobb fia, a harcban elesett, *Dengezics* fejét tizenhat év múlva a Hyppodromban mutogatták. *Csaba* a megmaradt töredékkel bevonult Erdély hegyei közé, ott megtelepült s a maroknyi székely nép mind az, mi a hún népből és a hún dicsőségből a késő századok számára megmaradt; nem örökölve ősei nevét, de örökölve harci nagyságát, tiszta erkölcsait és szerencsétlenségét.

S hol egykor a nagy hún nemzet lakott, nem maradt más emlék, mint egy-egy nagy *halom* a síkon, mi ott tán a csatában elesettek összehordott testeiből támadt, melyet maig is „*húnhalomnak*” neveznek.

Minden fűszál, mit most rajta lenget a szél, egykor harcos vitéz volt e téren, kiknek számára kicsiny volt az egész föld. . . . Milyen kis helyen megférnek most együtt. . . . Egykor a harcok tárogatója beszélt hozzájok, most a pásztor tilinkója szól le róluk; körül a rónán nyugodtan legelésznek a nyájak.* Ennyit jegyez föl a hagyomány a XIII-ik században élt Kézay Simon nyomán. (*A hadak útja. E cím alatt írtam meg azt a néprégét, mely századokon át fenntartotta magát a magyar néphagyományok között. Azt hitték, hogy Csaba vezér még vissza fog térni az őshazából, az itt maradt népet megvédeni. Valahányszor nagy veszedelem fenyegeté a kis székely nemzetet, mindig a Csaba*

* E halmok symmetricus rendszere a régiségbuvárok véleménye szerint, más eredetet gyanított. Némelyek őrhalmoknak tartják, mikről telegrafszerű jeleket váltottak. E célra azonban az alföldi pásztorok sokkal egyszerűbb módszert használnak a cserény mellett leütött ágasban, melyre felkapaszkodva szoktak szétkémlélni az elévedt marhák után. Mások oltárhalmoknak vélik.

vezér jöttét várták, azt tarták felőle, hogy az éjjeli égen keresztül vonuló tejut az ő harcosai paripáinak a patkónyomaiból támadt, s azért a tejutat ma is „hadak útjának” nevezik.)

ÚJ ROKONOK

Attila palotája a Tisza mellett sok ideig pusztán maradt; az elbúsult népszerte ment a világba; a sírokat a források mellett benőtte a vadbokor; Hunnivár téerein őzek legeltek; midőn egy napon, mintha híva lettek volna átvenni az elpusztult örökséget, távol napkeletről megjelentek az avarok: szép, természetes barnaképzű hadfiak, csillogó fekete hajfürjceik hosszú tekercesekbe szalagok közé fonva, verték vállaikat; a kard úgy illett kezükbe, a lovat úgy tudták ülni, mint elődeik, kik hajdan itt tanyáztak.

S újra hangzott az ismert harckialtás a hegyektől a tengerig; az elhagyott oltárokon újra kigyulladt a szent tűz; hangzott a „*hegedősök*” éneke a fákkal benőtt sírokon s a hún betűkkel beírt rovásokat, mik Attila tetteit hirdetve a palota faoszlopaira voltak vésvé, folytatták az avar írástudók, utána róva saját betűikben a *Chaganok* viselt dolgait, mely betűket még azután sokáig használtak az itt maradt székelyek.*

* Lásd. I. *Toldi Ferenc*: Nemzeti Irodalom Története, I. füzet. 2. *Kállay Ferenc*: A székely nemzetről. Szamosközi és *Oláh Miklós* után, kik ily írást szemmel láttak. Ezt *Thuróczy* is említi, kinek idejében még ily vesszőkre írt betűkkel leveleztek a székelyek.

Ily írás látható volt a közlebbi években is a csík-szent-miklósi templom oldalán hún betűkkel írva: „urnk mgt tége fogván irnk zr négyszerte száz gy sztendőt. Mátys János Stytán Kovács cseáltak. Mátvás nistr. Grgly mstr cseáltak”.

Érts: „urunk után, multtól fogva, iránk ezer négyszáz egy esztendőt. Mátvás János stb. csinálták”. E hún ábécé 32 betűből állott. Még a XVI. században az iskolákban is tanították.

A szittyá fegyverek ismét adófizetőkké tevék a byzanci birodalmat, legnagyobb Chagánjuk, *Baján*, diadalban és egyszerűségben hasonmása lett Atilának, mint a lehunyt napnak a hold.

Az újonnan jött szittyá nép kilenc *várat* kerített harcos tömegei számára. Némelyik három napi járó föld volt kerületben, ezeknek magas faderekakból vert sáncain belül építé falvait az előrevigyázó nép, s ha üldözék, ide vonult vissza, ők hányták fel azon roppant hosszúságú árkokat is, mik Magyar és Erdélyhonban maig is „*csősz árkoknak*” neveztetnek.

Néhány év előtt a Dunántúl egész nagy sírmezőt fedeztek fel hazai régészeink, melynek sírvermeiben őseink csontmaradványai mellett azoknak fegyvereit, ékszereit, csattjait, zablait és kengyeleit is feltalálták. Jellemzők azok a nagy karikájú függők, melyek nagy körte alakú lógókkal a férfiak fülkagylójára akasztva viseltettek.

Kétszázötven év küzdelmei az ő nevüket is letörülték a földről; a frank császár, *Károly*, a kit a história nagy névvel tisztelt meg, kiüzte őket e földről. Üresen maradtak a *gyűrűvárak*, Attila palotájában elnémult a nemzeti ének, s ha hitelt adhatni mohos köveknek, a keresztyén hitre tértek számára hét templomot építtetett Nagy Károly, miknek egyike (Ócsa) maig is fennáll ódon, elfeketült góthikus boltozataival, most a reformátusok temploma; egy másiknak romladék alapján e felírás találtatott:

Ócsa, Bócsa, Bocska, Kócsa, Madocsa, Kalocsa, Babocsa;
Has septem ecclesias aedificavit Carolus Magnus.

(Ha a Magnus névmellék nem vezetné félre az értelmet, bajlandók volnánk Róbert Károlyt érteni alatta.)

MAGYARVÁR

A Kaukasz vidékén, a Kuma partján áll egy város omladéka, melyet most is „Madzsar”-nak neveznek.

Hajdan nagy és hatalmas nemzet lakott itten, kinék fejedelmeit a görög császárok látogatták, erényes, tiszta erkölcsű, egy Istent hívő nép; szép női szemciről, délceg ifjak kardjáról sokat beszélnek az évkönyvírók.

Most e város körül megnőtt a fű, falait nem rontotta le senki, lakóik önként hagyták el azt s más nem jött bele helyettük, azóta senki hozzá sem nyúlt az elhagyott házakhoz, csak az idő rongálta meg a muló építményeket, a kő megfeketült, a rózsaszín cédrusoszlopok, miket a szű nem bánt, ismeretlen írásjegyeket tartogatnak még magukon, a többi fát lerohasztá az idő és a féreg; de az elrendezésben, a külső alakzatban meg látszik az a saját építési rendszer, mely a Priscus által leírt fővárost juttatja eszünkbe.*

A környék lakói, kik itt legeltetik lovaikat, sokat tudnak beszélni az itt lakott népről, azt is tudják: hogy azok innen tovább mentek keletnek . . . .

A história-írók tényeket keresnek, ha okot akarnak találni, azt mondják: hogy a szomszéd *bessenyők* harcai elől mentek el innen a magyarok.

Miért mentek volna harc elől harc elé? ismert ellenség elől ismeretlenhez? ez a nép, mely tíz évvel később a spanyol Pyre-naeokig vitte fegyvereit, mely harcolt az Appeninokon túl s Konstantinápoly kapuját bevágta bárdjával, miért került volna az összeütközést a szomszéd népeivel?

* *Kállay Ferenc*: Turkuli és Klaprott után. Azon házakban maig is találnak kályhadarabokat, oly anyagból, mint itt a kancsók készülnek.

Falk utazásai szerint a királyi palotából maig is fennáll hét ház kőből. Az egyik felírásból az olvasható le: hogy a magyarok elhagyták e helyet fa nemléte miatt.

Miért ne mondhatnók: hogy elhitta a magyarokat régi hazájukból a belső ösztön, mely a vándor madarat ősszel elköltözni készíti? Hogy firól fira szállt közöttük az őshagyomány *Attila országról*, a gazdag apai örökségről? s a minden költőibb eszmére fogékony nép fölkerelkedett visszafoglalni az ígért Kanahanját, a tejjel, mézzel folyó földet, beékelve magát ellenséges elemek közé, mik közül egy sem testvére...?

A harcosabb faj külön vált; mintegy kétszázezer férfi lóra ülve megindult az új hazát felkeresni; a gyávább ivadék, ki a békét jobb szerette, felhúzódott éjszának gulyáival, nyájaival, kénytelen volt azután mindig feljebb-feljebb menni s most a jeges *Obi* partján, az örök hóval fedett mezőkön, hol a hosszú göncöl-éjket az ijesztő éjszakerény s a hideg hold világítja, az örömtelen földön, mely csak űzött vadnak hazája, a hó már bokor sem terem, hol az iramszarvas a hó alatt termő mohot legeli, hol a nap félévig fel nem jön az égre; ott él egy nyomorék törpe troglodyth faj, termete erőtlen, csenevész, alig magasabb négy lábnál, feje összelapult, szegletes, széles szája, kicsiny szemei, egész arca a lélek állati butaságának képe, kinek szíve semmi gyönyört, semmi vágyat nem ismer, kinek egyetlen ösztöne a mindennapi éhség, kinek lelkében semmi magasabb érzelem nem lakik, ki semmit nem tud, semmit nem szeret, nem ismeri e nevet «haza», még nőjét sem szereti, kínálni szokta azt az idegennek, s mit az emberek legvadabb faja s az állatok nemesebbjei is éreznek, az Isten lételét: ő nem sejtí, semmi vallása nincs! . . . És ez a nép oly nyelvet beszél, melynek szabályai a magyaréval azonosak, melyet a nyelvtudósok a magyar rokonai közé soroznak s tagjául nevezik azon büszke családnak, ki lánglelke hírével ezredéves éltet vívott ki magának az idegen fajok között, ki még most is egyike az Isten legszebb, legnemesebb népeinek.

Mivé teszi a lélekkülönbség az ugyanazon faj külön részeit?*

* Ezt a népszakadást írtam le „Mahizeth” című elbeszélésemben.

A honfoglalásra megindult magyarok hét vezért választának maguknak, kik közt első volt a harvannégy éves *Álmos*, kit azért neveztek így, mert anyja *Emeza* azt álmodá, midőn vele teherben volt: hogy tüzet szült, mely tűz egész országokat lepett el.*

A többi vezérek nevei voltak: *Lebed, Kund, Und, Tas, Huba* és *Töhötöm*.

A hét vezér a fejedelmválasztás művét egy serlegbe csorgatott vérével pecsételé meg. Karjaikat felhasítva késcikkkel, az összeomló neimes vér áldozatával jelképezék egyetértő gondolataikat. E véráldozat esküvés volt a honalkotmány sarkalatos pontjaira, hogy a míg *Álmos* családja fennáll, fejedelmet mindig abból válasszon a magyar, — hogy a szerzendő új hazát egyenlően és igazságosan osszák fel a nemzetségek között; — hogy a fejedelem előtt hivatva és hivatlanul szabad tanácskozási joga legyen a vezérek maradékainak⁹ — hogy a ki e szövetséghez hűtelen lesz, akként omoljon vére, mint a hét vezér vére ime kicsordult. Ez volt az első ünnepélyes tény, mely a magyar népet nemzetté alakítá, s szredévet ért alkotmányának gyökereit a földbe verte.

Elindulásuk előtt törvényeket alkotának. E törvények rövidék és egyszerűek, miket egyszerűí, szabadságszerető nép, a maga természeti ős eszével alkotott ezer év előtt. *Birtokfelosztás, közteherviselés, felelős kormány, népképviselet*. Ezek voltak a legelső magyar törvények alaptételei, miket közös pohárba csorgatott vér szentesíte,

Hol vették magukat e koránérett eszmék a keleti despotismus országai középett?

* Ez álmodást művészi festményben örököltette meg *Paczka* magyar festőművész. A kép a nemzeti múzeum képtárábau van.

A TESTVÉR - NÉPEK

Gyors és ellenállhatatlan volt a honkeresők utazása, meg nem pihenve schol, jutottak el a *Volga* vizéhez, a férfiak lóháton, a nők tömlő tutajokon keltek át rajta s végig haladva a *Zuzdáli* ember-laktalan pusztákon, a *Don* és *Dezna* között először találtak egy népre, mely a határaikon betörőket karddal fogadta. *E nép is magyar volt.*

Évek óta ott lakott már, maig is találnak azon helyeken régi sirokra, mik négyszögű kövekkel vannak lenyomtatva; mikben elhamvadt hősök porával vegyülve bogláros görbe kardokat, sarkantyúkat, arany és ezüst gombokat találni, minőket egykor a magyarok viseltek.

E magyar törzsök volt a kiewi *kunok* népe.

A mint a jövevény-magyarok határaikra értek a hét vezér alatt, a kunok hét vezére is kiállt ellenök a csatasíkra: *Ed, Edöm, Ete, Bonqor, Uzád, Bojta és Rétel.*

Különös, hogy e magyar fajok mind *hét* vezér alatt szolgáltak, mintha vallásukhoz tartozott volna e szent száin.

Minden nép, melylyel útjában találkozott Álmos, meghódolt előtte kardhúzás nélkül, csak ezek álltak ki a fegyver terére a hódítók ellen, nem ismerve elleneiket s nem ismertetve általuk.

De a mint összerontottak, *csata* helyett *ölekezéssé* vált a találkozás, az elszakadt testvérek egymásra ismertek, a vérontásnak szánt helyet öröm és áldomás szentelte fel, s a kis sereg egy erős testté olvadva kelt ki a találkozásból. A testvérek hazája *Lehed* magyar vezér után elneveztetett *Lebediádnak*, az a nagy erdő ott a *Don* partján viselte a *Lebedin* nevet.

Ezek adták tudtára az újon érkezetteknek: hogy a keresett hon még odább van, messze innen havasok csúcsai rémlenek a láthatáron, Attila egykori országa még azon is túl van, s a pihenés napjai után a két egygyé forrt nemzetág megindult együtt a havasok felé.

Elöl a férfiak délceg lovaikon, középett a nők és gyermekek, négykerékű szekereken, a miket magyar találmánynak lehet nevezni, mert másutt csak a kétkerekű kocsikat ismerték. A «göncöl szekere» elnevezés legrégebb tanúbizonysága a magyarok által használt négykerékű szekérnek, hátul a nyájak, miknek teje és húsa nyújtja élclmüket, így mentek untalan előre, nem pusztítva, nem égetve, mint a rabló mongol-csordák, hanem mint jámbor jövevények, kik az ígéret földére zárandokolnak, mindenütt szívesen fogadtatva a népektől, kiknek országain keresztülvonultak.

A Lebediában hátramaradt néptöredék még azután három évig legeltette nyájait a megszokott földön, midőn egy túlnyomó népfaj, a bessenyők seregei elárasztották környékét; ezek is hét vezérrel jöttek, neveik *Ertem, Csúr, Gyula, Kulpa, Dalmat* és *Kopon*.

A lebediai magyar faj szövetkezve Kabar rokonaival, ismét kiállt földje védelmére, de most a rokonok vadabb ivadéka véres csatába keveredett velök. A magyarok elvesztették azt s felszedve sátraikat, odább mentek egy országgal, elfoglalva a *Búg* és *Szereth* közti termékeny földet s nevezve azt *Etelköznek*. Sokan visszatértek az elhagyott Magyarvárba, a Kuma partjaira, egy rész a Kaukaz hegyeibe menekült, talán most is ott van.

Különös sajáttsága volt a néperkölcznek, mely e fajnál uralgott, hogy földét soha sem szerette úgy, mint szabadságát, ha ellene elfoglalta honát, ott hagyta neki, maga ment jobb hazát keresni, a rabszolga kényelmeiért senki sem maradt oly helyen, hol fáját megalázták.

AZ ŐSI VALLÁS

Keresztyén hitalapítóink szent térítő gerjedelmükben oly hő buzgalommal irtának ki minden, a régi pogány hitről tanúságot tehető emléket, hogy jelenleg ahg találhatjuk azoknak

nyomát másutt, mint idegen írók könyveiben, s saját nyelvünk és népszokásaink öntudatlanul megmaradt egy-egy foszlányában.

Ezek is csak arra valók, hogy örök kételyeket, megfejtetlen föladatokat támaszszanak elénk, miknek legköltőibb magyarázatát is lerontja a bizonytalanságról való meggyőződés.

Kik és mi nevűek voltak a magyar ős vallás istenei? a zend hit *Adurja* volt-e azon *Hadur*, kinek képében *napot, tüzet* vagy *háborút* imádtak? *Ahriman* volt-e azon gonosz isten, kinek neve maig is az „*ármány*” szóban rejlik? s az a hideg szél, melyet a székely „*nemere*”-nek nevez, volt-e nálunk a szél-isten?

Kik voltak azon alakok, melyek maig is a csillagok neveit viselik: a *göncöl*, a *nagy kaszás*, a *fiastyúk*? A népmondák aranyvárákról, rézkirályról, a silleányról (villi), lidérctüzről, boszorkánynyomásról nem a pogány meséket költeményei-e? Mikor az erdélyi pór azt mondja: hogy a „*csoda*” **ve** je meg! nem valami régi isten vagy ördög nevét említi-e tel ebben? Mindezek oly kérdések, mikre a felelet meg van halva.

Mi szerepet játszottak pogány elődeink népéletében a hazába vezérlő turul, a fehér szarvas, a pusztában lakozó alirumna jósnők, a varázslók, garaboncok, rémek, tündérek, törpék; az álomlátások, hősök, a négy elem tisztelete? mindezeket gazdag adatbőséggel fejtegeti Ipolyi Mythológiája, melynek azonban legalaposabb kútforrása ismét csak a néphagyomány, miután e tárgyokról az írott betű nagyon kevés.

Annyit tudunk, hogy őseink források mellett *tűzhalmokon* áldoztak, papjaikat *Gyulák*-nak, jósaikat *Táltosok*-nak nevezték, *áldomásaikon* egy közös serlegbe csorgatták vérüket, mely szerencsندیó serleg sokáig megvolt a Sándor-család birtokában, a pogány isten képét *bálványnak* nevezték, a tetszhalált „*elrejtés*” csodájának hitték: s ezen hasonlatok nyomán tán azonosíthatók a zend-vallás követőivel; s mint

azok ragaszkodtak vallási hittel a *fehér színhez* viseleteikben, úgy őseink fehér lóval áldozása s a magyar viseletekben maig is megtartott előszeretetet a fehér szín iránt tán szinte elfogadható némi vallásrokonság jeléül.

Idegen historikusok emlékeznek nagy *négyszögű kövekről*, mik őseink sírhalmait fedezték, magas *tűzhalmokról*, mikén örök tűz égett, *rovásbotokról*, mikre titkos rúnákat írták, *nemzeti zsolosmákról*, miket szittya szűzek énekeltek, Manes *vörös-zöld köpenyéről* s „*ördöng*” című *rózsás és tulipános könyvéről*, a *Rhabonbánokról*, a *szerecsendiő-kehelyről*, *Hadur* égből esett *kardjáról*.

Mindez emlékek örökre el vannak veszve. Az oltárköveket a vizekbe hányták, a rovásbotokat elégették, a rózsás és tulipános könyvet *Sapor* király vetteté a tűzre, *Hadur* kardját *Salamon* király anyja ajándékozta idegen fejedelemnek; s a fenmaradt homályos emlékekből csupán egy ki nem magyarázott rejtélyes fogalom támadhat bennünk az ősi pogány hitről, melyet kegyes királyainak keresztyéni buzgalomukban még a tudományos világ számára is örökre kiirtottak.*

ÚTKÖZBEN A HAZA FELÉ

A byzanci írók szerint Krisztus után 884-ben költözött ki ősi hazájából a honfoglaló magyar nemzet. Az első tartomány, melyben néhány évig letelepedtek, *Lebedia* név alatt jegyeztetett föl. A történetírók, régészek egymással kergetőznek annak vitatásában, hogy mely tájról kerültek elő a magyarok? Erre a kérdésre egy biztos útmutatónk felől: maga a magyar

* Az ősvallásról tanúskodó hagyományokat összegyűjtöttem „*Bálványos vár*” című regénvemben. *Bálványos várban*, melyet törvénykönyvünk „*Arx idololatriae*”-nek nevez, egész a tizenkettedik századig megmaradt a régi pogány szertartás, az *Opour rhabonbánok* oltalma alatt.

nyelv. A magyaroknak huzamosb ideig kellett tenger mellett lakniok. mert különben nem hozhattak volna magukkal olyan szavakat, melyek a tengerélet fogalmával vannak összekötve s egészen eredetiek, mint „tenger, öböl, örvény, zátony, vitorla, árbóc, kagyló”.

Anonymus szerint a Hetumogerek (hét magyar) Dentumogeriából jöttek Lebediába, ott azonban három év múlva a bessenyők által szorongattatva, kétfelé szakadtak; egy részük fölfelé ment éjszagnak, ott parasztoskodott sokáig, a másik rész lefelé vonult délnek s megállapodott Etelközben.

Etelközben időzésük alatt jegyeztetett fel róluk az a fényes hadjárat, melyet *Árpád* fejedelem fia, *Levente* vezetése alatt, a Dunán átkelve hajtottak végre Bölcös Leo görög császár felhívására Simon bolgár király ellen, a kit legyőztek és megsarcoltak.

Itt választották meg *Árpádot* fejedelmüknek az elaggott *Álmos* helyébe.

A hat vezér, törével felhasított karjából vért bocsátva a szent serlegbe, szerződést kötött a nemzet és a fejedelem között, melynek ez a hat pontja lett megállapítva

1. A míg *Árpád* nemzetsége él, mindig abból legyen a nemzet fejedelme.

2. A mi hazát elfoglalnak, az mindnyájuk között igazságosan osztassék fel.

3. A vezérek, kik a fejedelmet szabadon választották urokká, maguk és utódaik mindig részt vegyenek az ország kormányzásában.

4. A ki hűtlenné válnék a fejedelem iránt, vagy viszályt támasztana a nemzetben, annak a vére kiontassék, mint a bogy az ő vérük csorgott az eskütételnél.

5. Ha a szerződést akár a fejedelem, akár a vezérek megszegnék, átok alá vettessenek.

6. A ki a nemzet országos gyűlésére meg nem jelenne, az keresztülszúrassék.

889-ben a magyarok Etelközi hazájukat is elhagyták a görög krónikások szerint azért, mert újból szorongattattak a besenyők által. Ez azonban hihetetlen. A besenyő nemzetről semmi történetíró nem jegyzi fel azt a neki tulajdonított nagy hatalmat: vezércik nevét nem találjuk megörökítve schol; ellenben megállapított adat, hogy ugyanaz a magyar nemzet Árpád vezérlete alatt, Etelközt elhagyva s nyugat-felé vonulva, az útját álló orosz és kún egyesült seregeket tönkrevérve, azoknak fővárosát, Kievet is ostrom alá vette, s nagy áldozatok, tevetcher számra küldött drága öltözetek árán volt rábirható, hogy az ostromot megszüntesse, mely után a fajrokon kún nemzet csatlakozott hozzá, szintén hét vezér alatt, a kiknek nevei voltak: Ede, Edömér, Ete, Bögér, Acsád, Vajta és Kecel. Az oroszok közül is sokan csatlakoztak hozzájuk.

Inkább elfogadható az a föltevés, hogy a nép által emlékezetben tartott Attila örökség utáni vágy vezette őket Magyarországra s az készteté a Kárpátokon átkelésre.

A hagyomány azt mondja, hogy a mikor már Lengyelországban voltak, a táborukat kísérő sasok és keszlyük sergestül csaptak le rájuk s karmaikkal, csőreikkel vagdalva őket, kényszeríték a hegyszoroson keresztülvonulásra.

Az első harca volt a magyar nemzetnek Laborc bolgár vezérrel, mely annak sásfészke, Ungvár elfoglalásával végződött.

Á R P Á D

(896.)

Ha Attilában bámultuk az emberentúli lényt, kinél a harc célja maga a harc volt, ki csak országokat rontani és nem szerezni jött, Árpádban elismeréssel kell fogadnunk a nagy embert, ki népének hazát és jövődőt alapított.

Bátran nevezhetjük őt hazánk legnagyobb státusférfiának, kinek hódítása nem mulékony győzelmi mámor a nemzet

történetében, hanem kezdete a századokra biztosított új életnek.

A hagyomány szerint a vándor népfajoknak szokásuk volt, midőn új hont akartak elfoglalni, az öreg fejedelmet az ország határán megáldozni, ki maga önkényt lépett a máglyára, melyen elhamvasztották, tetterős fiára bízva a hadverés munkáját: így tettek Álmossal is.

Egy pusztá hódítónak nem lett volna e föld megszerzése nehéz mű. A magyarok *hét vezérre* osztva, a kiknek nevei voltak Árpád, Szabolcs, Gyula, Kund, Lehel, Vérbölcs és Őrs, 216 ezer harcost számláltak, a kúnok hét vezércinek serege, s az Etelközben letelepült magyar-kabár nép e számot még egyszer annyira szaporítá; ily haderővel könnyű leendett Magyarhon akkori lakóit legyőzni; de Árpád nem akarta nemzetét pusztító vész gyanánt mutatni be azon népeknek, kikkel majdan együtt kell élnie, nem akart égerve, gyilkolva jelenni meg a már akkor mívelt Európában, tudva ősei példájából: hogy a pusztá erőszakon alapult hatalom nem tart soká.

Az Attila országáról való rege elég ok lehetett népének azt örökségül visszakövetelni s fegyverrel elvenni;* de nem volt elég Árpádnak, kinek lelke a jövő századokba látott.

Megvonult eleinte békességben azon kis földrészben, mi a Tisza és Sajó között van, mit az ellene támadt Laborc vezér leverése után elfoglalt s titkon fékezve tartogatá nem ismeretett hatalmát, míg az európai fejedelmek valamelyike szomszédjaival hadba keveredve őt segélyül hívandja s jogot szerez számára azokat legyőzni.

* Ezt a reget egyébiránt Svatoptuk nem kevésbé regényes mesével iparkodott visszatörlni, Nagy Sándor egy *persétes levelét* mutatva elő, melyben a görög hódító a maga *há tótjainak* örök birtokul adományozá *Magyarországot*. Még az újabb időkben is ott volt *Rátkai*, ki az okirat valóságát vitatgatta; *Bedekovics* meg épen főbeveréssel biztatta azokat, a kik kétségbe hozzák. L. *Dugonics*.

Nem sokat kellett várnia, azon időben a fejedelmek nagyon könnyen készen voltak a harccal. *Arnulf* német fejedelem hívta őt segélyül, és ő sohasem támadott, hagyta magát megtámadni azoktól, kikkel harcolni akart; midőn legyőzte, nem irtá ki a férfiakat, hanem barátaivá tevé, ha elűzte fejedelmeiket, a népeket nem tette rabokká, hanem alkotmányra jogkörébe fogadva, szabadabbakká tevé, mint voltak önfejedelmeik alatt.

Az így meghódított népek egybeforrtak az új nemzettel, oszták sorsát, tisztelték törvényeit, szolgálták fejedelmeit s egész a mohácsi csatáig nem mutat példát a história: hogy valamelyik népfajnak eszébe jutott volna magyar rokonaival való egységét, azt az annyi közösen érzett csapás és veszélyben megedzett szövetséget járomnak nevezni.

Sőt Árpád szerencsés politikája mellett nemcsak a bennlévő népfajok fogadák örömmel az új uralmat, hanem mindenünnen, a saját despotáik kényét megúnt népek ide jöttek letelepülni, a maga szabadságát védni s a másét tisztelni tudó nép közé.

Ide jött az ellenséges bessenyők egy része, a *Maros mellé* települve, *Billa* és *Boksa* alatt ismaeliták, kiknek *Pest környéke* mutatott ki lakhelyül, ismét új bessenyők *Tómi* vezér alatt eloszlatta a *Tisza* és a *Fertő mellé*. Oroszok, kik *Olga* hercegnőjük vaspálcája elől bujdosnak ide. *Hedrich* alatt németek, *Csallóköz lakói*.

Most e helyeken mind magyar lakik, s hogy annyi irtó háború után a magyar nép eredeti egy milliónyi számáról jelenleg több mint kilenc millióra tudott szaporodni, egyedül a nemes jelleme iránti rokonszenvnek lehet tulajdonítani.

A mint már említettük, Etelközben Árpád *Simon* bolgár fejedelemmel kelt harcra, ki ellen *Leo* byzanci császár hitta segélyül.

A magyar szövetséges sereg csatázási módja egészen elütött a többi népeknek a rómaiaktól eltanult rendszerétől.

Nem három hadtestben, mint a rómaiak, hanem egy hosszú félkörben, egymással összeköttetésben álló ezredekre felosztra csatáztak a magyarok, gyorsan támadva elleneikre minden oldalról egyszerre, s ha azok első rohamuk tüzet kiállották, sebesen visszafordulva ismét s helyeikre nyargalva.

Jaj volt a hadvezérnek, kit heve arra ragadott, hogy őket üldözze; alig bontotta meg csatarendét, a futó ezredek egy pillanat alatt visszafordultak ellene, vagy törbe csalták, honnét nem volt menekülés, s ha túlnyomó erőre akadtak, sebes lovaikon nagyobb embervesztés nélkül eltűntek üldözőik elől. Villámgyors mozdulataik, gyaníthatlan hadi cseleik s lehetetlennek látszó hadi merényeik zavarba hozták a legtapasztaltabb hadvezér számításait.

Simon vajda az alsó Dunánál elvesztette ellenök a csatát, háromszor újítja meg az ütközetet, mind háromszor a magyarok győztek. Árpád első szülötte, *Levente* vezette az ütközetet. De ez a győzelem bosszúvágyat ébresztett Simonban. Segítségül hívta a bessenyőket s együtt támadt a magyarokra bolgár, bessenyő.

Árpád tehát összeszedte népét s Kievnél kerülve, ezt a várost ostrom alá fogta. Innen zsákmánynyal megrakodva visszafordult s a Vereckei-hágón át bevonult a mai hazába.

Itt legelől *Zalán* bolgár népével találkozott. Követeket küldött, velük ajándékkal 12 fehér lovat. Helyet kért népének a Sajóig, s a Dunából egy korsó vizet, *Alpár* földjéről egy nyaláb füvet. *Zalán* megadta.

Most már a többi néppel gyűlt meg a baja.

Mindenikkel döntő ütközet vívatott: — *Gyelu* az oláh herceg ellen *Töhöröm*, a kazár *Ménmarót* ellen *Tas* és *Szabolcs*, a déli szláv *Glad* ellen *Bojta*, *Zuard* és *Kadosa* vonultak.

Gyelu elestével meghódolt Erdély, *Glad* serege a Tisza partján semmivé tétetett, három szláv *Kujás* s két bessenyő

vezér esett áldozatul, Glad *Pancsova* várába húzta magát s annak ostrommal bevétele után meghódolt.

Mén Marót, a kazárok fejedelne, kit e melléknévvel a magyarok a soknejűség miatt ruháztak fel, legtovább állt ellent Bihar várában. A kazár faj nyelvrokona volt a magyaroknak, de Árpád bejöttével nem csatlakozott hozzá, mint a kúnok; sőt fejedelme Marót dölyfösen utasítá vissza Árpád felhívását a meghódolásra, azt izenve neki vissza, hogy az ő kötelessége a meghódolás. Árpádnak a jósök megjövendölék, hogy e hont ugyan meg fogja hódítani; de e honfoglaló harcban mind a négy daliás fiát el fogja veszteni. E négy fiú volt Levente, Tarkóc, Jelek, Jutócs. A jóslat beteljesült. A honfoglalás nyolc éve alatt mind a négy legény fiú elesett a harcokban. De született egy ötödik fia Árpádnak, Zsolt, (Zoltán). Mikor aztán a két testvérnemzet a harcokban kifáradt, Mén Marót is elvesztette utolsó vitéz fiát, csak egy kis leány maradt akkor meghódolt Árpádnak s a két ősz fejedelem nagy ünnepély mellett összeházasítá a fejedelmi gyermekpárt, kik akkor öt évesek lehettek. A hagyomány azt mondja, hogy Zsolt már akkor képes volt a kis kezével megvonni az apja keziját.

Arnulf német király lárva a magyarok harci sikereit, fölkeríte Árpádot, legyen segítségére a *Szvatopluk* elleni háborúban. Árpád nyomban *Huba*, *Szoárd*, *Kadocsa* és *Bors* vezéreit küldte a morva fejedelem ellen. Ez *Zobor* vezérét bíztá meg, hogy útját állja a magyaroknak. De *Zobor* Nyitra mellett vereséget szenvedett, úgy hogy Árpád most már a Morva folyóig terjesztette ki országa határait. Csak egy fejedelem tartotta még ezután magát, *Zalán*, a dunamelléki bolgárok ura; valamennyi között a leghatalmasabb.

A kölcsönös ingerlő felhívások után csatára készült a két fejedelem; *Zalán* Árpádnak ismeretlen eredetét hányta szemére, emez *tizenkét fehér lóért* állította eladottnak az országot, melyből a jelképül kért vizet, földet és fűvet *Zalán* megküldé a követelőnek.

Árpád ekkor a *Sajó partján* táborozott. E kis folyam látta a magyar nép első születését és első halálát, mert háromszor halt meg e nemzet és háromszor született újra.

Zalán Siinon vajdával egyesülve, fegyveres daccal lépett fel a hódító ellen, visszakövetelve a Sajó melléki földet, mit egykor önként engedett neki által, s az alpári mezőn, melynek fűvéből ismertetőt küldött neki, síkra szállt ellene egész erejével, kiírtással fenyegetve a hatalmaskodó népet.

Ekkor állt elő a végső legnagyobb csapásra maga a magyar fejedelem, kitüntetve eddigi rejtegetett hatalmát, a véres csatában, melyet maga vezényelt; az egyesült bolgár seregek széthullottak, Zalán elfutott, birodalma nyomról nyomra meghódolt a magyar fegyverrel vagy barátsággal nyújtott kezének.

A Kárpátoktól a Dráváig, egygyé született az egész haza és e haza neve lett Magyarország. És e hazát mindig szerették gyermekei. Rövid idő múlva Attila városában ülték az áldomást ősapáink, víg cimbalom és fuvola mellett vigadva őskirályuk palotájában.*

(Árpádnak Zalánnal megvívott harcdt örökölte meg Vörösmarty „Zalán futása” című hőskölteményében.)

Pusztaszeren kötötték meg a vezérek fejedelmükkel azt a szerződést, mely Magyarországnak első alkotmányos kormányzatául szolgált.

(Most ezt a helyet az ezredéves ünnepély emlékszobra jelöli meg.)

Árpád békében élt szomszédaival, ha vezérei némelyike ki-kiütött a közel tartományokra, az beleegyezése, sőt tudta

* E fővárost, hol Attila palotája állott, némelyek Jászberénynek, *Dugonics* Szegednek, *Thuróczi* Buda-Pestnek állítják. Meglehet, hogy mindeniknek igaza van s Attila mind e helyeken lakott. Legalább *Priscus* faépültekről, *Thuróczi* pedig kőpalotákról beszél.

nélkül történt, s ha ilyenkor a kóbor csapatokat megverték a szomszéd fejedelmek, Árpád nem vette harckérdésnek s nem kelt föl egész nemzetével boszút állni, hanem tekinté azt az oligarcha kis királyok magánügyének.

Ily szabad csapatok gyakran meglátogatták Bajor-, Morva-, Szászországot; egykor Olaszországban a Brentánál húszezer olasz hullott el egy csatában kardjaik alatt, de bármennyire barbar vonást rajzoltak is a csatákból az egykori történairok népünk jellemére, azt mind őszintén megvallják: hogy erkölcsi tisztaságát még a csaták dühében is megtartá, s bár néha az ostrommal bevett városban pogány haraggal gyilkolta le a papokat; de a női erényt, a szűzek tisztaságát mindenha tiszteletben tartá, s bár ezrenként hagyta maga után a holttesteket, lelket nem ölt soha, erőtlen nőt meg nem gyalázott, s ez elég dicséret oly nép erkölcsére, mely akkor támadt elő Scythia rengetegeiből és a midőn hasonló dicséretet a keresztyén hódítók seregei nem igen sűrűen érdemeltek maguknak.*

Az új haza felosztott elfoglalói közt. A kinek ismerete van az újabbkori *osztály-perekről*, mikben legközelebbi vérrokonok félszázadig elcivakodnak az „enyim” és „tied” felett, s gyakran a nagyapáktól kezdett perpatvarnak az unokák sem érik végét, bíró és peres fél kihal, a nélkül, hogy végét szakítaná: az csodálkozni fog azon nagy osztály egyetértő végrehajtásán, midőn *egy nép örököl egy országot*, s a bírónak azt *milliók között* kell „*érdem szerint*” felosztani.

Minő tiszta erkölcsöt tételez föl e tény azon népről, mely ebben részesült, mily meggyökerezett érzelmet jog és törvény iránt, mily bizalmat és hűséget választott fejedelméhez, hogy egy szava az irigységnek, a mellőztetésnek, birtokvágnak nem lázadt fel a bírák ellen! s minő igazságszeretet és tiszta látást a bírák részéről.

* Lásd *Fessler» Geschichte der Ungarn.*

Árpádnak nem egyedüli s nem legfőbb érdeme: hogy ez országot elfoglalá; hanem az: hogy a meghódított népet kibékíté ön nemzetével, hogy saját népét meg tudta jutalmazni, s országát nem iparkodott *határain túl* növelni, hanem *határain belül* erősíté.

AZ ELSŐ CSATÁK

Ok nélkül, vérjuszomjból a magyar nem kereste a csatát soha, de ha szemközt jött rá, ha felhivatott, nem is kerülte ki soha.

Árpád kiskorú fia ellen a szomszéd németek nagy sereget gyűjtöttek; a magyar nem várta be a támadást, elébök ment Pozsonyig s a németek elveszték az ütközetet s az ütközetben három püspököt, két fejedelmet és tizenöt grófot.

A másik évben elesett a magyarok ellen viselt csatában a thüringi herceg, s Frank-, Bajor- és Svábország tapasztalá rettenetes látogatásukat.

Ekkor Lajos, Nagy Károly utolsó ivadéka készíté új harcot Zoltán ellen. Mindkét fejedelem életkora együtt nem tett harminc évet.

Augsburgnál találkoztak össze. Lajos elveszté az ütközetet s a békét adóval vásárolta meg.

Innen Olaszhon felé fordultak, hol szövetségesük Berengár védte magát idegen ellenség és ön népe ellen. *Bugot* és *Tas* elgázolták mind a kettőt.

Berengár később orgyilok által esett el. Haláláért a föllázadt *Páviának* kellett Zoltán fegyverei által égő áldozatul esni.

Ekkor a dalmaták hitták őket segélyül Henrik, német király ellen. Peuchennél csatát vesztett a király s *Werle* várába menekülve, egy foglyul esett magyar vezér árán vásárolt magának *kilenc évi* békekötést.

Nehezen esett a magyarnak kilenc évig pihentetni a kardot, de megtartá adott szavát, híven, becsületesen, *mint illik barbar*

népekhez, kik nem ismerék a diplomatai ürügyeket, szent szerződések megtörésére.

A kilenc év leteltével három sereget indítottak meg. Egyet *Konstantinápoly* felé, másikat *Olaszországba* Hugó király ellen, a harmadikat *Henrik* király ellen.

Az elsőnek vezére *Botond*, bárdjával bevágta a császárváros aranykapuját, a második adót fizettetett az olaszszal s a spanyol Pyrenacokat fenyegeté, a harmadik megveretett *Merseburgnál*, kevés embert veszettek, de csatát és dicsőséget igen.

Egyet nyertek a csatából, a békességet; Zoltán nem vitt több hadsereget szomszédai ellen, s ha történt itt-ott kiütés, az az egyes vezérek céltalan műve volt, a nemzet összeségének tudta nélkül.

Az e csatában elvesztett hírt Zoltán fia Takson készült visszaszerezni. A húsz év előtt elcsettek fiai síkra szálltak megboszulni apjaik halálát. A német király ellen föltámadott német fejedelmek hívták őket segítségül. De a csatatéren ellenük fordultak meghívó szövetségeseik s a magyar sereg cláruva látta magát az ellenség közepett. *Augsburg* előtt állottak elleneikkel szemben; visszavonulásról szó sem lehetett.

Itt három csapatra oszoltak; kettő *Lehel* és *Bulcsú* alatt átment észrevétlenül a *Lech* vizén s oldalt ütve az ellenre, azt már zavarba hozta; midőn *Ottó* király előnyargalt a *szent dárddal* kezében, melynek hegye a megváltó kezét átfúrt szegek egyikéből készítettett, s a csatát helyre állítva megtámadóit visszaverte. A magyarok ismét elővevék régi hadi cseleiket; de hátuk mögött azalatt a *Lech* vize kiöntött s az űzött had, kit a kard éle el nem ért, a mocsárban lelte vesztét; az egyik csapatból csak *hét ember* maradt élve.

E szégyenletes vesztés hírére a harmadik csapat *Botond* alatt bosszúvágytól égve vonult a fekete erdőbe s a mint a győztes német sereg a *Rhenus* felé vonult vissza, útját állta, s nagy részét dühös csatában leöldösve, visszaadá a véres kölcsönt, de azért nem hozta vissza annyi elhullt jó vitéz életét.

E csatában megtanulható a magyar, hogy: *a harci-dicsőség csak a szabadság védelmében s nem annak elnyomásában terem.*

Kevesebb nem lett a magyar nép e vesztes által, hanem lett — *okosabb.*

A következő fejedelem Geiza nem harcolt többé szomszédai-val; országát belül iparkodott szilárdítani, kereskedést pártolt, művészeket hitt be; a keresztyén vallást pártolá; sőt szabad gyanítani, hogy azt neje, a férfias szellemű Sarolta kedvéért maga is fölvette.

LEHEL KÜRTJE

Jászberényben maig is láthatni azt a becses ereklyét, mely egykor harcok lelke volt, s melyet most minden századik ember sem képes megfúni.

A szép elefántcsont művön csaták alakjai láthatók bevésve, a rajz ki tudja mily régi! mely scytha ős vésője alól került.

E kürt története érdekes. Vele járt ez a hős vezérrel minden csatáiban, szavára új élet ömlött a harcba; a hegytetőn, ha megfúvá, mértföldnyire elhallott zengése.

Az augsburgi gyászos ütközetben, midőn a rend fölbomla már a magyar seregek között, nem volt ideje a vezérnek kürtjétől bucsút vehetni; lovát leszúrták alatta, s a paripája alá temetett hős kezéből kitekerték a kardot, mielőtt ideje lett volna azzal önszívét átdöfni, s fogva vitték a győzelmes Ottó elcibe társaival, *Ursur és Bulcsuval.*

A fejedelmi bírák halálra ítélték a fejedelmi foglyokat.

Nem fájt Lehelnek ez ítélet. Érzé, hogy megérdemelte, nem azért: hogy csatát kezdett, hanem azért: hogy *azt elveszté*; csak az fájt lelkének kimondhatatlanul, hogy a kinek hívására jött be a magyar sereg az országba s kinek elpártolása miatt veretett meg, a pártütő *Konrád* is ott ült bírái között, kiket elpártolásának sikere kiengesztele iránta.

Azt a kegyet kérte ki magának utolsó percében, hogy hadd fúhassa meg még egyszer kürtjét, ez elválhatatlan hű barátot, kit kedvese gyanánt szeretett mindenha, hadd fújja el rajta halotti énekét.

Oda adták neki. Belefútt utoljára; hangzott hosszan, hangzott messze a búbánatos dal; a távol bércek szomorúan kiálták vissza hangját; a Lech mezején egy-egy haldokló bajnok ütötte fel e hangra fejét, hallgatva, figyelve az ismeretes rivalásra, s midőn az elenyészett, elhagyta ismét az egy percre visszatért lélek.

Hosszasan, keservesen rezge el a véghang a kürtből, benne volt kifejezve egy vitéz életnek dicstelen halála.

Maguk a poroszlók is elragadtatva hallgatták a bánatos hangot.

E pillanatban kiszökött közülök Lehel, s a mint Konrádot maga előtt látta állani, úgy sujtá föbe a nehéz kürttel, hogy egyetlen csapása alatt holtan rogyott össze.

„*Te fogsz előttem menni s szolgálj leenedsz a másvilágon*” monda Lehel.*

Úgy ment a vesztőhelyre.

Maig is látszik még egy nagy törés csorbája Lehel kürtjén. Az utódok azt mondják, hogy ez akkor történt.

GY Á S Z M A G Y A R O K

Azon hét ember, ki az egyik magyar csapatból életben maradt, éléktelenített arccal bocsáttatott honába vissza.

A szigorú nép megvetéssel fogadta a gyalázattal visszatérőket. Elűzte őket házaikból, családjaikból kitagadta, úton útfélen csufolá: hogy miért nem tudtak ott meghalni, a hol a többi.

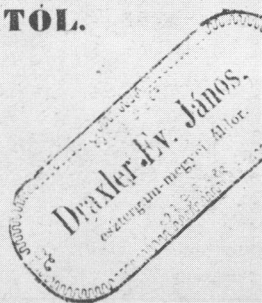
* *Thuróczi*. Hit volt a magyaroknál: hogy a kit éltükben megölnek, holtuk után szolgálj lesznek a másvilágon.

A MAGYAR NEMZET

TÖRTÉNETE.

—♦♦♦♦—

JÓKAI MÓRTÓL.

PESTEN.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

1 8 5 4.

A mű első kiadásának címlapja

A hét vezér esküje (kép az 1902-es díszkiadásból)

Gyászvitézeknek, magyarkáknak csúfolták őket, verseket írtak róluk, azokat énekelték csúfságukra a nép között. Miért nem haltak meg ott, a hol a többi?

Koldulva kellett élniök az országban, mely még koldusokat nem ismert, utódaik, kik azután származtak tőlük, becsutelenek lettek, s mint vándor bohócok gyalázatos mesterséggel tengődtték életüket, míg szent István összegyűjtve őket az ország minden résziből, egy kolostorba zárata Esztergomban, elnevezve őket *Szent Lázár szegényeinek*.

(A gyászvitézek történetét felhasználta Szigligeti hasonló című darabjában.)

A büszke nép megsiratta csatában elhulltjait, de sárral hajigálta a gyalázattal megmenekülteket.

E nemzetről a *becstelenség volt a legutáltabb vétek s legfélelmetesebb büntetés a rabszolgaság*. A hitszegő, az álorcás, a csatában gyáva kitöröltetett a nemesek sorából; de ellenben a rabszolga előtt is nyitva volt az út nemessé letetni. Ez út volt a dicsőség, a honszeretet útja; a rabszolga ura oldalánál küzdött a csatában, s ha bátor volt, ha tudott lelkesülni honáért, annak édes fiává lön: nemes vitéz, mint a többi.

Csak a gyáva maradt rabszolgnak.

Az ily nemesi rendet kasztrniak nem lehet nevezni, melynek sorompói nyitva álltak az érdem előtt, s csak a gyalázat elől zárultak el.

Inkább lehetne azt a hajdankori „*becsület-rendnek*” nevezni.

A Z A M A Z O N

Kupa várában vígan voltak. A fejedelem feleségét szidták. A főuraknak különben is szabad szájuk volt, hát még mikor a bor is hevíté fejöket. Egyiknek panasa volt a fejedelemnő ellen: hogy férjét ő kormányozza, másiknak: hogy az országgyűléssel megtiltata a főuraknak saját vállalkozásukra rabló-

hadat viselni. Egy harmadik az általa kezdett cserekereskedést ócsárolta, „még ismaelitákat csinál belőlünk!” A negyedik orrolt a keresztyén papokért, kiket nem szabad többé agyonverni, és mind valamennyi haragudott reá azért, a miért oly csodaszép, oly bájoló volt, és hogy hódolataikra mégsem ügyelt.

Ha panasszal léptek a királyné elé, ekkor a bájos, mosolygó asszonyra találtak benne, kinek egy tekintete leigézi a haragot, s ha az asszonyhoz akartak szólni, akkor a királyné állt elő hideg, méltóságos arcával, mely megfagyasztá a szerelmet.

Éjfél után a toronyőr kürtje vendégek érkezését hirdeté, a csatlósok egy nőt jelentének, ki kíséretével jött, az ajtón a fejedelemnő lépett be — Sarolta.

A borozók zavarodottan keltek fel láttára s el akarták rejteni *kupáikat*, de a fejedelemnő tréfásan biztató ők: hogy minthogy a házi úr maga is *Kupa*, legyenek tisztelettel rokonai, a kisebb *kupák* iránt, s hogy jó példát mutasson, közéjük ült s versenyt ivott a férfiakkal, de azért sem a királynői méltóság, sem a női báj nem fogyott arcáról; egy óra mulva a főurak egyik pogány hitből a másikba estek, *napinádásból nőimádásba*; keresztülmentek volna ez asszonyért a tűzön.

Magyar ember, ha iszik, szeret kötekedni; *Kupa* nem állhatta meg: hogy elő ne hozza a fejedelemnőnek férjét, Geizát, ki két Istent imád, a keresztyént is, a pogányt is.

Elég gazdag rá, viszonzva tréfásan Sarolta, hogy mind a kettőnek áldozhasson.

Hajnalra kelve, tovább akart menni a fejedelemnő. Németország felé volt útja; fia, *Bajnok* (Vajk) számára ment leányt nézni.

A Bakonyon kellett keresztülmennie, hol még akkor a szétvert marahánok és bolgárok rablócsapatjai kalandoztak.

Sarolta nem hallgatva a főurak figyelmeztetéseire, hogy várja be, míg csatlósaikat összehívják, útra kelt, egyedül a főurak által kísértetve. Hófehér paripáján ülve lovagolt előttük oly biztosan, mint a férfiak legjobbika, s oly kecsesen,

mint a nők legszebbike; maga a délceg mén is büszke látszott lenni királyi terhére.

A Vérteshegy alján nagyszámú bolgár rabló csapat állta útjokat, maga Ruma vezérelte őket.

Kupa néhány fegyverest állítva a fejedelemnő oldalára, maga kardot rántott, hogy míg ő a bolgárokkal csatázik, ad líg szabadítsák meg Saroltát. Egyszer azonban a fejedelemnő szavát hallja; hátratekint, s meglepetve látja, hogy *az ifjú amazon kardot kapva kezébe*, a bolgár vezérnek vágat s vele személyes csatába keveredik. Mire Kupa utat törhetett magának odáig — már késő volt; — a bolgár vezér vérében hullott le lováról a *magyar fejedelemnőnek kardcsapásaitól* összevagdalva. Népe szétfutott eleste után.

A napimádók még egyszer imádva hajoltak meg fejedelemnőjük előtt. Egy férfi büszke lehetett e viadalra.

Ilyen asszony volt az, ki Geizán és Geiza népén tudott uralkodni, kinek elég merészsége volt a keresztyén hit legelső gyökereit ültetni e harcias nemzetcharacter vad földébe.*

A SZENT TŰZ ÉS A SZENT VÍZ

Magyar honalapítóink mennyire fölül voltak emelkedve hún és avar hódító őseik világnézetein, mutatják azon módszerek, mik által Magyarország létét nemcsak kivívni, hanem megszilárdítani is törekedtek.

A hatalom, mely nemességgel párosult, nem félelmet, hanem tiszteletet idéz elő. E tiszteletre törekedtek elődeink.

Árpád kibékíté népével a honában lakó nemzetiségeket, István kibékíté vele Európát.

Árpád megszerzé honfitársai becsülését nemzetének, István az európai népekét.

* *Schneller: Ungarns Schicksal und Thatkraft.*

Fegyverei tették hatalmassá, alkotmánya tette tartóssá e nemzetet, de a keresztyén hit tette szükségessé Európában.

A bakonyi erdők mélyén, a még akkor irratlan rengetegben ma is találni itt-ott elszórva nagy négyszögű fehér köveket, miken világosan láthatók az emberi kéz faragványának nyomai.

Az ezredik évében a Megváltónak, e fehér kövek egy nagy oltár emelvényéhez voltak összehordva a *Tapolca* forrásánál, melyen hajnalonként kigyuladt a szent tűz s a néma vidéken végig hangzott a táltosok reszkető éneke, kísérve a zuhogó forrás orgonahangjaitól, míg a körüle gyűlt bajnokok népe égő szövénket tartva kezeiben, hallgató áhítattal várta a rózsás égen megjelenő napot. Csak a beszédes kard csörrent néha közbe-közbe egyet.

S ha az első sugár kilövellt a hegyek mögül, az általános üdvkiáltás mellett egy kard villant ki egyszerre a megjelenő ős isten tiszteletére, a táltosok *darabokra vágott állatok tagjait hányták fel a levegőbe* s a mint azok az oltár tűzébe estek vissza, jósoltak a napisten jó kedvéről.

Ha vérvöröshen jött fel a nap, harcot; ha felhőktől eltakarva, gyászt; ha tisztán: örömet, diadalt jósoltak belőle.

Az áldozati állat rútabb részeit, a vért, epét, a beleket egy mély gödörbe ásták; ott a föld alatt lakott a rossz isten, *Ármány*, annak szállt le az áldozat, a verem száját egy fekete kő fedte be, az volt az ő oltára.

Egy hajnalon sötét fellegek takarták el a feljövő napot az áldozók előtt; a távolban hallatszott a torlódó fekete felhők haragos morgása.

A hajnali vihar, az égzengés a napisten ébredésének órájában soha sem volt jó jelenség. Mi vesz közelít? kérdék az áldozók táltosaiktól.

A táltosok vénje az oltárhoz lépett, mit a harcosok félkörben álltak körül.

A vén táltos lekeríté nyakából párdúc kacagányát, s a földre

terítve, reállt, földig érő öltözetét elől egy sor fényes köves gomb kapcsolta össze, hosszú hófehér szakálla bogláros övéig ért le, s szabadon lengő fürteit magas hermelin süveg fedezte, a táltos vak volt, szemei előtt régen zárva volt a látott világ; annál inkább hitték: hogy nyitva előtte a láthatatlan.

Az oltáron égett a tűz, a táltos kezébe vette dárdáját s háromszor kört vágva a levegőbe vele, hallgatózva figyelt a baljós-látú hangra, mit a süvöltő dárdahegy hallatott.

Ekkor egy hófehér paripát vezettek elé, melynek hátán még ember nem ült; a táltos megfogta egy kezével a szép állat sörényét s más kezével szügyébe döfte dárdáját. A nemes paripa magasra szökött, s aztán egy szomorúat nyerítve, összeroskadt; a táltosok nemesebb részeit összevagdala az oltár tüzeire hányták.

A táltosok vénje azalatt dárdája nyelére támaszkodva, látni nem tudó kőmerev szemével a távolba bámult, s az áldozati ének végeztével, látnoki sejtelve képeit el kezdé mondani.

„Túl e hegyeken, hol a tölgyek erdeje végződik, ősz emberek közelítnék, kemény szőrruhában, alázatos fővel; — az idegen ének, mi ajkaikról hangzik, megreszkerteti a sziveket, — a legvénebb ki elől jó, egy keresztet hoz kezében, az idegen Isten győzelmi jelképét.”

— Meghaljanak! ordíta fel az áldozók tömege.

A táltos csendet inte.

„Ti nem bánthatjátok őket. Köztük három fejedelmi fő van, egyik a *császár Ottó*, másik *Henrik herceg*, harmadik *Árpád unokája*. *Győző*, a *fejedelem*, kire eskü szerint magyar fegyvert nem emelhet.”

A nép közt egy elfojtott sóhaj volt hallható.

„A *Fehér Várban*, folytatá a táltos, a magyar nemesek vannak összegyűlve, a fejedelem fia, *Bajnok* (Vajk) menegzőjét tartja, az énekesek lantja csatákról zeng és szerclemről.”

„Most lehangzik hozzájuk az idegen ének a dombtetőről, az érkező zarándokok fölmutatják a vigadóknak a keresztet, azok felkelnek e jelre, elhajítják poharaikat...”

— És kardhoz nyúlnek, nemde? kérde Kupa, az áldozók vezére.

„És térdre hullanak” — felelé a táltos.

A fájdalom ordítása tört ki minden ajkról.

„Egy nagy ház nyílik meg előttük, mit a kereszt Istenének építének. Nem az ég az ő temploma, mint Hadurnak . . . A ház belsejében egy márvány medence áll, a szent vízzel színig töltve. E szent vízhez egy ifjú közelít, mezítlábbal, fehér ruhában, kezét összetéve s szemeit az ég felé emelve. . . Ez ifjú neve *Bajnok*. . .”

Bajnok! kiáltanak fel rémülten az áldozók. A vihar dörgött, a villám cikázott fölöttük.

A táltos folytatá látásait, hangját néha túldörgé az irtózatot vihar.

„A medence előtt egy ősz ember áll, hosszú aranyos öltözetben, egy kezében gyémántokkal kirakott pástortob, másikban vert aranykehely. . . A fejedelem letérdel a medence szélire. Az ősz ember megmeríté kelyhét a szent vízben. Csodálatos éneklés hallik. A házat csillagfény árasztja el. A fejedelem meghajtja fejét. A szent víz fejére csordul. . .”

E pillanatban a villámropogás közt leszakadó felhő irtózatot rohammal ömlött alá, egy perc alatt kioltva az oltár tüzeit.

Az áldozók megrettenve hajtják le fejüket; a szent tüzet kioltó vízrohamban a szent vizet vélték látni, melynek leomló cseppjei e pillanatban Bajnokot, a fejedelem-fiút, az egybegyűlt nemesség láttára *István*nak keresztelék.

A TESTVÉR - HARCOK

Fejedelme keresztényenne létele után csak két út maradt hátra a népnek: — fejedelméhez vagy istenéhez maradni hűnek.

István eleinte nem kényszeríté senkit, csupán a szellemi szelidebb eszközeivel terjeszté az emberszerető új hitet, hittanítókat

külde a nép közé, templomokat, zárdákat építé és gazdagíta; csak midőn azokat leronták a napimádók s kivont karddal léptek ki ellene, vevé ő is kezébe *szent Móricz dárddját*, melynek nyele a megváltó koporsószegecivel volt kiverve s hívei kevés számát összegyűjtve maga körül, csatára indúlt ellenök.

Ez volt az *első testvérharc*.

A roppant földbirtokú *Kupa* volt a lázadók vezére. Maga ősvallásában megrögzött dacos fanaticus, fejedelmi vérénél fogva a trónhoz legközelebb álló rokon, egykor *Geiza* özvegyének megvetett kérője, — most vakbuzgalom, hatalomvágy s sértett szerelem miatt a kitört forradalom vezetője.

A hadsereg erőre egyenlőtlen volt. Nagy, tömöntelen a napimádóké, csekély a keresztyéneké. De Isten volt a keresztyén királyyal, s még a csodák ideje nem járt le.

Az ütközet legelső hevében a sereg élén küzdő *Kupa* egy lándzsadöféstől leesett lováról, egy pillanat múlva véres feje emelkedett ki magasra a seregek fölött *dárda* hegyére szúrva.

Ez elérnítő jelre ijedtség lepte el a napimádók szívét, megfutottak a csatából, szétoszolva erdekibe, barlangjaikba, vagy visszatérve fejedelmükhöz s fölvéve az engesztelő keresztséget.

Ez idő óta üldözve volt a napimádás. Az oltárok széthányattak, a hún betűkkel írott pogány könyvek (különben a historiaismeret végtelen kárára) országszerte megégettettek, kik fák alatt, forrásoknál, kövek felett áldoztak, azokat nyakukra kötött kövekkel hajtották a vizekbe s mindenki rettentéseül, az elesett pogány vezér teste négyfelé vágatott, s kiszégeztetett az ország négy fővárosának kapuira.*

* *Thonuzoba*, a napimádó magyarok főnöke, ki legmakacsabbu védelmezte az ősi hitet, arra ítéltetett *István* király által, hogy nejevel együtt, lóháton ülve egy sírban élve eltemetessék. Mikor már anyyira el voltak hantolva, hogy csak a két fej látszott ki a sírből, még egyszer felszólítá őket az ország bírálja, hogy mondjanak le a bálvány-imádásról s térjenek meg az egy igaz Isten vallására. „Nem!” hangzott az élve eltemetettek ajkairól, s aztán megnőtt fölöttük a sírdomb.

Egyike e fővárosoknak volt Gyula-Fehérvár.

Itt éppen akkor temették Gyulát, az erdélyi magyar vezért, ki maga is titkon a keresztyén vallást hívé, de a kinek fia, az ifjabb Gyula e vallást megtagadta.

Erdélyben akkor a legerősebb népfaj a *székelyek* voltak. E vaskeménységű nemzet mai arcáról is sokban reá ismerhetni arra, a mi hajdan volt. Minden külső változás dacára, erkölcsi, szokásai csaknem azonosak maradtak, s ama néhány őszokásról, mi köztük a keresztyénség és királyság behozatalával is fenmaradt, néhány homályos eszmét ragadhatunk meg őseink vallási és polgári törvényeiről.

Betűik régebben voltak, mint a magyaroknak, felülről lefelé írtak velök, kihagyva a magánhangzókat, három jegyük volt, olyanok, *mint egy bogár alakja*, miknek értelmét maig sem tudni. E jegyeket még 1518-ban tanították az iskolákban, akkor tiltatott el vesszőzés büntetése alatt, de még azután is pálcákra vágott leveleket küldöttek egymásnak.

Istenüket hozzájárulhatlan völgyek, vagy magas sziklák menedékén imádták, maig is állanak *Bálványos-vár* romjai, hol legtovább maradtak fenn a napimádók töredékei, Opoúr Kevend és fiai védclme alatt, a kiktől származott a ma is virágzó Apor-család.

Papjaik, kik az isteni-tiszteletet végezték, egyúttal polgári főnökeik is voltak. Ezeket hítták *Rabonhánoknak*.

Áldozatoknál mindenkinek *szabott helye* volt. Még maig is ha valaki jogait eladja, háza, földje után oda teszi „*templombeli ülőhelyét*” is.

Az áldozatoknál *szerecsendióhól faragott kehely* forgott kézről-kézre, a legutolsó Rabonban *Sándóúr* e kehelyvel túl ment a *hét erdőn* a keresztyének terjedése elől.

Kézdi-Vásárhelyhez közel van egy halom. Régi őszokásnál fogva minden székely, ki ide jut, mielőtt tovább menne, itt megpihen. A dombot „*tűzhalom*”-nak hívják. Az áldozatok

tüze századok előtt e halmon lobogott fel, a nép maig is tiszteli azt, bár nem emlékszik rá, hogy miért?

Minden évben összegyűltek a férfiak harci gyakorlatra, miket a diákos utókor „*lustrumoknak*” nevezett el; ki el nem jött, vagy rosszul volt fegyverezve, a Rabonbán kitörölte a szabadok sorából.

Adót nem fizettek, csak ha királyfi született, adott minden székely *egy ökröt* fejedelmének, a király bélyegével megégetve, ezt hitták „*ökörsütésnek*”.

A székely akármit vétett fejedelme ellen, fejét vesztheté, de vagyonát soha, az megmaradt a rokonoknak.

Ha mag nélkül halt el valaki, vagyona nem a fejedelemre szállott, hanem *szomszédaira*.

Ha valaki meggyilkoltatott, rokonai holttestét temetetlen hagyták, míg gyilkosa meg nem büntettetett, annak pedig a holttetemnél meg kellett jelenni. Mindenkinck, a ki a vértettben gyanús volt, oda kellett lépni a halott teteméhez, s kezét annak keblére tenni. A kinek érintésére a halálos seb újra vérzeni kezdett, azt jelentették ki a peresedők gyilkosnak. E szokás Kálmánig fenmaradt „*tetemrehívás*” és „*halálújítás*” cím alatt. (*Ez szolgált tárggyúl Arany János egyik leszzebb balladájának.*)

S magánéletük körében is annyi volt az ős sajátság, a mi mind e mai napig feledetlenül maradt meg közöttük.

A rossz hazafin, a gyáván a nép úgy állt bosszút: hogy rajta ment és házát lebontotta, s ha azután a bűnhődő megjavította magát, ismét közerővel felépítették a házát.

A szegényebb atyafiak, kiknek nem volt önercjük gazdasági munkáikat végezni, *kalákkát* hirdettek, zeneszóval járva végig a helységet s azon eszközt hordva kezükben, a minő munkára szükségük volt, sarlót, ha aratni kelle, guzsalyt, ha fonásra volt szükség, s ilyenkor mindenki sietett őket egyesített munkájával egyszerre fölsegíteni.

Esketés, tor, keresztelés alkalmával a rokonok az ünneplő

házhoz tömérdek enni és inni valót küldöztek, s azt azután együtt elköltötték. Az ily ünnepély lakomáit hitták „*Rodind*”-nak.

A mely leánynak kedvese volt, az *fenyőfát* szúrt le a leány háza előtt az esztendő bizonyos napján.

Menyegzőben a mátkát két nyoszolyóval együtt egy lepellel letakarták, a völegénynek ki kelle találni: hogy melyik az ő jegyese?

S ha valakit eltemettek, annak a *sírdába* három nyilat *lőttek*, később e szokást a puskalövés váltotta fel.

A pogány ősök idejében a megholt lovagot kedvenc paripájára ültették, hozzá kötözve s lovával együtt temették el a mély sírüregbe. Néha a menyasszonya is vele temettetett el magát. Ilyenkor a sírt körülálló ijászok a halottat és az élőt keresztül-kasul lőtték nyilaikkal: úgy sírolták el.

Hogy Kupa négyfelé szelt testével Erdélyben is kihirdetett a római hit, holott inkább a keleti szertartású keresztyének lettek proselytáikra, föltámadt a király ellen egész Erdély, vezérük volt az ifjabb Gyula, a fehérvári fejedelem.

Még nem múltak el Kupa vérfoltjai a város kapujáról, midőn ő is nyílt lázadással lépett elő István ellen, szövetkezve *Keánnal*, a bolgárok fejedelmével.

István szemközt jött reá. „*Isten és Szűz Mária!*” volt serege harckialtása; a napimádók elvesztették a csatát; Gyula foglyul esett: a király mindaddig, míg kegyelmeért fog esdeni s a keresztyén hitet felveszi, börtönre ítélte a lázadót; — az ott megöszült és meg is halt; soha sem kért kegyelmet.

A bolgár fejedelem Keán is meghallá nemsokára az „*Isten és Szűz Mária*” harckialtást, a bosszúálló kard őt is utólérte, ott veszett a csatában.

István a két legyőzött ellenség kincseiből pompás templomot építtetett Székes-Fehérvárott a Boldogságos Szűz tiszteletére,

de nem volt áldás Gyula kincsein, mint a krónika-író mondja,* mert a templom többször leégett.

És azután sok templomot és klostromot épített még István király és mikor már Magyarországon eleget épített volna, akkor elkezdte építtetni Rómában, Byzancban, Ravennában és Jeruzsálemben, azon magyarok számára, kik netalán oda mennének zarándokolni.

AZ ELSŐ KORONÁZÁS MAGYARORSZÁGON

A magyar korona története egy szép legendával kezdődik.

II. Sylvester pápa Boleslav lengyel herceg számára készítetett azt; már jelen voltak a lengyel követek a Vatikánban, kik azt fejedelmük számára át akarták venni; már ki volt tűzve az ünnepélyes átadás napja, midőn az előtte való éjjel egy angyal jelent meg a pápa előtt álmában. Az angyal azt mondá neki: hogy e koronát ne adja a lengyeleknek; holnap, a reggel első óráiban fognak jönni követek egy idegen országból, kik fejedelmük számára koronát kérnek, annak a homlokát illeti ez meg.

Másnap, a reggel első óráiban követek érkeztek a szent városba, azon nép utódaitól, melynek rettenetes királya előtt hajdan reszketve és térdhajtva kért kegyelmet Róma szent fejedelme.

Talán akkor, midőn Attila visszafordult Róma alól, valami intő sugallat azt adá tudtára, hogy a mi sebeket ő most a keresztényiségen üt, azokat egykor az ő unokái fogják vérükkel visszafizetni s azért a magas trónért, a mit ő megingatott, századokig fognak önfeláldozással küzdeni. A kalocsai érsek, Anasztáz, a magyar követek vezére, lelkesült ékesszólással festé le a pápa előtt a magyarok nagy fejedelmét Istvánt,

* L. Thuróczy: Chronica Hung.

ki törvényt és vallást adott egy hatalmas nemzetnek, s Európát egy új nagy országgal erősíté meg.

Sylvester lelkesedése az érsek szónoklata után e históriai szavakban tört ki:

„Engem neveznek *apostolinak*, de a ti fejedelmek magá az *apostol.*”

E dicső cím mindvégig megmaradt a magyar királyokon, s ez által a magyar korona egy országgal gazdagabb lett, mint más koronák; mely ország védelmében sok vért hullatott el, megtartásáért sok földi jót feláldozott: ez az ország pedig nem e földön való, hanem odafenn az égben.

A lengyeleknek szánt koronát ekként adá át Sylvester pápa első István magyar király számára s ez képezi a magyar korona felső részét.

S azon naptól fogva, melyen e szent jelvény az első magyar király homlokát érinté, meg volt örökítve a magyar nemzet létele e földön, ez volt a példabeszéd szerint „azon kalap, mely alatt sok ország boldogsága, véleménye és erceje egyesülten elfért”.

A magyar korona alsó részét, a több ágú diadémot Dukas görög császár küldé később Geiza hercegnek. Mind a kettőt egyesítve viselik az utánuk következett magyar királyok.

A BOLDOGSÁGOS SZŰZ

Költői érzelmű népet, minő a magyar volt, hamar megragadtak a keresztyén vallás magasztos eszméi.

E tiszta erkölcsű nép szívében élénk viszhangra talált ama főnséges gondolat, mely egy nőt a legszebb két alakban egyesítve, mint *szűzet* és *anyát*, tüntet fel az imádat fénykörében.

Innen magyarázható azon szent ragaszkodás, melylyel a legelső keresztyének az Isten anyjához viseltettek.

Legelső harckiáltásaik az ő nevében történtek, később orszá-

guk védasszonyává választották, s az év két hónapját az ő nevéől nevezték el, nagy és kis Boldogasszony havának.

E magasztos eszmék legragyogóbb színezetben tölték el az ifjú királyfi Almerik szívét. Gyakran megjelent előtte álmaiban vagy ábrándjaiban a csillagsugarakkal környezett szent szűz: egy nő, napsugárba öltözködve, lábai alatt a hold, feien egy korona tizenkét csillagból, kinek egykor szent elragadtatása közepett, örök tisztaságot fogadott a király egyetlen fia.

E pillanat óta ifjú arcán valami megdicsőülési halványság kezdte el derengeni: szótlán, mosolytalan lőn s kerülte a világot.

A király azt hívé: az ifjúkor ábrándjai bántják a herceget s Crescimír király szép leányában egy bájoló jegyest szerze számára, kivel sóhajait megosztva, örömeit visszanyerje.

De Imre, mióta mátkáját nőül vevé, még búsabb, még halványabb lőn, míg mindenki azt reménylé: hogy boldogságát élvezi, ő ifjú szép nejének megvallá esküjét, melyben magát az Isten anyjának örök szüzességre kötelezé. S házasságuk napja óta az ifjú férj és ifjú nő tisztán éltek egymással, mint égben az angyalok.

Nagy volt a próba, mit az ifjúnak ki kelle állani: azon nő mellett, ki oly szép volt, oly ígéző, és a ki őt úgy szerette, nem gondolni soha másról, csak az égről s annak lakóiról.

A szent fogadás s a szív indulatai sokáig küzdöttek egymással, az ifjú herceg szemlátomást fogyott, veszett e küzdelemben, ienki sem tudta, mi baja?

Egy napon a király országgyűlésbe hivatá rendeit, fiát, az ifjú herceget akarta előttük utódául bemutatni. Minden készület meg volt téve a koronázásra. De Almerik már ekkor dicsőbb koronát viselt. Egy reggel szűz fekhelyén halva taláztatott. Kik őt királyukká választani jöttek, halála hírével tértek vissza. A szent Szűz magához vette őt a küzdelmek világából.

„Szerette őt Isten, hogy ifjan vevé el” mondá a király halála hírére s még maig is él e példabeszéd, melylyel a nép ifjak halálát szokta vigasztalni.

S Z E M E T   S Z E M É R T

Almerik halála örömnép lehetett az égben, de gyászünnep volt Magyarországra nézve.

Ez által szakadt meg a trónkövetkezés fonala először, ekkor nyílt harctere a trónkövetelésnek, a pártoskodásnak.

Árpád unokái közül még éltek elcgen. Ott volt *Vazul* az egyik ágról, a másíkról *András, Béla* és *Levente, Kopasz László* fiai, s egy fiú női ágról, *Gizelának*, István testvérének gyermeke *Péter*.

E fiú anyja, egy cselszövő némbcr, attól tartva, nehogy István választása kis öcscei valamelyikére essék, azokat minden rágalommal igyekezett a már akkor testben lélekbcn nagyon elgyengült király előtt eláztatni.

Egy éjjel az alvó király hálótermébe gyilkos lopózott, ki a királyt fegyvere eljítésével fölébreszté.

— *Ha Isten velem, ki van ellenem!* kiálta a felébredő szent ember.

Ekkor a gyilkos térdre esve elmondá, hogy őt a király unokaöcscei bérelték fel az ő meggyilkolására.

Ki ne látná itt a legvilágosabb cselszövénnyt? Hogy lehet a király ágyáig jutnia a bérgyilkosnak, ha az egész tény nem környezői cselszövénye lett volna? s az, kinek bátorsága volt örökön és zárt szobákon keresztüljutni, miként rettenhetett volna meg annyira egy alvó embertől: hogy őt épen felébreszse?

Sajnáljuk ugyan, hogy a legendaírók kedvét e vélemény által elrontjuk, de szavainkat igazolja nemcsak András, Béla és Levente később nyilatkozott nyilvános jelleme, hanem maga azon körülmény is, hogy midőn a gyilkos elfogatott, a fejedelmi hercegek nyugodt öntudattal maradtak az udvarnál.

A gyilkos szabadon bocsáttatott s az ő vallomására a hercegek elfogattak. A király meggyőződött ártatlanságuk felől s kiadá a parancsot, hogy bocsássák őket szabadon.

Vazulra nézve e parancs későn érkezett. Gizela megtanulta Olaszországban, mint kell oly emberekkel bánni, kiket nyíltan meg nem ölhetünk. Ármányt szövő udvarmesterével a fejedelmi szemeit a börtönben megvakíttatá s füleibe ólmot öntetett.

István e hírré keservesen sírva fakadt s unokaöcscseit maga elé hivatva, tanácsolá nekik: hogy fussanak az udvarból, hol cselszövés és orgyilkolás találtak fészükre.

Nemsokára meghalt az ősz király. Holta után a *szent* név nimbuszát hagyva emlíkén.

Megürült trónjába beülteté Gizela magyaroktól nem szeretett fiát, Pétert.

Vétkek, minők az előtt a magyar trónon nem ültek soha. kerültek uralkodásra. Tékozlás, bujaság, fürtelem, zsarnokoskodás mutatott példát a legmagasabb helyről az alattvalóknak; míg a nyílt lázadás fölemelte irtózatos fejét s az elkergetett király helyébe annak lektüzdője *Aba Sámuel* ült.

Zsarnok helyett zsarnok.

Gúny helyett kegyetlenség kezdett uralkodni. Péter csak szemeit szúratta ki a vele ellenkezőknek, *Aba* karóba húzatta őket.*

Három év múlva egy új lázadás ezt is letaszítá a trónról, a megbukott királynak feje vétetett.**

Ennyire hozta a nyílt kihívó iszonyat a hű erkölcsös magyar népet.

Péter újra visszajött, — nem okulva a múltakon.

* Legnagyobb panaszuk volt a magyaroknak *Aba* ellen, hogy a parasztokkal komázik, azokkal együtt eszik, lovagol; azt hirdeti, hogy minden közös úrral és paraszttal. L. *Thuróczi*. Tehát ő volt a legelső kommunista Magyarországon.

** Segíté a lázadást *Henrik* császár, seregeivel a magyar fölkelőkhöz csatlakozva. Az eldöntő ütközetben a *Rába* partján sokat vesztertek a németek s azt a helyet maguk is sokáig „*Ferlorum pájer*”-nek nevezték. *Verlorene Bayern*. L. *Thuróczi*.

Uralkodása láncai ellen az elégületlen nemzet Kopasz László száműzött fiait hívta segítségül.

A mint András és Béla megjelentek a határon, özönlött hozzájuk seregestül az elégületlen nép.

Péter azt hívé: hogy lánc és hóhér-pallos megvédi az új lázadás ellen. Csalhite szeme világába került, a lázadók elfogták, tömlöcre veték és megvakították, miként ő érte megvakított unokabátyja Vazul, anyja parancsára. Gizela megöletett.

A trónt Levente halálával András, az idősebb testvér foglalta el.

FEJEDelmi PÁRBaj

Midőn Kopasz László fiai Szent István tanácsára elhagyták az országot, s Lengyelhonba futottak, azon időben Miksa hercegnek, a lengyel fejedlemnek harca volt a pomeránokkal.

A katolikus Lengyelország a keresztet védte a pogány pomeránok bálványai ellen. Már szemközt állt a két sereg, midőn előlépett az óriás pomerán vezér s *Isten ítéletére* bizva a csatát, felhívta a lengyel fejedelmet, hogy vívjon meg vele, kimélték meg kölcsönösen a nép vérét, s a melyik közülök elesik, annak népe hódoljon meg a másíknak.

A pomerán óriás láttára megdöbbenve lépett vissza Miksa herceg, ő vén volt már e csatára s fiai még fiatalok; ekkor egy ismeretlen vitéz lépett elő a nép közül, egy jövevény, idegen alakú ruhában és fegyverzettel, s fölajánlá magát a herceg helyett megvíni.

Midőn a lengyel király kérdé tőle: hogy kicsoda? azt felelé: „magyar”, s midőn a pomerán kérdé a lengyel királytól: hogy ki az, kit maga helyett a küzdterre állít, ez azt felelé: „fiam!”.

Miksa herceg oldalán egy szép lángszemű leány állt, a herceg egyetlen leánya, ezt szánta ő legszebb jutalmul az

ismeretlen vitéznek, kit nem ajánlott semmi más cím, mint a hősi bátorság.

A szemközt felállított két sereg láttára kiállott a két fejedelem csatázni; tomboló harcméneken ülve, kelevézzel rontottak elébb egymásnak, s Béla a roppant óriást az első összecsapásnál kivetette a nyeregéből.

Ekkor gyalog, kivont karddal csaptak össze. Hosszú volt keze és kardja a pomeránnak, de élt már a magyar példabeszéd: „*ha rövid a kardod, told meg egy lépéssel*”. Hosszú kemény tusa után halva hevert a fővényen a pomerán fejedelem, míg a magyar vitéznek egy hajszála sem görbült meg.

A nép örömrivalgása között fogadta keblére ismeretlen új fiát a lengyel herceg, átadva neki, *kiket meghódított*, a pomerán népet s egyetlen leányát; azokat kardjával, ezt nemes szívével.

Igy nyert a száműzött fejedelem egy viadalban hírt, hatalmat és szerelmet.

VATHA LÁZADÁSA

(1046.)

Alig félszázaddal István trónralépte után, mely a magyar nemzet keresztyén hitre tértének éve is volt, támadt egy hitrajongó, ki azt a zászlót emelé föl, melyet még az ősök hordtak, midőn áldoztak azon ős istennek, a kinek nevét sem tudja már senki, sem az alakot, a milyennek azt képzeltek; sokan azt állítják, hogy ez a *nap* volt; meg lehet, hogy ez állításnak igaza van, az istenség jelképei között ez legjobban megérdemelte, hogy olyan nagy becsületben tartsák.

Vatha volt a régi hit végharcosának neve, a mi egy időben szívdobbantó név volt a magyarok közt. A tősgyökeres ősök, a kik félve gondoltak nemzeti lételükre, s egy külön hitben, egy külön isten pártfogása alatt erősebben hitték azt megoltalmazottnak; kik szerették, ha abban is különbség van köztük

és a szomszédok közt, hogy milyen áldozattal járulnak egy közös úr elé, kit mindenhatónak ismer el minden nép; kiknél legmagasabb eszménye volt az erénynek a hagyományos vitézség, mely helyett az új vallás szeretetet tanít; ezek hő rajongással fogadták a régi hit és hagyományok hőseit, ki az új hatalmat, új vallást lerázza fejükről.

Vatha mellett Viska vezér nevét említi a történet s az erdélyi vezér Gyula fiait, Bua és Buknát. A nevek bizonyítják, hogy nem elvakult gyülevész nép fogott kardot pusztá rombolási célból, hanem egy egész nagy párt: a meglevőnek, a megszo-
kottnak védői, az újítás elleni, kik magas rangot, úri vagyont, országokat kockáztattak azért, hogy az ősi fogalmak emléke el ne töröltessék. Még inkább bizonyítja ezt a fejedelmi herceg Levente rokonszenve a lázadók iránt. Az őshit harcosai lerombolák a templomokat, felkoncolták a keresztyén papokat; a budai Gellért-hegy maig is viseli azon kegyes püspök nevét, kit onnan a sziklákról taszítottak alá; Péter királyt elűzték a trónról, futtában elfogták, megvakíták, börtönre vetették; fölemelték helyette Endrét, a templomok köveiből pogányoltárt építettek, azt hívék, hogy már most eltörölték a keresztyénség eszméjét is földükről.

Mi lett a vége a küzdelemnek? az ő vallásért harcolók legyőzettek, a keresztyénség diadalmaskodott s a magyar nemzetből lett igen jó keresztyén nép, a nélkül, hogy megszűnt volna igen jó magyar maradni.*

Az újabb idők fiai jó tanulságot örököltek ebből. Nem mutatok a török atyafiakra, kiknek példájából legjobban meglátjuk, mivé lehet a leghatalmasabb nemzet is, ha elmarad a világtól? ha az állandóság elveért a legyőzhetetlen új eszmék ellen küzd? maradok a magunk határán belül.

Nekünk szól a tanítás! Most is vannak köztünk Vathák még elegen, a kik azt hiszik, hogy a magyar nemzetiséget csak a

* Vatha történetéről írt Tóth Lőrinc egy koszorúzott drámát, Gyuláról pedig szintén drámát Szigethi József.

puszták menedéke őrzi; a kik félnek attól, hogy a magyar, kinek oly jól állt kezében a kard és a kézj, most könyvet vegyen a kezébe, rőföt, mérleget, cirkalmat, vésőt, ecsetet s más afféle szentségtelen eszközt s rontsa meg ősi egyszerűségét tudománnyal, munkával, kereskedéssel, művészettel és iparral; a hogy az egész világ cselekszi . . .

Ők is mind Vatha után fognak menni; és a magyarból lesz művelt, tudós ember, lesz élelmes kereskedő, lesz derék iparos, lesz emlegetett művész, lesz minden, a mi az újkor fiait a *dicsőségben és nagyságban egyenlőkké* teszi; épen úgy, a hogy lett belőle jó keresztyén, *hitben és buzgalomban egyenlő* a többi nagy nemzettel; a nélkül, hogy megszűnt volna jó magyar maradni.

GYŐZELEM CSATA NÉLKÜL

Magyarországnak ennyi belvillongás után békére volt szüksége, békére belül, békére kívül.

Alig hogy Vatha legyőzetett, jött Henrik császár nagy hadal kívülről, védence (Péter) halálát megboszzulandó.

Egy nemzetnek, melyen a polgárháború által vert sebek még alig hegedtek be, külháborúba keveredni életveszély.

Árpádot kardja biztosítja a német nemzet támadásai ellen, Szent Istvánt apostoli kegyessége, Péter hódolata, Abát szegyen-teljes adófizetés.

András látta: hogy ő ezen eszközöknek egyikét sem használhatja. A harcot az okosság, a hódolatot a büszkeség el-lenzé.

Ekkor maga mellé ülteté a trónra Bélát, a nálánál mind kar-ra, mind főre, mind szívre erősebb testvért, éltében koronája osztályosául, holta után örökösül nevezve őt ki.

Béla azon kisdud hadsereggel, mit az ország belnyugalma mellett összeszedhetett, Pozsonynál táborba szállt a császár el-len, ki őt roppant haddal jött ostromolni.

A belzavarok néhány év alatt oda hozták Magyarországot, hogy kerülnie kellett a harcot azon ellenségével, kit saját országában annyiszor meglátogatott.

Míg Béla ellenségét hadi mozdulatokkal fárasztá, azalatt *Zotmund*, egy általa fogadott buvár, a víz alatt Henrik hajói alá úszott, mik élelmiszerekkel voltak terhelve, s azokat alul kifurva, elsülyeszté.

Vörösmarty egy balladájához „Kund buvár”-ról választá ezt a tárgyat, melynek egyik örökszép sora ez:

„*Tereint-e Isten több magyart, Míg a világ, míg napja tart,
Ha mink is elfogynánk?*”

E vesztes több volt Henrikre nézve egy vesztett csatánál, kénytelen volt rögtön visszavonulni Pozsony alul.

A következő évben még nagyobb sereggel ütött be a császár Sopron felől, ezúttal öcscsére *Gebhart* püspökre bízva: hogy élelmiszerekkel terhelt hajóival vonuljon le utána a Dunán.

Béla herceg a császár jöttét azzal előzé meg: hogy messze földön, a merre az ellenséges hadseregnek kelle jönni, fölégettetett minden falut, a lakosokat nyájaikkal együtt az ország belsejébe küldé; a kazlakat, asztagokat szerte fölgyújtá.

A császár serege mohón üldözé az előtte visszavonuló magyar hadsereget, de midőn az ígért tejjel-mézzel folyó vidék helyett az elpusztult, letarolt megyék közepébe jutott, hol a falvak le voltak előtte égetve, a mezők letarolva, a kutak behányva, megdöbbsenté a láthatlan ellenség az éhszomj hatalma, s megállt gátolatlan előrehaladtában, utána érkezendő élelmiszereire várva.

Gebhardt püspök ezalatt levelet írt bátyjának: hogy hol várja az élelmiszerekkel? Követét Béla portyázói elfogták s a magyar táborba vitték; a vitt levélből megértvén Miklós püspök kollegája kérdését, a furfangos Béla tanácsára azt válaszolta neki a császár nevében: hogy csak menjen vissza nagy sietve a honnan jött, mert itt rossz világ van, Németországba beütött az ellenség, neki sietnie kell haza seregestül.

A püspök ily dolgokban nem értette a tréfákat, a mártyrokat szerette tisztelni, de követni nem volt kedve, még aznap minden hajóival visszafordult, haza ment, ott hagyva éhezni a semmit nem sejtő császárt.

A császár e közben untig várta élelmiszereit, s várakozásában elsáncolá magát táborával.

A mint a magyarok látták, hogy az ellen a földet ássa, azt mondták: hogy előre sírt ás magának.

Mert hogy a krónikaíró mondja: *a mely árkot nappal az élő a holtak számára ásott, abba éjjel maga feküdt le aludni s a ki éjjel dgyat vájt magának a földbe, nappal ugyanazt mint halottat temették oda.*

Ezalatt a tábort körülrajongó magyar portyázók éjjel-nappal nyugtalaníták az éhségtől fogyó, erőtlennülő hadat, a sáncokon túllépni merészkedőt nyakába vetett pányvával ragadták el. Nem hősök, hanem páncélozott csontvázak voltak Henrik népei, seb nélkül hullva el a vértelen harcmezőn.

A császár, ki hódítva jött be az országba, könyörögve ment ki belőle.

Hadserege nem kért többé dicsőséget, csak kenyeret, s a magyar hadvezér ügyessége ezúttal a legdicsőségesebb békekötést nem drága magyar véren, hanem ártatlan marhák és ürük vérével vásárolta meg, mit a kiehezett ellenségnek a békekötés után magyar bőkezűséggel osztta.

A császár örök békét esküdve a magyarnak, leányát, ki már a francia király fiával volt eljegyezve, András fiának adta nőül, serege pedig oly sietve hagyta el a legirtózatosabb hadjárat terét, hogy még vértjeit is ott hagyta sáncain; a mely hegy és erdő maig is „Vértes”-nek neveztetik.

A KORONA ÉS KARD

Endre király testvérét, Bélát tette trónja örökösévé. Ez ígérete után fia született, Salamon.

Az apa elfeledé az ígéretet, mire a király megesküdött, s fiát mikor még az alig volt hét éves, megkoronáztatá: a koronázási ünnepélyen jelen volt Béla herceg is, s arcán nem látszott semmi keserűség, midőn a koronázási himnuszban éneklék a karok: „esto dominus fratrum tuorum!” (Légy ura testvéridnek.) De András jobban megijedt a hideg arctól, mint hogy ha azt haragosnak látta volna, s hogy testvérét kísértetbe hozza, magához hivatá őt várkonyi várába, egy szőnyeget terítve le a trón elé, melyre korona és kard voltak letéve.

A kísértés Bélának életébe kerülhetett volna, a trón mögött gyilkosok voltak elrejtve, kiknek Bélát azon esetben, ha a koronához nyulna, meg kelle ölniök.

— Válassz, monda testvéreinek a király. A korona a királyság, a kard a hercegség jelképe, a melyiket választod, legyen a tied, a másik maradjon fiamnak.

Egy hang alig hallhatóan susogá a hercegnek: „válaszd a kardot”. Miklós volt az, a testőrök vezére.

És Béla a kardot választá. (Vörösmarty költeményéből, mely e tárgyról szól, így felel Béla: „*Kard ada hölgyet, hirt, a kard megszerzi, ha szükség, a koronát...*”)

De András, midőn kardot adott testvére kezébe, gonosz eszközt adott maga ellen. Azon kard őt koronájától s életétől fosztotta meg.

Az élte elleni nemtelen merényt megtudva a herceg, elfutott ipához, a lengyel királyhoz s onnan harcias sereggel tért vissza bátyja ellen.

Ez is idegen segélyhez folyamodott, a császár két vezért, egy harmadikat a cseh király küldte segélyére, Béla mind a hármat megveré és elfogta; a király magyar seregei a csata után hozzá csatlakoztak. Endre maga a csatában futó lovaktól gázoltatott agyon.

BÉKÉBEN NAGY KIRÁLY.

Első *Béla* egyike volt Magyarországnak legnagyobb királyainak.

Az utókor ugyan szereti azokat nagyoknak nevezni, kik harci győzelmeket kötöttek nevükhöz, de nagy volt az is, ki a békét fenn tudta tartani népei számára.

Első szava a trónralépés után kegyelemosztás volt; elleneit, kik szétfutottak az országba és azon kívül, visszahitta, nejeiket meghagyta birtokaikban. Országgyűlést hivatott össze, minden helységből kettőt az éltecsébbek közül.

Még szigorúságában is tudott kedélyes lenni; midőn egy ízben a napimádók követeket küldöttek hozzá, azzal az őszinte kérelemmel: hogy hadd gyujtsák ők fel a keresztények templomait: a jámbor király, a helyett, hogy mint elődei, kardéltre hányatta volna a lázadókat, poroszlókat küldött le hozzájuk, nagy korbácsokkal s ütlegekkel verette szét az egész pogány forradalmat, melyet ha karddal támadt meg, tán ezrek életébe kerül. Soha sem lázadt fel többet a pogány vallás mellett senki.

Az egész ország a keresztényen vallásra tért, de még azután is, és még most is él a nép között a választott istennek emléke, s ha fájdalom sujija, vagy emberfölötti bátorságra van szüksége, maig is emlegeti magában: hogy: „*él még a magyarok Istene*”.

A gondolat nem igen keresztényi, de annál költőibb: egy Istent választani, ki együtt érezzen fájdalmában, dicsőségében a nemzettel, ne szeressen kivüle semmi népet, s ha ez megszűnt lenni, ő is enyészszék el örökre.

Béla király veretett új, teljes értékű pénzeket. E pénzeken egyik felől egy kereszt, másfelől a király neve látható. (Salamon kezdte legelőbb mellképét a pénzre veretni.)

Törvényt hozott az uzsorások ellen, árát szabta a vagyonnak, megkisebbité a nép adóját. A krónika azt írta fel róla: hogy *a szegény hűvülködött alatta és a gazdag dicsekedett*. Vajha tudták volna utódai: hogy ez a legnagyobb dicséret, mit egy fejedelemről elmondhatni.

És mintha a sors maga is kiválasztotta volna Bélát arra: hogy a harcoknak véget vessen, midőn egyszer épen Salamon miatt, ki Némethonba futott, csatára készülne, a rászakadó ház Dömösön agyonütötte. A királygyilkos romok maig is láthatók Visegrádon túl a Duna jobb partján. Az a borostyán, mi most az omladék köveim kúszik, egykor a legnemesebb király homlokát köríté.

A HÁROMSZOR KORONÁZOTT KIRÁLY

Valami irtózatos fátumnak kell esküdve lenni a koronához, mely üldözőjévé lesz annak, ki azt erőszakosan teszi fel fejére.

Péter megfosztotta *Vazult* a korona miatt szeme világától, ugyanazon büntetés érte el őt is.

Aba megölette *Pétert*, az ő feje is a koronával együtt esett le.

András megölette *Ahát*; öntestvére elől futva esett el ő is.

Béla testvére vérén keresztül lépett a trónra, őt maga a trón temette omladékai alá.

Fiai: *Géza*, *László* és *Lambert* megborzadva álltak félre, ez istenítélet után visszahúzza kezeiket a koronától, melynek sorsa fátumszerű láncolatokban látszott bosszút állni egyik halálért a másikon.

Átengedték azt *Salamonnak*, ki már azzal egyszer meg volt koronázva, maguknak egyedül az *András* által kötött szerződés jogait tartva fenn, mely a hercegeket az ország egy harmadának tette uraivá.

Salamon homlokát másodszer is érinté a korona, a nélkül, hogy lelkét királyibbá tette volna.

Gyermekkora óta ferdén nevelve, gyanakodás, ingatagság, szenvedélyesség, álnokság jellemezték lelkületét, miknek nincs helye a trónon.

Legelső lépése az volt: hogy fejedelmi rokonait, kik érette lemondtak a trónról, megfosztá hercegségi jogaiktól.

Azon időkben jó volt Magyarhonnak Lengyelország szomszédsága, ide szokott a megsértett jog, mint védvárába menekülni; az ifjú hercegek is ide menekültek s csak a főpapság közbenjárása gátlá meg, hogy Salamont akkor ki nem üzték országából.

A rokonok kibékültek, húsvét napján Péccett harmadszor koronáztatott meg Salamon, maga Géza tette a koronát fejére.

De mintha valami gonosz intőjel akarta volna meghazudtolni a kibékülést, az éjszakai ünnepély alatt meggyuladt a vigadók fejei fölött a palota s az engesztelődés napján az egész város porrá égett.

E kibékülés után nemsokára a szomszéd csehok beütöttek a magyar határon, de tapasztalták: hogy ha a magyar magával egyetért, akkor a győzelem övé; a király és a hercegek karddal látogatták őket vissza, s a cseh hadak szemcfénye, a kérkedő óriás, egy személyes viadalban azon *Bátor Opossal*, kinek nagyapja Kupát megölte, e hős által levágatott; — úgy látszik, mintha családi hagyomány lett volna a Bátoroknál ellenséges hadvezéreket öldösni.

Egy rövid hadviselés után, melyet Crescimír horvát herceg védelmére a fejedelmek diadalmasan viseltek a karinthis herceg ellen, új tettekre látszott hívni a had istene a magyar fegyvereket.

A keleti török birodalom feloszlott; a szétszakadt ország irtózatos néprajokat eresztett a szomszéd vidékekre.

Egy csapatjuk ezeknek, a kúnok, több százezer főre menő hada sokáig pusztító csapása volt majd Orosz-, majd Görögországnak, s mindig beljebb törve nyugati Európa felé, végre betévedt Erdélybe, azt elárasztva, áttört a meszesi szorosnál Magyarhonba, végig pusztítá Bihart s a Nyírséget, s ment vissza, rabláncra fűzött hölgyeket és férfiakat hajtva maga előtt.

Az ifjú király és a hercegek utána siettek az országdúló hadnak s Cserhalomnál utólérték őket.

Ozul, a kún vezér, csufosan küldé ellenük a kún gyerkőcöket, hogy menjenek háborúst játszani a magyarokkal.

De a legelső összecsapás megtanítá ellencit tisztelni, seregeit hirtelen összevonva egy hegytetőre vonult fel velök, ott várva be a magyarok támadását.

A magyar eleitől fogva legerősebb volt a rohamban. Háromfelé osztva a sereget, míg az ifjú heves király a hegy meredekén rohant fel a kunok ellen, a reá özönlő nyilzapor közepett, azalatt Géza oldalt kerülte meg őket s László iszonyú erővel ütött derekukra, saját kardjaival négy ellent ölve meg a viadalban. Az ötödik nyíllal megscbesíté, de halált kapott tőle vissza. Mindenütt meg leheté ismerni a harcot, a hol László járt; egy fejjel magasabb volt mindenkinél, s a hol ő megjelent, ott megtört az ellenség. Végre az egyik kún vezér, Ákos maga is elesett László keze által személyes párviadalban.

A kún elhullt, vagy megadta magát, a magyar sereg késő estig úzte a futókat.

Maga László meglátva: hogy egy kún egy szép leányt ragadott fel lovára s azzal készül menekülni, utána vágat. Azonban fáradt lovával be nem érhetve a menckvőt, messziről kiált a lánynak: hogy rántsa le magával a kúnt. A bátor magyar szűz megragadva e szóra rablója övét, levetette magát a lóról s a vele együtt lezuhant kún rövid tusa után halva esett el László kardcsapásai alatt.

A hüvelyéből kivont kardnak soha sem volt pihenése többé. Minden oldalról kellett küzdeni a magyarnak szomszédaival a vitatott hazai földért.

Alig verte le a kúnokat, másfelől a Dunán a *bessenyők* törtek keresztül, pusztítva, rabolva s ismét eltűnve a bolgár hegyek közé.

E kalandor népet a byzanci udvar bocsátá Magyarországra Belgrádon keresztül, a magyarok tehát *Belgrádra* mentek az eltűnt szövetségeseik helyett boszút állani.

A várost *Nikétás* védte, az ostromló seregeket Salamon király s a két herceg vezette, az előcsapatok vezérei voltak *Vid*, a király kegyence s János soproni gróf.

Az ostromló seregek átkeltek a vizen. A magyarokat meglepte előbb a soraikra hányt olthatatlan *görögűz*, de később a görögöket lepte meg a halállal szemberohánó *magyartűz*. Visszavonultak városukba.,

A segítségükre előtámadt bessenyők, mikor még csak a soproni csapatok voltak a város előtt, azokra ráütöttek s ott János gróf által úgy megverettek, hogy vezérük alig menckült meg néhányad magával.

A többi magyar sereg csak messziről nézheté a diadalt.

Két hónapig tartott a város ostroma, az akkori nehézkes ostromszerek mellett; magas fatornyokból csodálatos gépek hánytak köveket és tüzet a városba, a falakat kutakkal ásták alá s faltörő kosokkal dőngették; eközben egyes bajnokok szálltak alá a bástyákról, személyes viadalra hiva fel az ostromlók vitézbbjeit. Ilyenkor *Bátor Opos* egymaga kettőt kergetett vissza a város kapujáig.

A harmadik hónapban egy magyar leány, kit a saracénok foglyul tartottak Belgrádban, egy zivataros éjszakán felgyújtotta tömlőcét s az ostromlóknak segélyül jövő vihar lángokkal borítva el az egész várost, a bástyákon át betörő magyaroknak irtózatos diadalfényt támaszta a csatához; a védsereg egy része, melyet a fegyver el nem ért, a várba vetette magát s azt nem-sokára kényre kegyre feladta.

A görög sereg, a mint a várból kibocsáttatott, nagyrészt Géza hercegnek adta meg magát, alig szállinkózott valaki Salamonhoz, oly előszeretettel viseltetett még az ellenség is Géza iránt, ki e bizalmat azzal igazolta, hogy a foglyokat váltásdíj nélkül bocsátá szabadon.

E tetteért a görög császártól koronát nyert a herceg ajándékkal, Salamon királytól pedig azon megaláztatást: hogy a hadi

zsákmány osztásakor testvérével kapott egy részt, míg a királyi kegyenc, Vid, kettőt.

„Két kard nem fér egy hüvelybe”, mondá Vid a királynak, midőn a császárnak Gézához küldött követei visszatértek, a nélkül hogy Salamonhoz szóltak volna.

Azon iskola, melyben Vid Salamont nevelé, az akkori romlott udvarok bélyegét viselé magán: árulás, orgyilkolás alattomos boszú tanai voltak azok, az őszinteség és nyílt harc helyében.

A király gyűlölte a hercegeket, mert országa harmadát bírták, gyűlölte őket, mert látta: hogy népe szereti őket, jobban mint őt, s mert rossz szelleme Vid, mindennap szítá a gyűlölet tüzét szívében.

A király öröklött hősi szelleme nyílt csatát kívánt a hercegekkel, miként apjaik víttak egykor a koronáért; a kegyenc azonban biztosabbnak hitte a tört, mint a kardot, s a királyhoz hivatá a hercegeket gesztelés színe alatt.

De ezek megismerék a mosolygó álarc alatt az orgyilkost s ketten soha sem jártak együtt, ha az egyik megjelent a királynál, a másik hadsereggel maradt otthon, kivont karddal örködve testvéreinek élte fölött.

Egy télen Géza kised vadászcsapatával Ingovány erdejében mulatott, vele voltak vezérei: *Petrud*, *Zonuk* és *Bikás*. Mind a három áruló, kik Vidtől régen felvették a herceg életének vérdíját.

A férfias multság közt egy levelet kap Géza, a szegszárdi *Vilmos paptól*, melyben a jó apátúr figyelmezteti: hogy őrizkedjék a királytól; a herceg bizalmasan mutatja a levelet vezéreinek azok kacagva vetik félre: „részeg lehetett az a pap”, mondának.

A király épen Szegszárdon mulatott. Ott főzték a tervet Géza ellen az istenházában.

A mint az esti énekszó után a népség elhagyta a szentegyházát, a király és tanácsosai alattoimban ide jöttek.

Az iszonyú tanács tárgya Géza elfogatása volt. Vadászat köz-

ben Vid katonáinak kelle rajta ütni, s szemeit kiszúrva börtönre vetni. A király beleegyezett a fekete cselszövénybe s összegyűjtött seregével megindult a *fejedelmi vadászatra*.

De a templom boszút állt megszentégtelenítőin. Vilmos pap ott hallgatózott elrejtőzködve s megtudva a király szándokát, leveté papi öltönyét, kardot, páncélt kötött s lóra ülve sebesen Gézához nyargalt, tudósítva őt az ellene forralt tervről.

Géza rögtön maga körül gyűjté kiseded csapatait s Cschorország felé akart menekülni, de a király csapatjai útját állták, kénytelen volt a Tisza jegén át szabadulni.

Tovább nem kerülhetette ki a csatát. A királynak harmincezer fegyverese volt, neki csak négyezer, annak háromnegyed része is áruló, Vidtől megvesztegetve.

A csata megkezdett, Petrud, Zonuk és Bikás rögtön felémelt paizszsal jelt adva átfutottak a királyhoz, vezérüket hitzegőül elhagyva; de a gyalázatot nyomban követte a boszú, a hős *Bátor Opos*, az egyetlen férfi, kinek neve az ellentáborban tiszteletet érdemel, nem értette el, vagy nem akarta elérteni az árulás jelét vagy tán épen bosszút akart állani a nyomorú szökevény népen, — a helyett: hogy Géza maroknyi seregét űzte volna, az árulóknak fordult s azokat az utolsó emberig levágta; csata végén az öldökléstől úgy meg volt dermedve az ökle, hogy a kardot nem bírta letenni belőle.

Géza megmenekült, Petrud, Zonuk és Bikás halva maradtak a síkon. Soha félreértés oly jókor nem jött, mint ő ellenük.

A vert fejedelem, megmaradt kis csapatával átmenekült újra a Tiszán s felső Magyarország felé futva Vácnál találkozott László testvérével, ki szembe jött rá Ottó sógora segédcsapataival.

Salamon, ki Géza vert hadát üldözté, egy új seregre bukkant. Nem a könnyhullató emberi szívű Géza, hanem a királyi lelkű *László* állt előtte.

Az *ősz Ernye*i nem tanácslá a megütközést a királynak: „ne harcoljon, úgymond fiú, az apja, testvér testvére ellen.” De

Vid nem engedett a szelidebb érzelmeknek erőt venni a király lelkén.

„A nemesek elhullottak, úgymond, az összegyűjtött parasz-
tok és aratók pedig nem testvéreink.”

A hercegek tábora Cinkotánál foglalt helyet; a mogyoródi
hegyen túl a királyé. Sűrű köd feküdt az egész tájon.

Mikor a köd felszakadt, az első napsugárnál meglátták egy-
mászt az ellentáborok.

„Azon férfiak ott, monda Erneyei, László táborára mutatva, kik
hátukat a Dunának vetették, aligha készülnek elfutni a csatából.”

Békítő szavait nemsokára elnyomta a csatakiáltás.

Vid támadott, — a balszárny, Ottó seregeivel egy pillanat
alatt szétverte a támadó seregeit, maga Vid átszúrt szívvel s
ketté hasított koponyával esett el, az ősz Erneyei egy percre visz-
szaállította a csatát, a másokban ő is halva hevert a csatamezőn.

Kétségbeesve rontott e közben a király Géza lobogói felé.

De a két testvér az ütközet alatt helyet és zászlót cserélt,
László testvérét félve, annak lobogóit vevé fel, s a rohanó Sa-
lamon a szelid Géza helyett ismét a rettegett Lászlót látta maga
előtt. Hirtelen oldalt fordítá seregét, csak Gézát keresve a csa-
tában, e közben a két testvér fegyverei közé jutva elveszté a
csatát, elveszté seregét s egyedül a győzhetlen Bátor Opos kar-
jának köszönhető: hogy egyedül, csupán általa kísérterve meg-
menekült.

A győzelmes sereg térdre borulva dicsérő himnuszokat éne-
kelt a diadalosztó Istennek, a tábor előtt egy szarvas nyargalt
el, melynek ágbogain égő gyertyák lobogtak, azon a helyen
a hercegek templomot építettek, mint a legenda állítja.

A mint László a holtak mezején végig járt, meglátta Erneyei
holttestét. Könyezve állt meg felette. „Sajnálak, úgymond,
mint testvéremet, bár hallgatott volna rád a király.”

De a mint a harcosok, kik a holtakat temették, ráakadtak a
had indítójára. Vidre, port hintettek halott szemei közé, úgy
fektették átkok között a dicstelen sírba.

A KIRÁLYI REMETE

A futó király Mosonyra menekült, ott bezárta magát a várba és készült védelemre a hercegek ellen. Azok nem üldözték őt, de annál keményebben üldözték édes anyja szemrehányásai, ki őt szemtől szemben megátkozá a polgárháborúban kiontott véréért.

A király, kinek egy országon kelle uralkodni, nem tudott magán uralkodni, szenvedélye annyira ragadta: hogy dorgáló anyjára fölemelje kezét. Az agg, megöszült matróna megátkozta a királyt, és az anyáatok még a korona alatt is megtalálja a fiút; elhagyta őt azután Isten, ember; még tulajdon neje is. Megveté elbukott férjét, más karjaiba veté magát; mintha a szerencsétlenség feloldta volna a szeretet alól is.

A hercegek megnyugodtak Fehérvárott, s békében hagyták Salamont, azonban a szomszéd bessenyők megtudva a kiütött polgárharcot, Zolta vezér alatt rárontottak a megalázott királyra, egykori legyőzőjükre, ki mindenektől elhagyatva ült Mosonyban.

Salamon a szomszéd *Heinrich* határgróftól szolítá segélyadásra, az meg is jelent hadával s megalkudva a királylyal valami jó summa pénzben, elindult a bessenyők ellen.

A mint meglátta őket, visszatért. Igen csunya embereknek találta őket, s az úton fegyverhordozói telebeszéltek a fejét Merchart, Poth és Villern hercegek történetével, kik a barbarok elleni csatákban mind szörnyű kimenetelt értek.

A becsületes határgróf azt mondta Salamonnak: hogy *neki fogadása tartja nagybőjthen nem csatázni*, hanem ha tetszik a királynak, verekedjék ő meg a bessenyőkkel, majd ő maga egy hegytetőre felmegy s ha meglátja, hogy Salamon csakugyan nem bír velök, akkor majd ő segélyére siet. E vitéz szándékkal csakugyan fel is vette magát a *baki* hegyre s onnan nézte az ütközetet.

Salamon tehát összeszedve seregét, kiállt egyedül Zolta ellen; Bátor Opos karja ismét csodákat tett, a *király tekintete előtt el-*

olvadt az ellenség, mint a viasz a tűz lángja elől, Zolta kevesed magával menekült meg, serege nagy részét a kard, vagy a Fertő vize pusztította el.

Ekkor lejött a hegyről Heinrich s kérte a szegődött díjt a segélyadásért, s hogy azt a király megtagadta tőle, fenyegetőzött, hogy megharagszik.

Azonban szerencséjére Salamonnak, a nagybőjt újra eszébe jutott a határgrófnak s szomorúan visszaballagott a maga jószágába, mint ezt a krónikaíró naivul előadja.

„Van-e sok ily katonája a hercegeknek, mint Bátor Opos?” kérde a császár Salamontól, midőn hozzá e csata után országát visszaszerezni segélyért folyamodott.

„Még jobbak is vannak, a magyarok mind jó katonák”, felelé Salamon, megaláztatásában sem tagadhatva meg nemzete dicsőségét s magasztalva azon sebek adóit, mik alatt legjobbjai elhullottak.

Nem is volt hatása a császár közbejöttének Salamon ügyében.

Hadseregében, mely Vácig haladt, lázadás ütött ki, a vele volt püspökök álmokat láttak és mindenik azt látta álmában: hogy innen haza kell menni. A császár ütközet nélkül visszatért, Salamont pedig örökre száműzte a nemzet, a miért ellenséget hozott az országra, s koronáját Géza fejére tette.

A szelíd lelkű herceg nem óhajtotta e nehéz ékszert, Szegszárdon, borzasztóan kimúlt apja sírjánál letette azt fejről s megkinálta Salamont a békével és koronával.

Salamonnak harc kellett és korona, nem a testvérek kegye, büszkén visszatartá a gylelkűen tett békeajánlatot.

Géza szerepe ezzel be volt fejezve e földön. — Az ő érő szive gyöngye volt azon módszerekhez, mik az ország hatalmát biztosíthaták. Hirtelen meghalt; benne legnagyobb ellensége, a száműzött király, legnagyobb jóakaróját veszté.

Még egyszer visszatért Salamon Magyarhonba, hol László király a koronán kívül mindenét megosztá vele, de a benne

lakó szenvedély nem hagyta soká pihenni. Orgyilkosokat fogadott László ellen, azok elárulták s ő mint fogoly a visegrádi toronyba záratott, egy magas, egyenes, négyszögű kőfal romjait maig is *Salamon tornyának* nevezik róla.

Az akkori pápa, Gergely, a minden vele egykorú királyok ostora volt, ki előtt Némethon császársa mezítláb várt bűnoldozást, a hideg télben a kapu előtt. Egyedül a magyar király, László volt merész koronás fejét előtte meg nem hajtani. Midőn egykori jóltevőjét *Boleslawot* az apostoli anathéma földönfutóvá tette, László pártfogása alá vette s nem engedte őt országa határain belül üldöztetni.

A püspököknek és bírácoknak azt felelte: „A bűnös, az elátkozott a tettek; az ember, a bujdosó az enyim. Ő jót tett velem, most én teszek azt vele, a hálát semmi vallás sem tiltja.”

E nemes dac a mennyire meglepte Gergelyt, annyira meg is nyéré; — azon fejedelmet, ki népe szeretetében bízva, az ő mindenható bulláival szemközt mert nézni, minden áron meg kellett nyernie. A római püspökök nagy Synodusában elhatározott: hogy a magyarok első királya s annak szűz gyermeke a szentek sorába igtarva, holttesteik az oltárra közimádat végett kitéssenek.

A pápai követ, a király és a püspökök leszálltak a kriptába, de a sírkövet, mely István koporsóját fedé, semmi emberi erő nem bírta kimozdítani. Egy a somlyói erdőben lakó szent szűz azt nyilvánította: hogy addig a kő meg nem mozdul, míg Salamon szabad nem lesz.

A király megnyitá börtönjét s a sírkő fölemeltetett. A koporsóból a szent király jobb keze a rajta volt gyűrűvel hiányzott.

Sok kutatás után Mercur apát kivallotta: hogy a kezét neki egy angyal adta át. Azon időben sokat jártak-keltek az angyalok Magyarországon.

A szabadon bocsátott Salamon, nem élhetve, mint király, legalább királyhoz méltóan akart meghalni; a mint szabadnak érzé magát, elhagyta Magyarországot s a kelet felé tanyázó

kunokhoz menekült; ott meglátta a szép Lenkét, a kún fejedelem Kutesk leányát, azt megszerette s ekkor két ajánlatot tőn: harcot a magyarokkal a fejedelemnek, szerelmet leányának; országa felét a fejedelemnek, szívét s koronáját leányának.

A kún vezér Kutesk betört az országba, de Lászlótól kivertett, innen a görög birodalomnak fordult, Czelgu bessenyő vezérrel egyesülve. A kún sereg itt is megveretett, maga Salamon egy elhagyott puszta várba menekülve, kevesed magával ott tűrt éhséget és nyomort, míg üldözői ott is rátaláltak, kiken keresztül vad viadal között tört magának utat s visszafutott a Duna jegén keresztül Magyarhonba.

A mint egy sűrű erdő mellett kíséreeivel együtt elhaladt, valami fájdalmas, borongós érzés szállta meg keblét, kérte társait, hogy várjanak rá, míg ő az erdőbe bemegy az utat körültekinteni. Soha sem jött onnan vissza többé.

Évek múlva a körül lakó nép azon erdőben egy jámbor remetét látogatott, ki egy leszúrt kard keresztye előtt szokott buzgón imádkozni, s ki a hozzá vándorlókat: testvért, Istent és hazát szeretni oktatá.

Még egyszer látták Salamont — a fehérvári templom lépcsőin.

Ott térdepelt a hideg márványon a koldusok között megalázott fővel, megöszült hajakkal, hol huszonnégy év előtt, mint király megkoronáztatott. Látta az ünnepelel királyt, a nemzet kegyeltjét, Lászlót kilépni a templomból, dicsősége fényétől környezve; a koldus odahajolt alamizsna nyujtó kezéhez s azt forrón megcsókolá.

A király egy forró könnyet érte végig gördülni kezén. László ráismert a királyi rokonra a durva zarándokruhában, az hirtelen elfutott előle s az utána siető hirnököktől, kik László kegyét unszolták reá azt izente a királynak vissza: „Mondjátok meg uratoknak, a kit kerestek, az nincs többé, az én országom a mennyben van, áldás reá és a hazára.”

Ezentúl örökre eltűnt Salamon a világ elől, s késő századok

után a kegyes pólaiak egy meghalt szent csodatévő sírjához szoktak eljárni búcsúra, ki ott környékükben élt és halt meg.

Azon sír alatt az annyi viszályon keresztül hányatott Salamon király hamvai nyugosznak.

Engesztelődve emlékezék mindenki a bűnhődött király nevére, miután emlékét régen elfeledték; — csak egy lény nem gondolt reá többet, kéjbe, vigalomba temetve el magát, — tulajdon felesége.

(E tárgyat találjuk Vörösmarty által egy lendületes balladában megörökítve.)

S Z E N T L Á S Z L Ó

Rendkívüli jelenetek imádatot keltenek a népben, kivált ha e jelenetek a legmagasabb helyről, a trónról jönnek.

Ily imádott tünemény volt László király a magyarok előtt.

Ki ellenségeit mindig legyőzte s azoknak mindig megbocsátott; — ki soha igazságtalan csatát nem kezdett s az igazságot el nem vesztette; — kinek trónja előtt császárok és pápák állottak, mint peres felek, ítéletét kérve, s ki igazságos volt ítéleteiben császárok, pápák és koldusok iránt egyenlően, — kinél mindig pártolásra talált az üldözött, bosszulóra a vétkező, s kinek minden léptét valami glorianemű csodás biztosság kísérte.

Számára a szent nevet nem népköltötte csodatételek szerették, a legegyszerűbb lélekfönség volt az, melynek nyilatkozatai előtt megtört a kisebb alakok térde.

Még maig is megtartá minden emlékül fennmaradt tette, szava azon aranyfényt, mit a nemesség és igazság kölcsönözhet csak a legnagyobb tetteknek is.

Maig is emlékezhetik a nagy német nemzet azon mondatára a magyar királynak, melylyel egyik pártnak a másik ellen őt a német császári trónra hívó követeit elbocsátá:

„Ura van Németországnak elég; császár is elég volna neki egy; hanem összetartás az, a mire szüksége van.”

Szent László mondta ezt ezelőtt nyolc századdal a német nemzetnek és még most is igaza van.

Maig is emlékezhetik a magyar nemzet szent Lászlónak a Temes melletti győzelmére, mert e győzelem emléke nem egy nagy sírhalom, hova a legyőzött ellenség el van temetve, hanem egy nagy élő népfaj, a derék kunok faja, kik egykor fegyverrel rontottak e hazára, s kiket László legyőzött s belőlök édes testvéreket szerzett a magyar nemzetnek.*

Az imádó nép csodákkal rajzolója tele a szent király történetét, angyalok szálltak le hozzá, jövődőt jósolva honának; mikor serege éhezett, önkényt jöttek elé sereggestül a vad bölények és szarvasok csordái, s ha megszomjuhozott, forrás fakadt kardja érintésére a sziklából; egy nagyváradi monda szerint a püspök-fürdő gyógyerejű patakja is szent László paripája nyomából eredt. Az üldözött ellenség által elhányt arany és gyöngy kavicscsá vált az üldöző magyarok szemei előtt a vezér tekintetére,** s ha hárommennyi volt is az ellenség, futnia kellett, midőn a sérthetetlen király kezébe ragadta a veres zászlót s maga népe előtt nyargalva, soraira rontott.***

* Először Kapolcs vezér alatt törtek be a kunok Erdély felől, másodszer a Duna felől Akos alatt; László mindkétszer személyesen csatázott velök.

** Erdélyben, a Királyhágón átvivő országút mentében ma is láthatók egész rétegekben ezek a pénzalakú kövek, a melyek egyébiránt a nummulites csiga kőületei.

*** Azon csodák közül, mikkel e nemzeti szentet a nép fölékesíté, koporsójának is jutott egy. Midőn azt épen Nagy-Váradra vitték, egy gróf és egy nemes pereltek egy ezüst kehely felett; a nemes azt állítá: hogy a királytól kapta a kelyhet ajándékba, a gróf: hogy ő tőle lopta. A bíró azt ítélte rájuk: hogy tegyék a kelyhet a király koporsójára s onnan vegye el, ki azt sajátjának hiszi. A gróf, a mint hozzá nyult, ájultan rogyott a földre, míg a nemes bántatlanul vette kézhez tulajdonát a szent koporsórból. Ez a monda sz. László koporsójáról.

L Á S Z L Ó E U R Ó P A V E Z É R E -

Történt vala az ezer és kilencvennegyedik esztendőben a mi Urunk születése után, hogy második Orbán pápa egy conciliumot hirdete a jövő évi március első napjára Piacenza városába.

Nagy bánata volt ez időben az egész keresztyén világnak: a hitetlen pogány népek elfoglalták a szent földet, megfertőztették a szent sírt, sátort ütöttek az Olajfák-hegyén és a tiszta Jordán vizét, melyből hajdan szent János a Megváltó fejére hullatá a keresztvíz cseppjeit, most az ő híveinek vérével zavarják.

„Ne hagyjuk a szent sírt pogányok kezében!”

Ezen hős kiáltás hangzott végig az egész keresztyén világon: a királyok és koldusok egyformán lelkesültek érte, azok katonáik hatalmát, ezek meztelen testük erejét ajánlák fel a Megváltónak, ki nekünk egy egész mennyországot adott, s kinek még azt a sírt sem biztosítánk, melyből oly dicsően feltámadott.

1095 március 1-őő napján tizenhárom érsek, kétszáz püspök, négyezer apát úr és lelkész s harmincezer világi bajnok gyűlt össze Piacenza városában, a szent sír visszafoglalása felől tanácskozni; templom nem volt elég nagy e sokaságot befogadni; ott gyűltek össze a szabad ég alatt és tartott a tanácskozás hét napig és mindennap nőttön-nőtt a lelkesülés, minden szónok beszédével szaporodott a hitetlenek elleni gyűlölet, míg az utolsó napokon a byzanci császár követei ott a keresztyén világ képviselői előtt felolvasták a felhívást, mely szerint Európa minden fejedelne siessen fegyvert fogni Omár utódai ellen, kik nemcsak a szent sírt foglalták már el, hanem Európát is és minden hívők országát fenyegetik.

A concilium erre kimondá a végzetterhes határozatot, hogy a keresztyén világ, mint egyetlen fegyverviselő kar fog felemelkedni Krisztus ellenségeinek lesujtására.

Minden nemzet, minden fejedelem, minden koronás fő és minden hadvezér egy sereggé fog összegyűlni, oly nagy és

dicső sereggé, minőt még a világ nem látott soha, melynek száma milliókra terjed, melynek lovagjai mind megannyi hősök; — hadnagyai híres vezérek; — alvezérei koronás királyok; — hát vezére ki fog lenni?

Olyan vezér, kinek adatott elég ész, hogy százezrekből álló csapatokat tudjon a csatában kormányozni, kinek lelke elég tiszta, hogy a Megváltó nevével támasztott harcnak vezetője legyen, s kinek dicsősége eléggé ragyogó, hogy egész Európa uralkodói büszkeségüknek tartsák őt követni: hol van ilyen vezér?

Az összegyűlt hősök és fejedelmek találtak egyet.

A csendes Duna partján, Bodrogvár kápolnájában ülte épen husvét ünnepét első László, magyarok királya, midőn a *piacenzai concilium követői megjelentek előtte s hódolattal nyujták át neki a vezéri kardot*, mint a melyre őt találták Európa fejedelmei legméltóbbnak; őt nevezték ki a Megváltó hősei fővezérének. A nagy király elfogadta a kardot s ünnepélyesen fogadta, hogy személyesen fogja a lelkesült hadat saját nemzete vitézével együtt e szent harcba vezetni.

Kora halála megfosztá őt a fogadás beválthatásától: még azon év nyatán meghalt.

Nem a Megváltó sírját, hanem azon magas helyet, hova e sírból fölszállott, kellett meglátogatnia.

Holta után három esztendeig gyászolta az egész ország, s évek múlva a keresztyén világ szentei számát egygyel szaporítá ő benne.

Vala pedig annak öt év híján száz esztendeje, hogy a magyar nemzet a keresztyén nemzetek testvéri szövetségébe fölvétele s épen kétszáz esztendeje, hogy Európában meghonosult, a midőn vele a nagy tisztesség történt.

K Ö N Y V E S K Á L M Á N

A látkör mindinkább tisztult a magyar história terén: az uralkodó alakok szemlátomást ismerősebbekké kezdenek válni.

A népirtó Attilát a népalkotó Árpád váltja fel; — az egyszerű

nomádkirály helyét elfoglalja a hittérítő István; a kegyes fejedelem után feltűnik László, kit a dicsőség egy szent magasságáig emel föl; — s a szent király után megjelenik Kálmán, a fölvilágosult törvényhozó, kinek szelleme korát egy fél ezreddel előzte meg.

A magyarnak eleitől fogva nagy ellenszenve volt a könyvek iránt, a „könyves” név nem dicséretképen ragadt a királyra, ki ifjúsága éveiben tudományokkal művelte lelkét.

Pedig ő a kardot is tudta úgy forgatni, mint a könyveket, s míg művelt lelke üdvhozó törvényeket teremt az országnak, addig erős karja új országokkal szaporítá birodalmát.

Ifjú korában papnak neveltetett, de a szent falak szűkek voltak nagyratörékvő lelkének, az uralkodásra született szellem szorítva, nyomonva érzé magát az akkor tetőpontján álló hierarchia rendszabályai által. a breviarium helyett kardot vőn kezébe, a mennyei szent hit terjesztése helyett a földiebb fogalmak becsület és politikai hit védelmére.

Őt orosz herceg élt Kiewben: Swatopolk, Wladimir, Dávid, Wasilko és Wolodár; egymással közel rokonok és örökös ellenségek.

Ezek egy időben, megunva az örök harcot, szövetséget esküdtek, megerősítve azt egy csókkal a szent fészületre. Mindnyájuk feje Swatopolk lőn, a legvénebb rokon nagyhercegi címmel. De mind a szövetségkötés, mind az eskü csak arra való volt, hogy a béke színe alatt alattomban törjenek egymásra. Swatopolkot Dávid rábeszélte, hogy Wasilkot fogassa el s vakíttassa meg, Swatopolk' megtevé, s midőn a testvérek ezért rátámadtak, a hibát Dávidra utalta s azzal boszúlta meg, hogy Dávidot kikergette birtokából s azt elfoglalta magának; de hátra volt Wolodár boszúja Wasilkoért a nagyhercegen. Csata előtt a megvakított Wasilko felmutatta a szent fészületet a hadseregnek, melyet Swatopolk megcsókkolt, hű szövetséget esküdve s a nagyherceg elveszté a csatát. Ekkor a magyarokhoz folyamodott segélyért. László kinek alapelve volt: hogy

„legyen igazság és veszszen a világ”; azt hívé: hogy a testvéreknek igazuk van, midőn boszút állanak a hitszegőn; de Kálmán, ki már akkor nagybátyja trónját osztá, más véleményen volt. Szerinte itt nem az igazság volt a kérdés, hanem a fejedelmi tekintély, s a szomszédban dühöngő anarchia legyőzése. A szent király segélyül engedte menni bölcs unokaöccsét, megjósolva neki: az igaz ügy még az okos ügy ellenében is győzni fog.

Úgy lett.

Kálmán nem hajtva a megrettent rokonok békeajánlataira, elutasítva magától a térdeit átkaroló szép Lankát, kit férje, Wolodár küldé hozzá könyörögni, erővel akarta trónjába visszatenni a nagyherceget, midőn véletlenül a közel kunok vezére, Boniák, megtudva Kálmán ottlétét, jövendőt mondatott magának az erdőben a farkasokkal, s miután azok győzelmet jósoltak számára, Kálmánt megtámadta és megveré.

Szerencsésebb volt Kálmán az ellene föllázadt horvátok és apuliai normanok ellen; nem sokára a magyar királyi címbe Horváth- és Dalmátországokat is befoglalá.

De soha mélyebb politikai ok nélkül csatát nem keresett Kálmán, bár arra igen nagyszerű kilátásai voltak.

A szent-keresztihadak, László holta után, őt szólították fel vezérül a hitetlenek ellen megindulandó kereszttyén táborhoz.

Midőn egész Európában a koldustól a királyokig s a gonosztévőtől a szentekig mindenki lelkesülve volt a szent sír miatt indítandó harc dühétől, Kálmán volt az egyedüli, ki e harcot nem helyeslé, ki a felszólító püspököknék ily szavakat mert szembe mondani.

„Töltse be mindenki azon helyet, melyre Istentől híva van, Istent mindenütt lehet imádni, nem kell érte Jeruzsálembe menni, én az Istenhez nem ellenségeim haláláért, hanem boldogságáért szoktam imádkozni, s míg saját országomban akasztófákat kell állítanom a jog fentartásáért, addig nincs miért idegen népekre mennem, hogy őket a keresztet tisztelni tanítsam.

Itt közöttünk gonoszabb ellenségei vannak az Isten törvényeinek, mint maguk a törökök. Nagybátyám ígérhette a szentföldérti harcot, mert ő szent volt, én csak gyarló ember vagyok, ily nagy ígéretet nem örökölhettek. Egyébiránt a szent seregek átmehetnek országomon, — ha rendet tartanak.”

Ily szavak szokatlanul hangzottak azon időben; ha más nemzet királya szolt volna így, nyomban érte volna a rettegett anathéma, de a magyar nép vakbuzgó soha sem volt, az egyházi átok idáig oly kevésé hatott volna el, mint később Albionig.

A kereszteshad Európa egyéb országaira nézve egy szükséges légtisztító zivatar volt abban az időben; azon örök harcoknak, mik az apró birodalmacskákra eltördelt Németország hercegei, az egyes oligarchák, a föllázadt népek és uralkodóik, a polgári és lovagi rendek között folytak, csaknem lehetetlen volt véget vetni; e céltalan tusák alatt annyira elszaporodott minden rabló és gonosztevő fajzat, annyira erőt vett minden nemesebb érzelmen a ridegebb pusztítási vágy, hogy e minden organumaiban megromlott világrészt csak egy általános világrázkódtatás hozhatná helyre örök zavarából.

E világrázkódtatás volt a kereszteshad.

Valami egyszerű remete megpendité az eszmét, a szikra lángot gyújtott s a tisztábban látó egyházi és királyi főnökök jónak látták azt szítani, csak így adharva az egymás ellen fegyverzett népeknek egy közös irányt, mely ellen fegyvereiket fordítsák, csak így tisztúthatva ki országaikat egyszerre minden törvényrontó, gyilkos és rablóhadtól.

A pápa bűnbocsánatot hirdetett a szentföld harcosainak, a vétkeseknek nyitva volt az út a dicsőségre, az engesztelésre, a gazdag zsákmányra és a mennyországra.

A tusakodó oligarchák előtt nyitva volt az út a legnemesebb, a legszentebb vetélkedésre.

Néhány század alatt Európa ez úton három millió embertől szabadult meg, kik azalatt itthon egymást emésztették volna

meg, s kik nagy részének romlottsága érdemessé teendé e világrészt Oceania sorsára, az elsüllyedésre.

E tünemény nem egyes emberck műve volt. A világszellem örökké következetes, összhangzó működése, míg egyfelől útnak indítá keletről az ép, romlatlan elemeket Európa felé, hogy itt új életet kezdjenek, addig másfelől egy új népvándorlást készített előre, mely nyugotról keletre hordva a megromlott tömeget, ott életét bevégezze.

Ez a világtörténet borzasztóan nagyszerű symmetriája.

Ezért nem ragadta magával e roham a magyar népcet, bárha ez mindenik átvonuló hadseregnek közvetlenül útjába esett.

Az első keresztshad Walther vezér alatt minden akadály nélkül vonult keresztül az országon. Kálmánnak gondja volt rá, hogy a szent vitézek részesüljenek a magyar vendégszeretetenben, de egyúttal arra is: hogy azzal vissza né éljenek. Csupán Zimonynál történt, hogy tizenhatan félreccapva a főtáborból, a városba bementek s ott kicsapongásaik miatt megfosztva fegyvereiktől, meztelenül bocsáttattak vissza. Walther nem állt értök boszút.

Ezek után jött nyomban a másik had, negyvenezer harcos, számtalan kísérettel, magától Remete Pétertől vezérelve.

Ez a buzgó férfiú tűzlelkű szavaival sajátóságos hadsereget gyűjte maga körül. Mindennemű, korú és állapotú emberek egy közös zászló alá gyülekezve, lovagok és mesteremberek, gyermekek és agrok, köztük hatezer barát teljes fegyverzetben, több mint ezer apáca, háromezer szekérral fiatal nők, özvegyek és lelkesült szűzek, a szent harcosok mindennemű szükségeiről gondoskodandók, fegyvert ragadott asceták és megtért örömlányok, vérrel terhelt gonosztevők és köztiszteltetben álló férfiak, egymással szoros, szent szövetségben, úgy, hogy mint a velök együtt járó Fulbert püspök mondá: „azon a helyen együtt lehet találni az új Jeruzsálemet az új Sodomával”.

Ez a csapat is békében keresztül vonult az országon Zimo-

nyig, ott azonban eszébe jutott a Walther katonáin elkövetett szégyent megtorolni, a várost ostrommal bevév, a lakosokat legyilkolá s azután tova futva a szomszéd Bolgárországban hasonló kihágások miatt húszezer embert és kétezer szekeret veszte. A megmaradtak csontjaiból később a török szultán rakatott pyramist a niceai mezőn.

Ezeket követte a harmadik csapat Gottschalk vezérlete alatt. Ez már csupán a nép sőprejéből volt összegyűjtve.

Ezeknek is megengedte Kálmán' a keresztülvonulhatást, de alig jöttek Mosonyig, ott elszéledeztek, szétmentek az országba rabolni, az ellenállókat leöldösték, egy ifjút elevenen karóba húztak, egyszóval egészen Palacstinában érezték magukat.

De már ezek ellen fegyvert ragadott Kálmán, félretéve minden kegyeletet a vállukon viselt kereszt iránt. A magyar sereg a szent hegy és a Duna között utólérté őket s ott úgy öszszetörte, hogy alig szabadult meg háromezer ember az egész seregből, mely nem volt méltó arra, hogy a Megváltó sírjáért harcoljon.

Alig szabadult meg ezektől az ország, midőn egy új sereg jelenté magát a határokon. Kétszázezer gyalog és háromezer lovas.

E gyülevész jöttét mindenütt megelőzte irtózatos kegyetlenséginek híre.

Fővezérük, Emico, egy hazug apostol, azt hitette el népeivel: hogy Isten megjelént neki s kijelenté, hogy legelső tetteül a zsidókat irtsa ki.

Alvezérei: Feik Tamás, Vandeuil, Clarembald, Charpentier Vilmos és Herman gróf, mindnyájan ismeretes gonosztevők voltak, kik a velük volt roppant népséggel Köln, Mainz, Trier és Wormsban több ezer izraelitát legyilkoltattak s a magyar határhoz érve, elvégezték magukban, hogy a magyarok is csak olyan pogányok, mint a zsidók.

Már ezeknek Kálmán egyenesen megtagadta az országán át-

vonulást. Óvárnál Gyula nádor várta őket egy őr hadtesttel, tudtukra adva a király és nemzet tilalmát.

Ez dühbe hozta a kereszteseket, Gyula nádort megölték, seregét elűzték s erővel törtek maguknak utat Mosonyig. Itt azonban maga a király állt előttük.

Úgy fogadta őket, mint ellenséget. A túlnyomó tömeg ostrom alá vette a várost, a sáncárcokat faderekakkal hányták tele, a falakat hosszú hágcsókon kezdték megmászni, a faltörőkösök ütéseitől onlottak a bástyák; ekkor a király egy merész rohammal kiütve a roppant ostromló tömegre, azt neki szorítá a mocsárnak; a kereszteshad támadóból támadottá válva, zavarba jött, a hadakat megfoghatlan rémület fogta el, elkezdtek szétfutni, s az előttük ismeretlen lankaságok, erdővel fedett mocsárok veszélyes tömkelegeibe tévedve, az üldöző magyaroktól nagy részt kiirtattak, alig szabadult meg közülök egyéb, mint a lovasok, s a vezérek, kik seregeiket veszély idején cserben hagyva, maguk ki Német-, ki Olaszország felé szétfutottak.

E győzelmének köszönheti Kálmán király, hogy a vele egykorú historíairók utálatos, púpos hátú, kancsal szemű, sertéccel benőtt testű szörnyetegnek írják le, a kinek lelke sem volt szebb a testénél.

Mi azonban e tényben is az Istennek, a történetek világszellemeinek kezeit látjuk. Szüksége volt és szüksége van a világszellemeinek itt Európa közepében egy magyar nemzetre, mely a keleti őserkölcset és nyugoti műveltséget magában egyesítse, csodás összeolvadására a szabadság és hűség érzeteinek. Ezért kellett akkor a magyar nemzetnek, mely később századokig volt védőfala a keresztyénségnek, akkor, midőn a keresztyén világ minden nemzete sietett keletre — meghalni, — azoktól elmaradnia s föntartania életét, örök tényezőül Európa történeteiben.

Ezért kelle szent Lászlónak azon napon meghalnia, midőn a keresztes hadak vezérletét elvállalá, s utána a korát századokkal megelőzött Kálmánnak következnie, ki lett legyen bár testileg kancsal, de lelkével annál tisztábban látott.

Oh a világszellem számításai tökéletesek, csakhogy ő nem napokkal és emberekkel szokott számítani, hanem századokkal és nemzetekkel. . .

— — — — —
Azon vádat, melylyel Kálmánt a kereszties hadnak e fegyveres visszautasításáért terheli, leveszi róla azon szíves fogadás, melyben az utánuk jövő Bouillon herceg seregét részcsíté; e csupa lelkes és becsületes lovagokból álló hadseregnek nemcsak megengedte az országán keresztülvonulást a király, sőt maga személyesen kísérte azt egész a tulsó határig, örködve minden igaztalan bántalom ellen, melylyel saját népe azt megsérthetné, míg másrészről Bouillon saját testvérét Balduint és nejét Gundehildet adta át a békés átvonulás kezességétül; a határon barátságos ölcéssel vált el a két vitéz király, kiknek egyike a mint Róma sáncain első volt, úgy Jeruzsálem sáncain is első leendett.

Jeruzsálem elfoglalása után még egy százhatvanezer főnyi had vonult keresztül Magyarországon, melynek vezére, István, a burgundi herceg s vezérnöje Ida, Ausztria grófnője* csábító szavakkal hitták magukkal Kálmánt az ígélet Kanahánjába, hol a tej és méz folyik s aranytól fénylik a puszták homokja.

De Kálmán a visszatérő Fulbert püspöktől már akkor eleget hallott a szent birodalomról, a civakodó fejedelmekről, a kicsapongó keresztiesekről, az új hódítókról. kik egymással versenyezve tagadják tetteikkel az evangéliumot, Krisztust újólag eladják, megfeszítik.

Mindezekről sokkal többet hallott Kálmán, mint hogy kedve lett volna a keresztiesekkel együtt menni.

— — — — —
Európában minden országnak van tengere, csupán Magyarországnak nem jutott.

* E szép hölgy e keresztieshad alatt a saracénok fogságába esett s kénytelen volt egy becsületes szercesen hercegehez nőül menni, kivél később úgy látszik, hogy boldogul élt, mert két gyermeke lett a derék embertől. — *Budai.*

Erre őseink nem gondoltak, midőn hazát foglalni jöttek, ők beérték a gazdag mezőkkel, az édes vízű folyásokkal, tenger mellett nem laktak soha (a caspiumi tó nem érdemelvén a nevezetét).

Ezért nem volt Magyarországnak virágzó kereskedése, külországokkal összeköttetése s szorultság idejében menhelye.

E hiányt észrevette Kálmán s a körülményeket századokkal előre tudva becsülni, hozzá foglalá országához a dalmát tengerpartot.

E foglalás például szolgálhat bármelyik újabbkori státusférfiúnak.

Először mint interveniáló hatalom jelent meg Dalmáciában a pusztító szomszédok ellen; — azokat leküzdvé, mint védő és pártfogó hatalom foglalt befolyást az országban, — később e felsőbbbsége megtagadói, mint lázadók ellen fogott fegyvert, s mikor legyőzte őket, akkor elhalmozta őket szabadalmakkal, kiváltságokkal: adómentességgel s a trónról származó minden kegyosztással, míg önkényt elfogadták őt uralkodójuknak; akkor közös alkotmányt adott nekik Magyarországgal, végre oly csinján keblezte be őket Magyarországba, hogy nem volt módjuk azt ellenezni, s azontúl e cím helyett: „magyarok királya”, nehogy megsérteni látrassék az idegen nemzetiségeket, így nevezte magát: „Magyarország királya”.

Buzilla grófnőt, kit Kálmán király a sicíliai Roger gróftól kért nőül, mint királyi menyasszonyt már dalmát nemesek fogadtak hódoló tisztelettel a partokon, vezérük Vinkur, ötezer nemessel kísérte a szép és szellemdús norman hölgyet Kálmán királyi székvárosáig.

Buzilla, a kedélygazdag sicíliai nő, híven és gyöngéden szereté a királyt, mi azt hagyja gyanítani, hogy tán még sem volt az valami oly undok szörnyeteg, minőnek a historikusok írják. Nem sokára meghalt a szép királyné, két árvát hagyva maga után, egy fiút és egy leányt.

Kálm. n ezeknek új anyát akart adni, s az orosz herceg Swa-

topolk leányát, Predzlawát, kit ott táboroztában látott, elvette nőül. A szép norman hölgy déli hévvel ragyogó szemeit, szelid, olvadékony, simuló lényegét s azt a mondhatlan fönséget, mit nem a korona, hanem a lélek magassága kölcsönöz a nőnek: nem pótlák a király előtt az orosz hölgy vulkánheví szenvedélyei, a magyar kedély még szerelme szenvedélyében is megtartja azt a szűzies ihletet, mely szemlesütve, elpirulva fogadja legjogosabb örömeit. És Predzlawa nem volt már akkor azon ártatlan szende leányka minőnek őt Kálmán, még mint ifjú, látta apja udvarában. A szenvedélyes hölgy rég tiltott szerelemben élt egy ifjúval, ki őt Magyarországra is követte, s míg az új királyné ajka hűséget esküdött az oltár előtt a királynak, addig szemei a tömeg között egy idegen férfi arcát keresték.

Az első hónapban megtudá a király: hogy neje hűtelen.*

Hallatlan bűn volt ez akkor Magyarországon és kivált a magyar királyi trónon.

Azon szigorú törvény, mit szent László hozott a házasságtörő asszony ellen: miszerint azt saját férje jogosan megölheti, s tettéről csak Istennek tartozik számadással, mutatja azt az iszonyatot, melylyel a magyar nemzet e szokatlan, alig emlegetett bűn iránt volt eltelve.

A királynét a nemzetgyűlés halálra ítélte, a királyi férj csak megvetésre, s visszaküldé őt apjához Oroszországba.

E kegyelem később sok magyar vérbe került.

Az iszonyúan bántott királyi férj pedig eltörlé azon törvényt, mely jogot ad a férjnek hűtlen nejét megölni.

— — — — —
Az a király, kinek mindenki hálával tartozott, találkozék legtöbb hálátlansággal az életben.

Öcscse Álinos, hatszor lázadt föl ellene, meg akarva őt fosztani koronájától.

* *Thuróczi.*

Minden szomszédját, minden ellenségét a magyarnak ráuszította a királyra, gyilkosokat bérelt, összeesküvéseket forralt ellene, pedig nem volt egyéb oka halálát kívánni, mint az: hogy Kálmán király volt, ő pedig csak Ráma hercege.

Először ötödik Henrik császárt hitta segélyül, áruba bocsátva hazáját, de a császár saját trónján is ingadozott, melyről édes apját taszította le, s Kálmán meg tudta öcscse tervét — és nem állt rajta bosszút.

Hogy kívülről nem nyert segélyt a herceg, benn az országban gyűjté maga körül az elégtelenekeket, s magyar hadsereggel rontott Kálmánra. A király a Tisza partján várta őt s midőn Álmos megjelent, egyik sereg sem akart támadni, mindegyik tétlenül várta a másikat a vizen keresztül. A két sereg vezetői egy kis szigeten köztanácskozásra összegyűlve azt végezték: hogy a fejedelmek magánügyeiért nem fogják a nemzet véréért pazarolni, hanem ha baja van egymással a hercegnek és királynak, jöjjenek össze egyedül ott a szigeten s végezzék párbaji istenítéletben ügyöket a két sereg szemeláltára.

A király, kit a történetírók görbének, sántának, nyomoréknak írnak le, férfiasan elfogadta a párbaj ajánlatát, míg Álmos sírva fakadt és engesztelődésért esdett.

A király újra megbocsátott neki, s hogy sivatag lelkébe szelídebb érzelmeket öntsön, nőül véteté vele a szép svéd királyleányt Ingolburgát, remélve, hogy ennek ártatlan tiszta keblén kiálmodja véres gondolatait, betelik boldogsággal szeretettel, ki azelőtt nem tudott betelni gyűlölettel.

Ismét csalódott. Álmos mentől jobban szerette nejét, a szép kékszemű angyalt, annál többször jutott eszébe: hogy miért nem lehet ez királyné? És midőn Ingolburga egy szép fiúval ajándékozá meg, megesküvék: hogy annak királylyá kell lenni! Ha tudta volna, mily átkot mondott rá ekkor! Hogy fia e koronának csak terhét fogja érezni, fényét nem fogja látni. . .

Addig unszolta a lengyel királyt, Boleslawot, míg az segélyt adott neki Kálmán ellen. Álmos a lengyel csapatokkal elfog-

lalta Abaújvárt, s onnan hívta fel a nemzetet: hogy tegye le királyát, és őt válassza el helyette.

A nemzet ítélte, — de nem Álmos javára; egy az ő seregeit tizszeresen meghaladó erő vette körül Abaújvárt, s Álmos az ostrom előtti reggelen, lovára ülve, egyedül ment a király sátoráig, annak lábaihoz veté magát s bocsánatát könyörgé. Angyaljő nejéért még most is elnézte vétkét a különben oly szigorú király, megbocsátott neki, párthíveit nem üldöze, a lengyeleket haza hagyta menni.

A háború nála csak komoly eszköz volt, cél soha. Ő nem csatázott az „ütközet gyönyöreire”.

A nagylelkűség nem gyógyítja meg az alacsony lelkek gyűlöletét; a mi nem sikerült Álmosnak nyílt csatában, azt orozva könnyebben hívé végrehajthatni. E célból egykor dömösi kastélyába hitta Kálmánt, hogy ott vadászat alatt az erdőben meggyilkoltassa. Tervét elárulták. A király kérdőre vonta az orgyilkost; Ingolburga, a béke anyala, ismét közbenjáróul lépett fel közöttük, könnyei újra megnyerték férje számára az engesztelést s Álmos és Kálmán az evangéliomra esküdtek egymásnak szeretetet.

Délután a herceg vadászni ment, s a mint sólymával egy légben repülő kócsagot elfogatott, azt kérdé társaitól: „vajjon ha a kócsag megesküdtött volna a sólyomnak, hogy nem fog kiáltani többé, el hagyta volna-e repülni?” Kisérői elérték szavai jelentését s Álmos még azon vadászat alatt megszökött társaitól s nyomtalanul eltűnt.

Egyszerre azonban ismét megjelent az ország határán, Henrik császár hadseregeitől kísérve, s más oldalról a cseh herceget Szvatoplukot hívá be az országba.

Már ekkor elkeseredve támadt föl ellene az egész nemzet; annyi hitszegés, pártoskodás és hazaárulás után a Pozsonyhoz érkező császárt roppant hadsereg fogadta, úgy hogy ez nem kísértve meg az ütközetet, mint békítő lépett fel a király előtt a hercegért.

Álmos ismét megalázva, könnyezve tért vissza bátyjához, s nem sokára elhagyta az országot, hol senki sem volt, a ki szeresse többé, s a szent sírhoz zarándokolt Palaestinába.

A Kármel látása, a Jordán vize, a szent ereklyék nem gyógyíták őt meg, csak azon vad gyűlölettel tért vissza, melylyel eltávozék.

Itt azután gonosztevőkkel kezdé szövetezni, összeesküvést gerjeszte a király és annak fia ellen, melynek fonalai Velence, Német- és Oroszországig elágaztak; ezt is megtudta a király; az összeesküvés főnökei elfogattak s ezúttal az ország főtörvényszékei ítéltek fölöttük. János nádor volt a bíró.

Halálra ítéltettek minden családaikkal együtt.

A király a halált megvakíttatásra változtatá.

S ez azon fekete folt, mely a historikusok előtt okot ad arra: hogy Kálmánt szörnyeteg alakjában festék le. Mentői azzal védik, hogy e tény akarata ellen történt. E védelem fölösleges. Nincs ország, melynek törvényei azt, ki annyiszor csinált pártütést, megszegte esküjét, idegen ellenséget hitt az országba, gonosztevőkkel esküdött össze orgyilkolásra: fölmentette volna a haláltól, s az akkori törvények büntetésenyhítésnek tarták a megvakítást, s kik fel tudják fogni az akkori idők körülményeit, midőn az apáról fiúra öröklött pártoskodások századokig tűzzel-vérrel áraszták el a nemzeteket, nem lehet csodálni, ha a törvényhozók a pártütő családjára is kiterjeszték az apától érdemlett büntetést.

De Kálmánt sohasem birták az ész hideg okai megnyugtanni többé, akár álmodott, akár ébren volt, mindenütt a szerencsétlen rokont vélte látni világtalan véres szemével, mindig az angyalszelid Ingolburga sikoltását vélte hallani, midőn megvakított gyermekét szívéhez ölelte. Ezen egyetlen pillanat mind azt a jót, mit éltében tett, lerontá lelke előtt; e fájdalomból soha sem tudott többé kigyógyulni.

A lélek fájdalma megölte a testet. Egy napon főfájás miatt hirtelen meghalt.

Holta után szörnyetegnek nevezték.

Igaz: hogy egy templomot sem épített egész uralkodása alatt; hogy a pápának megtiltá az ügyeibe avatkozást; hogy a püspököknek megengedte a házasesetet; hogy a kereszteseket szétkergeté és kimondta: hogy nincs boszorkány. „De strygis vero quae non sunt, nulla amplius quaestio fiat” (A boszorkányokról pedig, a kik nincsenek, semmi kérdés se tétessék többé.) Némely újabb történetbűvár ugyan e törvényszakasznak más értelmet ad, azt állítva, hogy Kálmán király a „strygis” alatt méregkeverőket értett. Ez azonban képtelenség, mert ezekre nem lehetett azt mondani, hogy „nincsenek”, még kevésbbé a perbe fogatásukat eltiltani. Meg kell maradnunk annál, hogy a magyar „Könyves Kálmán” felvilágosodott elméjével messze előtte járt a korszaknak.

Legtöbb történetírónk csak úgy könnyedén sikamlík keresztül Kálmán királynak ezen néhány szava felett, melyek tetteket képviselnek. *Nincsenek boszorkányok!* Ez a két szó mentette meg Magyarországot azoktól a századokig tartó rémségektől, a mik műveltségben előhaladt Francia-, Német-, Spanyolországot egész társadalmi lételében megrázkódtatták, a hol az ördöngösség tűzzel-vassal üldözése által épen az ördöngösséget emelték második religióvá: megtették Sátánt a Jehova vetélytársának: ezerével vitték máglyára a boszorkány hírben állókat, köztük szép, viruló fiatal leányokat, s a boszorkánymesternek vallott papokat, praelátusokat. — És ugyanakkor egy magyar király, kinek dédapja még napimádó pogány volt, kimondja az álomriasztó parancsszót: „boszorkányok nincsenek! Ne kerestessenek!” — S ezzel a „nincsenek szóval elhárította Magyarországról századokon át az ördögben való hit társadalmi ragályát. — Ötszáz év kellett hozzá, hogy a sötétség apostolainak sikerüljön Magyarországon is boszorkány-pörököt előidézni; de azok is nagyon kis területre lettek szoríttatva. Elkéstek vele! Itt volt már a reformátio, itt volt a könyvnyomtatás. Nem lehetett többé mesterséges éjszakát csinálni.

A magyar nemzeti felvilágosodás első vezérbajnokát tiszteli Könyves Kálmán királyban. Mindez elég arra: hogy a krónikaírók közt pártfogója ne akadjon. (*Kálmán király és Álmos herceg történetét dolgoztam fel „Könyves Kálmán” című drámámban.*)

Késő évek múlva, midőn Kálmán koronás fia, István, testen-lélekben elerőtlenülve, trónörökös nélkül, széttekinte a világban: hogy kinek fejére tegye le koronáját? hírül hozták neki, hogy egy kolostorban, jószívű szerzetesek által rejtegetve él az a gyermek, kit apja szemevilágától megfosztatott, a szerencsétlen vak Béla.

A világot, az életet és az emberek arcát megúnt király fölkereste a boldogtalan rokont, s a koldusból királyt csinált, vak királyt, szomorú kárpótlásul hagyva rá a koronát — szemevilágáért.

Maga a király szerzetesi öltöny mögé zárta el magát közel halála órájáig a világ zajától.

Az ifjan letúnt király nem öröklé apja szellemét, ok nélkül kezdett harcaiban mindig vesztes fél maradt, Dalmáciát a velencések foglalták el tőle, a cseh herceggel Boleslawval, Solth főispán vesztette össze, majd hozzá, majd Boleslawhoz hordva a rágalmat, s utóbb is mindkettő seregeit egymással összeveszítve, hogy azok minden ok nélkül, mindenik a másikat vélve támadónak, véres csatát vívtak csupa félreértésből.

Majd Leopold osztrák hercegtől akarta a Lajtántúli részt elfoglalni, s attól két ízben visszaveretett s nem volt képes saját országát megvédeni ellene.

Majd Jaroslaw herceget segíteni ment Kiewbe, ott már megszállotta a fővárost, midőn Jaroslaw a csatában elesett, István azért ostromoltatni akarta a fővárost, hanem ezúttal seregei megtagadták a szolgálatot. Itt ismerkedett meg az apja által elűzött Predzlawa fiával, Boricscsal s azt a Szepesség grófjává tette.

Ismét: hogy a nagyherceg fiai az országos osztályon összevesztek, egyiknek segélyére ment s a másiknak elvéve az országot, abba Boricsot helyezé Halicsi hercegnék.

Ezután a görög császárbá kötött, a miért a vak Álmos ennek udvarában vonta meg magát; a császár Új-Palánkával szemben megverte Istvánt, a következő évben ugyan visszaadta neki a kölcsönt, de hogy Álmos meghalt, a harc is megszűnt.

Míg országán kívül járt, idehaza új királyt választottak helyette, egyszerre kettőt, az egyik volt János, a másik Bors. Egyik sem tudott sokra menni a királyságával, Jánost lefejezték, Bors száműzetett.

És amikor itthon volt a király, volt hegyen-völgyön lakodalom, az újonnan bekebelezett kúnok, kiket Tatár vezér alatt az ország leggazdagabb földén telepített meg a király, voltak legnagyobb kedvencei, ott lakott mindig közöttük, őket emelte legmagasabb rangokra.

A ki látta a még maig is egyformán bájos kecses kún hölgyeket, égő szemekkel, karcsú termetűekkel, tűzláng arcaikkal, az könnyen ki fogja találhatni, miért pártolta annyira a kunokat István király?

E pártolás korán halálába került. Apját a bánat, őt az élvölte meg.

Lélekben, testben kimerülve halt meg. Halála jótétemény volt rá nézve, — de jótétemény az országra nézve is.

A Z A R A D I V É R N A P

Vak Béla király országgyűlést hirdetett Aradra.

A Maros partján, a szabad ég alatt megjelentek a zászlós urak fényes banderiumokkal, az összegyűlt nemes lovagok tömege ellepte a sík mezőt, a háromszínű lobogókon a megyék saját címerei voltak láthatók.

A tér közepén egy magas emelvény állt, melyet magas

kopjákra tűzött szőnyegek sátorként fedeztek, e sátor mellett tizenkét udvarnok állt, ragyogó, arannyal kivert páncélban, lengő kócsagokkal.

A néptömeg utcái közül egy tisztelgő csapat közelg a sátor felé, az ország püspökei, a nagyúr és a bánok.

Jöttükre szétvonják az udvarnokok a sátor aranyrojtos függönyeit s az örömrivalgó nép előtt egy látvány tűnik fel, melyben fény és gyász van egyszerre lefestve.

Bíboros trónjában, fején a szent koronával ül a király, egy szép, alig huszonnégy éves ifjú, szőke hajfűrtjei szeliden folynak le vállaira. Ez ifjúnak nincsenek szemei. Még gyermekkorában elvették azoknak világát. A mint a nép örömkialtását hallja, mosolyogni akar, környezői sírva fakadnak. Az ő szemeinek sem mosolygása, sem könnyei nincsenek többé.

Ekkor előlép a trón mellől egy asszony, egy magas délceg nő, fejéről villámokat hánynak a korona gyémántjai, arca ég, keble hevül, szemében a könny ragyog. Ez Ilona, a vak király felesége.

Az asszony odamutat férjére, ki reszketve támaszkodék reá, nem láthatva sem az ő arcát, sem a többiekét, mik mind az elkeseredés lángjaitól voltak áthevülve, csak azon támadó zúgást hallva, mely közelgő viharképen kezdé magát halatni.

Egyszerre a királyné szavai kezdenek megcsendülni a baljóslatú zúgás közepett.

„Ide nézzetek, kiálta, ti mindnyájan látjátok őt, ő nem lát senkit közületek. Isten királylyá hívta őt, az emberek koldust tettek belőle. És azok, kik ezt tevék, itt vannak köztetek, ott ülnek egyenkint mosolygó arccal, kárörvendő képpel mindazok, kik Kálmán királynak e tettet tanácslák s azt végrehajtani siettek, s gúnyolják magukban a királyt, kinek kezei rövidek, mert szemei nem látnak . . .”

A királyné végszavai már a fölördítő zajban enyésztek el; a vak király kardcsattogást, halálkiáltást, tombolást hallott s

félve kapaszkodott neje karjába, az pedig mint a bosszúállás angyala a trón lépcsőjén, ujjának egy mutatásával halálra ítélve férje megvakítóit.

A nemesek kardot rántva rohantak a vádolt főurakra, azok dühös védelem közt törtek maguknak utat egész a trónig, némelyiket a királyné lábai előtt vagdalták össze.

A király reszketve, kinyújtott karokkal esde a bosszúállóknak; gyöngé szava elveszett a bosszú-ordításban, mely csak akkor szűnt meg, midőn hatvannyolc főúr, Béla vakságának okai, feküdt holtan a trón előtt.

S a kardcsattogás, halálhörgés elmúltával újra felharsogott az „éljen a király! — éljen a királyné!”

A TRÓNKÖVETELŐ

Sokan, kikre nézve a királyné szavaiban halálítélet volt kimondva, a verekedés zavarában lóra kapva, megmenekültek a véres országgyűlésből, s futottak Lengyelország felé.

Ott élt azon időben Borics; a szerencsétlen fejedelem, kit anyjának könnyelmű szerelmi bűne nevéből és koronájától foszta meg.

Az a nép, melynek őt mint királyát kellett volna üdvözölni, most fattyúnak csúfolá, mivel anyja vétkezett.

Mint el kellett ennek vadulnia, kit anyja megátkozott, apja eltaszított, nemzete kigúnyolt és sorsa üldözött.

Hogy apja, anyja és nemzete gyűlölé, az nem csoda, de még a sors is, mintha az is osztaná az emberi előítéleteket.

Először szepesi gróffá tette apjának fia István, kit testvérének nem volt szabad neveznie; ezt elveszítve, halicsi fejedelemmé lőn, rövid idő múlva onnan is elűzetett. Mint menekvő tengődött azután ipa, a lengyel király udvarában.

Most az Aradról elfutott főurak őt keresték fel elhagyottságában.

Ezek a kis királyok, kik otthon zsarnokai voltak jobbágyaiknak, kik a rabszolgákat adták, vették mint vásári tárgyat, kik előtt nem volt bizton a nők becsülete, a szűzek ártatlansága: szerették a szabadelvűt játszani királyukkal szemben, s büszkén emelték fel fejüket, érezve: hogy a törvények feje vak.

De férfi-lélek élt a királynéban s mielőtt az oligarcha pártnak ideje lett volna a lázadást előidézni, a királyné megelőzte őket, ő maga idézte elő azt, s a nép, melyre hivatkozott, felkoncolta a trón ellenségeit.

De a mesés sárkány mindegyik levágott fejéből tíz új támadott. Mindazok, kiknek okuk volt nem szeretni ez erős asszonyt a gyöngye király trónján, Borics körül sereglettek s az általuk előhivatva rideg rejtekéből, megjelent a Sajó partján magyar és lengyel seregével.

A túl parton táborozott a király. Hadereje több volt Boricsénál; csak egy eset tehetette kétségessé győzelmét, az árulás. A királyné gyakran találkozott a főurak közt hizelgő arcokkal, s hol a hizelgés jelen van, ott az árulás sincs messze.

Ilona egy napon meg akarva tisztítani hívei seregét az árulóktól, magához hivatta őket s azt kérdé tőlük: hogy igaza volt-e Kálmán királynak, midőn nejét elüzé magától? — Hívei őszintén feleltek a kérdésre s azt állíták, hogy igaza volt. Az árulók azonban óvatosak akarván lenni, azt felelék: hogy Kálmán ebben is bűnös volt, tudva: hogy Ilona gyűlölettel emlékezik férje megvakíttatójára. De épen e fölösleges óvatosság árulta el őket. Tehát ők Boricsot Kálmán törvényes gyermekének tarták.

¶ A király hívei ez áruló jelre fölugráltak helyeikről s miután mindnyájan fegyvertelenek voltak, székekkel és ököllel rohantak az elárult árulókra.

Lampertet saját testvére egy székkal csapta agyon, fiát Miklóst s Moynolth gróftot lekéselték. A többiek, kik nem voltak jelen, de egyetértettek a pártosokkal, átszöktek rögtön Boricshoz, köztük a lázadók feje Tiodor gróf, Folkus, Titus,

Endre, Vitályos, s a mindnyájok közt legmerészebb Sámson.

Egy délben a király épen sátorában ülve ebéd mellett, hirtelen egy betoppanó lovag által ijesztetik fel, ki az ellen táborából a Sajón átusztatva, hallatlan merészséggel tört odáig s a vak királyt hívei közepett nyomorult ebnek szidalmazva, felszólítá: hogy adja át országát Boricsnak s maga pusztuljon innen és menjen kolostorba.

E merész lovag volt Sámson gróf.

A jelen volt zászlósok és udvarnokok a bámulattól megdermedve néztek a dühöngő emberre, ki egymaga mindnyájokat királyostól szemtől szembe meg merte gyalázni; de a következő pillanatban mindnyájan talpra ugrálva, meg akarták őt ragadni, gróf Both utána ugrott a vakmerőnek, ki hirtelen lovára ugorva, szitkozódva fordult vissza a meggyalázottakhoz s bántatlanul tova nyargalt.

Míg a főurak lovászaik után kiáltoztak paripáikért, a szitkozódót üzendők, Both apródja egy ott álló ménre nyereg nélkül, a mint kapta, felugrott s utána eredve a grófnak, azt a Sajó partján beérte.

Sámson beugratott a vízbe. A tulsó partról Tiodor és társai csónakon siettek segélyére. De a bátor apród utána usztatott s a víz közepén utólérve, egy kelevézzel társai szeme láttára keresztül szúrta a grófot s azzal ismét visszaúszott.

A lengyelek ez eset után ütközet nélkül visszatértek, de a következő évben maga a lengyel király Boleslaw hozta vissza Boricsot, őt a magyar trónba ültetendő. A király seregei által azonban Mária Magdolna napján úgy összetöretett, hogy maga is alig szabadulhatott meg a csatából. A magyar pártosok elestek, vagy elfogattak.

Egyet főnökeik közül Bátor Opos unokája tett fogolylyá.

A szerelemgyermek, elvesztett csatája után, halicsi trónját ment visszafoglalni. A sors ott is mostohája volt, ütközet köze-

pén tulajdon serege egymás ellen lázadt s ott hagyva az orosz ellenséget, a szövetséges lengyel, magyar és halicsi egymást fogyasztá el; a lengyel király bánatában meghalt, s Predzlawa fia földön-futóvá lett örökre.

Majd a bajor, majd a francia udvaroknál lappangott azután, míg egyszer az osztrák herceget rábirhatá: hogy érte Magyarországra betörjön.

Már ekkor Géza ült a trónon, Béla megszűnt vak lenni: meghalt; az ifjú király nevelője, az ország nagyura Bélus herceg a Lajtáig elébe menve Henrik hercegnek, azt a csatában megveré. Hétezer bajor és osztrák esett el azon csatában s a két alvezér Rátbód és Ottó foglyul esett Bélus kezeibe.

Itt is elűzve a koronától, de nem űzve el annak csalképétől, a görög császárhoz Mánuelhez futott a szerencsétlen fejedelem: háromfelől megkisérté már az országot, melyhez jogot érte, elfoglalhatni, most a negyedik felől próbálta meg. Elől harcolt Mánuel seregeiben, midőn az a magyarok ellen csatázott; mindig ő mert legmélyebben betörni csapataival azon földre, melyet oly örömet nevezett volna honának; de a cselszövő görög csak eszközül használta őt; az ő vére folyt győzelemért, de az ő érdekei nem nyertek általa soha.

Egy csatában, melyre a bessenyők ellen volt kiküldve, bevégezte megátkozott életét, az utolsó emberig küzdve tartotta a csatatért. Az utolsó ember ő volt. Senki sem szeretete életében, senki sem siratta meg holta után. Pedig mind a kettőt megérdemelte volna, — ha anyja nem vétkezik. Mert vitéz volt s ki tudja nem lett volna-e ünnevelt hőse e hazának, ha ez fiává tudta volna őt fogadni? *(Borics herceg történetét dolgozta fel Szigligeti „Trónkereső” című drámájában.)*

OROSZ ÉS GÖRÖG SZOMSZÉD

Vak Béla még ifjan halt meg, fia második Géza még gyermek volt, midőn királylyá lett.

Ekkor az ország nagyjai, a helyett: hogy mint másutt szokták, a király erőtlenségét használva önérdékű pártokra szakadoztak volna, szorosán egyesültek a fejedelem körül, ifjúsága gyöngéjét a nemzet erejével pótolva ki.

A nemzet gondviselése alá vette az országot és a királyt, s midőn az egyiket visszaadta a másiknak, azoknak egymásra nem lehetett panaszuk.

A király egy kívül erős, belől boldog országot vett át kormányzótól s az ország egy lelkileg nemes, testileg hősi királyt.

Bélus herceg, a nádor volt e kormányzat főnöke. Ő telepítte meg az Olt sivatag partjain a szászokat, ő verte vissza Jasomirgott Henrik támadását Borics érdekében, és ő házastá meg az ifjú királyt az orosz nagyfejedelem, Minoslai leányával, Fruzinkával.

E kedves nőt rövid időn nem-csak a király szerette meg, hanem a nemzet is. Ha ő kért valamit a rendektől, az meg volt adva; a királyt és királynét úgy tekinté az időben a nemzet, mint édes fiát és édes leányát, megfordítva a viszonyt, mely a népnek atyául és védőül rendelte a királyt: most a nemzet volt a király atyja, de egyszersmind hatalmas védője.

Fruzinka királyné testvére Izaszlaw, ez időben orosz nagyfejedelem volt, kit fejedelmi fővárosából gyakran elűzött a hatalmas Dolgoruki, Moskau alapítója.

A magyar nemzet látta a királyné néma könnyeit, melyeket testvére szerencsétlen sorsán hullatott, s elhatározá: hogy e könnyeket le fogja törölni.

Kellett-e egyéb ok arra, hogy vérét kiontsa, egy nemes népnek, mint hogy legkedvesebb gyermeke könnyeit ne lássa?

Volt idő, midőn Magyarország interveniált Oroszországban, midőn magyar vér, magyar dicsőség segített Oroszország uralkodóit trónjaikba visszahelyezni.

A fiatal király harc- és dicsvágytól égve állt serege élére, mely rokona segélyére volt sietendő.

A magyar és cserkesz egy zászló alatt harcolt; Dolgoruki csatát csatára vesztett, s kénytelen volt magát Grodezi várában földadni. Wladimerko, a Swenigrodi orosz fejedelem, Dolgoruki hatalmas szövetségese, miután roppant hadseregét a magyar fegyverek egyetlen ütközetben a Wjas partján semmivé tették, kénytelen volt békét kötni, s a mely pillanatban azt megszegé, trónja lépcsőjén a guta ütötte meg.

Ezalatt másfelől a hatalmas görög császár, Mánuel keresett magának okot barbar szomszédjaira rontani.

Mert a törtéírók előtt a magyar nemzet „barbar” cím alatt ismeretes, míg a görög nemzet neve „mívelt”. S ha a míveltség nem a szellemi és erkölcsi épségben van, hanem a kőfaragás és selyemszövés mesterségében, úgy e különbség aligha nem áll e két nemzet között; de ha szabad csak néhány évet összehasonlítanunk történeteik folyamából, a különbség megfordítva fog előállani.

Mánuel élete egyik felét természetelleni gyönyörökben, másik felét ok nélküli hadakban tölté, úgy hogy egyszer, midőn a csatában egy patakából ivott s panaszlá, hogy a vízben vér van, egy katona fölkiáltott rá: „nem most iszod először néped véré”.

A magyar barbár azért, mert a keresztes hadak söpredékét kiverte országából s csak a hőseit fogadta vendégszeretettel; a görög pedig mívelt, mert épen e hősök számára hamis pénzeket veretett, lisztjök közé oltatlan meszet kevert, seregeiket kalauzok által álutakra vezetetté.

Mánuel fiát és nejét rokona Andronicus elfogató, a fiúval aláíratta saját anyja halálítéletét, azután megfojtatta a fiút, s holttestét felrugva mondá: „apád gazember volt, anyád ringyó, magad bolond”.

Andronicust pedig császár korában a nép lábánál fogva akasztotta fel.

Ily jelenetek nem voltak napirenden a barbaroknál.

Mánuel okot talált megtámadni a magyar nemzetet, először azért, mert Borics hozzá folyamodott, másodsor, mert Wladimerko neki szövetségese volt s a magyarok ellensége, harmadszor Csudomil, a szerb fejedelem, a magyar királynak unokaöccse volt és neki ellensége.

Az első csatában Mánuel és Csudomil személyes tusában összetalálkozván, a szerb Supán egy kardcsapással összetörte a császár fején a sisakot, de emez kiverte kardját kezéből s fogva vitte magával Byzancba azon negyven magyar fogollyal, kiket aranyba és biborba öltöztetve vitt diadalszekere előtt, mintha csupa hercegeket és főispánokat fogott volna el.

De a következő csatákban, midőn a király Oroszországból visszatért, bőven visszakapta a kölcsönt, Géza elfoglalá várait, seregeit szétveré s kényszeríté föltétlenül békét kötni.

Ezentúl hadat nem készített Mánuel a magyaroknak, hanem a mi sokkal könnyebb és veszélytelenebb volt, összeküvéseket.

A királynak két testvére, István és László, átszökve Mánuelhez, átoltották a magyar nemzetbe a görög udvarnál beszített trónlázadási mérget s Géza király holta után annak koronás fiát III. Istvánt, pártjaik által, miket Mánuel pénze vesztegetett meg, a trónról elűzték. Fruzinka királyné Pozsonyba futott gyermekeivel s azoknak pártjával.

Az elfoglalt trónt ekkor ismét László vette el testvérétől Istvántól, épen mint a görög udvarnál szokták.

Hat nap múlva a trónból a sírba szállt. Hirtelen és véletlen halt meg. Épen mint a görög udvarnál szoktak meghalni a császárok, kik testvérüknek utjában vannak.

Koporsóján keresztül IV. István lépett a trónra, idegen szellemeért gyűlölve nemzetétől.

De a primás, Bánfi Lukács, megtagadta tőle a koronázást, s mit az önkény tett fejére, Fruzinka hívei egy irtózatos csatában elvették tőle. IV. István maga foglyul esik, de a

győző királytól szabadon bocsátva, e nagylelkűségért új hadat hoz Mánueltól hazája ellen. Épen mint a görög udvarnál szokták.

E hadserege a magyarok által semmivé tétetve, maga a császár jött vele vissza és a császár is visszaveretett.

Mánuel ekkor más gondolatra jött. Erővel elfoglalnia nem lehetett Magyarhont, a békekötéskor tehát Fruzinka egyik fiát Bélát fiává fogadta, s Elek despota név alatt trónörökösévé nevezte ki. Így reménylél Béla által a magyar királyi és a görög császári koronát egy trónon egyesíthetni.

Előbbi kegyence IV. István ez által utjában kezdte lenni, meg is halt nem sokára, érvágáskor megmérgeztetve. Épen mint Byzancban szoktak meghalni fölösleges fejedelmek.

A béke nem tartott sokáig. Mánuel most Béla jogánál fogva tört a magyarokra, Szerém- és Dalmátországot hódítva el tőlök. De nem sokára egy roppant halom, mit Dienes nádor egy csatában elesett görögök holttesteiből rakatott, határdombot emelt hódításainak.

E közben váratlanul fia született s ennek kedveért a Bélának tett ígéret a trón és a császárléány keze iránt visszavonatott, mint ezt Byzancban szokták.

Béla örült e kegyvesztésnek, nem szerette ő Görögországot, sem a császárléányt, hanem saját édes honát és a szép Ágnest. Most elvehető kedvesét s visszatérhetett honába.

Mire az ország határához ért, sógorának gondja volt rá: hogy testvére királyné legyen; III. István hirtelen méreg által mult ki. Béla első lépése honába a királyi szék lépcsője volt.

III. Béla a görög műveltséggel nem sajátította el a görög romlottságot, országát városokkal, trónját fényvel ékíté fel és távol tudta tőlük tartani az erkölcsromlottságot.

Anyja, Fruzinka, kit a nemzet egykor mint szeretett léányát majd mint gyöngéd testvért tanult ismerni, most mint szenvedélyes anya lépett föl legkisebb, legszeretettebb fia Géza mellett, másik fia Béla ellen, kit gyermekkora óta megszokott nem látni és nem szeretni.

A király megtudta az összeesküvést, s anyját Görögországba küldé, testvérét elzáratá, honnan csak Fridrik császár kértére bocsátá ki, a kinek keresztes hadával együtt a szentföldre ment.

Béla is sürgetve volt a szentföldre menni, majd a császár, majd a pápa által; — azt meg is ígérte és meghalt.

Két fia közül Imrének hagyta trónját, Endrének kincseit s azon kötelezettséget: hogy a szentföldre hadsereget vezessen.

Endre elkölté a pénzt s hadseregével bátyja ellen fordult.

A szomszédok kibékíték őket, s most már mind a kettő kötelezve volt a szentföldre menni.

Imre csupán azt föltételezé, hogy akkor menend el, mihelyt országa nyugalomban lesz. Gyanította-e: hogy ennek nem éri végét? vagy maga kereste az alkalmat, mely itthon tartá? ez időtől szüntelen hadba volt keveredve, majd szerbekkel, majd bolgárokkal, majd velencésekkel, úgy hogy utóbb a pápa anathémával fenyegetett mindenkit, a ki Imrét bántja, nem engedve őt a szentföldre menni.

Ekkor ismét az öcsce állt elő. A Dráva mellett két roppant hadsereg várt a csatára, melyben ismét magyar vérnek kelle folyini.

Ekkor a király magasabb szelleme sugallatától bátorítva, midőn seregeik csatarendben állottak egymásra törendők, leveté páncélját, fegyvereit s csupán királyi palástjába burkolva, egy vesszővel kezében a pártütők táborába ment egyedül s odaérve fölkiálta: én vagyok királytok, van-e bátorsága valakinek kezét ellenem fölemelni?

A megdöbbsent harcosok utat nyitottak a király előtt, egész vezérük sátoráig, a hol a király pártütő öcscsét személyesen elfogta saját tábora szeme láttára s onnan kivezetve, fogságra veté. A sereg bámulva rakta le a fegyvert a merész alak igéző tekintete előtt.

Ez által elhárult minden akadály a király palaestinaí útjából. A halál épen készülétei közepette lepte meg.

Ez már az ötödik király volt, ki ígéletet tőn a keresztes-

hadban részt venni, s ifjan halt meg ez ígélet teljesítése előtt.

A sors maga sem akarta: hogy e még alakulása felében levő nemzet külérdekek miatt életét a semmivélétel kockájára tegye, mi annál veszedelmesebb leendett rá nézve, minél fiatalabb éveiben vett volna részt a kereszteshadban.

Hogy mi vész hárulhatott a nemzetre az által, hogy ha királya az országtól távol járt, érdektelen, költséges hadat viselni: Endre élete megmutatta.

G E R T R U D

Soha sem tesz annyi kárt egy gyöngé népben egy erős zsarnok, mint egy erőteljes népben egy gyöngé király.

Jeruzsálemi András egész tizenhét évi uralkodása alatt nem tett egyebet a magyar nemzet, mint saját sírját ásta.

A király pazar, a nemzet koldus, kívül szükségtelen harc, belül pártháború.

Az önakarattalan királyt majd büszke nagyravágyó nők, majd önző alacsonylelkű tanácsosok kormányozák, s ha mindeniktől megszabadult, — saját önállástalan lelke.

Első neje, meráni Gertrud, kit a természet nem királynénak, hanem királynak teremte, de semmi esetre sem a magyar számára: büszkesége, pazarlása s idegen udvara által ellenségévé tette trónjának az ország minden rendeit.

A főpapokat és nemeseket boszantá: hogy minden rokonát, tanítóját, udvarmesterét, gyóntatóját érseki, báni, főispáni hivatalokba rakta s köznéppnyögött a vérét sajtoló adó terhe alatt.

A magyar zúgolódva látta magát mindenében megrabolatni; — hivatalaiban, rangbüszkeségében, vagyonában és életében, csak egy csepp kelle még a bosszú poharához: hogy kicsorduljon.

E csepp volt a női erény könnye.

A mi a Tarquiniusokat megbuktatá, az lőn Gertrudnak veszte is.

Az akkori nádor Bór Benkének, kit ismertebb néven Bánkbánnak neveznek, csudaszép neje volt a királyné udvarában, ki iránt Ottó, Gertrud testvére, tiltott szerelmet kezdte érzeni.

A szép nő szebb volt erényei miatt. A magyar nők egyik főtulajdona volt eleitől fogva a hűség, szüziesség, és itt a választás nem volt nehéz, a délceg, daliás nádor s az idéetlen meráni herceg között.

Ottót Németországból az igazság keze üldözé nénje udvarába. Fülöp király orgyilkosai közt őt is megismerék. S a ki értett az orgyilkokhoz, értett a méregkeveréshez is. Egy este, midőn a királynéval s a szép Melindával együtt vacsorált, a nádor nejének poharába szerelemitalt vegyíte s a királyné sáját szobájában egyedül hagyta a herceget Melindával.

A nádor, ki épen akkor tért vissza ítéletosztó körútjából, a kétségbeesés könnyei közt, félőrülten találta hitvesét, s míg szemei kiolvasák e könnyekből a helyrehozásra nem, csak megtorlásra váró eseményt, nejének rokonai, Mikhál, Simon és Petur bánok ujjal mutattak a bosszú tárgyára.

Ez Gertrud volt.

Rég el volt határozva a királyné halála az összeesküvők által; — az általuk felszólított esztergomi érsek János, kérdősükre e dodonai kétértelműségű feleletet adta:

„Reginam occidere nolite timere bonum est; si omnes consentiunt ego non contradico.”

Melyet a különböző megszakítás szerint így is lehet érteni:

„A királynét megölni nem kell, — félnetek jó lesz; ha mindenki beleegyez, — én nem, — ellenzem.”

De emígy is lehet magyarázni:

„A királynét megölni nem kell félnetek, — jó lesz; ha mindenki beleegyez, én nem ellenzem.”

De a megsértett férj bosszúja nem kérd és nem hallgat meg tanácsot. Midőn a király épen Halicsban volt hadat viselni s országát azalatt Bánkbánra bízta, ez a királynét saját palotájában meggyilkolá. Ottó megmenekült, meggyilkolt testvére kincseit is magával elrabolva.

A visszatérő király az összeesküvőket családostul kiirtatá; egyedül Bánkot, neje gyilkosát nem volt bátorsága megöletni. Érzé: hogy a meggyalázott nő miatti keserv nagyobb mint a megölt miatti. *(Bánkbán történetét örökölté meg Katona József hasonló című drámájában, mely elsőrendű remekműve a magyar irodalomnak.)*

A JERUZSÁLEMI HADJÁRAT

A szentföldre menést tovább halasztani nem lehetett; a pápa anathémával fenyegetőzött, s Endrének még az ajánlott görög császári koronát sem engedte elfogadni, hogy annál biztosabban elindulhasson Jeruzsálembe.

Egy ily expedícióhoz pénz kellett, az pedig Endrének mentül kevesebb volt. Adószedői, kincstárnokai gazdagultak, a nép szegényült és a királyi kincstár üres maradt.

És most egyszerre kelle sok pénz, melynek előteremtésére Dienes kincstárnok teljhatalmat kapott.

Soha ember nagyobb uzsorát nem fizetett, mint Endre király. Ő országa hatalmát adta zálogba s népe szeretetét kamatul.

Dienes árverésre bocsátá a pénzügyhivatalokat, zsidók, örmények, ismaeliták kezeire jutottak a bányák, a pénzverés, a sóadó, a révek, vámok, adófizetés, a népsanyargatás minden módszerei nekik adattak el; — a korona javadalmi a már akkor is hatalmas főnemeseknek örök áron adattak el, s a templomok kincsei kótyavetyére jutottak éppen úgy, mint a magyar királynék Veszprémben tartogatott drágaköves koronája.

Miután a király saját országában ilyen jó rendben hagyta a mindenféle pogányokat, megindult egy derék hadsereggel, őket Palaestinában kiirtandó.

Gályára rakott hadával oda szerencsésen el is jutott, bejárta a szent helyeket, hol egykor a Megváltó sokkal egyszerűbb és mégis hatályosabb fegyverrel terjeszté az igaz hitet, megfürdött a Jordán vizében, csokolá az igazi keresztet, harcolt a Thábor hegyén, imádkozott a Karmelen s küzködött éhséggel és szomjúsággal a tejjel, mézzel folyó Kanahánban.

Koraddin szultán seregei azonban seholy sem akartak csatába ereszkedni a keresztiesekkel, s a Thábor hegy ostromát meg-hiusította a vezéreknek épen a csata alatti összeveszése. *(A jeruzsálemi hadjárat történetét leirtam a „Minden poklokon keresztül” című regényemben.)*

Ekként dicsőséggel megrakva, sok szent ereklyét össze-vásárolva s valami méreg-italtól megbetegülve, hazafelé fordult a király s az úton valakinek az országán csak keresztül ment, mindenütt eljegyzett egyet fiai vagy leányai közül az illető királyi gazdák leányai és fiaival.

Így ért haza országába a szentföldről. Ha még tovább ott mulat, akár ott is maradhatott volna.

Itt azalatt fenékkal fordult fel az ország. A főurak egymással harcoltak, a királyi tisztviselők rablókkal szövetkeztek, a kincstár üresebb és a nép nyomorúbb volt, mint valaha, a küllellenségek szerte foglalták az ország tartományait és hadsereg nem volt azt visszaszerezni, a nemesség nem hallgatott a zászló alá hívásra s pénz nem volt zsoldosokat fogadni; ekkor eladta a király a korona várait a főnemieseknek, kiknek egy némelyike ez által hatalmasabb lett magánál a királynál s az e pénzen gyűjtött hadsereg a legelső hadjáratban az oroszok ellen elveszett, s vele együtt Halics- és Lodomérország.

Végre nem volt már osztály az országban, mely elégületlenségét el tudta volna titkolni. A zsidó és ismaelita adószedők a nép vérverítéke után a templom kincsei s a nemesség szaba-

dalmai után kezdtek nyulni, a nép lázongott, a nemesség megtagadta az engedelmességet, a főurak rablóváraikba hurcolák a király zsidóit, s a papok templomátkot hirdettek, bezárták a templomokat, temetetlen hagyák a halottakat s nem tartottak isteni tiszteletet.

Sőt magában a királyi családban is kész volt a szakadás. Egyszerre két törvényes király ült a trónon, Endre és fia Béla, az ország válogathatott: hogy melyiknek hódoljon. Endre neje Jolánta szokás szerint gyűlölte mostoha fia nejét Máriát, s Endre, mint gyöngye férj: hogy családi nyugalma megmentse, kényszeríteni akarta fiát, hogy a szintén fölkent királyi nejétől váljon el.

A nejét gyöngéden szerető férj dacolt az atyai hatalommal, a családi vitába belekeveredett pápa és főnemesség, s a király ennyi zavarból kihatolni sem erővel, sem akarattal nem bírva, — kénytelennek érzé magát országgyűlést hirdetni 1222-ben.

Ez volt azon országgyűlés, melyen az „arany bulla” szerkesztették.

Ez okirat nagyszerű tanújele a magyarországi aristocratia diadalának a trón felett. Harmincegy cikke keresztül semmi egyéb nincs benne biztosítva, mint a nemesség jogai, a nemesség kiváltságai, a nemesség szabadságai.

A törvényt végül egy cikk szentesíti, mely jogot ad minden egyes nemesnek, azon esetben, ha a király vagy annak utódai e törvényeket megszegnék, ellenük, a nélkül, hogy fölségsértés bűnébe esnék, pártot üthetni.

A nemesség ez által oly hatalomra jutott, hogy rövid időn egy főurakból összegyűlt párt elhatározá: hogy miután úgyszólván ők az urak az országban, úzzék el a királyt s osszák fel az országot maguk között megannyi kis királyságra. Ez őrült eszme azonban épen az osztozás elvén megtörve, II. Fridrik császárt hívták fel királyul. Endre kitudta terveiket, s azt a gyáva büntetést tudta ki számukra: hogy a pártütők uradalmait fogadott gyűjtogatókkal égetteté föl. A honnan később egy

törvény keletkezett, mely meghagyja a királynak, hogy ha valakit büntetni akar, ám nyakasztassa le, de falvait ne égesse föl, mert ez a paraszt kára.

Endre ez által hitte a gyöngesége pillanatában aláírt törvényeket jóvá tehetni, ha azokat meg nem tartja. A gyűlölt kincstárnok Dénes most nádorrá emeltetett, az ismaeliták még jobban sanyargaták a népet és nemességet, a pénzügyi hivatalok ismét megteltek zsidókkal és pogányokkal: míg a mindezekből támadt iszonyatnak a pápa anathemája látszott véget vetni. Minden úgy maradt, a mint volt. A nemzet szemlátomást közeledett megoszlattatása felé. Egy új özönvíznek kelle jönni, mely a felnőtt oligarchia sárkányfejeit letörje. Ez új özönvíz el is jött, de Endre nem érte meg. Tizenhét évi uralkodása után meghalt, tökéletes fölbomlásban hagyva fiára az országot.

A T A T Á R F U T Á S

Dsingiszkán meghalt, fiai megosztottak birodalmán és dicsőségén.

Ázsia térképén nem voltak az országoknak határai többé, az egész földrész egyetlen vérpirosra festett ország volt egyik tengertől a másikig; koponya-pyramidok jelölték szerte a győzelmi csata-térek helyeit.

Több mint öt millió ember halt meg e nagy fojtogató parancsára; maga fölért egy döghalállal.

Három fia maradt és egy millió ötszázezer főnyi hadserege.

Ennyi haderőnek szűk volt már Ázsia; Oktaj-kán, a nagy pusztító utóda folytatni indult, mit apja megkezdett: körülhódítani az egész világot.

A végtelen hadtömegek megindultak beláthatatlan rajokban a Kaukázon keresztül, a föld reszketett alattuk, a nép futott előlük; itt-ott megállt velük küzdeni egy-egy kised szabad-

ságvédő nép, a cserkesz, a kun; — rövid harc után elnyelte őket a roham, mint szigetkét az áradat.

Negyedik Béla volt ekkor a magyar király, örök harcban önfeleivel, kinek trónja mellett a főurak lábaikkal a népet gázolták s fejeiket a királyé fölé emelgették.

Beteg volt az ország, nagyon beteg. S a mily nehéz volt betegsége, oly keserű volt az orvosság, a mely abból gyógyította.

A korona darabokra volt tördelve, mindenki király volt a maga földén, családok viseltek egymás ellen firól fira szálló gyűlöletből harcot, hős volt a rabló, bajnok a pártütő, mindenkinek volt hadserege, csak az országnak nem, kincseket halmozott mindenki, csak a király és a nép volt szegény.

Ily állapotában a honnak közelgett rá az emberirtó vihar.

★

Sokszor meghalt már e nemzet. Soha sem maradt a sírban. Isten mindig föltámasztá, megnövelte, megdicsőíté.

Olvassátok a legszomorúbb sorokat, miket valaha magyar történetíró följegyeze s tanuljátok meg belőle: hogy a mely népet sem kard, sem betegség meg nem tudott ölni, az örök életre van hivatva.

★

Köröskörül lángolt a határ, a felgyújtott országokból vérvörösen folytak át a folyamok a szomszédba s csendes éjszakákon áthallatszott a havasokon keresztül a népsírás, mintha millió haldokló jajgatása szólna egyszerre.

Mindenki ijedten fordítá arcát a határ felé.

A villongó főurak leereszték a kardot, mely családi harcra volt kihúzva s elzárkóztak váraik felvonó hídja mögé: az ismaeliták félbe hagyták az adószedést, málhába kötött kincseikkel futva a kerített városok felé; a kolostorokból hangzott

éjente a szomorú bűnbánó ének, s az ekéje elé fogott pór remegve hagyta ott az izzadásos földet, sápadtan kérdezve: mit jelent e szokatlan fény az égen, mikor a nép régen aludni ment? miért sápadtak azon arcok, melyek imént oly kevélyek voltak? . . .

. . . Hirtelen jött a király hirnöke, végig hordozva a véres kardot hegyeken, völgyeken: vészt, vészt! kiáltva a várak kapui s a pór kunyhói előtt.

Vész! vész, a tatárok jönnek!

Oroszország földre verve! A cserkesz nép kiirtatott. A kun kiűzve honából. A lengyel is elesett már. Rajtunk a sor.

Egész Ázsia vérrel van befestve, királyi városok helyén koponya-pyramidok állanak. Rajtunk a sor.

Fegyverre, fegyverre!

A rémkiáltás végig hangzott az országon. Az emberek hallgattak rá, míg utóhangjai el nem enyésztek a távolban. Azután vállat vonogattak.

— Nekem nem hazám; monda a pór, mindegy, akárkinek szántsam a földet.

— Nekem sem hazám; szólt a tőzsér, kincseimmel mehetek odább.

— Nekem nem országom, monda a főúr, a királyé a haza; védje a király.

És senki sem mozdult.

A véres karddal hirdetett vészkiáltás nyomtalanul hangzott el a honban.

Ismét új jelenetek jöttek.

Néptelen fejedelmek, országtalan királyok jöttek futva a hazába. Egyszer egy egész kiirtott nép töredéke menekült a magyar földre, negyvenezer család, az egykor hatalmas kun birodalom maradványa.

A tépett arcú nép, véres ruhában, vérző sebekkel, a mint a csatából elszabadult, úgy jött át a határon, a kardjáról lecsepegő vér tanusítá: hogy nem ingyen adta oda hazáját.

A kun király, *Kuthen* könnyező szemekkel jelent meg királyi szomszédja, Béla udvaránál, szomorúan, mint illik vert királyhoz, ki elvesztette népe őt hazáját, s most koldulni jött számára új hazát.

Béla király udvara már ekkor telve volt futó fejedelmekkel, kiknek mindegyike látta elhullani népét s iszonyú képeket tudott festeni azon csatákról, mikben országa elenyészett, s azon népözönről, mely azt elnyelé.

De senki sem tudott annyit beszélni róluk, mint *Kuthen* király. Ő látta őket közlől, kardja most is fekete volt vérük-től. Kétszer verte őket vissza, harmadszor egész erejükkel jöttek reá, százezrével hullott a mongol és a kun. Elfogyott ez, míg amaz a földből látszott újra nőni s a kun földönfutóvá lett.

A magyarok döbbsent figyelemmel hallgatták a kun király beszédét. Leírta előttük az ellenség alakját, állati arcát, ördögi kiáltását; elmondá, mint szokott csatázni, ravaszul, hogy futamodik meg, s hogy fordul vissza ellenére nyílfelleget zúdítva rá, éjente mint kerül a seregek háta mögé; hogy tör keresztül a legsűrűbb erdőkön; mint úszza át a folyamokat; a legerősebb várfalak mint omlanak le előtte; és ha győzött, mint gyilkol le mindent, ami el nem futott. Elmondá azt is, hogy a mongolhad vezérének minő szándéka van: pusztítva menni egész odáig, ahol a világnak van vége.

És most rajtunk a sor.

Néhány jó hazafi elbúsultan nyúlt rögtön fegyveréhez. *Hédervári Dénes*, a nádor, kised seregével elindult a határ védelmére; a többinek drága volt a nyugalom, sokan óhajtották: hogy bár megvernék a királyt, legalább meg lenne alázva. A hazára senki sem gondolt. Legtöbbsen nem is hitték a vész jöttét; csak a papok csinálták e rémmesét, mondogatták, hogy elmaradhasanak a lateráni zsinatról.

A király országgyűlést hirdetett Pest alá. Követeket küldött segélyért a nyugoti fejedelmekhez, összehívatta a kunt, a jászot, a horvátot, szövetségre hívott eget és földet a pokol ellen.

Nagybőjt első vasárnapján nyílt meg az országgyűlés Budán. — A király fasátora körül alig szállinkózott egy-kettő a főnemesek közül, az is mind a földet nézte. Szerzte a halmokon a köznemesség tanyázott. Lovaikról leszállva itt-ott csoportokba gyűltek, hol egy-egy szájasabb demagóg tartotta beszéddel a körülállókat. A megyék zászlói elhagyatva áztak a halmokon, vagy hasalva feküdt mellettük leterített gubáján a zászlótartó.

Hideg, esős tavaszi nap volt, az emberek bosszúsak, rosszkedvűek, lelkesedés helyett daccal, duzzogással eltelve.

A király sokáig váratott magára. Előbb követeit akarta kihallgatni, kiket segélyért küldött, mielőtt a rendekhez beszélne.

Szomorúan hallgatá sátorában negyedik Béla üres kézzel megtért követei vigasztalan szavait. Mellette ült a két érsek és a kincstárnok s a kun király Kuthen, a többi állva beszélt.

Sehonnan sem érkezett segély. A jelenlevők arcain mély levertség mutatkozott. Fedetlen fejét tenyerébe hajtva, csüggedtnek látszék maga a király is.

— Magunkra vagyunk tehát hagyatva, szólit felsőhajtva s egy könnyet törült ki szeméből. — Azután fölkel s indult kifelé.

Váncsa Mihály figyelmezteté: hogy feje födetlen, s Mátyus érsek fölemelte fejére a koronát, a király keserűen mondá: „úgy sem soká kell már viselnem”.

De a mint kilépett a nép elé, arca, alakja átváltozott egészen; elmúlt róla minden emberi gyöngeség, minden vonása királyi volt, nemes és méltóságos.

Kiléptére valami zajgás hallatszott a gyülekezetben, hizelgők éljenzésnek is nevezhetnék.

A nemesek lovaikra ültek, összevissza rendetlenül, ki oldalt, ki hátat fordítva. A király az emelvényre lépett. Egyetlen napsugár, egyetlen emberarc nem mosolygott reá.

— Kevesen vannak itt a hivottak közül, monda a király egy tekintettel észrevevé, kik hiányzanak a főurak közül? s

a kik itt vannak is, seregeik nélkül jöttek, pedig az idő napokra van mérve.

E szavaira egy mogorva, duzmadt alak szólt közbe, sunnyogó félhangon, felrángatott vállal.

— Nem mertek eljönni; a mióta székeiket elégettetéd, az sem lenne, a hová most leüljenek. Magunk is csak úgy szegényesen gyalogsorjában álltunk be. Hajdan András király alatt egész banderiumot hoztunk magunkkal, de a mióta praediumainkat visszavetted, fiainkat is otthon kelle hagynunk, hogy legyen, a ki szántson, vessen.

A király bántott büszkeséggel nézett az egy egy csoportban álló főnemesekre, kiktől a bitorlott koronajavakat visszavévé s kik most, mintha gúnyolni akarnák, gyalog, kopott zekékben, rozsdás rézkardokkal jelentek meg az országgyűlésen.

— Ismerlek benneteket jó *Borz*, és te jámbor *Bankó* és te *Miklós mester*. Láttalak benneteket minden polgárháborúban, ellenség előtt soha; most is a hazát gúnyolni jöttetek csak ide. Ezt vártam előre, hogy a kik legnagyobb részét birják a honnak, azok nem fogják a hont megvédeni. De él még a nép. Bennetek bízom még, kik a király után legszegényebbek vagytok az országban: köznemesek, jobbágyok, praedialisták; velem együtt nem osztogatok a honnak egyéb javaiban, mint dicsőségében; e dicsőséget megvédeni hívlak föl benneteket.

Máskor a király felszólítására hangos éljenkiáltás szokott felharsogni, most csak az elébbi zúgás, morgás lön ismételve míg a köznemesek soraiból a többiek által noszogatva egy öreg ősz ármalista cihelődött elő. Megállt a király előtt, levette süvegét, ősz haját hátrafésülte és szólt:

— Uram király: azt mondád, hogy a tatár, a pogány, a kutyafejű mongol közel van; hogy ha eljön, felgyújtja házuunkat, leöl bennünket vagy elhajt rabságra. Én pedig uram király, társaim nevében is neked azt felelem: hogy gonoszabb pogány és kutyafejű tatár van itt országodban, ki bennünket pusztít, öl, rabol; — a cincár, a zsidó, az ismaelita, kiket még meg-

boldogult édes apád uraivá tett az országnak és magamagának. Égnek a mi házaink, csak a füsti nem látszik, meg van nekünk a mi háborunk, a mi ellenségünk, ki bennünket nem öl meg, hanem megnyúz, s nem visz bennünket fogságra, de saját földünkön tesz rabszolgává; azért ha azt akarod, hogy kezeinket védelmedre fölemeljük, előbb oldd fel azokat, mert meg vagyunk kötözve. Ez szónk és mondásunk.

Szavai végeztével fölordított az összesereglett nép: „le az ismaelitákkal, halál a pogányokra”.

A király levonta országpecsétet gyűrűjét ujjáról s az országbírónak nyújtá: „számúzetni fognak”.

A nép még folyvást ordított. Az ősz szószóló alá s fel nyargalt közöttük, itt is ott is csitítva a zajongókat, de az atyfiak már egyszer benne voltak az ordításban, mentül jobban biztosíták őket az ismaeliták számúzetéséről, annál inkább ordíták: „le az ismaelitákkal”.

A vérszemre kapott tömeget a nyert engedély a helyett, hogy kielégítené, csak újabb követelésekre izgatta. A zaj oly bomlottá nőtt már, hogy egymás szavát nem leheté érteni, az ősz demagog kérve, rimánkodva csitítá a szavai által előidézett förgeteget; nem hallgattak rá. Most már helyette egy bozontos, szájas hadnagy lépett ki a király elé, dacosan fölhányva fejét s félvállára rázva panyóka mentéjét.

— Megkövetlek uram király, de ez még nem elég. Annyi itt az országban az ellenség, azt sem tudjuk, melyik ellen őrizkedjünk? mit használ nekünk az ellenségre fegyverkeznünk, mikor cimboráit melletted látjuk ülni, kiknek szabad ki- s bejárásuk van éjjel-nappal palotádba, míg mi csak az ablakon keresztül írott papirossal beszélhetünk hozzád.

Kuthen önkénytelenül kapott kardjához.

— Igen, ő az, amaz idegen, folytatá a kun királyra mutatva az izgató, ki hadsereget hozott az országra, összebeszélve a tatárral: hogy míg az kívülről tör reánk, ez kiismerve országunk fekvését, belülről rontson meg bennünket. Ők is ellensé-

geink s cimborái elleneinknek. Avagy nemde nem kun volt-e az, ki minap egy tulkot ellopott gulyánkról? s hánynak bolondították el közölünk feleségit? hányat megvertek ivás közt? és mindez nem bizonyosága-e annak, hogy ők a mi ellenségeink?

Két nemzet itt az országban nem lakhatik; vagy a kun megy el, vagy mi megyünk el innen. Ha a mi királyunk akarsz lenni, légy a mienk, ha a kuné akrasz lenni, légy azé.

A király csüggedten hajtá alá fejét. A veszély nagyságát csak ő érezé, s ő sütötte le szemeit az önző demagog előtt.

Kuthen hallá a rivalgást élete ellen s kardját a király lábaihoz téve, kérte: hogy tétesse őt fogságra s ölesse meg azon esetben, ha az iszonyú vád, mit ellene kimondtak, megvalósul.

A király testőrei közrefogták a nemes, de szerencsétlen fejedelmet s kivezette a dühöngő tömeg közül, a várpalota egyik szárnyában őrizet alá tevék.

A király komolyan, szomorúan fordult a megnyugtattott tömeghez: „kívánataitok teljesítve vannak, most tehát esküdjete, zászlóitok alá: az idő rövid; a lignici csatában Lengyelország hős népe elesett, rajtunk a sor, határunkon az ellen, ne várjuk őt magunkra, menjünk elébe.”

Mi zúgás ez ismét?

Egy száraz, savóképű ember áll elő, kezében fakó pergamennel, melyről nagy szelencés pecsét függ alá.

— Még egy szavunk volna, uram király, kezdi furfangos bölcseséggel a prókátor, s a hozott kutyaabórt nagy ünnepélylyel kétrét feltakarva, azt tudálékos képpel magától messze tartja és beletekint.

— Ebben az írásban, jól emlékezhetel rá, boldogult királyi atyád, a nagy Jeruzsálemi András írta meg szent és elidegeníthetetlen jogainkat, te magad is aláírtad e törvényeket, a mint ezek az arany függő pecsét oklevélben meg vannak írva. E törvények egyik cikkelye így hangzik: „*És senki a nemesek*

közül az ország határán túl harcolni nem tartozik, — ha nem ha a király saját költségén.”

A király magán kívül szökött fel e szavakra üléséből. Ennyi förtelmes önzés, akkor midőn minden elvesztett perc egy lépés volt a nemzet sírja felé, kivette türelméből, haragosan inte a szólónak: hogy menjen előle.

— Távozzatok. Nem kell segítytek. Menjetek haza, zsoldosokkal fogom megvédeni a hazát.

A kincstárnok odasugta a felindult királynak: hogy a kincstár üres.

A király szokott hitelezőjéhez fordult, egy keresztelkedett mahomedánhoz, ki roppant kamatra szokott számára kölcsönözni. Az a földig hajolva előtte, alázatosan mondá: „én is ismaelita vagyok uram, száműzve országodból, holnap elhagyom e hont”.

A király kétségbeesve csapta arcára kezeit, érezte: hogy nem mentheti meg hazáját s látva, hogy azok, kik körül állanak, fájdalomait csak gúnyolni tudják, osztani nem.

E percben egy újabb jelenet magasítá fájdalomait. A királyné, hallva a zajongást s férje éltéért remegve, gyászruhában, gyermekeit kezén hozva oda rohant a király elé, s annak kimondhatatlan bánat által dúlt arcát meglátva, sírva borult a trón lépcsőjére, — maga sem tudta, hogy mért sír?

E kínos jelenet alatt, a domb háta mögül bús tárogatóhang kezde hallatszani, az oda tekintők egy kis dandárt pillantának meg, mely nagy fáradtan ügetve jött a fenyéren a gyülekezet felé, néhány tépett lobogót hozva magával.

Elöl egy férfi ügetett, összevissza horpadt sisakkal, páncélja be volt lyukgatva, paizsán a címer alig kivehető a sok vágás miatt; képét a szablyavágás csaknem ismerhetlenné tevé. A többi is, alig néhány száz férfi, összevissza tépve vágva.

Az érkező férfiban a bámuló tömeg *Hédervári Dienest* ismeri meg, a nádort.

Mindenki félve, elámulva tekint rá, neki most a határszélien

kellene lenni a Kárpátok között. — Senki sem meri megszólítani.

A nádor a király sátra elé lovagol, ott megáll, sokáig nem bir szó jönni ajkaira, háromszor kezdett bele, míg el tudta mondani: „Isten és a szent szűz oltalmazza királyi fejedet”.

Azután félig az egybegyült rendekhez fordulva, tört, bánatos hangon így szólt:

„Feleim! Az ellenség hazánkban van. Hét napig védte kisdéd seregünk a határokat; heted napon — — holttestein keresztül tört át a tengernyi had. A ki megszabadult, előtettek látjátok mind. Isten és a szent szűz oltalmazza meg a hazát.”

Szólt a lesújtott férfi, s lovára hajtotta le fejét: hogy ne lásák véres arca könnyezését.

Elfagyva, holthalaványan néztek az imént oly zajos vitatkozók a marcona alakokra; a rettenetes hír egy perc alatt minden indulatot kiölt a szívekből. Az ittas düh kijózanult.

Csak a király nem sírt, nem reszketett, nem tétovázott többé, oda inté Vancsa Mihályt; nejét és gyermekeit átadva neki, koronáját letette kezébe s rábízta: hogy vegye magához szent István tetemeit is s vigye magával az ausztriai határszélre az ország, és a király legbecsesebb kincseit. . . . És akkor arca kigyulladt, termete kiegyenesedett, kirántá kardját s azt trónja magasából Istenhez emelve, fölkiálta:

— A hon élete Isten kezébe van letéve, de becsülete az enyimbe. A ki meg akar halni honáért dicsően, kövessen, a ki élni akar gyalázatban, maradjon el.

E pillanatban ezer meg ezer kard repült ki hüvelyéből.

— Veled megyünk, veled halunk! ordította ezer meg ezer férfi, mint egyetlen hang; kik egy perc előtt duzzogva emlegették sérelmeiket, most mintha rettentő álomból serkentek volna a dicső ébrenlétre, kardjaikat forgatva kiáltának harsogó éljent királynak és hazának, halált az ellenségnek; a főurak gúny helyett könnyel arcaikon nyújták meztelen kardjaikat a trón elé, az ismaeliták a rémület buzgalmával hordák elébe

pénzes zacskóikat, a püspökök páncélt kötöttek s a fegyveres nép paizsára emelte a királyt s körül hordozta mint egy oltárszentet.

E pillanat által úgy látszék: hogy meg van mentve a hon. A jelenlevő veszély fölrazott mindenkit egykedvűségéből; úr, paraszt, nemes és pap, hazafi és idegen sietett Pest alá a gyülekező helyre; jött Kálmán a király testvére a horvát seregekkel; megérkezett Mátyás esztergomi érsek és a kalocsai, Ugrin, zászlóaljaikkal; számtalan zászlós úr, gróf és apát, a megyei banderiumok; útban volt a csanádi püspök Bulcsu, derék csapatjaival; a kun seregek mind; a jász, a palóc, Bánk váradi püspök és Lőrinc gróf hadosztályaikkal, a Forgácsok, Rajnótok, László gróf. Az osztrák herceg is igérkezett.

Mindez későn volt már.

Ha csak néhány hónapot lehetett volna is megnyerni, a mozgásban levő erő több százezerre menendett s képes lett volna a hódító hadakkal megmérkőzhetni. Azonban már nem volt többé idő ez erőt összegyűjthetni. A mongolok sebesebben jöttek mint a hír, negyvenezer ács ment előttük, egyenes útat írta számukra a legsűrűbb rengetegen keresztül; a várak, kerített városok, mik évekig tartó védelemre számítottak, egy napig sem tarták fel őket, a pokoli kő-vetőgépek leronták a falakat s a mély árkokat az olcsó emberélet holttestekkel temette be. Alig egy harmadrésze volt még együtt a magyar haderőnek, midőn már Pest láthatárán köröskörül vereslett az ég a közel fölgyújtott falvak és városok lángjaitól. Akkor sok falu és város volt a Tisza és Duna közt, miknek neveit most egyes pusztai tanyák viselik, miknek szántóföldén egy-egy elpusztult templom magányos falai porladoznak.

Batu kán száguldozó csapatjai egész a város faláig jöttek olykor s a magyar seregek égtek a vágtyól utánok eredni s felgyújtott falvaik lángjába hányni a rablókat.

A király még várta az útban levő segédcapatokat s megtiltá vezéreinek addig az ütközést.

Ez nem tetszett. — Az óvatosság gyávaságnak tekintetett. — A veszélyt egyedül a király ismeré egész nagyságában.

Egy vasárnapon a kalocsai érsek Ugrin, nem hajtva a király parancsára, a Vác alatt szétzilálva portyázó tatárokra kiütt. Azok hirtelen futásnak eredtek előtte, az érsek utánuk; míg egy ingoványos helyhez értek, melybe szinlett futásokkal az érseket is becsalogatták. A könnyű tatár lovasság fürgén átgázolt a mocsár süppedékén, míg az érsek nehéz páncélosai minél odább mentek, annál mélyebben sülyedtek bele, míg végre sem előre haladni, sem visszafordulni nem tudtak többé. Ekkor minden oldalról rájuk támadtak a tatárok, a süvöltő nyílzápor alatt elfogyott a kised csapat, a nélkül hogy védhette volna magát, alig negyed magával szabadult meg az érsek Pestre, átkozva a királyt, a miért segélyére nem jött. A tatárok pedig a védtelenül maradt Vác városra rontva, annak lakóit dühös ellentállás után leölték. A város hölgyei a kőfallal körülvett főtemplomba menekültek, a tatárok rájuk gyújtották a szentegyházat, s nem sokára a lobogó lángok között ezernyi martyr lelke repült az ég felé.

Ezalatt megérkezett az osztrák herceg is, csekély kísérettel, mintha csak lakodalomra jött volna, nem csatára.

A magyarok már ekkor fenhangon zúgtak a király ellen: hogy miért nem engedi őket a falaik alatt száguldozó ellenségre kirontani? A herceg, ki szintén hivatva volt egykor a magyar királyi trónra, hogy megmutassa, mennyire meg tudta volna azt érdemelni, rajta hajtott a tatár előcsapatra, s a futamodók közül egynek elvágta karját, a másiknak úgy dőfte hátába dárdáját, hogy a nyele ketté törött s azt lováról letaszítva elfogta.

A magyar sereg a király gúnyjára hangos éljenzéssel fogadta a herceget, ki a személyes csata után visszatért honába, mérges kelevényt hagyva a magyarok szívében.

Az elfogott ellenség kun volt. Valami elfogott kun, kit a

mongolok kényszerítének velük együtt harcolni s kitérő magyaro-
rok most megismertek.

Ádáz ordítás hangzott végig Pest-Buda utcáin, föl egész a király palotájáig. Oda rohantak ablakai alá: „Te hoztad ránk az ellenséget, harcolj vele magad!” kiáltozák egyes hangok, míg a tömeg lázas hangja „halált; halált!” kiáltozott a fogoly Kuthen fejére.

A király nem birt többé a föllázadt viharral, a nép Kuthen lakára tört, elűzte onnan a király őreit s halálra kereste a kun királyt. Kuthen tegzet ragada s kétségbeesett haraggal védte magát. Néhány pillanat múlva az ő és gyermekei fejével lapdázott az utcákon a felbőszült tömeg.

A magyar veszte vérrel volt aláírva.

Béla sietve küldte hírnökét az érkező kunok elé, kimentendő előttük királyuk gyászos halálát. Előbb mint a hírnök, érkezett hozzájuk a hír, s míg ők tanakodva tétováztak, mintha a pesti királygyilkolás jelszó lett volna a vidéknek, a magyar városok lakói elkezdték öldösni kun lakóikat.

A kun erre bőszülten megfordult s azon pillanatban, midőn az ellenség félnapi járó földre volt a fővárostól, rettentő polgárháború keletkezett a két testvérnép között, melynek csak a magyar városok elpusztításával lett vége.

A győzelmes kun elbúsultan fordult dél felé. Bár üldözte is a magyar, de azért nem csatlakozott a magyar ellenségeihez; ment más hazát keresni. Útközben szembejött rá Bulcsu püspök és Miklós gróf serege, a királyhoz sietve föl. A két tábor össze-
csapott, a kun szétverte a magyart, egy sem jutott el belőle Pestre.

— Fogadd ezt Kuthenért! kiálta a kun, midőn halálcsapást osztott.

Nem sokára elhagyták a magyar földet; egy hazával tovább mentek.

A magyar, ellenség előtti ütközet nélkül, veszté el seregei két harmadát.

Bánk váradi püspök és Lőrincz gróf seregeit egy igen együgyű csel térítette vissza fele útról. A tatárok üres lovakat tereltek hátuk mögé, megrakva kitömött óriásokkal, s a püspök seregei visszahátráltak előlük Váradra.

Az erdélyi szászokat Kajuk kán lakománál lepté, mit épen a tatárokon vett diadaluk örömeire ültek s most a szász gróf Ariskáld maga vezette őket át a havasokon.

Bélának nem lehete az ütközetet tovább halasztani.

Ereje csak gyöngült a belviszály miatt. Meg kellett ütköznie.

Hatvanötezer emberrel neki indult a tatár seregnek, mely előtte mindenütt visszavonulva egész a Sajóig engedte jönni, s ott a túlsópartot elfoglalva megállt.

Batu kán egy hegyre fölállva, önseregének nem látta be végét. Félmillió embert számított a tatárhad. Átellenben összetömve egy rakáson állt a kilencszer kisebb magyar sereg, messziről a kifeszített sátrak kötelei közt úgy tűnve föl, mintha egy nagy hálóban lenne megfogva, köröskörül egy szekérbástya sáncolta el a tábort.

Batu kán nevetett.

— Úgy fogja meglepni a magyarokat, mondá, mint az akolba zárt juhnyáját s rendeleteket tőn a vízen átkelésre.

Este későn, midőn az éj árnyékai leszálltak, kiment a király a vízpartra, a Sajó sima tükrén az éjjeli felhők képe vonult le feketén, mint névtelen sejtelmek árnyai. A király lelkének gondolatai összhangzottak ez árnyakkal. Érzé talán: hogy ez utolsó elfordíthatlan éjszakája a magyar nemzetnek, melytől ezt semmi emberi erő nem képes megváltani? Tán hallá a suttogó folyam csendes morájában a még életben levők haláldalát?

A magyar táborból víg zenehang, a borozók víg danája hangzék szerte a fénylő őrtüzek mögül. Átellenben a mongol tábor sötét volt és hallgatag. Csak olykor hallatszott itt-ott suttogó, dörmögő szó, s látszott egy-egy nagy fekete folt a part hosszában felfelé vonulni.

Egyszerre úgy hallá a király, mintha hangosabban suttogna a folyam, a fekete habtükrön egy gömbölyű pont látszott felé úszni, egy emberi fő.

— Ki vagy? kiált rá a király.

— Szökevény. Szólt az úszó.

— Kit keressz?

— A királyt.

— Az én vagyok Mit akarsz?

— Vigyáztass! Batu kán az éjjel át akar kelni a vízen s táborodban megtámadni. Én orosz vagyok.

A király rögtön sietett seregeihez, maga sorra járta a dandárokat sürgetve, hogy készen legyenek, majd kérve vagy vagy fenyegetve.

És az emberek, — mintha mindnyájan örültek lettek volna — csak nevelték a király aggodalmát.

— Fél most! — Meg van ijedve! — Hizeleg most! — Bár megvernék egy kicsinyt! — Hadd látná át, hogy nálunk nélkül semmi!

Mintha a veszteség csak a királyt illethet, mintha a haza nem lett volna mindenkié!

A király hallá az őrjöngő szavakat, s lelke keservében meg kellett győződnie róla: hogy e sereg nem érdemli a győzelmet.

Csak Kálmán és Ugrin szíve dobbant fel a veszély hallatára. E két férfiban élt még valódi hőserő, a honnak önzéstelen szerelme. Összegyűjtve saját csapataikat, a templariusokkal együtt kivonultak a hidhoz, melyen már akkor a mongolok egy része lopva átvonult s azokat az éj sötétéből előrontva megtámadták.

A meglepett mongol törte magát vissza, a merre jött. Az üldöző magyar kard leölte őket a keskeny híd előtt, vagy a vízbe kergeté; az érsek rettenetes haraggal fizette vissza a mongolnak a Vác alatt kapott kölcsönt. A mongol vére volt az első, mit a Sajó vize megivott.

A győztes vezérek ezer bajnokot hagyva őrségül a hidnál,

diadallal mentek vissza a táborba, melynek mámorát e diadal még nevelte.

A mongolok azonban hét kőhajtó gépet vontatva a hidfőhöz, azokkal az őrséget elűzték s ismét szabadon jöttek át a vízen.

Az elűzött örök ijedten futottak a táborba, lármát ütve, hogy a mongolok ide át vannak.

A borozó, kockázó és táncoló csoportok azt mondták nekik: hogy menjenek a pokolba ijedelmökkel, ha jön a mongol, majd elébe állnak.

Reggelre a hatvanötezer magyar ötszázezer mongol által volt körülvéve s a Sajónak szorítva.

Az ébredező vitézek még ekkor sem látták maguk előtt a veszélyt; ásítózva, húzódozva fogtak a készülethez, a nemes urak üstökeiket fésülték, bajuszokat kenték, csatjaikat igazgatók, míg egyszerre egy jégesőként fejükre özönlő nyílfelleg tudokra adá, hogy itt az idő megtérni és meghalni!

Az átkos közönyösségből hirtelen még átkozottabb ijedtségbe ment át a tábor. Zászlósok keresték zászlóaljaikat, fegyveresek uraikat és a lovon ülők az alattuk levő lovat. Senki sem találta, a mit keresett. A zavar, a lőtás-futás rendezhetlen lőn. A király, Kálmán herceg és az érsek hiába nyargaltak a leg-sűrűbb nyílzápor között alá s fel, biztatva, buzdítva a csatára; a sereget nem leheté csatarendbe állítani, mert már ekkor minden oldalról ellenség állt a síkon.

Egész délig hasztalan erőködött kitörni a tábor a csatatérre, mindenünnen visszaveretett szekérsáncai közé. Végre délben Kálmán herceg rendbe szedve a balszárnyat, azzal kétségbeesetten a mongolok csapatjaira tör s azokat hátranyomva, időt nyer a királynak a jobbszárnyat s a középet csatarendbe állítani s ezzel elkezdődik az ütközet.

Míg Kálmán herceg az érsekkel s a templariusokkal vérfürdőt készít a mongoloknak, azalatt a jobb szárny elkezd széledezni. A mongolok üldözés helyett mindig tágabb tért enged-

nek nekik, mindig több-több kezdi használni az alkalmat a dicstelen megmenekülésre, elhánnyák zászlóikat, vértjeiket s nyargalnak a csatáról; a mongolok hagyják őket futni.

Egyedül a király volt Batu kán céltárgya, ki ezalatt azt vélve, hogy mindkét szárny által segítetik, a derékseregekkel a mongol had közepébe rontott.

Mikor már az ellensereg közepett volt, akkor vette észre, hogy egyedül van hagyatva. A jobb szárny elfutott, a bal-szárnyon késő estig harcolt Kálmán herceg. Ha minden magyar úgy küzdött volna mint ő, a tatár nem ment volna vissza hónapba győzelemmel. Estefelé elesett a templariusok nagymestere, miután vitézei mind elhullottak egyenkint oldala mellől. Azután elesett Ugrin, az érsek, ellenség vérével festett kardját markolva kezében. „Előre!” kiálta ekkor Kálmán, mintha a két elesett hős lelke is ő bele szállt volna, s még mélyebbre vágott a mongol seregbe. Nem a diadalért volt már a harc, csak a szabadulásért. Egy része a seregnek a futásban kereste azt. E rész leöltetett. Más része Kálmánnal tartott s ez keresztül vágta magát az egész mongol táboron. A bajnok királyfi halálra sebesülve vágott magának utat a Dunáig s hazajutva horvátországi várába, ifjú szép neje karjai közt adta ki hősi lelkét.

A király egyedül maradt a csataterén, köröskörül véve győzelmes elleneitől. Mellette voltak a Forgácsok, két testvér, János és András, öt püspök és több lovag, számra kevesen, de vitézek mind, kiknek most egyetlen feladatuk volt a királyt megmenteni.

Az ellenség dühös ordítással egyedül őt kereste. És a magyar csapatok tolakodása mindenütt elárulá hollétét. Az éji csatában, a forrongó tömkelegben mindenütt meg lehet tudni, merre van a magyar király? a harc, az ordítás ott volt legdühösebb. A vitézek pajzsai mind csak egy pontot látszottak elfödni a repülő nyilak, a hajító dárdák elől, a legféltettebbet, a király testét. Az ő védelmében hullott el az egész sereg, ő érte har-

colva estek el a püspökök mind, az egy Bertalanon kívül. Már csak az egy Sándor gróf paizsa védte a király fejét, s csak a két Forgács volt még, ki számára utat tört, midőn a néhány bajnoknak sikerül végre önfeláldozással keresztülvágni magát a mongol seregen s a királyt megmenteni.

Ekkor üldözésükre rohan a dühödött ellen. Batu kán országot ígér annak, ki Bélát elfogja. A menekvők mindenütt nyomukban hallják az üldözők „huj-huj!” kiáltását. A király harcolva fáradtan maradozni kezd, a nyílsebektől roskadozik. Az egyik Forgács hirtelen leugrik lováról s a királyt felültetve rá, maga az üldözőkkel verekedni hátra marad és dühös vagdalkozás közt leöletik. E másik ló is összeroskad a király alatt, ekkor a másik testvér szökik le lováról, s míg a király tovaságuld, ő a Sajón keresztül úszva, megmenekül.

Késő éjszakára jutott el a király egy barlanghoz, hol a nyomát vesztett üldözők elől megpihelve, álomra hajthatá le fejét.

Mit álmodott ott? Azon csata után, melyben hazáját elveszté és nem önbűne miatt.

Másnap üres volt a csatatér. A pusztítók serege odább rohant. A síkon ezrével nyargaltak alá s fel a gazdátlan paripák? az égen kóválygó keselyük tábora szállongott, mely Ázsiából kísérte idáig az emberirtó hadat; a Sajó hullámai rózsaszínűen folytak alá.

E rózsaszín a magyar nép vére volt.

Nagy volt a nemzet bűne, nagy volt bűnhődése. Kik a hazát védni nem siettek, együtt veszték el mind vele.

Elveszté mindenki mindazt, mit a közérdeknek elébe tőn. Lerontattak a főúr várai, prédára jutott a tőzsér kincse, kard-éltre és gyalázatra a jobbágy családja.

Az elvesztett csata után futott, ki merre látott, az erdőbbe, a vizeken túl, a mocsárok közé.

A győzelmes ellen végig özönlé a hont, ugyanazon, sebességgel, rombolással melylyel a félvilágot bejárta.

A nép itt-ott elsáncolta magát ellene, várakba, szigetekbe, kerített városokba. Mit ért e földsánc azon fegyverek ellen, miket az Industól a Nilusig s az Obi partjaitól az Adriai tengerig semmi meg nem gátolt; a csodagépek, mik Peking falait ledönték, a kard, mely annak másfél millió lakosát leölte, vérfestette romokká változtatá mindazon büszke várakat, miknek romjait itt-ott elhagyva látni magas hegytetőkön, mint egy elmúlt idő csontvázait.

Mint mérges vadállat, mely addig harap, míg fogai össze nem érnek, úgy dúlt kétfelől a mongol csorda Magyarhon belsejében, míg ott ért össze, a hol már nem volt mit pusztítani többé.

Míg Batu khán felső Magyarországot irtá, azalatt Kajuk és Bajdár Erdélyt vérébe fojtva alsó Magyarországra törtek, fölégeték Nagy-Váradot, a templomba futott hölgyeket a lángok közt téve martyrokká, legyilkolák Geróth bán seregét, mely a Körös vize mellett sáncolta el magát, s azon nagy kiterjedésű német városnak, melynek Tamáshidja volt a neve, most nevéen kívül semmi egyéb nyoma nincsen. Iszonyú vérfürdő volt ott is.

Áruló, mint mindig, volt akkor is, ki a győzelmes ellenséggel együtt osztozott prédában, hatalomban; az ellenséget tatárrá lett benszülöttek vezették a hon minden rejtekhelyeire, a legsűrűbb erdőkbe, hol a nép odvas fákban, fák tetején, patakok medrében lappangott, vagy vermeket ásott magának a síkon, vagy elbújt a mocsári nádasokba. A tatár csordák ott mindenütt felkeresték őket, a meztelen életet sem hagyva élvezni elleneiknek, s ha egy várost lerontottak, másnap, harmadnap ismét visszatértek oda, jól tudva: hogy az elhagyott romok közt a visszatért éhenholt nép keresgél s melengeti magát háza üszkeinél s halottait vizsgálja. Azokat is legyilkolá. Néhol egyes elárkolt falut bántatlanul hagytak, hogy a nép a környékből oda csődüljön s mikor összetolult a népség, a biztosnak hitt menedékbe, akkor rontottak rá s ember előlük meg nem menekült.

Egyik város sem sietett a másik védelmére, mindenik csak saját magáról gondoskodott és mindenik elveszett.

A ki megmenekülhetett, elbújt a havasok közé.

És a népség eltűnével jött a láthatatlan ellenség a tatárokkal küzdeni, — az éhség. A kenyérkereső nép elbújt, a gabona aratatlan, a szőlő szedetlen maradt, a feldúlt, felégetett falvakban nem volt az ellenségnek maradása.

Összehordták egy halomra a vérrel fecskendett prédát, arany, ezüst edényeket, templomok kincseit, családok drágaságait, s ott feloszták maguk között. Ez osztálynál akadtak rá az ország pecsétnyomójára, melyet Miklós püspök, kinek feje a Sajónál hullott le a csatában, hordott magával.

E találmány itt marasztá a ravasz ellenséget. Fogoly barátokkal leveleket irattak a király nevében az ország pecsétjével, mikben visszahivatik a nép, biztatva a közel segély reményével, s e leveleket fogoly magyaroktól szétküldözik a rejtekben levőkhöz.

Azok hittek az ország pecsétjének. Előjöttek menhelyeikből, visszatértek falvaikba, házaikat felépítették, munkáik után láttak s hozzá törődtek a tatár szolgáshoz.

A tatárok föloszták maguk közt az országot; tatár szokások, tatár törvények hozattak be, a falvak száz mongol bíró kormányzata alatt álltak, kik végezték a magyar felek peres ügyeit.

A magyar köznép szokni kezdett az idegen urakhoz. Elnézte: hogy leányait, hitveseit gyalázatra kéri tőle az erkölcs nem ismerő idegen, sőt hivatalokat is vállalt a tatár alatt s meg volt elégedve az új kormányzattal.

E bűne sem maradt bűnhödetlen.

A tatárok csak azt várták, hogy a gabona csűrbe legyen takarítva, a bor leszűrve, a házak újra fölépítve, akkor a síkra kirendelik a falvak lakóit egy rakásra s kiválogatva közülök a legszebb hölgyeket, a többit levágták mind.

Batu khán ezalatt a futó királyt üldözte: a ki egy pillanatnyi menhelyért, mit Fridrik herceg nyújtott neki, tizezer márka

ezüstöt fizetett a körülményeket kizsákmányolni tudó szomszédnak s innen tovább futva, túl a Dunán gyűjté össze a megmaradt fegyveres erőt.

A magyarság sokáig védte a dunai vonalt, a befagyott folyam jegét éjjel-nappal törve s ellenei vérével festve, míg Kajuk khán ravaszul rászedve őket, a jégen áttört s a királyt Dalmáciába futni kényszeríté.

Csak három hely volt még túl a Dunán, mely menedéket adott a mongol fegyver elől: Fehérvár, Pannonhalma és Esztergom.

A két első rövid ostrom után ott hagyta az ellen, annál nagyobb dühvel fordulva a harmadiknak. Itt volt összegyűlve a környék ereje, gazdagsága, vitézei, hölgyei és tőzsérei.

Kétségbeesett védelem után el kelle a lakosságnak hagyni a várost s bevonulni a fellegvárba, s azt védni életre halálra.

A bátrak fölgyújták maguk körül a várost s kincseiket a tűz közé hányva, nem vittek magukkal egyebet, mint kenyereket és fegyvereiket.

A dühösen berohanó ellen a vélt zsákmány helyett csak üszköket talált s a bátrak helyett azon gyávák seregét, kik térden állva várták a veszélyt, s kiből tizenöt sem szabadult meg a halál elől.

Háromszáz hölgy gyűlt össze egy palotába, fölcicomázva, fölékesítve, kik a helyett: hogy férjeikkel együtt a vár omladékai közé siettek volna győzni vagy temetkezni, a győztes mongol vezérnek ajánlák fel kecséiket; és ez legyilkoltatta őket mind. *(E tárgyat irtam le „Százszorszépek” című elbeszélésemben.)*

És a várat hiába vítta azután a mongol, Simon bán balistái nem hagyák őt közel jönni. Beleunt, ott hagyta az el nem foglalt helyet, betörve Ausztriába, onnan levonult Szlavoniának; ott azonban csak üres falvakat talált. A horvát okosabb volt s eleve bevonult lankáságai rengetegébe. A mongol csorda a királyt üldözve, megostromlá a dalmát várakat, s míg erejét

a sziklafalakra vesztegeté, a magyar király Kajuk szemeláttára ült a Frangepánok hajójára, mely előlük megmenté.

Innen elvonulva Szerb-, Bosnyák- és Bolgárországot pusztítá végig; míg Batu khánnal ismét egyesült ott, a hol már nem volt mit pusztítani többé.

Köröskörül üresek, néptelenek és lakatlanok voltak az országok. A jobbra balra száguldozó mongolok sötét csapatai sehol sem találtak már egyébre, mint rokonaikra, az összevissza száguldozó farkasok csordáira.

Ekkor jött a hír Ázsia belsejéből: hogy Oktái khán meghalt Karakor fővárosában. Batu khán e hírré rögtön összegyűjté hadseregét s visszafordult Ázsiának: unoka testvéreivel a megürült trón felett osztozni.

Az iszonyú had oly hirtelen, mint jött, ismét visszatért. Semmi sem maradt itt utána, mint az iszonyat, a pusztulás véres nyomdokai. *(A tatárdúlásról írta meg Ruzicska az első magyar operát, e cím alatt „Béla futása”, mely e század első évtizedeiben kedvence volt a magyar közönségnek. Sok ideig hangoztatták dalköreink az örök szépségű kardalt, „Hunnia nyög, letiporva sírnak a bús magyarok”).*

(A „tatárfutás”-ról szól az egykorú Rogerius „Carmen miserabile”-je.)

A TATÁRFUTÁS UTÁN

Iszonyúan elhallgatott minden.

Tavasza volt, a földeket fölverte a bojtortján, a gyom. Senki sem szántott, senki sem vetett, a mezőkön nagyot nőtt a fű a kiomlott vértől, senki sem jött azt lekaszálni.

Messze, messze, amennyire szem látott, egy torony nem emelkedett a láthatáron, szerte a síkon feketén tűnt elő egy-egy vígasztalan rom, város, falu hajdan; a leomlott falak, az összevissza dült kormos gerendák között . . . heverték a holtak

csontvázai. Egy hang, egy emberi lépés hangja nem hallatszott.

A gulyák kolomphangja, a pásztor furulyája, az estharang csengése elnémult; és hangzék helyettük a farkas és a hullakeselyű undok üvöltése, kiáltása; mintha a mongolok elvontulva után e sötét alakok foglalták volna el az országot s jogukat kiáltoznák vérfagyasztó kísértetes hangon.

Néhol csendes néma rónákon, rekettyés bokrok berkében egy-egy elvadult paripa legelészett, szőre megnőtt, a kantár még nyakába volt vetve, a mint a csatatérről elszabadult, hol gazdáját lelőtték róla. A berekből egész falka ordas bukkanat elő, egy közülök sisakba szorított halálfőt hozva agyarában, új prédára lelve, utána rohannak, a mén elvadultan száguld a pusztaságnak, a csorda utána bőszült üvöltéssel, a vad robaj a távolban eltűnik.

Főlebb az erdők között félnék alakok bujkálnak, rongyos, kiéhezett, elsápadt emberek, bujdosva és nem tudva merre? hallgatózva, emberhang után epedve, s összeriadva minden hang után, elbúva minden emberi alak elől. Lapis refugii.

Boldogok, kik a mentő sziklákra találnak. Mélyen benn a hegyszakadékok között emelkednek egyes magányos bércek, úttalan meredek havasi rejtékelyek, erdőkkel körülnöve; oda vonult fel a népség legbecsesebbjeivel, oda hajtotta fel marháit, oda vitte élelmiszerét. Jól járt azon bujdosó, ki hozzájuk jutott. Könnyek között fogadták, megvendégelék lisztből s fenyőkéregből sült kenyerrel, adtak neki puha mohából fekhelyet, vigasztaló testvéri szót, s ha imádkozni akart, oltárukhoz vezették, mit a szabad ég alatt építettek a reménység Istenének, feltéve rá a megmentett feszületet.

De jaj volt azoknak, kik a hegyek közt bolyongva, messziről egy büszke várat láttak kiemelkedni a fenyves közül, s vigasztalódva siettek a menhelynek vélt ormok felé.

Az Fülek vára, hol Fulkó gróf lakik, ki estenkint meghuzatja a harangokat vára tornyaiban, hogy a vidéken bolyongó

menekvők oda csábuljanak hozzá s ott kirabolja őket megmaradt drágaságaikból s lehányatja vára szikláiról. (Ezt irtam le „Fulkó lovag” című elbeszélésemben.)

Vagy a kik eltévednek az erdőben, s éjszaka valami tüzet látnak csillámlani s azután örömprepsve sietnek arra, azt vélve: hogy ott jóltevő rokonra fognak találni.

Ott a földből hányt kunyhóban egy rettentő ember tanyáz. Ha okiratok nem bizonyítanak, nem hinné senki. E szörnyeteg emberhúst árul! Százankint öldöste le a hozzá tévedt gyermekeket és papokat, míg a nép megtudta, hogy mit árul?

Az emberek nyomor miatt egymást ették.

S mintha egymást hívná a vész, mintha a természet maga is osztoznék a közhaldoklásban, iszonyú sáska-rajok lepték el az országot, letarolva a kizöldülni akaró földet, s hogy semmi alakban se maradjon el a halál, a megromlott lég, mint egy sárga köd feküdt a földre, hogy a kit fegyver, éhség vagy bánat meg nem ölt, a döghalál ragadja el.

Ilyennek találta a visszatérő király hazáját.

A jók elfogyva, a rosszak elszaporodva. Temetetlen halottak, vetetlen földek, elpusztult városok. A várakban rablók, hamis pénzverők, az erdőkben fenevadak. Belül kétségbeesett honfiak, kívül kárörvendő szomszédok.

Isten csodája: hogy volt még kedve valakinek e népből nemzetet, ez országból hazát alkotni újra.

Romok között állt meg a király, országa romjai közt.

Végig tekintte az elhagyott, elpusztult, fenyegetett földön, s lelkében teremtő eszmék támadának, egy az istenséggel határos gondolat, újjá teremteni, halottaiból föltámasztani a magyar nemzetet; — kivívni: hogy ez elpusztult földön újra tejjel, mézzel folyjon a patak; hogy a dúlt romok közül népes városok keljenek ki újra, s ismét nép lakjék e földön és e nép legyen boldog és magyar, és tanulja a világ még egyszer a magyar népet becsülni és irigyelni.

A király megjelenésére előjött az elbűjosott nép rejtekeiből, a megmaradt falvak harangjai megszólaltak, a király külföldről élelmiszereket, igás barmokat hozatott a szűkölködőknek; fölszabadítá a rabszolgákat; a hon védelmében érdemeket szerzett jobbág্যokat nemesi rangra emelte; visszahívta a kúnokat, kik Kuthen holtával kivándoroltak; munkás, szorgalmas népeket gyarmatosíta a megnéptelenült földekre, s mikor a lerontott városok fel voltak építve, megemlékezett az ország kül- és belellenségeiről.

Babenbergi Fridrik, ki őt mint futamodót kincseitől megfosztotta s a mongollal egyszerre ütve az országra, Gyórt felégeté, a neustadti csatában ugyanazon Frangepán kardcsapásai alatt esett el, ki a futó királynak azon időben menedéket nyújtott.

A nádori ítélőszék körbe járta az országot. A szabad ég alatt felhányt halomra kitűzetett a nemzet zászlója s a hirnők kürtszavára előidézettek mindazok, kik a rémület napjaiban a nemzetet rablák, pusztíták, gonoszabbul, mint maga az ellen.

A megjelenő vádlottak számára készen állt a forró víz és tüzes vas próba, többen háromszáznál lőnek elítélve kisebb vétségekért.

A nagyobb bűnösöket „istenítélet” várta.

A király választott bajnokával kelle egyenkint megküzdeniök. Tizenegyen küzdettek le a törvényes párbajban, köztük a mátrai hentes, ki emberhúst adott a népnek. Fulkó megszökött az istenítélet elől s rablóvárát a nemzet foglalta el.

S néhány év múlva, mikor a fű benőtte a sírhalmokat, az idő a lelkek sebeit, a magyar nemzet a tatárpusztításból ismét újjá volt teremtve: új nép, új öröm, régi nemzet, régi dicsőség. Csak e dicsőségen ejtett csorba nem volt még kifenne. A tatárkardok által vett sebek be voltak már gyógyítva, de nem voltak még visszaadva.

Egy éjjel Béla király Bécsben a cseh királylyal lakomázva,

a vendégsereg közepett porral fedett hírnök által félrehivatik. A hírnök arca, míg beszélt, elsápadott, a király arca kigyuladt. — Paripámat elő! kiálta lovászáinak, elvetve kezéből a kupát s ott hagyva békekötést és lakomát, menyasszonyt és és cseh királyt, a bámuló vendégek elől gyors száguldással eltűnik.

Gyanítani sem tudá senki: hogy hová lett.

És egy hét mulva az egész keresztyén világ fennen hirdeté, hogy Béla király a Kárpátokon keresztül másodszer országára rontó tatárokkal Nogáj és Telebug khánok alatt megütközött; — azokat megverte, leölt közülök ötvenkétezeret, a többbit visszakergeté hírt mondani népeiknek: hogy a magyar nemzet föltámadott és él!

Béla hatvannégy éves korában halt meg; utolsó évében a kormánya alatt újra megnőtt nemzet köröskörül minden határán harcot viselt a szomszéd országokkal, és diadalmasan. — Érezte fegyverei súlyát a halottaiból feltámadottnak Csehország, Dalmácia, a Nogájok és Bolgárország. Ez utóbbit elfoglalá.

A király ellenségei közt volt saját koronás fia, István. Ez is legyőzetett. A király megbocsátott a lázadó fiúnak, holta után királylyá lett az, de beteljesültek rajta az isteni parancsolat szavai: ki apja — a király, és anyja — a hon ellen kivonta fegyverét, nem lett hosszú életű a földön. Elhalt ifjú korában, eredménytelen harcai közepett. (*Szigligeti drámát írt IV. István történetéből.*)

A Z E L H A G Y O T T T E S T V É R E K

IV. Béla király uralkodása első éveiben négy dominikánus szerzetes, szent térítői gerjedelemtől ösztönözve megindult fölkeresni azon anyahazát, honnan a magyar nemzet kijött, a hol még magyar testvérek laknak.

Kettő közülök N.-Bolgárország széliről visszatért, a vad népektől lakott végtelen erdőségek láttára elvesztve bátorságát tovább hatolni.

Csak két testvér, Julián és Bernát indult neki az ismeretlen útnak, melyen azelőtt negyedfélszáz esztendővel a magyar nemzet Álmos alatt keresztülvonult. Homályos regék, szájhagyományok emlékekben tarták még az ott lakó népek közt a délceg hadfiak pillanatnyi megjelenését; honnét jöttek oda, s hová mentek azután? senki sem tudta tovább. Nyomról nyomra kellett odább-odább tapogatózniok a honkeresőknek. Messze, hetekig járható földön ismeretlen vad idegen népek laktak körös-körül, ismét odább senki sem lakott, üres sivatagok terültek beláthatatlan messzeségig, végtelen erdők, miket csak egy-egy vad folyam szakasztott meg néhol, s ha azokból kiértek, újra idegen nagy városok elé jutottak, miknek hírért sem hallák azelőtt, miknek ismeretlen népe üldözve hajtá őket odább s nem hagyta falai közt.

E kétségbeejtő vándorlásban az egyik testvér meghalt éhség, sanyarúság miatt, az egyedül maradt testvér egy pogány pap szolgálatában vándorolt azután városról-városra tovább, nem téve le a reménységről: hogy a kiket keres, még fel fogja találni.

Egyszer egy idegen város kapuja előtt egy kúthoz tért a fáradt vándor, honnan saracén asszonyok hordtak fejükön hosszú korsókban vizet. Az eltikkadt szerzetes egyet megszólíta közülök, a melyiknek legnyájasabb, legbeszédesebb arca volt.

A pusztában eltikkadtnak nem esett oly jól a hús víz, mint midőn az asszonyt megszólalni hallá — tiszta magyar nyelven — ez idegen népség között.

Honnét hozták őket ide? kérdé Julián a nőtől. Messziről, felele az, ott, hol a fehér hegyek látszanak, mikből a nagy kék víz eredt, még azokon is túl, ottan van N.-Magyarország, határoktól be nem kerítve, ottan laknak a magyarok, boldog és hatalmas nemzet.

A barát megáldá a nőt, hálát adott Istenének s megindult a mutatott táj felé. Nem érzé többé a fáradságot, az éhséget, csak a mindég közeledő földet látta maga előtt s az édes hazai nyelv csengett lelkében.

Huszd napra eljutott N.-Magyarországba.

Ott találta őket, az egyszerű kedélyes népet, a mint azt négyszáz év előtt testvérei elhagyák.

A Volga partjain laktak, pogányok voltak, egy Istent imádtak, de nem bálványképben. Lovaikban és fegyvereikben állt minden gazdagságuk. A kenyérvetés és a rabszolgaság ismeretlen volt előttük. A tatárokkal is harcoltak és a tatár őket nem győzte le soha. Épen akkor a tatár fejedelem követe ott tanyázott a magyar vezérnél, a legyőzhetetlen nép szövetségét kérve a nagy khán nevében, s beszélve, hogy Tatárország határain túl támadt egy hatalmas nemzet, félelmes a tatárookra és magyarokra nézve: a széles képű, apró szemű, vérontó mongol nemzet, melynek szándéka megindulni nyugot felé s meg nem pihenni addig, míg a világ végéhez nem fog érni.

Az ősz magyar vezér s a sátorában összegyűlt hadnagyok édes figyelemmel hallgaták Julián beszédét az eltávozott rokonokról, az új hatalmas hazáról, a magyar nemzet fényéről, dicsőségéről, nagy királyairól; kebleik feldobogtak, midőn a nagy nehéz csatákról hallottak beszélni, helybenhagyólag integettek rá fejeikkel: így szokott a magyar csatázni emitt is. S ha szólt a nemzet szenvedéseiről, szemekbe könnyek gyűltek. Mindenütt szerencsétlen volt a magyar. S midőn az új vallás tanait elmondá, áhitattal bámultak rá, s kebleikből ismeretlen vágyak fohásza kelt: milyen jó volna egygyé lenni a két nemzetnek! Egy király alatt, egy Isten alatt, egy földön lakni, egy eget imádni.

Az ősz vezér magához inté a szerzetest.

— Menj vissza hazádba, szólta neki, mondd meg a testvéreknek: hogy nehéz idők következnek el ránk, úgy mint rájok. Meglehet: hogy a következő esztendő el fog bennünket törölni a földről. Minket készen talál a veszély, készüljenek ők is, mert közel van. Elsők leszünk mi, a kik meg fogunk vele küzdeni; ha minket letörhet, akkor rajtatok a sor. Hallottad a tatár követ beszédeit; el ne felejtsd, mert igazak. Ha néhány év alatt a testvérek országát semmi halálos veszély nem éri, akkor jőjj vissza, te és társaid, a mennyien akartok, bennünket fölkeresni. De ha eljut hozzátok a vihar, akkor minket ne keressetek többé, mert az holttesteinken keresztül fog csak odáig jutni.

A szerzetes sietve tért vissza honába. A magyarok elvezették a Volga mellékén egész a lakott országig. Otthon elmondta a királynak és az ország nagyjainak: hogy a testvéreket föltalálta, inté őket, hogy készüljenek nagy halálveszélyes napok elé. Kinevették, meghazudtolák; a királyon kívül senki sem hitt szavainak.

És két év múlva az ország határán volt a mongol s a készületlen talált nép elpusztult nyilaitól.

A vén vezér jól jövendölt. Hungaria magna helyén most egy magyar sincsen. Ezt a kis Magyarországot csak *a nagyobb* holttestén keresztül támadhatja meg a mongol. Hová lettek azontúl rokonaink?!

Meghaltak, — elszéledtek, — nincsenek többé, — magunk vagyunk. (*E tárgyról irtam „Másik haza” című elbeszélésemben.*)

A Z E L S Ő H A B S B U R G I S Z Ő V E T S É G E S

A korszellem messze előrelát.

Ezelőtt hatodfél száz esztendővel egy kis grófság birtokosa, Habsburgi Rudolf gróf választatott római királylyá.

Ugyanakkor élt Ottokár cseh király és IV. László magyar király, kit kortársai „kún” melléknévvel gúnyoltak.

E két szomszéd régi harcban volt egymással, hol az egyik győzött, hol a másik; béke soha sem jöhetett köztük létre. Harcolniok kellett csaknem ok nélkül és mindig eredménytelenül.

A kisebb német fejedelmek mind Ottokár szövetségesei voltak.

Ekkor lépett fel Habsburgi Rudolf a császári koronával fején.

E koronát akarta tőle elvitatni Ottokár.

Rudolf Lászlót hitta segítségül és László seregei, szövetkezve Rudolf kiseded csapatjaival, legyőzték Ottokárt, Rudolf koronát nyert e csatában, Ottokár életét veszté.

És most mind László, mind Ottokár birodalma Rudolf utódai alatt van egyesítve.

A korszellem messze előrelát.

KÚN LÁSZLÓ

Csatában és szerelemben, pohár, kard és hölgyek között egyaránt első volt a király. Fiatal, heves kún vére, melyet anyjától örökölt, új elevenebb színt adott az Árpád-törzs fejedelmi arcának.

Anyja is szép kún leány volt s anyjának udvarában a kún fejedelmi delnők mind oly szépek, oly ígézők és mind oly könnyelműek a szerelemben.

De a legszebb volt mindannyi közt Edua, a vezér leánya, s az ifjú hővérű király, bár szerette valamennyit, őt szerette valamennyi közt legjobban.

S a kún vitézek, kik szerte az ország téres pusztáin vad méneseiket legelteték, elgondolák: hogy ha már hölgyeik uralkodnak a magyaron, miért ne uralkodnának ők is?

Túl az Olt vizén lakott Oldamur, a kún nagy fejedelem, oda gyűltek csoportonként a hatalomvágyó kúnok, ott határozták el: hogy Magyarországot kún országgá fogják keresztelni.

László király pohár között és hölgykarok ölelésében hallá meg a csatazajt, s neki kedves volt egyaránt kardcsörgés vagy asszony sóhaj; a csata készen találta.

Erdélyben a Hodos tónál találkozott a magyar és kún sereg.

Buzogány volt a magyar kedvenc harceszköze, nyíl a kúné.

És a csata hevében iszonyú felhőszakadás hullott alá a harcolókra, a kúnok idegei megereszkedtek s a magyar buzogány elől Tatárországig futott a kún, vagy megadta magát.

A kúnokkal elfutott Oldamur nemsokára tatárokkal tért vissza.

A pusztító had egész Pestig jött, ellentállást nem találva, de visszafelé azután még gyorsabb lett futása s tulajdon vérével festette az utat, melyen idáig jött. A mocsároknak szorítva, csapatonként veszett oda, a megmaradt sereget a thorockói szoros völgyben s Tarkóhegynél közrefogták a székelyek és a király seregei s az elfogott tatárokkal egész pusztá vidékeket népesítének meg, miknek falvai maig is viselik a „tatár” nevet.

A következő években maga Telebug khán is elesett megvert seregei élén, Micbán fiai kardjától összevágva.

A hány ellent legyőzött a király a csatában, annyi szívet hódítja meg szerelmében. A mily ellenállhatlan volt kardja villanása, oly ellenállhatlan volt szemei pillantása.

A neugár hölgyek szépsége semmiben sem maradt hátra a szép kún hölgyekétől s a király nem akart népei közt különbséget tenni; azokat is fölkereste s nemsokára a bájos Mandula s a szenvedélyes Kupcsek, mindkettő tatár leány, osztozának annyi közt felosztott szívében.

A kiirtott szerelem gyökeréből a boszú tövise kél ki. A megvetett Edua egy éjjel az idegen kéjbe merült királyt sáto-

rában testvérei Árboc, Turtul és Kemenche által fölkeresteté, és az ifjú fejedelem orgyilkos töre által halt meg.

Fátuma volt a kún nemzet.

Kún volt anyja, kúnok voltak barátai, kunok voltak ellenségei is; kiket szeretett, kún hölgyek valának, s kun férfiak voltak gyilkosai.

Holta után Kún Lászlónak nevezték, s az elszegényedett magyar földműves „Kún László” szekerének nevezte két kerekű targoncáját, melyet barom hiányában maga és gyermekei vontattak. (*Kún Lászlóról drámaírt Dobsa Lajos*).

MICBÁN

A tatárfutás után ki volt pusztulva az ország.

Ha valaki figyelemmel kísérné az idő nyomdokait, megláthatná, hogy soha annyi férfi-gyermek nem születik egy évben, mint Magyarországon szokott egy-egy nagy irtó vész után, mikor a nép java elfogy.

E földnek szüksége van magyarra.

A tatárfutás után Micbánné várában, egy koldusasszony jelent meg, ki három iker gyermeket hordott ölében és segílyt esde az úrnőtől.

Micbánné szűzies iszonyattal fordult el a koldus nőtől, elutasítá várából és becstelennek mondá azt, ki egyszerre három gyermeknek lehet anyjává.

Az elkergetett koldusnő az Istent hitta birónak, s Micbánné még azon évben hét gyermeket szült egyszerre.

Mind a hét fiú volt.

A nő eliszonyodott magától. A koldusnő átkát vélta magán beteljesülni, s hogy a képzelt gyaláztatól megmeneküljön, dajkájára bízta hat gyermekét, csak a hetediket tartva meg, hogy a többit távolítsa el.

A dajka Micbán kezébe szolgáltatatta mind a hat fiút.

És az apa miután gyermekeit titokban fölnevelteté, egy napon hetedik fiával egyenlő ruhába öltöztetve bemutatá őket az anyának, ki örömtől és bűnbánattól meghatva, ölcle őket keblére. Ez esemény egy előkötőre felhímezve, sokáig tartogattatott az ecsedi várban. (*Micbán legendáját drámai tárgyul használta fel Szigligeti.*)

E hét fiú lett hét nagy történelmi nevű magyar család őse. Tőlök származtak a Csapiak, Bocskaiak, Szörteiek, Sósok, Raskaiak, Eszényiek és Kövesdiek.

György mester, a Sós-család őse híres hős volt László idejében. Ő ölte meg Lythen pártos vajdát, harcolt Ottokár és a kúnok ellen. Ő üzte meg a tatárokat, ő hozta el a tatár fejedelem fejét, ki Lengyelországot dúlta,* s utóbb ő üzte ki a trónkövetelő ál-Endrét Magyarországból.

E Micbán apja még spanyol volt, s hét fiai a legtörzsökösebb magyar családoknak lettek alapítói.

E földnek isteni ereje van magyart teremteni.

Magyarrá lesz, a ki e földre lép.

Hegyaljā lakói olaszok voltak, most magyarok, sok helyen egész városrészeket hívnak maig is Burgundiának, hol egykor burgund telep volt, most az is mind magyar. A királyi városok nagy többsége germán telepítvény volt; bejött az országba török, kún, tatár, bolgár, jász, neugar, s száz év múlva már csak a faluk nevei emlékeztek eredeteikről.

Kiirtották a magyart csaknem a megsemmisülésig, három évig nyomta a tatár, százötvenig a török, megtámadta nyelvét, nemzetiségét a latin classicitás, a német tudományosság, s absolut kormányzat alatti erőszakos elnemzetietlenítési rendszer s annyi száz esztendei folytonos olvasztás után nem fogyott, hanem szaporodott.

És ez csodálatosan vigasztaló tanúság a törtélemből.

* Ez a koponya, melyet a Kazinczy-család ereklyéi között láttam, embertanilag is nevezetes arról, hogy a fejtetőjén egy teljesen beforrott trepanatio látható.

AZ UTOLSÓ ÁRPÁD

Az ősi tűz kialvásához volt közel. Egykor az elszaporodott fejedelmi utódok csatákat vívtak a trónért, most keresni kellett az egyetlen férfit, ki még a fejedelmi családból fennmaradt.

Idegen országban élt az utolsó számkivetett Árpád, elfeledve, elszegényülve, midőn a nemzet jobbjai egy éjszakán két álöltönyű szerzetessel elrabolták rejtékelyéről. Midőn szemeit fölnyitá, a trónon lelte magát, az elszegényült velencei patricius nő fiából III. Endre király lőn.

Jobb lett volna koldusnak maradnia. Utjában volt sorsnak és embernek. Árpád-családbeli király Magyarországot nem boldogíthatá többé. A pártokra szakadt nemzetet csak egy idegen lehetett képes egyesíteni. Különös sajtásága az emberi büszkeségnek, de kivált a magyarénak: nem tűrheti, hogy a hozzá hasonló nálánál jobb legyen, míg az idegen nagyság előtt örömet meghajol. Önfaja iránt féltékeny, míg az idegen iránt hű.

Egyszerre hárman nyúltak a koronához, mit Endre fejére tett. A pápa kegyence Martell Károly; a német király fia Albrecht; és egy álorcás csaló, ki magát Endrének adta ki.

De Endre nem veszté el a korona alatt fejét, Albrechtet visszaverte s készteté szövetséget kötni; ál-Endrét pártjával együtt kiűzte a honból s Martell Károly ellen az ország rendeit hívta össze határozatra.

Hasztalan. Olasz kéz volt a játékban. Endre jól tudta ezt, ételből addig nem evett, míg pohárnoka azt meg nem kóstolá. Egy napon a pohárnok egy megmérgezett hegyű késsel vágva fel egy halat a király előtt, maga azon részét kóstolta meg a szeletnek, melyhez a kés hegye nem ért s a királynak az ellenkezőből adott. Másnap ravatalon feküdt az utolsó Árpád.

IDEGEN KIRÁLYOK

Az Árpád-törzs gyümölcshozó ága kiszáradt, csak a virágtermő maradt meg. A férfiág kihalt, a női ág elbujdosott, kívül az országon, idegen hazákba.

A pápa, VIII. Bonifác, anathémákkal készíté az utat kegyence Martell Károly számára a magyar királyi székig s midőn a pápa egy lázadás alatt a Colonnáktól fogságra tétetve, eszt s s éltét veszté, utóda folytatá a megkezdett tervet, Martell Károly halála után most már annak fia Róbert Károly számára adományozva el Magyarországot.

A Róbert Károly útjába tévedő királyokra rövid és siralmas szerep várt; Venczel a cseh király fia, szöke hagyta el a megingatott magyar trónt, melyet megülni gyöngé volt s az elorzott koronát eladta Bajor Ottónak, maga orgyilkos keze által esett el.

Bajor Ottó szöke jött az országba, útközben elveszté a koronát, mit egy faedénybe rejtett, sok keresés után találta meg ismét egy mocsárban. Meg a koronát, de nem a nemzet pártfogását.

Magyarországon senki sem volt híve, bejárta az országot sorra keresve a zászlós urakat, s mutogatva nekik a magával hordott koronát; de azért senki sem akarta neki elhinni, hogy ő a király. Utoljára Erdélybe vetődött s Apor László vajdát igyekezett akként lekenyerezni, hogy leányát feleségül kérte. A vajda azonban már akkor oláh Dragutinnak jegyezte el a leányát: Bajor Ottótul elvette a magyar koronát rövid kézzel s őt magát hagyta futni haza Bajorországba.

Albrecht király, kinek már akkor terve volt: Német-, Magyar- és Csehországot egy korona alatt egyesíteni, rokon kéz által esett el.

Róbert Károlynak semmi külföldi király sem állt útjában többé; de hátra voltak még a kis királyok, az elhatalmasodott magyar főurak: az erdélyi vajda, ki a koronát, s a trencsini gróf, ki a fél országot tartotta kezében.

Róbert Károly szent fogadást tőn: hogyha a magyar trónra jutand, naponkint százötven ave Máriát, ugyanannyi miatyánkot és hiszekegyet fog elmondani. Ez együgyű és sem Istennek, sem embernek, sem neki magának hasznára és dicsőségére nem való áldozat nem adhatott neki erőt a magyar trónon megállhatásra. Az oligarchákkal kezdett harcra nem olvasó, hanem kard kellett a kézbe.

Apor László vajda nem adta ki a koronát a király követeinek, azt veje Dragutin számára tartogatva, míg Trencsini Csák Máté saját fejét emelte föl a királyéval egyenlő magasra.

TRENCSINI CSÁK MÁTYUS

A Vágon-túli részét Magyarhonnak a köznép maig is Mátyus földének híja.

E téren járt egykor első Károly hatalmas vetélytársa, a trencsini gróf, zászlóit a pápa által küldött király ellen föl-emelve, s míg Károly homlokát Budán a szentelt chrisma balzsamolaja érinté, azalatt a Mátyus földén köszörülték a kardot ellene.

A király háromszor koronáztatott már meg s a pártok még mindig nem akarták őt elismerni. Az igazi korona, az angyal kezeken hordott szent ereklye, mit két *szent* és két *nagy* király viselt fején, még nem érinté Károly homlokát, le volt az tartóztatva Apor vajda kezei közt s a jelképeket imádó nép nem ismert királyt más koronával fején.

A pápa, a püspökök hiába szentelének fel új koronákat, a régi maradt a szent.

Apor vajda fejére egyházi átok zúdított. A templomok becsukattak, a holtak temetetlen, a születtek keresztesetlen maradtak; végre a vajda megszánta népét s kiadta a szent, az angyali koronát.

Károly negyedszer koronáztatott meg azzal.

A pártoknak vissza kelle ereszteni hüvelyébe a félfíg kivont kardot, vagy egészen kirántani azt nyílt ellenszegülésre.

Csák Máté ez utóbbit tevé.

Csák Máté a magyar oligarchák legnevezetesebb alakja volt. Birtoka maga egy kis királyság. Az egész felföld a Vágtól, a Dunától a Kárpátokig őt uralta; rendes hadseregének tömege, kincsei, hadi tudománya képezzé tevék, hogy egyszerre két király ellen viseljen háborút, a magyar és a cseh ellen, s mindkét helyen nagy hadi szerencsével.

Ez a trónkövetelő főnemes hegyei közül alárohanva, elfoglalta egész felső Magyarhont, foglalása határait Komárom és Kassa képezék.

Itt a szász polgárság lázadt fel a király ellen, elvett szabadságmaiórt s a lecsillapításukra küldött Omode nádort legyilkoló.

Benne a király leghatalmasabb hívei egyikét vesztté, Csák Máté hatot nyert velé. Omode hat fia mind hozzá pártolt át.

A kardoknak össze kelle mérkőzni, el kellett végre dűlni: egy ura legyen-e Magyarországnak, vagy kettő, vagy száz?

A király megindult pártja seregeivel a trencsini párt ellen.

A tornai csatában előcsapatja vezére Kompolti László elesett, de serege győzött, s a király Sáros várát vette ostrom alá.

Demeter, a pártvezér sokáig védte azt, míg Aba vezér alatt tizenhétszáz páncélos lovag tört elő fölszabadítására s a király kénytelen volt levonulni a Tarca mellé s elfogadni a csatát az egyesült pártcsapatokkal.

Rozgony előtt ütött egymásra a két sereg. Magyar volt mindkét oldalon, híres jó vitézek itt is, ott is, kiknek egymás kardja által kelle elhullaniok.

A csata első hevében Csák Máté seregei győztek, a két szepesi gróf: Görgey és Jordán több jó bajnokkal halva fekűdtek már a mezőn, futott a gyávább itt és amott, midőn hirtelen Drugeth és Görgey fiak a király körül gyűlekezve, kétségbeesett rohammal törnek ellenfeleik közé s a csatában elől harcoló

pártvezéreket keresve föl, vad viadal közben leverik Abát és Demetert, utánuk hull két Omode, utánuk a győzelem, a legdrágább, melyet valaha magyar kéz kivívott. A holtak mezején mindenütt csak magyar hevert.

Mátyus még azután sokáig tartotta magát el nem foglalható hegyei közepett dacos pártfeleivel, majd itt, majd amott, a hol nem várták, megjelent, fegyverei villogásával ijesztve föl a király nyugalalmát. Sokszor azt hitték már, hogy meghalt, midőn újra előtámadt új erővel, régi haraggal. Végre egészen elmaradt. Sokáig várták még azután barátai, ellenei. Nem jött elő többé. Senki sem tudta, hova lett? hol mult el?

Kiűtött még itt-amott a pártviszály lángja, magyar vérrel kelle azt mindenütt eloltani, a Tisza mellett és az Adriai-tenger partján. Ott Petőnch Pétertől, emitt a Brebiri grófoktól kelle harccal foglalni vissza a királyi hatalom bitorlott részeit.

Z Á C H K L Á R A

Zách Bódog egyike volt első Károly leghívebb embereinek.

Gazdagsága által hatalmas országfő, családja ágai által az ország javával rokon, tettei által elismert hős.

A csorbákat, miket Csák Máté harcai ejtének kardján, kifenték a dalmát villongásokban szerzett diadalok, s ezek leküzdése óta a főnemes a király udvaránál tartózkodott.

Azon fekete romok, miknek üres ablakai most oly melancholiával tekintenek alá a lábainknál futó örök folyamra, akkor fényes királyi vár épületei voltak, számtalan kisebb-nagyobb torony, pirosra festett tetőkkel magaslott a bástyák fölött, miknek ércvitorlái a nemzet címerét forgatta a szél.

A koronaterem padlatán becses mozaik, a boltozaton olasz festők freskói, az oszlopokon a diadalok trophaeumai díszlettek, zászlók, vérték és fegyverek.

És körül népes volt minden, a fellegvár címeres kapuján

rajzott ki s be az udvari nép, idegen daliák, ezüsttel, arannyal kivert pácélokban; magyar főurak, lengő kócsagokkal, lobogó mentében vágtattak fel vagy alá, s olykor egy-egy bájló úrhölgy, kísérő leányaival, hófehér paripákon; a lengő fátyolok után repült a szél. Vagy jött néha ünnepélyes lépttel egy-egy aranyos fedett hintó, címerekkel kifestve, hat fekete méntől vonva, minő kocsikat azon korban egyedül a magyar királyi udvarban lehetne találni; benne az anyakirályné, vagy udvarhölgyei ültek.

S midőn a Salamon tornya magas ablakain átsütött a teli hold, a színes üvegeken keresztül tarka fényfoltokat vetve a termék márvány padlatára, mily különböző csoportokat talált ottan! Míg földszínt jókedvű harcosok ittak vidám zaj mellett habzó serlegekből, addig a fölöttük levő erkélyen tán hófehér úrhölgy ült, hárfáját pengerve az ábrándos éjben; s míg a torony legmagasabb emeletén cabbalista astrolog vizsgálta a távol csillagokból az országok jövendőjét, nem hallva az alatta zengő hárfahangokat, addig tán a torony legmélyén, a sziklába vájt börtönben örök fogságra ítelt rab kapaszkodott fel szűk ablaka rostélyába, egy sugárt lesve el a méla holdfényből s egy-egy tört hangot a bűbajos zenéből.

Itt a toronyban lakott Zách Bódog, leánya Klára fenn a fellegvárban, a királynő oldalánál.

A királynő ifjú rokona Kázmér, ki mulatni jött Visegrádra, könnyelmű lovag volt. Sok országot bejárt kedvtöltésből, mindenütt talált új szerelmet, s hol a csábítás nem használt, használt a csel és erőszak — úri kedvtöltésből.

A régi történet ismétlődött.

A lovag megszerette a lányt, a királynő udvarhölgyei legszebbikét, s az idegen úr nem tudta, hogy magyar hölgy erényét megfizetni senki sem eléggé gazdag és hatalmas.

Egy napon a szép leány örült arccal, kisírt szemmel futott ki a fellegvárból, a míg apjához nem ért, ott rogyott össze annak térdeinél.

A vén nemes, sokkal büszkébb leányára, mint büszke ősei nevére, megérté a dúlt vonásokból, a lángoló szemekből a megtörtént gyalázatot s ereit elfutotta a vak düh mérge.

Kirántá széles kardját hüvelyéből s vérben forgó szemekkel, repülő fehér hajjal rohant fel a várba, hol a király családjával épen lakománál ült.

Az örök, kik a kapuknál vigyáztak, ijedten álltak félre az eleven rém elől, ki sírva, üvöltve emberietlen hangokon, tört ajtókon, termeken keresztül, kardját forgatva ősz feje felett.

A király, királyné és gyermekei udvarnokaik körében épen asztalnál ültek, midőn a szenvedélyőrült agg főlszakítá a teremajtót.

A pillanat megnémíta, megdermeszte mindenkit.

Vérszomjú sikoltással rohan Zách egyenesen a királynéra, a megrémült hölgy jobb kezével akarja feltartani a fejének intézett vágást s a kard élétől négy újja lehull. A király közbeugrik s ő is sebet kap karján, a mint a gyilkost meg akarja ragadni. Ekkor Zách a király fiainak fordul vérengző dühével, a hercegek nevelői Amadé és Kenesich elragadják azokat előle, Kenesich fején egy roppant vágást kap, míg végre Csellei öltre kapva a dühösködőt, földhöz veri s egy asztalkéssel legyilkolja. *(Zách Klára történetét megörökíté Arany János balladája, ■ Zách-családét Szigligeti szomorújátéka.)*

A Zách-család kiirtatott.

Bódog egyetlen fia lófarkra kötve hurcoltatott halálra, Klára eléktelenítve öletett le, testvére Seba a lévai vár előtt lefejeztetett, férje Kopay éhhalállal halt meg, s az ország rendei törvényt hoztak, mely az mondá ki, hogy a Zách-nemzetség harmadizigleni ivadékáig vérpadon veszzen el, a távolabbi rokonok legyenek számúzve.

Azon főurak, kik irtó ítéletet hoztak egy egész családra, hogy vagyonában osztozhassanak, nemsokára maguk keresték föl a bosszúló Nemezist.

A havasalföldön akkor Bazarád volt az oláh nép vajdája, kinek keze alatt megnépesült a környék, megtermékenyült a föld.

A szomszédok megirigylék a kivirult tájat, s hogy felosztassák maguk között, felbiztaták a királyt, hogy foglalja el.

Károly engedett dicsvágyának s roppant hadsereget vitt a havasalföldi vajda ellen.

Bazarád követeket küldött elébe, alázattal ígérve neki hódolatot és adófizetést. A büszke urak kevélyen utasíták vissza a békeköveteket.

— Menjetek uratokhoz, monda Károly s mondjátok meg neki: hogy szakállánál ragadva fogom őt rejtékéből kihúzni.

S elindult a hatalmas sereg, fölkeresni a vajdát hegyei között.

Egyszer, a mint egy szorosba értek, a minden oldalról környező hegyek közt egy kürt jelszavára hirtelen ezrenként támadnak elő az oláhok s az alatt levő seregekre roppant sziklát hengerítve alá, el kezdik azokat megvédhetlenül pusztítani.

A menekülni nem tudó csapatok nyomorultan veszték el azon helyen, maga a király álöltözetben szabadult meg, miután kísérei nagy része föláldozta érte magát.

Kik a Záchokra irtó törvényt hoztak, nemsokára találkozhattak áldozataikkal a túlvilágon.

Azon Dezső, ki a királylyal ruhát cserélt, s kinek apja Dénes, egyike volt a Zách-család vérbiráinak, az oláhok kezébe jutva, épen oly kínhalállal halt meg, mint a szerencsétlen Klára.

A király alig néhány embertől kísérve, jutott vissza Temesvárra, honnan hadsereggel jött ki.

★

Néhány év múlva, Károlynak apjánál nagyobb fia Lajos e népet mit előde fegyverrel nem tudott meghódítani, nagy szelleme erejével egy vércsepp kiontása nélkül tevő nemcsak alattvalóivá, hanem híveivé.

NÁPOLYI ENDRE

Károly holta után mindkét fiának trónt hagyott, Lajosnak a magyart, Endrének a nápolyit.

Nagybátyja Róbert, a nápolyi király végrendeletül hagyá: hogy leányai Johanna és Mária a magyar király kisebb fiait, Endrét és Istvánt válasszák férjül, s a királynő férjével együtt uralkodjék.

Rokonok közti nősülés ritkán szokott üdvös lenni, e két királyi családra épen kárhozatos volt.

Istvánt megmenté a balsorstól az ifjú Durazzói Károly, ki az eljegyzett Máriát nénje udvarából elszöktetve, nőül vevé; míg Endre sorsával szembe ment.

A nápolyi trón és a nápolyi menyegzői ágy ravatal leendett oly jellemnek, mint ő. Magyarnek nevelve, egyszerű, őszinte, tiszta erkölcsű ifjúnak, magyar nép közt nőve fel, hol a királyi trónt közerő, közbizalom tette erőssé, a hol a király ellenségei nyílt hadizenettel álltak ki a síkra, s ha kibékültek, híveik maradtak mind halálig; egy oly udvar tömkelegébe jutva, hol a halálos ellenségek egymásra mosolyognak, hol az árulás meggörnyesztí derekát a trón előtt, s a házasságtörés glóriába burkolja arcát, — Endre nem tudott eléggé olasz lenni.

Neje szép volt és gonosz.

Johanna környezői kéjsóvár hölgyek, nyilvános kerítónék, csapodár udvarlók, és rokonaik koronájára áhító hizelgők, ő maga gyűlölni és szeretni egyiránt hő vérű olasz nő.

És ezekkel ellentétben Endre komoly, tiszta erkölcsű magyar udvara, melynek férfias szilárdságát szemben rettegék s hát mögött kigúnyolák.

A házastársak szíveit elidegeníteni könnyű volt s ez érdekében állt azoknak, kik a nápolyi koronát öröklendék, azon esetben, ha Johanna magtalanul hal meg. Ezek voltak a tarantói és durazzói fejedelemlők, kik fiaik kedvéért oltogatók nő és férj szívébe az eltávolító indulatokat; amazéba szerelmet ide-

gen férfiak iránt, ezébe megvetést tulajdon neje ellenében.

A tarantói hercegnő tulajdon fiát Lajost tette Johanna szerelmesévé.

Erzsébet, a király anyja, ki Visegrádról fiát látogatni eljött, megborzadva látta keresztül az ottani romlottság örvényét, s tán sejtve a vést, mit az anya szíve hamarább megérez, rögtön vissza akarta magával vinni fiát Magyarhonba.

Az udvariak terveit ez semmivé tette volna, a cselszövők becsületes férfiakat beszéltek rá, a becsületes férfiak pedig rábeszéltek az anyát, hogy fiát hagyja köztök, a hercegnők vigalmakat rendeztek a magyar királynő tiszteletére, hol Johanna könnyes szemekkel esküvék az anya előtt örök szerelmet a fiúnak; s midőn anya és fiú jobb reménnyel szívökben eltávoznak, az ünnepély orgiává változott, a hölgyek elveték fátyolikat, a férfiak a komolyság álarcát s míg a szív tiltott gyönyört érzett, a lélek orgyilkolásra gondolt.

Egy ily éjszakáján a hitszegésnek megrázkódék a hideg föld a bűnök terhei alatt.

A tarantói hercegnő, Katalin, épen neve napját ülte, midőn az élvezet hevítette arcok a palota mozaik padlatát megrendülni érzék maguk alatt s halványabbak lettek a márványszobroknál, mik reszkettek a föld haragja előtt.

Künn irtózatos vihar támadt, mely kitolta a tengert a szárazföldre, a gályák a paloták szegleteihez csapódva törtek össze, az ég villámtűzben szakadt alá a földre, s a fekete éjszakában mint fenyegető tűzoszlop vereslett a Vezuv szétlővellő lángja, iszonyú vészfényt verve a fölháborodott tengerre.

A bűnösök fölijedtek bacchanaliáik közepét, az orgyilkos elejté a tört, a cselszövő elfeledte tervét, a káromló önkénytelen ijedéssel ejté ki ajkán az Isten nevét, s a királynő, a hercegnők, a mint párnáikról felugrottak mezítláb, szétszórt hajjal, öltözetlenül rohantak a szent szűz templomába, vétkeik bocsánatáért könyörögni az oltár előtt.

A földrengés elmúlt, a szívekből eltűnt a félelem s vele együtt a szent fogadások, miket a bűnösök félelmükben tettek.

Nemsokára a tarantói hercegnő a durazzói hercegnőt Johanna udvarhölgye, Sancia, által megmérgezteté, hogy családja számára biztosítsa Johanna trónját.

Veszni kellett mindenkinek, ki közte és a trón közt állott: a durazzói családnak, Endrének és azután Johannának is.

A királyné jó reményben látszott lenni, a midőn Endre ropant pénzüsszeggel vásárolva meg a pápától trónjában való megerősítését, egy lovagjáték alatt kopjája lobogóján egy verpad és hóhérbárd címerével jelent meg.

Ezzel akarta elleneinek tudtára adni, hogy féljenek! ez jel volt nekik, hogy *siessenek*.

Egy ünnepnapon a királynő Aversába hivatta férjét vadászatra. A nap, az est víg multság között telt el; az olasz bor és az olasz szemek tüze elfeledteték a királylyal hideg bánatát s üdvittasan hajtja fejét álomra ifjú neje oldala mellett. Éjjel azonban ismert hangok kihívják neje hálószobájából a királyt. A gyanutlan ifjú kilép s azon pillanatban gyilkosok által ragadtatik meg, kikben legbensőbb embereire ismer.

Az izmos magyar királyfiú elszórja magáról az elpuhult kéjenceket s ökleivel utat tör magának hálószobájáig, s az ajtót háta mögött bezárva találja.

Ekkor kétségbeesetten közibük ront s vad, dühös tusakodás között a teremajtóig vonszolja magát. Azt is zárva találja.

A zajra fölébredt dajkája, a hű Ysolda s rémes sikoltásaival fölveri a kolostor lakóit, kik éji szállást adtak a királyi udvarnak. A gyilkosok megrettennek, ekkor egy közülük egy arannyal átfont selyem hurkot hajít messziről a király nyakába, annál fogva lerántják a földre az orgyilkosok s ott megfojtva, a terem erkélyéről a holttestet levetik.

Az aversai nép megtudva a rémtettet, felbőszülve rontott a San Pietro kolostorra, számot kérendő a királynétól, ki alig

birt megmenekülni a nép haragjától, ott hagyva férjét temetetlen holtestét.

Másnap Nápolyban csak úgy folytak a bacchanaliák, mintha semmi sem történt volna. (*Johanna királyné történetét megírta drámában Rákosi Jenő.*)

NAGY LAJOS

A vértett föllázasztá a kedélyeket.

Johanna párthivei hallatlan könnyelműséggel még titkolni sem tarták érdemesnek vétküket, hisz jól tudák, hogy Endre minden nápolyi pártmak utjában volt, Valois Katalin épen annyi cselt szövött ellene, mint Durazzói Károly.

De épen azon öntudatuk, hogy Endrét üldözik, sietteté az utóbbiakat oly tettekre, mik a sejtett bosszúállást elhárítsák fejükről.

Maga Durazzói Károly, ki annyi akadályt vetett Endre trónralépte elé, most sietett gyilkosait fölfedezni, a király titkárai Thomasi és Melazzo az ő palotájában vonattak kínpadra az egész nép szeme láttára. Midőn Thomasi vallani akart, gróf Terlizzi párthiveivel oda rohant hozzá s nyelvét kiszakította, Melazzoéhoz azonban nem férhetett.

Ez a Melazzo gróf Terlizzit s a királynő udvarhölgyeit valotta a gyilkosság részeseinek. A gróf és a hölgyek éjjel elfogatva, a törvényszék elé hozattak, hol a becsületes Bertrand de Baux elnökölt.

Johanna sietve küldé a törvényszékhez Raimundot, egyikét a legtekintélyesebb férfiaknak, kegyencei kiadását követelve. A törvényszék Raimundot is ott tartja s ez a kínpadra vontatva a nagy szenesallra vall, Robert de Cabanisra.

A nép rögtön megrohanja a törvényszolgáknak ellenálló szenesall palotáját, testőreit leveri s őt törvényszék elé hurcolja. E hírre a gyilkosság több részesei, Artus Károly és fia Bertrand,

megszöknek s elzárkoznak kincseikkel együtt jól őrzött Santa-Agatai várukba.

Másnap a gyilkosok a királynő szeme láttára égettetnek meg a nyilvános piacon.

A két megmenekült gyilkost Valois Katalin barátság színe alatt meglepve várukban, megöleték, s ekként azokat, kik Endrét megölték, gyorsan utolérte a bosszúló kéz, de éltek még, kik megölették.

Lajos királyt nem engesztelték meg a vak eszközök hamvai, ő az okozók fejére kért bosszút.

Írt a pápának, hogy testvérének özvegye fölött, ki férje holtá után bűntársához, Tarantói Lajoshoz ment nőül, tartson törvényt, s ne engedje őt bűnével a trónon ülni.

A pápa lovagias ember volt és gyöngéd a nőnem iránt. S a közbirónak megválasztott Rienzi, római tribun, Petrarca félistene kimondá: hogy ily fontos ügyben nem képes ítéletet hozni. A Lajos által küldött birák nem érheték el a magas vétkezőt. Magának a királynak kelle kezét kinyújtani, hogy őt megbüntesse.

Kicsiny, de harcban edzett hadserege élén maga indult el a király Olaszhonba; fekete zászlója előtt, melyre meggyilkolt testvérének képe volt festve, egymásután hódoltak meg az olasz városok, s az olasz főurak seregenkint csoportoztak hozzá, föllázadva a nápolyi udvar ellen.

Ezen idő szerint éledt föl még egyszer az olasz nemzetben a régi szabadság és dicsőség érzete, s míg Rómában Rienzi volt a tribun, a többi olasz városok mint szabadságuk szövetségét fogadták a magyar királyt.

Jöttek hírére a bűntársak kiestek szerepeikből, Valois Katalint elragadta ugyan a korai halál a késő bosszú elől, de Durazzói Károly, ki vétke öntudatában fegyverrel állt ellen Lajosnak, attól Aquila előtt megveretve, a vértörvényszék által halálra ítéltetett s azon erkélyen fejeztetett le, melyről Endre testét hájtották alá. A többi királyi hercegeket Lajos Visegrádra küldé s hadserege élén vonult be Nápolyba, honnan Johanna új férjé-

vel együtt, ki a csatából futvást szabadult meg, a tengeren át a Provencebe menekült.

Lajos nem állhatott bosszút a főbűnösön, de a magyar királyi címbe „mindkét Sicilia urá”-ét igtatá.

Maga a király visszatért honába, az elfoglalt Nápolyban Apor vajda maradt kormányzóul.

Johanna, a mint Lajos eltávozott, ismét megjelent a nápolyi birodalomban. Avignonba díszmenettel vonult be, Nápolyba hadsereggel (a pápa és cardinalok ünnepélylyel fogadták, kit törvényszék elé kellett volna állítaniok).

Wolfhard Ulrich, a castelnuovoi magyar parancsnok, vitéz védelem után oly ügyesen hagyta el a várost, hogy az ostromló seregek csak hatodnapra tudták meg elvonultát.

A magyar seregeknek egész Foggigiáig vissza kelle vonulniok.

Itt az erős állomásban nem támadhatva meg őket Tarantói Lajos, egy cselizenettel kicsalta Apor vajdát Aversáig s ott seregeivel szembe sietve fegyverszünet iránt alkudozott vele.

Apor vajda nem volt együgyű ember s míg egy napra fegyverszünetet kötött, éjjel csatarendbe állítá seregeit a város alatt.

Sejtelme helyes volt. Éjfél tájon megjelentek a fortélyos olasz seregei s csendesesen közeledtek a néma város felé, midőn hirtelen kétfelől a lovas magyarság, s középett a német Wolf páncélosai rajta ütnek s a visszavert támadókat Nápoly kapujáig üldözik. Foglyul estek a király vezérei Baux Raimund, Visconte Ádám és Sanseverino Robert.

Mit nyilt csatatéren el nem érhetett Johanna férje, csellel iparkodott kivívni, megvesztegeté a vajda környezetét, hogy fogják el őt. A terv sikerült s Apor visszament Magyarországba új erővel megjelenendő.

Most már harmincezer főnyi hadsereggel jelent meg Olaszországban a magyar király, vele jöttek az ország legjobbjai. Többé sem vészek, sem a pápa bullái nem tarták őket vissza. A barbaroknak kelle a mívelt Olaszhonban megjelenni, hogy

törvényt szolgáltatassanak a pártolt bűnös felett, ki meggyilkolta férjét, a királyt, a magyar ifjút.

A magyar hadak körül egész hollóserege gyülekezett össze a német és olasz rablócsapatoknak, kik nem dicsőséért, hanem zsákmányért viseltek háborút. Első dolga volt Lajosnak ezeket elűzni magától.

Ő nem a népeket pusztítani jött Olaszhonba, hanem az igazságot szolgáltatni köztük.

Legelső város volt Canossa, mely Lajosnak ellenállott; a fiatal huszonnégy éves király maga volt első az ostrom-hágcsón, és seregei bevették Canossát.

E diadal után Tarantói Lajos követeket küldte a magyar királyhoz, kik nevében fölszóliták, hogy a véres harc helyett vívjon lovagias párbajt a két király egymással Párisban, Nápolyban vagy Avignonban.

A király észrevette a cselt, mely lovagias szellemének volt vetve, mind a három ajánlott városban Tarantói Lajos pártfogói laktak, s a párbajt elfogadta, de annak helyét ő tűzte ki, az angol király, vagy a német császár előtt, vagy a két hadsereg között.

A találkozásra rögtön sített előre a király, seregeivel a Negro folyamon kelle átszattania, melynek sekélyesebb részét keresve, egy lovát usztató olasz ifjúra talált s azt küldé előre az átjárást megkísérteni. Az ifjú engedett, s a mint a folyam közepéig gázolt, egy örvénybe jutott, mely lováról lesodorta s összezsapott feje felett; Lajos e pillanatban elfeledve azt, hogy király és vezér, a hullámok közé szöktet s paripájával a hullámokkal küzdő ifjúig usztat. Ott őt is lekapja a hullám, lova a vízben elbukik, de a királyt fentartja bő magyar köpenye s ő megragadva üstökénél a sülyedező ifjút, kiúszik vele az örvény rohamából.

Maga e tény bizonyítja, hogy Lajos nemcsak mint király, hanem mint ember is nagy volt.

A továbbvonulás alatt a Vezuv tővében épült Somma város

lakói rátámadtak csapatjaira. Lajos Apor Dénest, a vajda fiát küldé rájuk, a magyarok hágcsök hiányában egymás hátán másztak fel a város bástyáira, legelől közöttük Dénes a s város ellenállása leküzdett.

Innen Aversát sietett ostromolni a király, az ostromviadalban maga is sebet kapott egy hajító kelevéztől s a várőrséget csak az éhség kényszerítheté a feladásra.

Ez volt az utolsó csapás a Johanna pártjának.

A királyné és férje ismét futva hagyták el Nápolyt s a magyar seregek elfoglalták azt. A lakosság összeesküvése a magyar sereg ellen nem sikerült, az éji megrohanást meghiusítá emezek személyes vitésége.

De Lajos nem országot hódítani jött ide, hanem igazságot szolgáltatni. Azt kérte a pápától, hogy hozzon ítéletet a vádlott férjgyilkos felett, kire a büntényt nyílt tanuvallomások bizonyítják, ha ártatlannak fogja találni, ő visszaadja neki elfoglalt országát.

Az ifjú királynak kínálkoztak a koronák. Ő nem koronáért jött, hanem igazságért. Maga a zsarnokait megunt Róma üdvkiáltással tévé elébe a Rienzitől elejtett ezüst almát s „Róma urának” nevezte a magyar királyt; ő megköszönte a megtisztelést s a pápa által hozandó ítéletig visszavonult Magyarországba.

Sok sürgetés után összegyűlt a törvényszék, ítéletet hozandó a szép bűnös felett; a bájos vétkező, ki mig Nápoly birtokában volt, büszke arccal, fehér paripákon, fedetlen kebellet, bibor palásttal, ragyogó diadémmal jelent meg Avignonban, most, midőn országa a magyarok kezében volt, bűnbánó ruhát és arcot öltve lépett a világ akkori legtekintélyesebb törvényszéke elé.

Ott reszketeg, zokogó hangon esküt tőn le: miszerint ő meg van igazve, ördögi bűbáj vett rajta hatalmat, s a kísértő daemon beszélte rá: hogy férjét ölesse meg.

És miután ez állítását számtalan tanukkal is be tudá bizonyí-

tani, a komoly törvényszék nem tehetett egyebet, mint hogy a bájos hölgyet fölmentse a gyilkosság vádja alól, az egész irtózatosságot ama kísértő ördögi daemonra ruházva át, a kit emberi véges hatalom ugyan meg nem büntethet, de a ki az irás szavaiként minden gonosznak okozója e földön; Johanna egyébiránt perköltség fejében fizessen 300 000 arany forintot.

Egész Európa mosolyogva fogadta az ítéletet, a magyar követek egy szót sem szóltak ellene, rögtön visszahúztak minden sereget Olaszországból, királyuk nevében még a hadiköltségeket is visszautasítva.

De az isteni bosszúállás keze évek múlva végrehajtá az ítéletet, mit földi bírák elmulasztának kimondani. A szent helyek mögött megmenekült Johanna ellen egy napon azon Durazzói Károly fia, ki helyette bűnhődött, föllázadva, elűzte őt városából. A bűnterhelte nő egy templomba menekült, de az oltár közelléte azúttal nem mentette őt meg, üldözői eltépték onnan s a tönklöcben megfojtották.

Talán épen azon selyemzsinnyel, melyet ő maga font és adott át férje gyilkosainak. (*Nagy Lajos korát fényes leírásban találjuk Arany János Toldi-trilógiájában.*)

H Á R O M T E N G E R P A R T

Három tengerpart volt egykor Magyarország dicsőségének határa.

Hol az égő Vezuv tűzét az oldalába ültetett szőlőtők szívják magukba, hol a tengerből támadt tündérváros, Velence, gályái öröklék a tengeristenek szerepét, a hol a vad tatárnép lubickolt a marmorai tengerben ügyetlen bőrcsónakain, ott mind tanulták ismerni a magyar fegyvereket.

Alig jött vissza Nápolyból a magyar sereg, midőn az éjszaki szomszéd, a lengyel nép kiálta segélyeért a pusztító lithvánok ellen.

Lajos király átvitte seregeit a Kárpátokon s Wladimirtnál összecsapott a lithvánokkal. Férfi férfi ellen állott, — férfi ellen győzött. Maga a király párbajban verte le a lithván fejedelmet Keystutot s foglyává tévé.

E győzelem vörös Russziát a magyar koronához csatolta.

A szabadon bocsátott Keystut azonban, a mint a magyarok elhagyták Lengyelországot, ismét betört az országba, a városokból elhajtott vásár idején marhát és embert s Erdély felől a tatár khánt Athlamost küldé Magyarországra ellen.

Apor vajda negyvenezer székelylyel és magyarral visszaverete a tatár khánt, utána ment a Dnieszteren túl s ott egy eldöntő csatában a khánt magát is megölte s fogoly mursáit Visegrádra küldé.

Következő évben maga ment a király ismét Lengyelországba hadai élén, kiűzte a lithvánokat a Dnieszter és Don közül, akkor neki fordult a tatároknak a Don és Dnieper közt legyőzte őket, három szultánjok esett el: Kállubah, Kaczibey és Dimeyter. A legyőzött had rémült népe átfutott örökre a Dnieperen és soha sem jutott rajta vissza; a szelidebb fajok aláveték magukat a magyar királynak és a keresztvíznek.

A pápa hálából nemcsak a megtérített tartományokat adományozá Lajosnak, hanem a megtérítendőket is, s fölhatalmazá őt, hogy egész hadseregével támadja meg a szerbeket, kik a római egyháztól elszakadtak.

Lajos hadseregével a szerb határig vonult, de célja nem volt a szerbekre rontani s azokat újra keresztelni. Az elfoglalt Dalmácia várta fölszabadító fegyvereit a velencei járom alól.

Lajos helyesen számított. A cselszövő signoria alattomban pénz és haderővel sietett a szerb fejedelemnek segélyére jönni, s Lajos hirtelen megfordítá seregeit s míg Csúzy János horvát bánnal Dalmáciát szállatta meg, maga Istriába vezette seregeit. Velence várat vár után veszte s ijedten kérte a pápát: hogy vesse

közbe magát; Lajos föltétele az volt: hogy vagy Dalmáciát adja vissza Velence a magyar koronának, vagy adjon évenként egy fehér lovat.

Ez utóbbi különös neme a követelésnek, többször fordul elő a magyar nép történeteiben. Mi dicsőség lehetett abban, egy fehér lovat kapni, s mi gyalázat annak adásában? Hisz pénzt, földet, gályákat, királyi menyasszonyokat nem egyszer adott a legyőzött nép legyőzőjének, miért átalált épen egy „egy lovat adni?”

A velencések csúfsággal kergeték ki a pápa követét, ki ez izenetet hirül vitte nekik.

De a következő évben Lajos fővezére Monoszlay Tamás háromszor törte össze Velence hadseregeit s a dalmát várak egymás után vétettek be s Velencének meg kelle érni azt: hogy a magyar király diktálja elé a békepontokat. Dalmácia, a dalmát szigetek s huszonnégy gálya volt Magyarország nyeresége a hadból.

Egy napon a tizek tanácsa egy megláncolt férfit küldte át Lajosnak, behizelgő becses ajándéknak. E férfi neve Baldachini Julián.

Ez ember vétke az volt: hogy Lajost meg akarta ölni. A signoria azt hívé: hogy kedveskedni fog vele a kibékült ellenségnek.

Lajos feloldatá a fogoly bilincseit s életadó mosolyával felbízattva kérdé tőle: hogy mi módon akarta őt megölni saját táborá közepett?

Az olasz nyiltan elmondott mindent. Midőn a király Istriában táborozott, estenden a folyampart bokrai között szokott magányosan andalogni; Baldachini fölajánlá szolgálatait a tanácsnak: hogy egy ily alkalommal társaival át fog úszni s a királyt hurokkal elfogja s élve viszi Velencébe, vagy ha az nem sikerül, meggyilkolja. 12,000 aranyat kért ezért a tanácstól, az sokalta a díjt s Baldachinit kiadta a királynak.

A király mosolygott a terven s — szabadon bocsátá az olaszt.

Még azon évben Rácországra törve, attól a Macsói bánságot visszafoglalá s egy évvel később a Mármarosból Moldovába kivándorolt oláhokat kényszeríté Magyarország fenhatóságát elismerni, s helyökbe oroszokat telepített Mármarosba.

KÉ T K O R O N A E G Y F Ő N

Kázmér király, kit a lengyel nemesek „paraszt-királynak” csúfoltak, meghalt. A zsidók megsiratták, őket Lajos király kiűzte Magyarhonból, Kázmér befogadta Lengyelországba, ki a bájló Eszter alakjában az egész fajt látszott megszeretni.

A lengyel rendek az árván maradt trónra Lajos királyt hívták meg. Krakóban érinté a második korona a magyar király fejét. Magyar- és Lengyelország egy király alatt lőn egyesítve.

Két korona nehéz volt akkor egy főnek, két országot kormányzani, azoknak különböző nemzetiségeik, sajátos viszonyaik, s összeütköző érdekeik mellett egy ember nem volt elég.

Lajos fején csak teher volt a lengyel korona. Vívnia kellett érte először a trónkövetelő szerzetessel, Vlászlóval, azután az elégtelenség töredékeivel, utoljára mind a kettővel.

A lengyel nép soha sem volt boldog, soha sem volt egyetértő, alkotmánya, mely a korlátlan „veto”-t szentesíti, bizonyítja, mily örök harcoknak kellett e nemzet belsejében dúlni, midőn jogot adott minden egyes embernek arra: hogy akadályul léphessen fel az összes nemzet ellen.

Utoljára is az öreg királyné Erzsébet, Lajos anyja, kit ő kormányozni hagyott Lengyelországban, egy éj után, mely alatt a zendülők testőreit leöldösek, ijedten hagyta el Lengyelországot.

Nem tartományaik nagysága teszi a királyokat erőssé.

I. Lajost nagynak nevezi az utókor; megérdemlette. Azzá tevé magát.

De mégis jobb lett volna, ha nemzetét tette volna azzá.

Hős volt, személyes bátorságát csodálta, imádta a nép, az olasz bástyák, a folyamból kiszabadított ifjú bizonyosságot tesznek róla.

Fegyverei hírét ismerte köröskörül minden szomszéd. Nápoly meghajolt előtte, a büszke Velence legyőzve hullott lábaihoz, szerb, bolgár és oláh koronás fők lettek fegyver-kisérői, tatárok, oroszok ismerték el benne hódítójukat és segítségével német fejedelmek vívtak ki bosszuló diadalokat.

Koronája címerében a magyar négy folyam körül ott voltak Lengyelország, Nápoly, vörös Russia, Moldva, Szerbia, Bulgária, Horvátország és Dalmácia címerei is.

És jobb leendett, ha e sok cím helyett egyedül a magyart bírta volna. A többi csak áldozatokba került. Ez egy volt, mely az áldozatokat adta.

Annyi erőpazarlással, annyi áldozatkészséggel mily boldoggá lehetett volna tenni ez országot, melynek legnagyobb királya alatt sem volt semmije harci dicsőségén kívül!

Csaták, diadalok teszik nagygyá a királyokat.

Ipar, művészet, tudomány, nemzetmíveltség, államgazdaság teszik nagygyá a nemzetet.

Legnagyobb királya volt a magyarnak Lajos a maga koráig, de nem legboldogítóbb királya. Árpád hazát hagyott nemzetére, Szent István alkotmányt, Kálmán törvényeket, IV. Béla hamvaikból újjá teremtett városokat, Nagy Lajos semmi egyebet, mint neve dicsőségét. Az elfoglalt országokban nem maradt a magyarnak egyebe, mint a kihullott vére.

VESZÉLYES ROKONOK

Mikor a föld egyik felén dél van, a másik felén akkor van éjszaka.

Ily földforgása van a népek történetének is: mikor az egyik

ragyogásra emelkedik, a másik akkor süllyed enyészeté homályába.

S különös tanulság a históriából: hogy a sors nem tűr egyszerre két nagy népet a földön.

Mikor Görögország fényre emelkedett, az assyri birodalom akkor enyészett el. Mikor Róma nagyszerűsége nőtt, Görögországé akkor hanyatlott. Mikor Byzanc fénye új napsugarakat vetett a világra, Róma dicsősége akkor hamvadozott, s mikor a két napkeleti rokonfaj, a magyar és török két világrészben egyszer uralkodóvá küzdte fel magát, a byzanci császárság akkor roskadt össze.

Csodálatosak a sors kezének írásai, a ki azokat ismeri! Mint kelle e két harcos, hatalmas nemzetnek, a magyarnak és töröknek a föld egy pontján épen úgy összetalálkozniok: hogy épen egymásnak útjában legyenek s szent fanatismusukban egymás harci erejét kölcsönösen fölemésszék.

Midőn Nagy Lajos ült a magyar trónon, az Úzok fajából támadt ozman nemzet akkor lépett először Európa földére. Két császára volt akkor Görögországnak, ha az egyik a trónra ült, a másik elűzte onnan. Ereje egyiknek sem volt harcolni, a görög nép fáradt volt már és erkölcsvesztett. Mindenik idegen harcosokat hozott vetélytársa ellen. Egyik a szerb cárt hitta segítségül, a másik az ozman emírt. Orkán emir megjelent Kantakuzénus hívására s Paleologus császár seregeit szétverte, városait elfoglalá s az elfoglalt földdarabnak új nevet adott: „Rum Eli”.

A vészidéző Kantakuzén aztán letűnt a harcok színteréről, barát lett, elmúlt; de az ozmán ott maradt az elfoglalt földön s Orkán fia Murat alatt már fővárosa is volt Rumélinak: „Adrinápoly”.

A civakodó görögök ekkor rettentek meg a felidézett daemontól, mely törpe harcaik közepett óriási erővel jelent meg, győztesnek és legyőzöttek egyiránt ijedelmül.

A pillanat szenvedélye elnémult a megsemmisítéssel fenyegető

vész közeledtére. Az új ellenség legelső föllépése bebizonyítja a görögöknek: hogy erejük nincs többé a tért foglalt ozmanokat országukból kiverni.

Egy kétségbeesett végeszköz látszott még megmentésükre. A katolicizmus, mely ellen annyi véres harcot vívtak, volt egyetlen menedékük most, melyhez folyamodniuk kelle. Paleolog császár rémülten futott Rómába, s az egész nem egyesült néppel együtt a római egyházba fölvételéért könyörgött, s a Szent Péter templomában ünnepélyesen leesküvé mindazon dogmákat, miknek kisszerű szörszálhasogatásai annyi emberéletbe s annyi népboldogságba kerülő szakadást okoztak.

A pápa ekkor fölszólítja Lajost, hogy siessen a görögök védelmére, az ozman foglalókat kiűzni a hívők földéről.

Lajos soha sem tőn eleget a felszólításnak.

Érzé talán: — hogy úgy is eljönnek az idők, midőn e két nemzet határai egymással összeérnek, akkor aztán nem lesz megpihenés a harctól.

Ismeré talán azt a hatalmas ifjú nemzetet, melynek fanatismusával, vitézségével megküzdeni egész erejére leende szükség, s még akkor is kétség maradt volna: hogy melyik győzi le a másikat?

Nem bizott tán a görögökben? A görög szövetség soha sem volt kedves a magyar előtt. S mily kimerült, mily szétzaggatott nép volt ez akkor!

Vagy tán messzebblátó lélek tartóztatá vissza oly harc megkezdésétől, melynek végét az unokák unokái sem fogják szakítani többé, a nélkül, hogy kezdetéből valami jót remélhetnének?

Ez időben egyedül a magyar királynak volt hatalma az ozman ellen támadólag fölléphetni. Ha tették volna apáink, akkor most egészen más alakja van a világnak, de hogy nem tették, bölcs emberek voltak.

Csak Magyarországon lehetett megalkotni Magyarországot: de nem a Balkán félszigeten.

NŐ KIRÁLYOK

A nagy király meghalt a nélkül, hogy nagyságát valaki örökölte volna. Koronáit leányai öröklék: Mária és Hedvig.

Még gyermekek voltak leányai, midőn számukra férjeket szerzett.

Máriának a cseh királyi utódot, Zsigmondot, a még ifjabb Hedvignek az osztrák Vilmos herceget.

Gyermek volt még mind a két pár, midőn kezeiket egymáséba tették, és az első benyomás mégis maradandó lett szívökben. A komoly, erőslelkű Mária csak kicsinyléssel tudott gondolni ügyetlen, durva szellemnélküli jegyesére, míg az ábrándos, kedélyes Hedvig mindig édes merengéssel tartogatta meg szívében azon mysticus pillanat emlékét, midőn őt, mint hat éves gyermeket, ugyan oly idős férjével, szertartásos pompa között, hímzett menyegzői ruhákban az egész udvar láttára aranyos bíboros nyoszolyába egy pillanatra egymás mellé fektették ott parancsolák: hogy egymást megöleljék, megcsókolják s akkor ismét elvivék őket egymástól száz meg száz mértföldnyire a tiz év után eljövendő viszonttalálkozásig.

Az ábránd kölcsönös volt. Vilmos herceg is sokszor gondolt a távol tartott jegyesre. Együtt nőttek föl egymás iránti szerelmökkel.

Lajos holta után Mária lőn a magyar, Hedvig a lengyel trónra hivatva.

A magyarok megunták már: hogy jó dolguk volt, s alig érte a korona Mária fejét, midőn pártharcot kezdtek a nőkirály ellen. A lengyelek pedig kifáradtak a pártharcból s szerettek volna bevégezni és követelték koronájuk számára a tizennégy éves leányt.

Ha nők vannak a trónon, akkor a szív szokott kormányozni. A két fiatal nőkirály anyja Erzsébet, ki leányai önnállótansága miatt két ország sorsát tartotta kezében, nem tudta az anyai érzelmeket elszigetelni a királyiaktól. A magyaroknak nem

adott királyt, mert Zsigmondot, Mária vőlegényét nem szeretete, a lengyeleknek nem adott királynét, mert kedvencétől, Hedvigtől nem tudott megválni.

Mindkét félnél a végsőkre került sor. A lengyelek új királyválasztásról beszéltek, s utolsó követjük e szavakkal lépett Erzsébet elé: „Én vagyok a legutolsó a lengyel nemesek közt s egyszersmind a legutolsó követ, ki a királyleányt követelni jő”. Míg a magyarok Horvátországban a két Horváthy, Kont, Laczkovics és Palizsna vezérlete alatt nyílt lázadásban törtek ki, a pártellenük Gara Miklós által izgatott királyi nők ellen Durazzói Károlyt tűzve ki trónjelöltül.

Erzsébet örömeztöbb adta volna a lengyel koronát Zsigmondnak, mint leányát, de a lengyel nemzet gyűlölte a kevély esztelen ifjút, ki követelve, büszkén lépett közéjük, midőn még egy léleknek sem volt parancsolója. A várnagyok bezárták előtte váraikat; midőn sereggel közeledett, ellenségül álltak elé; midőn tétovázva visszafordult, kigúnyolták. Az erőtlen kevély férfi helyett inkább akartak szende hölgyet látni trónjukon s Hedviget kívánták.

A horvátországi lázadást a királynék pusztja megjelenése a zendülők földén el látszott fojtani. A nép a két csodaszép leány s a még mindég hódító anya láttára lábaikhoz omolt s a vezérek idegen földre futottak.

De a lengyelek zavara napról napra nőtt; egymás ellen viseltek háborút s midőn egész országban égett a polgárharc, a litván fejedelem, Jagello, is országukra rontott, vad barbar hősi népével meglepve a pártra szakadt népet.

E végromlás pillanata rábirta Erzsébetet: hogy megváljon leányától. Alig tizenhat éves volt Hedvig, midőn anyja karjából a lengyel trónra lépett.

Egy tekintete a bájos, szende szűznek újjá teremté a lángban álló hazát; mintha Lengyelország jó nemtője szállt volna le az égből. A harcoló pártfelek elbűvölve csoportosultak körüle, lelkesültség szállt az imént elkeserült szívekbe. A nemzet újra

egybeforrt. És maga a vad, győzhetlen hatalmú ellen, a harcospogány Jagello elbájolva tévé le kardját és koronáját az angyalszép királyné zsámolyához, szívét ajánlva a királynénak, országát a lengyel nemzetnek, népét a kereszttyénségnek.

A cél méltó volt az áldozatra: megnyerni egy erős, vitéz királyt a trónnak, egy roppant országot a nemzetnek, s egy derék népet az Istennek; ez több volt, mint elég arra, hogy egy fiatal szízi lelkű leány értök lelke ábrándjairól, miket gyermeksege óta ápolt, növelt lelke mélyén, erős legyen lemondani.

Vilmos, az ifjú vőlegény, megtudva, hogy mátkáját idegen férjhez akarják kényszeríteni, hirtelen, mint a gondolat, megjelent néhány hívével Krakó alatt, imádott jegyesét elragadni.

Hedvig nem tagadta meg tőle a viszonttalálkozást. A szentferenci kolostorban jöttek össze a tíz év előtt egymásnak eljegyzettek, most már mindkettő deli ifjúvá felnőve. A találkozás napja volt az elválásé is. A remek királyi hajadon visszafojtá szűz keblébe a lázadó érzelmeket, miket egykori jegyese látása költött, a tíz éves emlékeket, a szív boldog ábrándjait és az örömök reményét, s a míg Vilmos zúzott szívvel, semmi-vé tett örömökkel távozott szép mátkájától, Hedvig megdicsőült arccal lépett a vad Jagellóval az oltár elé, mely előtt férje először a keresztvizet, azután az ő reszkető kezét s végre Lengyelország koronáját fogadta el.

Magyarhonban ezalatt újra kitört a pártviszály, most már nem szavakban többé, hanem tettekben.

Durazzói Károly elfelejté az esküt, melyet Lajosnak tett a megváltó testére emelt kézzel: hogy a magyar trónhoz soha sem fog jogot követelni s a Horváthyak felhívására megjelent az ország határán.

Sok volt az elégületlen; a büszke főurakat bántotta a női uralkodás, a királyi nőknek a veszély percében nem volt kire támaszkodniuk. Hasztalan hirdették ki újra az arany bullát, hasztalan eskették meg Zsigmondot Máriával, részvétlen volt a nép irántuk.

Kis Károly egész az ország belsejéig jött, a nélkül, hogy jöve-
telének valaki ellenmondott volna. Itt érte őt Erzsébet királyné
üzenete: „ha mint ellen, vagy jó barát jön-e hozzájuk a her-
ceg?”

Ez olasz udvariasságból viszonzá: hogy ő egyedül a királynő
trónját szilárdítani jött, s míg Budára a királyné aranyos hin-
tajában vonult be, ott nem fogadta el a királyi várban a lakást,
hanem magán szállásra költözött, s csak később foglalt ott he-
lyet, mint Magyarhon kormányzója.

Mint ilyen, országgyűlést hirdetett Budára s egész odáig mint
király viselte magát a nemzet irányában, mint alattvaló a király-
nő ellenében.

Az összegyűlt országgyűlés kikiáltá őt királynak, a mint
ez már előre el volt tervezve.

De ha az összeesküvőknek voltak titkos terveik, a királyné-
nak is volt. Míg Mária méltóságteljesen tagadá meg az ország-
gyűlés küldöttei előtt a korona letevését, addig Erzsébet a
gyűlésben föllépve, ünnepélyes tettetéssel tevő le a kormány-
zat pálcáját az új király kezébe.

A büszke olasznak nem volt elég a diadal. Meg is akarta alázni
azokat, a kiket legyőzött. Azt kívánta a királynéktól: hogy
koronázási ünnepélyén is megjelenjenek.

Sylvester napján nyitlak meg a székesfehérvári cathedrale
ajtai a nép előtt új koronázási ünnepélyre.

A bíborral bevont trónnal átellenben látható volt a fekete
márványküszöb, melyre Nagy Lajos hamvainak kápolnája
nyílt; a templompáholy félig leeresztett rostélyai mögött ott
ült a két királyi nő gyászruhában, pompa nélkül. Az arcaikra
vetett gyászfátyol többet mondott a fájdalom minden voná-
sainál, mik vele le voltak takarva.

A zúgó templomi zene közt mindenki csak az ő zokogásaik
hangjára figyelt, a szertartási ragyogvány közepett az ő fekete
öltözeteikre volt minden szem függesztve.

Három év és három hó előtt mint királynő lépett e templom-

ba Mária, most gyászruhában jött ide, győzedelmes vetélytársa diadalát könnyeivel ragyogóvá tenni.

Az emberek szívei elkezdtek fogódni. Nem egy főur fordul félre szeméből kitörülni a megbánás könnyét, s midőn az új király ragyogó arccal, bíbor és hermelin uszályban belépett a templomba, az emberek lesütötték arcaikat s lopva a két királyné felé tekintettek. Azok térdre hullva álltak Nagy Lajos márványszobra előtt, a hideg követ ölelve és zokogva.

A király a trónra lépett, a cardinal fölkené homlokát a szentelt olajjal. Erzsébet szemei a fátylon keresztül néztek reá, ő is szánt magában valamit e homlok számára, ott, hol a chrisma érintette.

A templomi ének elhangzása után felszólítá az érsek az egybegyűlteket: „kivánják-e Károlyt királyul?”

Alig kiáltá néhány hang az „igen”-t, a többiek a két királynéra néztek és hallgattak.

Másodszor és harmadszor is szólt a szokásos kérdés; az előbbi felelők maguk is megrettenve a többiek hallgatásától, mindannyiszor halkabban mondák gyér feleletüket, s midőn felhangzott a vasárnapi zsolozsma:

„Im ez az, ki sokaknak estére és föltámadásra állítatott Izraelben, azon jegyül, kinek sokan ellene mondanak.”

A nép célzást vélt a szent szavakban s fejcsóválva hagyta el a templomot. A király halált evett és ítéletet a szent ostyában. Arca elhalványult a korona alatt, s az a kéz, mely az oltárnál fojtá meg nápolyi Johannát, mely esküre emelkedett Lajos előtt, s mely elrablá leánya koronáját: reszketett, midőn a királyi pálcát kezébe adták.

A szent ének zúgása közepett két asszony sírását hallotta mindenki.*

* Laurentius de Moncensis és Bonfinius.

KIRÁLY-HALÁL

Gonosz előjelenségek támadtak minden oldalról.

A koronázás napján Szent István zászlója megakadt a templom-küszöbén s darabokra hasadozott. — Hideg január közepén rettentő zivatar támadt villámlással, mennydörgéssel, mely alatt a reszkető föld a tornyokat leszórta magáról. A természet fel volt háborodva. A királyi palota tetején végtelen hollócsoportok verekedtek éjjel-nappal, egymást a folyosókba, termekbe üldözve, vészujjászó kiáltózással, s a Gellért alatti lakók félelmes zúgást, mordulást hallottak éjjelenként a hegy belsejében.

Károly félt — Istentől és emberektől. Várát olasz testőrökkel rakta meg. Híveit mindig maga körül tartá. Hasztalan; sorsa végéhez közelgett.

Harminckilenc nappal koronázása után egy este Erzsébet királyné magához hívatta őt. A bizalmas beszélgetés alatt megjelenik a teremben Forgács Balázs és Gara Miklós. Köztük és a király között heves szóváltás kezdődik, míg Forgács királynéja védelmében kardot ránt a bitorlóra s egy csapással szemöldig hasítja annak homlokát.* A király halálra sebesülten eltántorog, Erzsébet ájultan összerogy, Forgács keresztül töri magát Károly testőrein s Gara összegyűjtött banderiumával kiveri annak párthíveit a várból s még azon éjjel a városból is.

A megsebesült Károly Visegrádra vitetett s ott néhány nap mulva meghalt.

Senmi okunk sincs azon véleménynek hitelt adni, mintha megmérgeztetett volna; oly seb, mint az övé, elég lehetett arra, hogy őt megölje; a méreg-keverés különben sem magyar mesterség.

* Azon elfogadott bucolicus népvész: „Vágjad fiam, vágjad Forgács, tied léssen Fülek és Gács” sehogy sem származhatott Erzsébet ajkairól, kinek azon pillanatban alig lehetett kedve és ideje verseket mondani.

A kiontott vér vért kíván. A bosszuálló magára hívja fel a sorsot, midőn a vétkező vérét kiontja.

Kis Károly elmenekült hívei a király megöletése után kiűzték a lázadás zászlaját Horvátországban. A megöltnek egy fia maradt, László, ennek nevében szólt a csatakiáltás.

A királynék, miként néhány év előtt, most is személyesen siettek a lázadás színhelyére, női bájaikon kívül csak néhány hívüktől védelmezve. Azt hívék: hogy egy mosolylyal ismét meg lehet hódítani egy országot.

Már a határszélen voltak, alig egy óra járásnyira Gara Miklós várához, midőn Horváthy János utjokat állja lesben álló horvát csapatjaival.

Kiséretük nagyobb részint nőkből állott, csak hárman voltak velük, kik megérdemlik a férfi nevet: a két Gara, apa és fiú, s Forgács Balázs.

E három kétségbeesett harcot kezde a kirlynők védelmére. Mindhárom korának legjobb vítéze.

Nehéz sebeiben elfogyva lerogyott lováról Forgács, fejét rögtön lenyiszálták s behajították a királynék hintójába.

Gara Miklós alatt leszúrták a lovat, ekkor a nádor a hintó hágcsójára lépve, onnan kezd el vagdalkozni. A testébe lőtt nyilakat egy kezével letördelve, a másikkal halálos csapásokat oszt elleneinek, míg egy horvát katona a hintó alatt keresztül bújva, megkapja a küzdő lábát s lerántja őt a hintóról. Az átkozódót ott elnyomják s Horváthy egy intésére bárdal lecsapják ősz, kopasz fejét. A királynék egy pillanat múlva másik barátjuk fejét is egy lándzsára szúrva látják maguk előtt.

Az ifjabb Gara e percben sarkantyúra kapja lovát s a támadókon keresztül törve magát, megmenekül, apja ráfecscsent vérével a visszafizető bosszút vive el magával.

Az egyedül maradt királynékat a bosszúsomjas horvát úr foglyul vitte el magával a sötét kőriscrdőkbe; udvarhölgyeit kiosztá katonái közt.

Erzsébet a pártütő kegyelmeért esde. Nem magának, leá-

nyának, ki a vértettnek oka nem volt. Horváthy hallgatva lovagolt a hintó mellett.

Sötét lelkében már élt a még sötétebb határozat.

Olaszországban élt egy asszony, ki gyűlölni úgy tudott, mint éghajlata bármelyik leánya. A megölt Károly özvegye.

Ennek akarták a lázadók kiadni az elfogott királyi nőket. A meggyilkolt nejeinek a meggyilkoltatókat.

Palizsna, az auráni perjel volt e tett végrehajtására hivatva.

A királyi nők ennek tengerparti várába szállítottak, Novigrádba.

A velencések azonban, a királynék azon idő szerinti szövetségesei, megtudták a borzasztó szándékot s hajóhadaikkal elzárták a tengert és ostrom alá vették Novigrádot.

A vakmerő johannita, e támadást kigúnyolva Erzsébet királynét megfojtatá s holttestét az ostromlók fejére vetteté le. *(A kirdlynők tragoediáját megírta Czakó Zsigmond: „János lovag” című drámájában.)*

A bosszuló magyar hadak nemsókára keményebb ostrommal jöttek őt meglátogatni. A lázadók vesztettek. Horváthy János fogságba jutott s Máriáért kicseréltetett. Innen Boszniába menekülve, társaival újra kezdé a harcot. Halálos ellensége, az ifjabb Gara állt vele szemben. Horváthy érzé: hogy nem várhat irgalmat s csata előtt elhagyta Dobor várát, s az erdőn keresztül menekülve, a portyázoktól elfogatott, s a nemzet ítélete szerint kivégeztetett.

A sors következetessége kemény. Ime annyi ember jött szoros láncolatba egymás után, bosszuló eszközeül a másik vétkeinek s vezeklő áldozatul önmagáénak.

Endrét megölette Johanna; — Johannát meggyilkolta Károly; Károlynak Erzsébet által kellett meghalnia; — Károlyért megölte Horváthy Erzsébetet s Erzsébetért Horváthy esett áldozatul.

Egyik a másikért. Egyik a másik által.

Míg az ország hősei a királynét kiszabadították, addig a szerencsétlen hölgy férje, Zsigmond, fejére tette neje koronáját.

Nem szerették ugyan az ország rendei, de mégis férfi volt nekik. Nem illett ugyan a nemzet élére, de férfi volt.

A história följegyzé tetteit mint királyét, mint hadvezérét, mint magánemberét, mint államférfiét, de egyik mellé sem tett magasztalást.

Alig van példa azon tényre: hogy király, országa darabjait pénzért eladogassa, mint ő eladta a XVI szepesi várost hetvenezer véka garasért a lengyelnek, a Vágmelléket Jodók öcscsének szintén egynehány ezer véka garasért, egy szigetet Ragusának, másikat Velencének, Brandenburgot három-négy embernek is.

Még birtokában sem volt az ország, mikor már adósságokat szedett fel rá.

Szenvedélyeinek soha sem volt ura. Neje, kit nem boldogíta, nemsokára bevégzé szánalmas életét. A király járt erre arra; szerelmi kalandjaival tele volt a vidék, melyet bejárt.

A magyar nép erényes, szigorú erkölccsel ismeretlen király, a nők hűségét s a férfiak büszkeségét örök pártütésnek tartá koronája ellen.

Midőn a horvátországi pártütés legyőzetett, a szétvert pártfelek töredéki hazátlanul tévelyegtek erdőről erdőre. Zsigmond király utánuk küldé Vajdafyt, ki éjjel egy folyamparton meglepve a bujdosókat, szép szavakkal rábeszélte, hogy hódoljanak meg Zsigmondnak, s tegyék le a kivont fegyvert.

A bujdosók engedtek a biztató szónak, s midőn kezeiket a békülésre nyujták, láncot rakatott rájuk Vajdafy, úgy kisérte fel Budára.

Harmincegyen voltak a nemes vitézek, köztük legjobb, legnemesebb Kont István, Kont nádor utóda.

A méltatlan bánásmód elkéséríté őket. Az úton összebeszéltek,

hogy ha Zsigmond elé fognak állíttatni, egy se hajtsa meg magát előtte, mentségül egy szót se szóljon senki.

Zsigmond nem ismeré a magyar jellemet. A szerb, a bolgár, a bosnyák fejedelmek, ha pártütésük legyőzetett, térden állva, rimánkodva szokták kikönyörögni a kegyelmet, a magyar nemes hallgat, ha megadta magát, de nem könyörög.

Amazok ugyan, ha a veszély elmúlt, hát mögött újra fel szokták emelni a pártütés lobogóját, míg emez ha egyszer megtért ellenségeskedésiből, hívebb a régi barátnál.

— Térdre előttem! kiálta rájuk Zsigmond, előttük meg nem szokott büszkeséggel.

A harmincegy nemes felemelte fejét és nem hajolt meg.

Zsigmond kivitette őket a Szent-György térre és lenyakaztatá.

Egy sem kért kegyelmet. Inkább le hagyta gördülni fejét, mint hogy meghajtotta volna.

Legutolsó volt Kont maga, ki állva várta be a halálcsapást, bekötetlen szemmel.

A vérpad lépcsőjén egy ifjú vitéz sírt zokogva a holttest felett: Kont fegyvernöke, Csóka. A királynak megtetszett az ifjú hűsége. Felszólítá, hogy szolgálja őt ezentúl.

— Inkább az ördögöt, mint tégedet, válaszolt az dacosan, s a király megengedte neki, hogy ura után mehessen a vérpadra.

— Ő volt a harminckettedik áldozat. *(Héderváry Kont és a harminc magyar nemes történetét megénekelte Garay János nagy hatással szavalható szép balladájában. Ugyane tárgyról írt Vörösmarty egy hangulatteljes szomorújátékot „Bujdosók” cím alatt.)*

Az élő Kont nem veszélyes Zsigmondra nézve, halva veszélyesebb lőn. A holtak neveit följegyeztette a nép, s hősköltevényeket írt rólok, azokat dalolták szerte a hazában. És az mindig gonosz dolog, ha az ember ellenségeiből martyrokat csinál.

ELSŐ CSATÁK AZ OZMANOKKAL-

Sajátságos gondolat volt Zsigmondtól: hogy míg országának meglevő darabjait garasonként adogatta el, addig másfelől idegen birtokot iparkodott elfoglalni, tömérdek kincs s megfizethetetlen magyar vér pazarlással!

Míg kisebb ellenségei ellentállás nélkül vették el tőle Dalmáciát és Galiciát, addig ő a legnagyobb s leghatalmasabb nemzetet kereste ki magának ellenségül: a törököt.

Bajazet szultán már akkor Görögország nagy részét kezében tartá, s hódítása, özönvize Szerb- és Oláhország határait mosta.

A mit Nagy Lajos, a legyőzhetetlen, tartózkodott megkísérteni, azt e kívül-belül lehetetlen férfinak kellett megpróbálnia: az ozmannal harcot kezdeni Európa népei nevében.

Az első csata Kis-Nikápolynál sikerült, a török megfutott, de Zsigmond nem vehette győzelmének hasznát. Neje épen akkor halt meg, s a koronát követelni Hedvig állt elő, ki a szende szűzből erős, bátor hölgygé virágzott fel, és Zsigmondtól már Halicsot is elvette.

A vak sors pártolta Zsigmondot. Hedvig visszalépett, s újra gyülekezett a had a török ellen.

Tizenkétezer francia páncélos lovag csatlakozott magyar seregeihez, a regényhős Coucy által vezérelve, köztük a francia lovagkor legünnepeltebb vitézei, kikkel egyesülve, Zsigmond elbizottan mondá: „hogy e hadsereg még a leszakadó eget is fentartá dárdái hegyével.”

Nagy-Nikápolynál vett erős állomást az egyesült had, számra mintegy hatvanezer. Átellenben Bajazet kétszázczet harcosával.

A francia lovaghősök sietteték a támadást, míg a komolyabb magyar és szerb vezérek ott akarták azt bevárni jól védett állomásukban.

A csatarendet is a franciák állíták fel, nem véve figyelembe azok észrevételeit, kik a törökkel való csatákban küsmerték már annak harcrendszerét s elébb a legrendezetlenebb szerb

és oláh csapatokat akarták küldeni előharcosokul, s a legjobbakat a másodcsatára tartani fenn. A franciák maguk álltak ki az előcsatába s leghátul hagyták a leggyöngébb csapatokat.

Úgy történt, mint előre látható volt.

Bajazet előcsapatai, mind merő szedett-vedett nép, a magyar és francia csapatok első rohamára szétverettek, s Bajazet csak akkor állt elő legjobb hőseivel, a janicsárokkal, mikor már emezek ki voltak fáradva.

De a megtámadott hősök most sem gondoltak hátrálásra, mint ezt okszerűen tenniök kellett volna. Az új haderővel is szembeálltak megküzdeni, midőn a jobb szárnyra állított Laczkovics, Zsigmondnak régóta alattomos ellensége, a helyett, hogy csatába vezetné seregeit, hirtelen megfordul s jelt ad a hátul maradt csőcseléknek a megfutamodásra, úgy hogy az előtábor még előrehaladva harcolt, midőn a tartalékcsoportok már megfutamottak. Ez által alkalma lett a töröknek körülvethetni az ott maradt hősöket, kik vezéreikkel együtt az utolsóig elhullottak, s hogy nem hiába estek el, mutatta a csatatér, hol hatvan-ezer oszman maradt halva. *(Ezt a történetet irtam le „Rozgonyi Cecilia” című elbeszélésben).*

Bajazet ehhez hasonló győzelmet csak ellenségeinek kívánhatott.

E csata után megnőtt a zavar az országban.

Él-e a király vagy sem? Senki sem tudta bizonyosan. Várták napokig, hetekig: sokan jöttek, kik látták őt futva, mások el-esve, fejét kopjára tűzve, elbúva a holtak között, mint a hogy vesztett csata után szokott lenni a beszéd.

Végre megérkezett Gara Miklós és a két Kanizsay, a kik azt állíták, hogy a király megszabadult, s általuk egy csónakra téve, lehajózott Konstantinápolyba.

Senki sem hitt nekik. Ha velük szabadult, mért nem tudott velük együtt haza is jönni.

Hirtelen felütötte minden párt a fejét, küldtek Ulászlóért, Nápolyi Lászlóért, a trón üresnek nyilvánítottatott, s mindenki

gyűjtötte a népet új királyjelöltje számára, midőn a forrongás közepett véletlenül megjelenik az elveszettnek hirdetett király, kit a vak szerencse tenyerén látszott hordani, s első gondja az volt, hogy a legelső lázadót, Laczkovicsot a kőrösi országgyűlésen megfogatta s lefejeztette.

Ez egyszer méltán, mert csatában volt áruló s az egész nemzetre hozott vést és gyalázatot, de ismét törvényen kívül s ezután mintha ismét rendben volna minden, az egész évet az országon kívül mulatságban tölté; benn azalatt megnőtt minden nyomor, minden átok, az emberek egymást ölték.

E helyzetnek végét vetendők, az előkelőbb főurak egyesültek, kik a mint Zsigmond ismét haza vetődött rajta mentek palotájában s jelenték, hogy számolni akarnak vele.

Számolni a harminckét nemesért, az eladott országrészekért, az elhagyományozott koronáért s az elveszett csatáért.

Zsigmond kardot rántva lépett le trónjáról s férfias daccal fölajánlá magát egyenkint megvívni mindazokkal, kik őt mint királyt vádolni jöttek.

Ekkor az ősz auráni perjel, Bebek Imre lépett elé s kijelenté a királynak, hogy az ország nevében fogolylyá teszi. Zsigmond kezéből kihullott a kard a fegyvertelen ősz érintésére s foglyul engedte magát vinni elébb Visegrádra, azután Siklóstra, honnan tizennyolc hét múlva szabadult ki, ismét amnestiát kapva a nemzet által. A Siklósi várban ma is mutogatják azt a nagyon szűk cellát, mely a nemzet által elítélt királynak börtönül szolgált: ajtaján csak meghajtott fővel lehet belépni.

Könnyelműségéből ez sem gyógyítá ki; nemsokára ismét Albert osztrák hercegnek hagyományozta el országát, mely miatt, míg ő künn a cseh korona után járt, az elégületlenek behozták az országba Nápolyi Lászlót, Jádrában megkoronázták s csak az új király ügyetlenségén mult, hogy az országot el nem foglalta.

Zsigmondot a szerencse pártfogolta. Hatalmas hívei, a Garák és Stibor vajda addig harcoltak az ellenpárttal, míg ő haza

jöhetett s a kihirdetett amnestia után ismét hozzá állt a nemzet.

E mozgalom eredménye az lón, hogy Zsigmond a pápa hatalmát, ki népét ellene lázította, erősen körülhatárolta Magyarorszáiban.

¶ HUSSZITÁK

Zsigmond római királylá lett, az egész katolikus világ secularis fejévé.

Ez ugyan nem volt egyéb, mint pusztá cím, de olyan cím, mely után Európa legelső fejedelmei vágyódtak. Hasznót ugyan nem hozott a magyar nemzetnek, de annál több áldozatába került.

Három pápa volt ez idő szerint egyszerre a keresztyén világban, kettő ellenpápa, a harmadik, a ki az igazi lett volna magán élete miatt gyűlöletes volt mindenki előtt.

E háromnak nagyon is világi civódásai a mennyei hatalom fölött, közvetlenül idézték elő a világosabban látók lelkében azon vágyat, hogy a keresztyén vallás eredeti tisztaságába visszaállíttassék; míg a franciák, olaszok és spanyolok azon vetélkedtek, hogy mindenik maga választotta pápája számára vívja ki az egyházi uralkodást, addig Angliában Wíklef, Csehországban Huss és Hieronym merész elhatározással szóltak közbe, hogy egyiké se legyen az.

A régi vallás új hirdetői számtalan követőkre találtak mindenütt, és még több ellenségre, az akkori nominalismus tanítványai, kik százados harcokat folytattak görög atyafiakkal, csupán azért, hogy a „filioque” benne legyen-e a hitformulában? mint támadtak föl egyszerre azok ellen, kik nem szavakkal, hanem eszmékkel jöttek ellenük küzdeni.

A keresztyén világ darabokra volt tépve. Az egyház fejei boszantó civakodást folytattak a legszentebb, a legmagasabb helyen, s a nép Huss és Wíklef szavaiban oly dolgokat hallott kimondani, miket titkon maga is régen érzett.

E fölbomlásnak elejét veendő, Zsigmond mint római király egyházszinatot hirdetett Constancba, meghívta rá mind a három pápát, Hussot és Hieronymot, ez utóbbiakat általa aláírt védlevéllel ellátva.

A Zsigmond elnöklete alatt összeült zsinat, melyben egész Európa legnagyobb, legbölcsebb férfiai, pápák, királyok, hittudósok vettek részt, kényszeríté mind a három pápát leköszönni, a valódi pápát, ki ennek ellentmondott, elfogta és elítélte; azután jött Huss és Hieronymra a sor. Huss nem vonta vissza kimondott szavait s a zsinat által mint eretnek, társával együtt a világi hatóságnak kiadatott. Az mindkettőt máglyára ítélte. Zsigmond minden közbenjárása sem mentheté meg őket a haláltól; az ítélet, dacára az ő védlevelének, végrehajtott a két reformátoron.

Ki valamely elvnek hirdetőit martyrokká teszi, holtak által győzeti le magát, a hirdetők vérhalála örök életet ad a szavaknak. A két martyr hősi lélekkel halt meg, s hamvaikból, miket a szeleknek szórtak, hosszú, véres harc keletkezett, mely legtöbb vérbe került a magyarnak s legkevesebb dicsőséget hozott neki.

Csehországban Huss követői, tanítójuk halálának hírére, elkeseredetten gyűltek össze egy hegyen, melyet azontúl Thabor hegynek neveztek, ott a szent kehelyre, mesterük jelképére véres boszút esküdtek annak birái ellen s körül a környékben elkezdték a zárdákat gyújtogatni, s midőn Venczeslav király a prágai tanácsnak meghagyá, hogy a lázadók meneteit tiltsa be: ezek a tanácsterem ablakain szórták le a senatorokat. Szerencséjükre terebély-fák voltak az ablak alatt, annak az ágaira hullottak.

Venczeslavot e hír hallatára megütötte a guta.

Még a sors is együtt harcolt a huszitákkal. Az ország úr nélkül maradt, — a trónörökös Zsigmond mindig kicsinységgekkel volt elfoglalva olyankor, midőn komoly tettekre volt szükség, s addig észre sem vette az őt fenyegető veszélyt

míg a thaboriták Prágát el nem foglalák. Ziska volt fővezérük, egy csatában edzett hős, ki fél szemét már a harcban veszttette el, a másiktól is megfosztá egy későbbi ütközet, de kinek nevére minden husszita egy táborrá egyesült.

Zsigmond pallossal hívé magát e fanatikuskok ellen védhetni, s a helyett, hogy rögtön hadsereggel indult volna Csehországba, néhány elfogott breslauer polgárt lefejezterve, visszament ismét Budára. A hussziták ezalatt hadsereget gyűjtöttek, s midőn fél-évvel később Zsigmond és a német fejedelmek százötven ezer-nyi hadat vittek ellenük, azokkal Prága alatt hősileg megmérkőztek s kényszeríték őket roppant veszteséggel visszavonulni, s azzal ismét Visegrad ostromához fogtak, mely fellegrárat Boskovics János védett másfél hónapig.

Még egyszer megkísérté Zsigmond az ostromlott várat felszabadítani. E másodszeri csatában maga is közel volt az ottveszéshez. A fanatismus irtózatosan tud küzdeni. Visegrad feladta magát a husszitáknak.

Zsigmond nem türhetve a kudarcot, harmadszor is új hadsereggel jött Ziska ellen, s egy hegyen rátalálva, azt kised csapatjával együtt körülfogta. Mindenki azt hívé, hogy Ziska most menthetetlenül veszve van. Egy éjjel azonban a cseh vezér kaszás-szekereit előállítva, riadót fuvat s a hegyről alárohanva, keresztül törí magát az egész királyi táboron, a cséphadaró és csatacsillag csapásainak semmi sem állhatott ellent. Néhány nap mulva a husszita volt a támadó és Zsigmond Deutschbrod mellett csaknem egész seregét elveszté.

Többé maga nem vezérkedett a hussziták ellen, a keményen elvert morvák és németek nem mutattak kedvet többé Ziskával szembeszállani, hanem a két Rozgonyi vezette a magyar hadsereget Albert herceg védelmére. Ezek legalább visszavívták a magyar név becsületét, Ziska várait elfoglalák s épen vele magával készültek megmérkőzni, midőn a dögvész elragadta őt a csatatérről. A szájhagyomány azt hirdeti, hogy Ziska saját végakarata szerint, holta után a bőrét dobra húzták, hogy még

halva is vezesse a híveit harcra tüzelő hangjával az új-hit ellenségei rontására.

Az ő holta után három-négyfelé szakadtak a hussziták. A thaboriták, horebiták, az árvák és calixtinok egymás között kezdtek harcot s csak akkor egyesültek, ha külellenség támadt rájuk. Elpusztulásukra nem kelle egyéb, mint őket magukra hagyni.

Még azután sokáig meglátogatták pusztító fegyvereikkel a közel német és magyar birtokokat, amott Hausznál ezrenként aratták kaszáik a futó hadsorokat, itt sokszor ráakadtak Rozgonyira; de utóbb is csak csehek győzhették le őket.

A baseli zsinatnak sikerült a calixtinokat, föltételeik elfogadása által a katolikusok részére megnyerni. Ezek két csatában a thaboritákat és horebitákat semmivé tették, a Tabor hegyet ostrommal elvevék s Zsigmondot elfogadták királyuknak.

CILLEY BORBÁLA

Míg Zsigmond országán kívül sokba kerülő babérok után járt, azalatt itthon férji jogai szenvedtek kisebbséget. Második neje, Borbála, a Cilley-család leánya, melynek minden ivadéka átkos emlékezetben maradt a magyar előtt, elfeledve férjét és koronáját, orcátlan bűnökkel fertőzteté be a trónt, miknek híre ország-világra szállt.

Mint rendesen szokott lenni, a férj volt a legutolsó, ki neje kicsapongásait megtudá. A magyar ilyenkor meg szokta ölni feleségét; Zsigmond sokkal tréfásabb büntetést gondolt ki ennél; a hűtlen nőt, kerítő anyjával s büntártsaival az udvarhölgyekkel együtt számúzta egy Várad melletti pagonyba, azon parancscsal, hogy ruháikat mindaddig ne legyen szabad változtatniok, míg ő meg nem bocsát nekik.

Az ekként büntetett nőknek nem volt szabad ágyban hál-

nio, hanem a puszta földön, ruháik, miket soha sem vethettek le magukról, elrongyollottak, beszennyeződtek, mosdaniok nem lévén szabad, arcaikat belepte a szenny, hajfürteik gubancá váltak.

Ily eljárás nők irányában tréfának nagyon ízetlen, büntetésnek nagyon nevetséges. A lelki szennyet azzal büntetni meg, hogy a test is legyen ronda, egy nőre nézve lehet igen nagy vezeklés, de egy királyi férj becsületének igen kevés áldozat.

Háromnegyed év után megbocsátott a minden határozataiban ingatag király Borbálának, s újra kimosdva visszafogadta őt magához.

Nők szenvedélyei gyógyíthatatlanok. Borbála, midőn férje Prágában a cseh trón lépcsőjén és a sír szélén állott, új fondorságot kezdett ellene. Gondoskodott özvegysége napjairól, egy tizennégy éves férjet szemelve ki, ki őt koronáival együtt örökölje. A titok elébb napfényre jött, mint a király sírba szállt volna, s a királyné örök fogságba temettetett nagyravágásával s buja gerjedelmeivel.

Más nép történeteiben oly megszokottak az ily események, a magyar irtózva jegyzé fel azokat. Idegen vér hozománya volt az. Még kegyencei sem voltak magyarok; magyar férfi nem fogadna el ily kegyet.

HUNYADY JÁNOS

A török már úr volt Európában, császárai azon öröklött eszmével léptek országról-országra, hogy a mint egy hold van az égen, akként egy félhold legyen a földön, egy úré legyen az egész világ.

Benn Európa belsejében nagy, világteremtő eszmék forrongtak, a reformatio világító lelke születőfélben volt, tudományok ipar, művészet kezdének gazdagulni eddig nem ismert új eszmék, új találmányok kincseivel.

Hogy e keletkező szellemvilág megerősödhesen, kivirulhasson, a századok dicsőségére egy nép kelle a villágszellemnek, mely elfogadja a barbarismus harcát a haladó műveltség védelmére, egy ország, mely békésen viruló tartományokon túl, — örökké vérző, örökké füstölő csatatere legyen az egész művelt világot fenyegető viharoknak.

E föld, e nemzet volt Magyarország és népei.

Míg a művelt Európa, melynek fejedelmei rettegének, „nehogy a szelid országok meghallják a kegyetlen pogány szavát”, egy Huss, egy Luther, egy Gutenberg szellemét tanulta bámulni, addig Magyarország földén véres babérok teremtek egy Hunyady János, egy Mátyás király, egy Zrínyi Miklós emlékére.

A Nissa és Nikápoly közti ütközetben, mely oly borzasztóan fizette vissza a töröknek az évek előtt kapott kölcsönt, egy addig ismeretlen címerű lovag jelent meg. Paizsára egy fekete holló volt festve, orrában arany gyűrűvel. Így harcolni rég nem láttak senkit, mint a hollós vitézt kis dandárja élén; egy pillanatban itt, másikkban amott, s mindenütt a hol megjelent, futott az ellen, vagy halva maradt. Mintha a hadak istene maga szállt volna alá a magyar zászlók alá küzdeni, lángoló lelkesülés fogta el a magyarokat, a hol ez új bajnok megjelent. A török nagyvezér nyolcvanezer főnyi seregéből alig futott el többed magával, mint mennyivel vadászatokra szokott járni. A hollós hős neve ez idő óta örök ijedelme volt az ozman harcosoknak.

Ez volt Hunyady János.

Honnan támadt? kitől született? nem tudja senki bizonyosan. Regényes hagyományok költői meséket hirteltek rejtett eredetéről. Egykor Zsigmond király vadászaton járva, véletlenül meglátta a szép Morsinay Erzsébetet, a király szerelmes volt és fiatal, a leány hitt szép szavainak, s a kölcsönös szerelemnek zálogául királyi pecsétgyűrűjét hagyta Zsigmond a leánynál.

Évek múlva Erzsébet elindult Budára, fölkeresni a királyi szeretőt, karján egy szép gyermeket hordozva, kinek arcában már akkor is férfi vonások látszottak.

A gyermek egy gyűrűvel játszott, egyszer elejté a fűbe, egy holló meglátta, oda szállt, fölkapta a gyűrűt és elrepült vele. Egy vadász célba vette a hollót, nyilával keresztül lőtte, s midőn az anya sikongva futott kisedével a visszaszerzett gyűrűért, annak adóját ismerte meg a vadászban, ki azóta atyai gond-
dal nevelteté a gyermekeket.

A csinos mese szerkezete elég bizonyíték arra, hogy ez csak egy tündéres költemény, a minőkkel a lovagkori troubadourok cicomázták fel a valót, s melyet a későbbi kor szeretett elhinni a midőn senki sem tartatott elég nagynak és dicsőnek, hacsak törzsök fáját valami uralkodó föig föl nem tudta vinni.

De ez a históriának mindegy. Mi volt Magyarország legnagyobb hősének neve addig, míg a Hunyady nevet ki nem vívta magának? a történet nem kérdezi. Legnagyobb magyar volt. És ha kell válasz azon állításra: hogy Hunyady román vérből eredt, a válasz ez lehet: „csodásérzületnek kell annak lenni, mely mindenkit, a ki Magyarországot honának nevezi, kényszerít elfeledni nemzeti eredetét és magát magyarnak vallani”. Egyébiránt a szerbek is magukénak vallják Hunyady Jánost, a kiknek népballadáiban „Szibinyáni Jankó” név alatt követi el csodás hőstetteit.

Az első nagy-nikápolyi csata óta egyedül maradt a magyar a csatatéren a törökkel. A frank lovaghősök elhulltával elment Európa népeinek a kedve oly ellenséget fölkeresni, ki legjobb vitézeit leölte.

A magyar és török hadak közt fekvő népek örök villongásai, a kisszerű trónharcok, miket az oláh, bosnyák és szerb fejedelmek, trónkövetelők és bitorlók: Tvartko, Ostoya, Brankovics, Wlad, Drakul, Hervoya, Radivoy stb. folytattak majd egymás, majd saját nemzetük ellen, szüntelen harcban tartották a két vetélytárs nemzetet: törököt és magyart.

A három déli tartomány Magyarhon védhatósága alatt állott, s ha valamelyik trónkövetelőt a nép, vagy hatalmasabb vetélytárs elűzte, az átment az ozmanhoz s annak ajánlotta fel birodalmát.

Mind a három szerencsétlen birodalomnak két királya volt egyszerre, az egyik a magyar, a másik az ozman seregeket vitte be saját országába, s a melyik király kiverte a másikat, az szolga volt és uralkodott.

A magyarnak érdekében állott szomszédjait megvédeni s ha azok is úgy értették volna saját érdekeiket, kevesebb alkalmat kellett volna szolgáltatniok e védelemre. De a trónkövetelők és pártharcosok soha sem szokták azt kérdeni, hogy mi lesz a hazából?

A Duna túlsópartján évről évre folyt a vér. Egy-egy hősi név tünekezett már fel, kiről a nép dicsőítő dalokat énekelt, mint szoktak harcos időszakok elején pillanatokig ünnepezték alakok felmerülni, rövid idő múlva nagyobb, óriásibb jellemeknek helyt adandók.

Beszélt a nép Péterf Miklós tetteiről, mint verte szét Boszniában a rettentő lkács ozmanjait, mint szúrta le magát a vezért a csatában; s aztán újra és mindenütt ott járva, a hol veszély van, a Piva folyam mellett mint rohant éjjel a Radivoj által behozott tatárokra. Az éj sötéte alatt intézett csatában „Isten Szent Mihály!” volt a harckialtás, melyről a magyarok egymásra ismertek; a szétzavart török had el akarta tőlük tanulni a mentő jelszót, de nem tudott egyebet kiáltani mint a végszót: „Mihál” s annál inkább elárulta magát.

Beszélt a nép Marót bán s a két Rozgonyi hősi tetteiről. Losonczy István vajda dicső haláláról, Rozgonyi nejéről, a férfi lelkű Ceciliáról, ki Galambóc vára ostrománál a Duna vizén való ütközetben a török hajóhadak közé rontott s azokat szétverte, elsüllyeszté, vagy felgyújtotta; a lengyel Cserny Stanisáról, ki török hitszegés miatt a fegyverszünet alatt megtámadott királyt élte feláldozásával mentette meg Galambóc alatt; *(Ezt az eseményt írtam le Rozgonyi Cecilia című elbeszélésemben)* — midőn a nissai csatában megjelent Hunyady s azontúl nem látszott senki a fénytől, mit az ő neve elárasztott.

Az új szerb despota, Brankovics György, ugyanez időben

magyarhoni uradalmakért eladta Belgrád várát Zsigmond királynak, s az idő óta egy hatalmas bástyája volt a magyaroknak, s egy még hatalmasabb hadvezére, s e kettő neve oly szent egységgé van összenőve a magyarság és kereszténység hagyományaiban: „Belgrád és Hunyady”.

A nissai csata után Hunyad birtokosává s Belgrád parancsnokává nevezte őt ki a király, s az ifjú hősnek alkalma lőn nem sokára folytatni a dicsőséges harcot, melynek diadalmas végét csak napokkal kelle túlélnie.

Muráth szultán az áruló Vlad Drakultól vezetve, a szörényi bánásra tört s az ott megtelepített német vitézi rendet az utolsó emberig kiirtá s innen Szendrő várára rohant, elgázolva mindent, a ki ellenállt, szerbet és bosnyákot. De Szendrő alatt sorsának emberére talált. Hunyady állt előtte s az elfogadott ütközetben a megvert császár négy vezérét veszté, s a visszafutó török nép egy nevet tanult kimondani, mely elvevé harcvágyát.

Zsigmond király holtával annak veje, osztrák Albert lett a magyarok választott királya, kinek az a szerencsétlensége volt, hogy ellenségeitől nem tudott félni; a trónra vágyó Cilley Borbála s annak unokaöccse Ulrik szabadságot, befolyást nyertek alatta — árthatni mindenkinek, a ki utjokban áll. Vannak ily átokverte jellemek, a kiknek életében csak egy szakadatlan láncolatát lehet feltalálni a bűn minden nemeinek, egyetlen enyhítő emléke nélkül a jobb érzelmek sugallatának. Ez a Borbála, mint nő hűtlen volt, mint asszony buja, mint királyné nagyra-vágyó. — Testvére, Fridrik, nejét Frangepán Erzsébetet, ágyasa kedvéért meggyilkolá;* királya, jóltevője, sógora ellen összeküdt; fia Henrik még ifju volt, midőn Albert király által

* A szerencsétlen hölgy nyolc évig nem szólt kicsapongó férjéhez, midőn a család barátai ismét összehozták s kibékíték őt vele. „Miért teszik ezt, szólt szomorúan az asszony, én tudom: hogy holnap halva találnak oldala mellett.” És másnap csakugyan halva lelték a nőt. Fridrik a tett után kedveséhez, Desznicz Veronkához sietett. A király megtudta az eseményt, s oly különös módon bosszulta meg, hogy a gyilkos helyett annak kedvesét fojtatá a vízbe.

ceh helytartóvá kinevezve, pályafutását azon kezdé, hogy a koronát királya fejéről magáéra akarta tenni. Albert el volt foglalva csehekkel és lengyelekkel, hozzá még a lábát is kitornte csehországi residenciája korhadt lépcsőzetén, e miatt sokáig feküdt; ezalatt pihent a közérzület, az emberek magánharcaik után láttak, családok, szomszédházak folytattak egymással háborút s hagyták a szomszéd országok lángjait csapkodni Magyarországra.

Muráth ezalatt százharmincezer emberrel jött Szendrőt ostromolni; a csatára felhítt magyarok Titel alatt alig gyűltek többre 24 ezernél s a harcot el nem fogadhatva a túlnyomó erő ellen, ismét szétoszoltak. Muráth bevette Szendrőt s Albert hirtelen meghalt. Cilley Borbála mérgezteté meg.

A magyar trónon Albert jó reményben hagyott özvegye maradt.

Egy ókori próféta ezzel átkozá meg népet: „asszonyok és gyerekek uralkodjanak feletted”. A magyar államféfiak érzék e mondat súlyát s a következő események igazolták. — Magyarország nagyravágyó olygarchái, a Garák, Újlakyak, Cilleyek, kik előtt mindig első volt az önérdek, utolsó a közjó, reményteljes fellegvárakat építenek az uralkodás azon napjaira, midőn egy fiatal hajlékony kedélyű királyné s a még születendő gyermekkirály mellett a hízlegők és kegyencek hatalma nőne meg az ország felett: midőn Hunyady föllépte minden terveiket megsemmisíté.

Az özvegy királynénak férjet kell választania, mert a veszély künn és benn megnőtt. Muráth szultán fegyverszövetségre hívta fel Ulászlót, a lengyel királyt. Ennek létrejöttét megelőzendő az, ha Erzsébet királyné őt választja férjeül. Ekkor Magyarország egy hatalmas ellenség helyett egy hatalmas szövetségest fog nyerni.

Az indítványt minden becsületes hazafi pártolá, maga a királyné is beleegyezett s az ország követei elmentek Lengyelországba, Ulászlót a magyar trónra meghivandók.

A királyné ezalatt fiut szült, a primás ma megkeresztelte Lászlónak, holnap megkoronázta királynak s a mindig fondor-
kodó Cillej-Gara-párt rábeszélte a királynét, hogy fusson el
fiával és koronájával az országból Ulászló elől.

A gyöngye, erőtlen lelkű nő hagyott mindent tenni magával s
egymaga több vést hozott ez által az országra, mint minden
külellenség.

A behozott Ulászló egy pártokra szakadt országot talált.
A rendek megkoronázták a Szent István koporsójából kivett
diadémmal, míg az apostoli koronát az elfutott királyné Henrik
császárnak adta zálogba. Előbb csak a koronát, azután egy
határszéli megyét, utóbb fiát a trónörököszt. A zálogösszegekért
zsoldosokat gyűjtött Ulászló ellen, mikor ez nem volt elég,
akkor behívta a cseh rabló kalandorok hadait, Giskrát, Thala-
fuzt, Axamitot, átadta nekik a bányavárosokat, gömöri, abauji
várait s szabad rablást engedett nekik a magyar felföldön.

Midőn legnagyobb volt künn a veszély, benn az országban
istenátkozta harc keletkezett magyarok, lengyelek, csehek kö-
zött; pártosok, zsoldosok, rablók s minden egyéb undok nemei
a harcolóknak voltak egy felfordult gomolyba keverve, mely
csak ott tisztult fel, a hol Hunyady megjelent, s ha ő odább
ment, összecsapott ismét.

Erzsébet ekkor látta elszörnyedve, mit cselekvék? A női szív
jobb érzelmei győztek, vissza akart jönni a hazába, hogy a vi-
hart elcsendesítse; de annak nem volt ura többé. A cseh rab-
lók jól befészkeltek magukat sziklaváraikban, s Fridrik császár
nem adta vissza sem a koronát, sem a trónörököszt.

Hunyady elhagyta a dicstelen csatatéert, hol pártütés, ármány
és zsványok ellen kellett csatáznia; lenn Erdély bércei közt meg-
jelentek az ozman hadak, új seregek, új vezérek: azok voltak
az ő emberei, hozzá hasonló, hozzá méltó hősök.

Ez ideig Belgrád vára tartá fenn a török erejét. Hét hónapig
védte azt Thallóczy Mátyás Muráth összes seregei ellen! a mi
rést nappal törtek az ágyúk, azt éjjel újra megépítteté s a vár

ellen fúrt aknákat emberekkel együtt fölvettetve, kényszeríté a szultánt 17 ezer embernyi veszteség után abba hagyni az ostromot.

Hunyady egy utolsó lesújtó csapást adva a Garapárt fejére a battai ütközetben, sietett Belgrádra a vén Thallóczyt föl-váltani, s a szultán öcscsét, Izsákot, Szendrő kapujáig kergetve, hirtelen Erdélynek fordult, ahol Mezet bég ütött be, a bányák és városok kincseit rabolva.

Hunyady nem szokta bevárni a támadást, mindig ő volt az első: mielőtt az erdélyi urak bandériumai felgyülekeztek volna, Lépes György püspökkel megtámadta a Maros-Szent-Imrénél tanyázó törököt. Mezet bég lesbe csalta őt s Hunyady az ütkö-zet hevében háromszoros haderőtől látta magát körülvéve. Hirtelen tömött sorokba szorítva seregét, ovatosan vonult visszafelé, egy elhatározó pillanatban keresztül vágta a kör-nyező ellenséget s az Ompoly vizén átmenekült. Csupán a püspök esett áldozatul; midőn tér kezdé nyilni, kiugratott a zárt sorból s a mint meneküle, leesett lováról, ott elnyomták s fejét rögtön levágták. Hunyady felhuzódott Gyula-Fehérvárra.

Az erdélyi nemesség e közben sietve gyülekezett Fehérvár alá, s míg az ozman turbánosok dőzsölve zajongtak Borbánd és Tótfalu néptelenül maradt vidékén, a távol hegyek fenye-vei között a gyülekező magyar hadak fenyegető zúgása hallat-szott.

Mezet bég meghallva az ellene jövők távol kürtzavát, összegyűjté legjobb harcosait s a következő csatára egyetlen parancsot adott nekik: mindenütt Hunyadyt keresni föl, s megölni vagy elfogni. Nehogy eltéveszszék, leirta előttük a vezér alakját, a fehér paripát, melyen lovagolni szokott, az ezüstveretes sisakot, hosszú kócsagtollal, zsinoros mentéjét, s paizsán a hollós címert, s a miről legjobban ráismerhetnek, halált nem ismerő harci merészségét. A janicsárok egész nap bőjtöltek s esküt tőnek Allah nevére, hogy a hollós címerű bajnoknak meg kell halnia.

Egy reggelen alájött Hunyady rendbeszedett hadaival ugyanazon helyre, hol néhány nap előtt csatát veszíte. Az elesett püspök feje egy dombra volt kopjahegyre szúrtnan kitűzve bosszúálló jelül a közeledőknek.

Csata előtt az előcsapat vezére, Kemény Simon, kémei által jól értesülve Mezet bég tervéről, elcserélte Hunyadyval paripáját, fegyverzetét; nem szólt senkinek a történelemről, jókedvvel elbucszott szép nejétől; büszke volt a veszélyre, mely reá várt s karjára öltve a halálos jelt adó paizst, megtámadta az előcsapattal Mezet béget. Az egész seregben ő hasonlított legjobban Hunyadyhoz, arcra, termetre, s halált nem rettegő harci merészségre.

A janicsárok fanatikus ordítással veték magukat a hollós vitézre, de a székelyek dühös rohama szétszórta soraikat s a török had balszárnya kétfelé szakítva az őrhelyre, vagy az Ompoly völgyébe menekült. Ekkor az egész török had Kemény dandárai ellen fordult. A hollós vitéz körülfogott már, a török csatarend megbomlott, mindenki e kis csapat körül tolongott, a hírneves vitézt megölhetni, kinek elestétől fuggott a nap diadala és Erdély birtoka.

Kemény csapata szoros csatarendben harcolt, legelől maga a hollós vitéz. A legbátrabb, a legvitézebb ozmanok holttesteik feküdtek körül. A harc folyt elkeseredetten. Végre lankadni kezdte a hős vett sebei miatt, paripája összerogyott alatta, a kard kihullott kezéből, a győzelmet ordító had ársjai összecsaptak holtteteme fölött: „Hunyady meghalt!” ordítá diadalittasan az ozman. E percben új trombitaharsogás hallatszék az Ompoly vize felől s derék seregével megjelent — Hunyady. Keményt megmenteni későn jött, de megbosszulni jókor. A vitéz erdélyi halála a töröknek egész csatarendébe került, a csoportok el voltak szórva, midőn a megöltnek vélt Hunyady mint a villám csapott le közéjük, a honnan nem is várták; a győzelem ijedt futásra vált s a véres csata után húsz-ezer ozman feküdt halva a csatatéren, köztük Mezet bég maga,

daliás fiával együtt, engesztelő áldozatul a hős Kemény Simonért s az elhult székelyekért. (*E hősi harcot énekelte meg Kisfaludy K. „Kemény Simon” című drámájában.*)

Az elesettek arany boglárainak összege egyedül elég volt egy azon helyen emelt templom építésére.

Mezet bég halála sokkal érzékenyebb csapás volt Muráthnak, mint hogy azt Hunyadynak elengedhette volna, s nyolcvanczer embert bízott Abedin sahra, hogy azzal Oláhországot pusztítsa el s Erdélyt és Hunyadyt győzze le.

Abedin széteresztve kóbor tatárait Oláhországban, maga a vaskapui szoroson betört Erdélybe s ott oláhországi csapatait bevárni, megállott a Magura hegyekkel átellenben.

Mielőtt várt csapatai a volcani szoroson Erdélybe törhettek volna, a pihenő hadvezér előtt váratlanul megjelenik Hunyady csatára kész seregeivel s vele szemben a hegy oldalán állást foglal.

Abedin meg volt lepette. Azt hívé, hogy futni fognak jötte elől nem hogy szembe jőjjenek rá.

Mindkét sereg csatarendben állott. A vezérek mindkét félről érzeni látszottak ellenfeleik erejét.

Abedin félhold alakban terjeszté ki seregeit, középen a janicsárok kettős hadoszlopban, két oldalt a lovasság, a tartalék-seregek egy dombra felállítva.

Átellenben Hunyady: a két szárnyon a székely lovasokkal, középen páncélos lovagjaival, a lovasok mögött mindenütt nehéz fegyverzetű gyalog páncélosok és balistariusok sorai felállítva.

Azon időkben az ágyúk még igen esetlen gépek voltak, hosszú, nehéz mozgathatlan csöveikkel csak egy irányban lehetett löni; ezeket Hunyady a sereg háta mögött egy telepben állíttatá fel. Nevezetesebb harceszköz volt akkor a csataszekér. Hosszú vasas társzekerek párjával egymáshoz láncolva, s meg-
rakva hosszú dárdás és fokosos csatárokkal. Egy ily csapat társzekeret oldalt rendezett el Hunyady balszárnya védelmére.

A csata megkezdett, hangzék a „Jézus” és „Allah” harc-kiáltás. Hunyady vasemberei ékalakú háromszögben törnek az ozman sereg középpontjának s ellenállhatatlan erővel törnek keresztül annak mindkét hadoszlopát. De a szárnyakon győzelmesebben küzd a túlnyomó török lovasság, jobbak lovaik, fegyverzetük, számuk nagyobb, a székely lovasok kénytelenek előlük megfutni, de a futók háta mögül előállnak a nehéz gyalogság rendezett sorai, s spáhik rohama mint a sziklára csapó hullám megtörik az eleven ércfalon; ezalatt a janicsárok a rajtuk rohanó páncélosok lovainak inait handzsáiraikkal elvagdálva, visszanyomják őket, a lovasság mindkét részről helyt ad a kardra kelő gyalogságnak, férfi férfi ellen küzd már, előbb a hosszú dárda peng, azt elvetik az emberek, közelebb mérkőznek s hangzik a buzogány csapása a boltozatos paizsokon, a magyar csákány ismeretlen alakja és küzdésmódja zavarja a csalmásokat, Abedin ingadozni látja harcosait s a tartalékban hagyott veteránokkal siet a csataterre, kiragadni a győzelmet Hunyady kezéből.

A dombon elrejtett harcszekerek e pillanatban megindulnak. Láncaik idegen csörtetése, a köveken gördülő kerék mennydörgő hangjai megdöbbentik a harcoló törököt, az összeláncolt szercek veszedelmes rohammal futnak alá a hegytetőről, nincs erő, mely képes legyen őket feltartani, a hegyes rúd szétbontja a hadsorokat s a szekérben állók csákányai agyonverik, kiket a kerék el nem gázolt.

Abedin kétségbeesve veté magát lovára. Seregét nem volt mód többé megmenteni. A futókat az üldöző lovasok verték le, az előre haladtak a felállított ágyúk torkaiba mentek, a ki megállt küzdeni, a páncélosok s a harcszekerek csapásai alatt hullt el. Abedin egy janicsár csapatral futott vissza a Vaskapun.

Néhány nappal megveretése után előjöttek a volcani szoroson át az Oláhországba küldött csapatok, miknek sah Abedin-nel kellett volna egyesülniök, mitsem tudva annak semmivé tételéről. Rablott marhákat, kincseket, tömérdek foglyot

hoztak magukkal; a székelyek vártak rájuk, egy-szoroson rajtuk ütöttek. Hirmondó sem maradt közülük.

E nagyszerű győzelmek magukra vonták Európa figyelmét. Észrevették a keresztyénség fejedelmei, hogy a magyar leendő azon fölkelet nép, ki a hit és műveltség védelmére győzedelmesen álljon ki az ozman ellen Midőn egy ember, egy kis hadsereg oly diadalokat tudott kivívni, mit tehetett volna az egész nemzet, ha pártokra nincsen szakadva s tűzhelyét belelenség-től nem kénytelen oltalmazni!

A pápa követeket küldött, Ulászlót ellenségeivel kibékítendő, hogy aztán egész erejével Muráth ellen fordulhasson.

Erzsébet és Ulászló könnyen kiegyeztek. Ulászló visszaajánlá a királynénak a trónt, Erzsébet örök birtokul engedé Lengyelországnak a Szepességét. De kifeledek számadásaikból a nemzetet, melynek nevében Hunyady ellentmondott a szerződésnek. Az egész országról lemondhatott bármelyik követelő, de azt föl nem oszthatta s belőle nem ajándékozhatott.

Erzsébet nemsokára meghalt s az általa előidézett ellenségek Giskra és Fridrik azontúl saját kezükre folytatták a jogcímtelen harcot a magyar ellen.

Az ozman ezalatt új erővel jelent meg a csatatéren. Ulászló két évi fegyverszünetet kötött Giskrával és a császárral, s személyesen vezette hadát Muráth ellen. Segédcsapatai Kevi alatt találkoztak Hunyadyval, ott átkeltek a Dunán s Szendrő felé vonultak.

Izsák bég, a szendrői basa, rögtön elébük jött oldalvást, más felől maga a szultán közeledett szemben kiterjedt hadoszlopai-val, mik egy rendezett hálózatként látszottak a magyar sereget összeszorítani.

Hunyady értett az ily hálózatok szétrombolásához; a királyt a derék sereggel a Morva partján hagyva, maga tizenkétezer lovassal s Ujlaky banderiumával Izsák bégnek fordult, egyenkint szándékozáván megküzdeni a még akkor egymástól mérföldnyi távolságokra széthelyezett török hadtestekkel. Izsák bég meg-

veretett, kétezer halottat s két annyi foglyot veszítve, visszafutott Szendrővárba s Hunyadynak tér nyílt a többiekre üthetni. Rögtön Nisa ellen fordul, azt ostrommal elfoglalja s mikor már a városban van, jön ellene egy oldalról Eze bég, másfelől Turachan a thessaliai basa, a várost megmenteni. Hunyady mindkettővel külön kezd csatába s egyenkint mindeniket szétveri, a futókat Sofiáig hajtja s azt beveszi ostrommal.

E hírre Muráth hirtelen elsáncolja magát a Haemus hegyei mögé s derék seregeit Charim bégre bízva, azt Ulászló ellen küldi.

Hunyady észreveszi a cselt s ott hagyva a szultánt torlaszai mögött, Charim bég elé kerül, azt is oldalt támadja meg. Az ozman had egész ereje soha sem jöhet egyszerre az ütközetbe, a magyarok foltonkint verik szét őket. A túlszárnyon levő Turachan csak akkor jut a csatátérre, mikor már Charim hanyatt-homlok rohan vissza. Az egész török had elrendezése teljesen zavarba volt hozva. Muráth dühében megfojtatá vesztes vezéreit. Tulajdon sógorát Karám béget egy magyar közkatona fogta el.

A török had már közel egy harmadát elveszté, midőn Hunyady újra egyesült a királylyal Balran vár alatt, készen az eldöntő ütközetet elfogadni.

A szultán helyett Hasszán bég vezette ellene az összes ozman erőt. A jaloveci rónán találkoznak. Késő este volt már, a két sereg az esthajnal világában kezdte meg a véres csatát, holdvilágánál folytatá azt, mindenki részt vett a harcban, maga a király is sebet kapott karján; az elkeseredett ozman, midőn harcosai össze voltak törve, nem futott el, hanem küzdve veszett oda; a szétvert had szomorú maradványai csak akkor hagyták el a csatátér, mikor a hold leszálltával az éjsötéte elváltasztá a harcolókat.

Maga a fővezér Hasszán is fogságba esett.

A magyar had diadalmasan tért vissza Budára, az ünnepeyes menetben a kereszt szent jegye után ötven félholdas zászló s tizenhárom fogoly basa kísérte a győztes királyt a szent szűz templomáig, melynek belsejét azontúl a diadalmas csaták képei ékesíték.

SKANDER BÉG

A vert török had szétfutott, erre arra, ki merre látott, az éjsötétében két lovagcsapat menekült Albánia bérces vidéke felé. Egyik az elfogott Karám bég Reis effendijének tatár csapatja, másik az ifjú Skander bég dandárja, ki a szultán minden csatáiban annak legelső hőse volt, győzelmeinek felét az ő kezei aratták.

A futás a hegyek közé vitte őket, szürkületkor egy magányos völgybe értek, ott megállítá Skander bég albán bajnokait, s kardját kivonva, a Reis effendi elé lovagolt.

— Az én nevem nem Skander bég, szólott fenyegető arccal, — én Castriota György vagyok, fia azon Castriotának, ki Albánia fejedelme volt, s kinek országát elvevették, négy fiát rabságba hurcoltátok, három ott veszett nyomorúan, a negyedik én vagyok, a ki bosszút állok értük, s visszaszerzem országomat. Le az álarccal, albánok!

Az albánok dörgő ordítással rohantak a törökökre. Egyet sem hagytak közülök elfutni, csupán a Reis effendit tartogatták meg addig, míg egy levelet írt Karám bég nevében, s annak pecsétjével megerősítve az albániai török kormányzóhoz, melyben annak megparancsolá: hogy a várakat adja át Skander bégnek; akkor azt is felakaszták egy útban levő cserfára. A török parancsnok a fermán láttára átadta Kroya várát Castriotának, s a szabadság jelszavára talpra állt a kis, de hőselkű nép. A következett tavasszal Ali bég negyvenezer emberrel jött ellenük, az albánok elfogadták a harcot s a török sereg elpusztult fegyvereik alatt.

Skander bég neve rettenetes kezde lenni a törökök előtt.

Muráth ellenségei mindenütt megnöttek. Mint rendszeren szokott lenni erőszakon alapult birodalmaknál, a legelső csatavesztés minden oldalról föltámasztja az elégyületleneket, Hunyady győzelmei elővették a leigázott népekkel az elátsott kardot; míg Albániában Skander bég űzte el a hódító

seregeket, azalatt Ázsiában Karamánogli ütötte fel a lázadás zászlóját, ki rövid idő alatt oly erőre kapott, hogy Muráth egész hatalmával volt kénytelen a Bosporuson keresztül ellene sietni.

Ez volt a legkedvezőbb idő a török uralmának Európában véget vetni. A pápa, a fejedelmek fölszólíták a magyar nemzetet újra táborba szállani a közellenség ellen; Velence, Genua hajóhadat ígért, mely a Bosporusban megakadályozandja Muráth visszajövetelét. A görög császár ígérte hátulról a törököt megtámadni, Castriota Macedonia felől, míg a magyarok szembeszállandnak vele, s a budai nagy országgyűlésen a pápai nuntius Caesarini Julián lángoló szavaira elhatározatott az európa-pártolta háború, melyben a magyarnak jutott a vezérszerep.

V Á R N A

Muráth minden oldalról ellenség által látta magát környezve. Csak egy gondolat szabadíthatá meg, — kibékülés a leghatalmasabbal.

Alig hangzott el a budai hongyülés hadüzenete, midőn a szultán teljhatalmú követci Brankovics György kíséretében megjelentek Hunyadynál, békét ajánlva a legkedvezőbb föltételek alatt.

Brankovics már meg volt nyerve, neki visszaadták országát s most ő volt, kinek a magyarral való kibékülés leginkább érdekében állott.

Hunyady a királyhoz utasítá a követeket s Ulászló Szegedre hirdetett országgyűlést, hova a nemesek banderiumaikkal egészen csatára készülve jelentek már meg, a követeket elfogadandók.

A békeajánlat hizelgő volt a magyarokra nézve: Szendrő, Galambóc, Szerebarnik s még három vár átadása, miket annyi embervesztéssel nem birtak egykor elfoglalni, a novobrodói

gazdag ezüstbányák, s a foglyokért ajánlott váltságdíj, magáért Hasszan és Karam bégekért 70 ezer arany s elismerése Magyarország fenhatóságának Oláhország felett: oly kedvező színben állíták elő a békekötést, miszerint lehetetlen volt azt alá nem írni.

Caesarini hallgatott, de annál inkább beszélt Brankovics, elmondta a török elleni szövetségesek megbízhatatlanságát: a Velencések kalmárszelleme s a görög nép tunyasága kevés súlyt adandott a magyar fegyvereknek az ozman hadak kifogyhatlan ereje ellenében, s végre maga a győzhetlen hadvezér, Hunyady, is ajánlotta a békét, s Fridrik császár mozgalmai szinte kikerülhetlenné tevék azt.

A király aláírta azt, a követek a Koránra, a király az Evangéliumra esküvének s a békekötés után rögtön kivonultak a törökök az általadott várakból.

Alig mentek el a szultán követei Szegedről, érkezett Alberti cardinal, tudtul adva a magyaroknak, hogy ő már közelít hajóhadával a Bosporushoz, Muráth visszajövetelét meggátlandó, s egyszersmind Európa minden népei útban vannak a szent hadra a magyarral egyesülendők.

A harcias nemzet arcát szégyenpir futá el a tudósításra, hogy épen ő neki kellett visszavonulnia a csataterőről, midőn a többi mind ott van s neki kellene elsőnek lenni a többi közt.

Julián észrevette az arcokon látszó bánatot, mely a hősi lelkek szégyenéből eredt s fölállt bebizonyítani, hogy a magyar nemzetnek a törökkel kötött békéje érvénytelen. A hitetlennek adott szó nem kötelez, a pogány kezébe tett esküt nem hallgatja meg Isten. Az egyház felbontja és kárhoztatja e békekötést, egész Európa gúnyt kacag rá s azok, kik általa elárultattak, megátkozandják. A magyar nép becsülete, az eddig szerzett harci hír semmivé lesz.

Nem kellett többet mondania. A magyarnak két szégyen között kellett választania. Utálatos gyalázat e nép előtt szószegőnek neveztetni, de gyáváának tartatni elviselhetetlen.

Juliánnak nem volt szükség őket esküjüktől fölmenteni, a pulyaság vádjá elöl belementek volna a nyílt pokolba is.

Érzé mindenki sorsát, érzé: hogy e hitszegés boszút kér az égből, de jobb volt mégis elveszni a csatamezőn, mint élni kigúnyolva. Az arculütés jobban fáj a kardcsapásnál.

A harc elhatározottat; nem oly lelkesülten, mint egyébkor, de szilárdul, megmásolhatlanul.

A felállított hadseregek alatt ez órában megrendült az álló föld, a földindulás csodájában mindenki érzé az ellentmondó Isten tartóztató jobbját; de a becsület kívánta! s az több mint az élet, több mint a mennyország. A sereg útnak indult.

Alig volt több húszezer embernél. A király nem akart újakat gyűjteni, érezve közelgő sorsát, egyébiránt számított az albániai, görög és olasz segéd-seregekre.

Midőn a Dunán át akart kelni a sereg, a víz kiáradt előtte, elfogva messze az utat. Az árvíz csodájában látta mindenki a tartóztató Isten jobbját, de a becsület kívánta, s a sereg átkelt az árvízen.

Harmincégyp nap telt bele, míg a magyar had a természet által elébe rakott akadályokon keresztül Nikápolyig jutott. Ez alatt ideje volt Muráthnak Karaman Oglit legyőzni s hirtelen visszafordulni Európára.

Midőn a nikápolyi háromszorosan nevezetes vérmezőn felállítá a király seregeit, tízezer lovassal hozzá csatlakozott Drakul vajda.

A suloni erdőn átjöttében egy vén bolgár jósnő megállította a vajdát s megjövendölé neki: hogy a király el fog esni a csatában. Az oláh vajda babonás ember volt s nem hallgathatá el a király előtt a jóslatot, figyelmezteté Muráth haderejére, ki vadászatra is több kíséret szokott vinni, mint az egész magyar sereg; de már vissza nem lehetett fordulni. Inkább a bizonyos halál.

Drakul erre két legjobb harcosának megparancsolá: hogy a király oldala mellől soha el ne távozzanak s a legjobb két

paripát tartsák készen számára, s ragadják ki, ha veszély lesz. Ezzel maga haza ment.

Egyik rossz hír jött a másik után, Brankovics György megtagadta a részvétet e hadjáratban. Castriota György megindult hadseregével a magyarral csatlakozandó s az utakat mindenütt elzárva találta a szerb határszélen és nem egyesülhetett a királylyal. Maga a görög császár, kinek egyedül állott érdekében a harc, a helyett hogy seregeivel, mint tervezve volt, Gallipolishoz sietett volna, valami hugának a lakodalmát ünnepelte Szerbiában.

Egyedül a Bosporust elzáró hajóhadban lehetete még bízni.

A sereg előre indult, átkeltek a Haemus előhegyein, a közbeeső Sumen és Petrec sziklavárakat ostrommal elfoglalák, ötezer ozman vesztette itt életét. Az ostrom diadala után jött a hír: hogy Gallipolishoz a genuai hajóhad Muráth hadseregét jó pénzért átszállította a Bosporuson...

A magyar had elhagyatva, elárulva egyedül maradt a törökkel az idegen ország közepett.

A görög császár visszafutott Byzancba, az európai segédhadaknak híruk sem érkezett, a húszezer magyar, tizezer oláh és ötezer lengyel volt egyedül a csatatéren.

Most elég ok lett volna a visszafordulásra. De a király fiatal volt és merész. Még csak helyébe sem akarta várni az ellenséget, maga sietett eléje.

A Várna és Kavárna közötti síkon tábort ütött a magyar had, egyik oldalról az elfoglalt Galac vártól, a másik felől a Devini mocsártól védetve. Itten várta be Muráthot.

Egy éjszaka a hegyen szerte elszórva látszó őrtüzekből észrevette a magyarság, hogy az ellenség közel van.

Az addig áztatott szivek megdöbbenek e látványra, a közel csata mindenkinek eszébe juttatá, hogy ez igazságtalan had s a magyar seregek győzelmi talizmája, a lelkesülés elvesztett.

Caesarini azt tanácslá: hogy sáncolják el magukat s várják

be az érkezendő segédcapatokat. Sokan beleegyeztek. Félni kezdett a sereg.

Ekkor előállt a vezér, kezébe ragadta a kormányzatot s kimondá, hogy most már csatázni kell, még pedig támadva csatázni. Mindig így szokta a magyar s megtanult egyedül három ellen harcolni.

A mint Hunyady előlépett, újra visszatért a bizalom a szívekbe. Még az ő neve volt az, mely bátor gondolatot kölcsönze a harcolóknak s elhitévelök, hogy ha győzelmet nem is, de a dicsőséget megmenti számukra.

November tizedike volt, szép csillagsugáros őszi éjszaka, midőn Hunyady csatarendbe állítá seregeit. A mocsár és Várna közé helyezé a királyt, hol minden oldalról védve leendett, a fő zászlós urakkal, lelkére kötve, hogy helyét el ne hagyja, míg ő fel nem szólítja rá. A balszárnyat szent László lobogójával a váradi püspökre bízta, a lengyel vezérekkel, Tarnov és Bobricscsal a jobb szárnyra állítá az egri püspököt. A magyar főpapok akkor karddal is tudták védni a hazát. A derék seregnél volt Caesarini s a két Thallóczy bán és Báthory István az ország zászlójával, Drakul fia vezette az előcsapatot, maga Hunyady mindenütt jelen volt.

Midőn a király fejére fel akarták tenni az ezüst sisakot, a fegyvernök kiejté azt kezéből. „Rossz előjel!” suttagák a körülállók. És midőn az egész sereg csatarendben állott, a napfeljötté előtti órában irtózatos orkán zúdult alá a hegyekről a magyar táborral szembe, mely a zászlók lobogóit végtül végig szétszaggatta s nyeleiket kicsavarta a vivők kezeiből.

„Az Isten keze”, gondolák magukban a harcosok s nyugtalanul várták, hogy egyszer, akárhogy túl legyenek rajta.

De feljött a Pontusz mögül a rózsákba öltözött nap, ragyogó képe aranynyal festé a tenger hullámos tükrét.

Azon pillanat hatása leirhatatlan, midőn egy éjjel csatarendben állított hadsereg a fölkelő napnál egyszerre kitünik önmaga előtt. Az emberek végig néznek társaik sorain, e

látomány új bizalmat önt a szivekbe, mindenki egymagában őrzi az összes hadsereg erejét, s ismeretlen örömmel várja, óhajtja a pillanatot, melyben a csatakürt riadóra szólal, az ütközet minden rémsége elvész előtte, s úgy tekinti azt, mint egy nagyszerű mulatságot.

A nap felkölte előtt már hangzott a hegyekről a török imámok és dervishek reggeli éneke s az első napsugárra előtűntek az ozman had csoportjai a hegyről alázsibongva.

Elől az ázsiai lovasság, keleties pompában, festői öltözetük, turbánjaik, kardmarkolatuk messziről ragyogott a drágakövektől, arab méneik szerszáma arannyal rakott szattyánból, virágokkal kihímezve.

Ezek mögött jöttek a romániai hadak, Karazi bégtől vezetve: sötét napbarnította had, félig meztelen izmaik nehéz fegyverekhez szokottak látszottak lenni.

Következtek a keleties sajtászerűség nevelésére a csengőkkel rakott tevék csoportjai, kurd íjászokkal megrakva, kincsekkel, élelemmel rakott társzekerek, s ezeknek háta mögött maga a szultán válogatott janicsár hadával.

Hunyady könnyebben kezdte lélekzeni, a török had így egymás háta mögé állítva csak egyenkint küzdhetett meg vele. Hirtelen megfuvatta a tárogatókat: hogy ideje ne maradjon az ozmannak kiterjeszkedni és egyszerre működni egész seregével.

A zord, fekete oláhok összecsapnak a szép gyémántokkal rakott ázsiai lovassággal. Hunyady maga vezeti őket s a leg-rövidebb tusa után szét van verve a gyönyörű fényes hadtest s fut szerteszét bomolva.

Muráth e kétségbeejtő látványra sarkantyúba kapja lovát s megfordulva el akarja hagyni a csatát, de mellette álló satrapái megkapják lova zablóját s halállal fenyegetik, ha a csatát nem folytatja.

Erre hatezer spáhit küld lovasai segélyére; Hunyady ezeket is szétveri, az ázsiai seregek már semmivé vannak téve, az egri

püspök most a romániai seregekkel fogadja el a csatát, míg az oláhok a tevéknek rohanva, azokat különös gyönyörűséggel kezdik fosztogatni.

Ekkor a nagyváradai püspök, nem várva a parancsszót, kinyargal saját banderiumaival a harcban részt venni s az ozmanokat ott támadva meg, hol azok még sértetlenül állanak, azoktól visszaveretik s futtában belevész a mocsárba, melynek védelme alatt kellett volna maradnia.

A török csapat, mely őt üldöze, a lengyeleknek fordul, elfoglalja a szekérsáncot. Tarnov és Bobrics s a hős Cserny mindkét fia bajnoki küzdelem után elhanyagolnak a túlnyomó erő alatt. Szent László lobogója már ingadozik, midőn Hunyady és a király egyszerre érkeznek oda. A győzelmes ozman csoport kiveretik a szekérsáncból, nagy része a mocsárba szorítva ott vész, a többi szétszalad. Hunyady ismét arra fordul, a hol a veszély legnagyobb.

A jobb szárny dandárai a romániai hadakkal küzdöttek, hol az egyik, hol a másik foglalta el az ostromlott tetőket, midőn Hunyady egyszerre közöttük termett, Épen jókor jött. Az egri püspök hősileg csatázva, épen akkor hullott le lováról s az estével megzavart sereget csak Hunyady hozhatá újra rendbe.

Ide huzódott tehát a harc minden mérge. A legkeményebb harcosok itt küzdöttek, itt leheté hallani Hunyady szavát egyfelől, másfelől Karazi bégét, a ki szemefénye volt a töröknek.

A vérengző viadal tüzében, midőn férfi férfi ellen harcol, összetalálkozik a két vezér. Villogó szemekkel rohan Karazi bég Hunyadyra, kardját megsuhintja s mielőtt lecsaphatna vele, szíven keresztül döfve bukik hanyatt lováról.

Vezére elestével elhányta fegyverét s hanyatt homlok rohant a romániai had; a győzelem a magyar kezében volt, nem állt már a török hadból egyéb, mint Muráth janicsárjai.

De be kelle következnie a sors boszújának. Azon pillanat-

ban, midőn a török had kétharmada már el volt gázolva, kellett a hitszegésért bűnhődve elveszteni azt, a mit a vitézség jutalmul kiküzdött.

A király körül álló zászlósok irigyen nézték Hunyady győzelmét, s az ifjú hevét alig türtőztető királyt izgaták.

— Nézd, mint halad ő előre, és te itt vesztegelsz. Hallod az ő nevét, mindenki azt kiáltja, a tiedet senki. Az ő neve után fogják a győzelmet írni, nem a tied után. Jer velünk. Még ott áll Muráth janicsárjaival. Ez az ellenség legjobban illik hozzád, király király ellen. Így egyenlő a csata.

A király ifjú volt és dicsvágyó. Elfelelte, hogy a megszegett esküért egyedül az ő feje félhet legjobban az ég boszújától, s a vezér rendelkezése ellenére elhagyva biztos helyét, az ország zászlójával egyenesen Muráth ellen indult.

Muráth meglátta őt közeledni a hegytetőről s kivonva kebléből a békekötés pecsétet, azt feltartá az égre.

— Ha Isten vagy, kit a keresztyének imádnak, szólt arcát az égnek emelve, úgy boszúld meg nevedet azokon, kik azt megfertőztették.

E szavakra elkeseredetten zúdult fel a janicsárság, egy lobogóra feltűzték az okiratot s azt ragadva elől, bősziült haraggal rohantak a közeledő királyra.

Hunyady észrevette a király harcát s serege legjobbjait maga után kiáltva, nyargalt a királyon segíteni.

Ulászló, meglátva Hunyadyt, nehogy általa megelőztessék, kíséretével még mélyebben vágta magát a janicsárok közé s úgy tett, mintha nem hallaná a vezér kiáltását, míg a körülözönlő török had fanatikus dühében egyszerre egészen elvágta őt és kíséretét a nyomában levő banderiumoktól. Hunyady nem bírt magának utat törni hozzá. Messziről kellett látnia, mint hullanak el egyenkint a király kísérői, — előbb Perényi Miklós, azután Tamási Vira, végre maga Báthory István az ország zászlójával. A magyarok ajkán a kétségbeesés hangja hallatszott. Még minden oldalról dühösen ostromolták a

janicsárok sorait, még látszott a király bátran harcolva paripáján. Egyszerre összeroskad a ló, lábait elvagdalták s az alá eső királyt Theriz janicsár legyilkolja. Néhány pillanatig tart még az őrjöngő tusa, a király holtteste felett néhány benszortult nemes csatázik s mire ők elvéreznek, már szinte odáig tört utat Hunyady kétségbeesése felmagasztalt erejével, midőn e pillanatban fölemelik egy dárdára szúrva az elesett király halvány, ezüstsisakos fejét.

E látományra elveszté lelkét a magyar had. Büntető Isten jutott mindenkinek eszébe. A pillanatokkal elébb győztes vitézek futó haddá váltak. Megfutott a vezér is s szerencsésen átmenekült a Dunán. A hitszegés okozója, Caesarini, a futásban leöletett.

A világ nagy szelleme e csatában nagyszerű tanítást adott a népeknek. Muráth hódolva hajtá meg fejét a keresztyének Istene előtt, de midőn végig nézte a csatátért, hol seregének legjavából harminckétezer bajnok feküdt halva, felsóhajtva szól: „ilyen győzelmet csak ellenségemnek kívánok!”

(A várnai gyászt örökíté meg e latin distichon:

„Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi.
Discite mortales non temerare fidem!
Me nisi pontifices jussissent rumpere foedus,
Non ferret Scythicum Pannonis ora jugum.”
„Rómaiak Cannaet, én Várnát gyászolom elesve.
Hűséget meg nem szegni tanuld, a míg élsz.
Engem hogy ha hitet megtörni a pápa nem indít,
Pannon válla ma nem hordana szittyá igát.”)

NEMZETI ÖNKORMÁNYZAT

Hunyady Várna alól Oláhországba menekült. A szerb és oláh fejedelmeknek azon időben különös szerencsájük volt rendesen annak a pártjára állani, a ki legközelebb győzött.

Drakul vajda elfogató a menekvő Hunyadyt s behizelgő kedveskedéssel ajánlá őt Muráthnak.

A diadalmas nagyúr magas lelkű büszkeséggel utasítá vissza az ajánlatot, becülve ellenében a dicsőt, megvetve a hizelgőben a nyomorút. Drakul erre nagy sajnálkozással bocsátá el Hunyadyt.

Midőn a csatát veszített hős hazájába érkezett, örvendetes meggyőződéssel tapasztalá: hogy a fejét veszített nemzet nem veszítette el lelkét is; a súlyos csapás, a király halála, a helyett hogy szétszaggata volna, egyesíté a nemzetet. Nem kölcsönös szemrehányás, hanem kölcsönös buzdítás fogadta a csatából megtérőt s legnagyobbszerű nyilatkozványa volt a nemzet bizalmának Hunyady iránt az: hogy e veszített csata után rábízta országa kormányzatát.

Eleinte Héderváry Lőrinc nádor megakadályozá a választást, azt hirlelve: hogy Ulászló élve maradt s Lengyelországba menekült, de a nemzet meggyőződött a nagyravágó főúr terveiről s a hét kapitány közül, kikre legelébb bízta az ország gondjait, a nádort készakarva kifelejté.

Nemsokára a hét közül egyedül Hunyady maradt a kormányon, a többi átlátta: hogy az idők viharaiban kormányozni egyedül ő van hivatva, s a székesfehérvári országgyűlés kikiáltotta őt főkormányzónak.

S valóban szükség volt erős karra és erős főre. Az ozman had a várnai csata óta közelebb hömpölygött az ország határaihoz, végveszélylyel fenyegetve a nemzetet. Fridrik császár foglalta a határszéli várakat, a Cilley grófok rabló portyázással ütöttek be majd itt, majd amott, a szövetséges országok mind áttértek a törökökhöz, s benn az országban az elhatalmasodott rabló cseh hadak pusztíták a városokat s tele építék a hegyeket rabló váraikkal. A gyermekkirály és a korona kívül az országgon ellenséges kezek felügyelete alatt volt s a nemzet habozott, vajjon elvárja-e, míg kicsikarhatja onnan, vagy másikat válaszszon, vagy épen ne is válaszszon többé senkit?

Ide egy férfi kellett, kinek kezébe a nemzet letehesse minden hatalmát, azon tudattal, hogy a mikor vissza fogja kérni, önkényt leteendi azt, kiben minden pártok megnyugodjanak, ki védni tudja az országot minden ellensége ellen és e dicsőségből semmit se tartson meg magának.

És e férfi volt Hunyady.

A nemzet megmutatta az ő kormányzata alatt, mennyire képes egy nép, ha vezérért szereti? Belül rend, kívül hatalom uralgott mindenütt; s míg a fegyver déltől északig védte a hazát, az országnagyok bölcsesége a ravaszabb ellenség cselzővevényei ellen küzdött.

Fridrik római király szüntelen ígérve és soha sem teljesítve ígérését, szüntelen fenyegetve és soha sem állva ki a síkra, szüntelen alkudva és soha sem egyezve, örök lázban tartotta az ország kormányzatát, mely sorsát csak az által vélte biztosíthatni, ha az ifjú királyt Fridrik gyámsága alól a trónra hozhatja.

Miért harcoltak a magyarok, miért harcolt maga Hunyady észszel és fegyvererővel egy király megnyeréséért, a kit nem is láttak, nem is szerethettek, ki gyermek volt, s kit még születése előtt száműztek? megmagyarázza azon elemek áttekintése, mikből azon időben a magyar nemzet állott.

Mielőtt a magyar nemesség neve symbolumához méltó önfeláldozással lerontá kiváltságainak sorompóit, hogy a köznépet magához fölemelje, a feudalismus természetellenes állásában, mihelyt király nélkül volt a nemzet, vagy gyöngének érezte a nemzet fejét, megosztozott néhány főúr az elhagyott hatalmokon s az önalkotta országgyűlésen törvényeket hozott, melyek alkotóin kívül senkinek sem használtak, sem a nemzetnek, sem az országnak.

Igy vonta ki magát a főnemesség az interregnum alatt minden hadiköltség alól, később még a köznemesség a fegyverfogás terhe alól is. Ugy hogy midőn a küszöbön állt az enyészet, Hunyadynak maroknyi lelkesebb párthiveit, pén-

zen gyűjtött zsoldosokkal s keresztes pórhaddal kellett szaporítania, hogy megküzdhessen egy nagy és hatalmas nemzettel, melynek minden férfi tagja fegyvert viselt.

Ha királya lett volna az országnak, e pártoskodó főurak siettek volna zászlóikkal az első felhívásra, míg a kormányzónak minden ékesen szólása sem volt képes a tervezett török hadjáratra többet összegyűjteni 24 ezer embernél. Egyedül a nép szerette őt, mert hisz közüle való volt, de még akkor a nép nem számított semmit a nemzetben. Az egész nemzet létszáma 350 ezer nemesi főből állott, a többi volt a misera plebs contribuens.

RIGÓMEZŐ

II. Amurat százötvenezer emberrel rohanta meg a szabaddá lett albán népet, mely Castriota György alatt országából minden lépést vérrel fizettetett meg a hódítóval. Végre sikerült neki egész Kroya fővárosáig előnyomulnia, s az odaszorult szabadságbajnokot végharcra hívni fel.

Castriota magas büszkeséggel utasítá vissza a hódolat feltétele alatt ajánlott békét s elfogadta a harcot. Hunyady sem akart rosszabb lenni nálánál; 1448 ősz elején, miután Európa népeit mind fölhívta segélyre, s azoktól nem kapott biztatásnál, címeknél és érdem rendeknél egyebet, a 24 ezer főre menő seregével átkelt Kevi mellett a Dunán, s ott találkozott Dán oláh fejedelem nyolcezernyi könnyű lovasságával.

A szerb vajda Brankovics, kinek szintén csatlakoznia kellett volna hozzá, ha nem kötelességből, legalább önédekből, nemcsak hogy ezt nem tevé, hanem alattomban tudósítá a szultánt Hunyady szándékáról, ki arra rögtön abba hagyá Kroya ostromát s minden hadát kivonva Albániából, sietett a magyarok elé.

Mindkét sereg egy ponton iparkodott találkozni s ez volt Pristina mellett a Rigómező, hol ötvenkilenc év előtt I. Amurat

elveszté életét, s melynek emlékét azon helyen magas kőoszlop örökíté.

Mindenik fél oment látott e helyen csatázni, de Hunyady hamarabb ért oda s a siető törökök elől elfoglalá a kőemléket s a mezőt körülfogó hegyormokat.

A síkon a Raska folyam hömpölyög keresztül, melyen a magyar seregnek fél napba került átkelni, míg a török had három napig mindig vonult rajta keresztül.

Egy oláh jósnő ezt rossz előjelnek jövendölé, a mihez nem kellett nagy boszorkányság. Amurat serege négyszerte több volt Hunyadyénál.

Amurat hasztalan iparkodott Hunyadyt erős állásából kicsalni, Hunyady várt arra, hogy Castriota utban levő seregei a török had háta mögött megjelenhessenek.

De Amurat is jól tudá, hogy nincs időzni való pillanatja, ha e két elszánt ellenség közé jutand, többé ki nem menekülhet, tehát sietnie kellett Hunyadyt minél előbb letörni.

Seregeit egészen európai rend szerint osztályozva, többé nem oszloposan állítá fel, hanem szárnyakat képezve: középett az ágyúk és janicsárok, két oldalt az anatóliai lovasság tömegekben, nem elszórt dandárokban, mint azelőtt szokták.

Hunyady észrevéve, hogy ellenfele ütközetre készül, nem várta azt be; ismervé népe természetét, hogy a támadásban legerősebb, lovasságát három szakaszra osztá; a jobb szárnyon állt Losonczy Benedek a könnyű lovasokkal, balszárnyon Dán oláhjai Bánfy István vezérlete alatt, középett Székely János a páncélos lovagokkal, míg Thallóczy Ferenc válogatott lovasságával arra volt rendeltetve, hogy majd itt, majd amott megjelenve, a hol legnagyobb a veszély, ott eldöntő csapást intézzen az ellenségre, miáltal a magyar had háromszorozva látszott lenni.

Eleinte csak az ágyúk és lőfegyverek dolgoztak, Hunyady ezáltal az ellenség főerejét mind derék csapata ellen csoportosítá, azt mutatva, mintha ott volna saját főereje is összesítve,

s míg a janicsárok a hasztalan ostromban ezrével hullottak el az ágyúgolyók által, a hegyeket megkerülő török lovasságra egyszerre kirohannak a magyarok s háromszor összekeveredve velök, mindannyiszor visszaverik őket. Amurat új csapatokat küld segítségükre, azok soha sem egyesülhetnek a többiekkel, Hunyady és Thallóczy mindenütt utjokat állják, ha az egyik szárnyon letörték az ellent, sietnek a másikra, ha egy dandárt megvertek, hagyják azt futni, s neki fordulnak a másíknak: Hunyady kis hada egész nap verekszik az ellenség minden dandáraival s minden ponton visszaveri őket; Amurat kénytelen az éjszaka beálltával seregeit visszavonva, a csatárt s a nap diadalát Hunyadynak hagyni.

A magyarok egész éjen át hallák a török táborból a dervisek jajgatásait, kik szakállukat tépve kiáltoznak Allahhoz, hogy ne vegye el róluk szemeit. Korán reggel ismét újra kezdődik az éj miatt félben szakadt ütközet.

Amurat minden tartalékseregét csatába hozta; a kifáradt, megfogyott magyarok az új kipihent csapatok ellenében is elfogadják a harcot.

A török imámok egész éjjel fanatizálták a janicsárokat; azok most vak halálmegvetéssel rohannak a magyar sereg ágyúira s nem rettenve vissza a golyók elől, melyek egész sorokat söprének ki rendjeikből, elődeik holt tetemein át egész odáig nyomulnak előre, hol a golyók már fejük felett röpülnek el s az ágyúk ártalmatlanokká lesznek.

De Hunyadyra találtak ott. Gyalogsága élére állva, szegzett dárdával rohanták meg a zárt sorok a merész ostromlót a lépésről-lépésre nyomva őket hátra, midőn annyira jutottak, hogy az ágyúk ismét lőtávolságban találhatták a törököket, ott megálltak előttük, mint a fal, s rajtuk keresztül ismét elkezdtek dolgozni az ágyúk, mázsányi köveket hányva a tömött csapatok közé. A janicsárok nem törhetve át az eleven ércfalat, s rontatva a rájuk hulló kövektől, kétségbeesetten fordulnak vissza és rohannak megbomlott renddel.

Hunyady erre parancsot ad Székely Jánosnak, hogy a lovassággal üldözze a futókat, s midőn a többi csapatok sietni fognak azok segélyére, iparkodjék őket maga után vonni, hogy azalatt Dán oláh lovagjai az ellenség háta mögé kerülve, azt táborá közepén rohanhassák meg.

Itt kezdődött a balsors.

Székely János dicsvágytól elragadtatva, a helyett, hogy a vezér által kimutatott helyen megállapodott volna, túlróhant azon, belevágott az ellenség közepébe, ott csak azon vette észre magát, hogy az anatóliai lovasság védetlenül hagyott oldaláról rajta ütve, körülfogja s elszakítja a főseregtől.

Székely vitézséggel gondolva helyrehozni a hibát, maga áll serege élére, s hősi, de hasztalan viadal közben lováról lehull.

Az oláhok, kik már ekkor az ellenség közé jutottak, ezen megrémülve, a helyett, hogy a török ellen fordulnának, tömegestül átpártolnak hozzá.

Erre kétségbeesett viadal támad. Thallóczy a lovassággal s Hunyady a gyalogokkal rohannak a rendet helyreállítani, Székely lovasait kivágni s az egész sereget összeszedni.

E dühös harci tömkelegben Thallóczy számtalan lándzsadöfés alatt elesik, utána elhullanak hősi küzdelemben egyenkint Bebek Imre, erdélyi vajda, László testvérével, Marczaly Imre, Szécsi Tamás, Bánfy István, Losonczy Benedek, haláluk helyét ellenségeik holttesteivel koszorúzva körül.

A Hunyadyval küzdők szerencsésebbek voltak, utat törve maguknak a karadaghi erdők felé, megmenekültek üldözőik elől; Hunyady maga az utolsó reményig küzdött, míg kardja ketté nem tört kezében, akkor ő is sietett menekülni.

Az erdőben két török martalóc utját állta s fegyvertelen létére elfogva, nála volt bogláraiból kezdte kifosztani. Míg azonban a két rabló a nyakában függő aranyláncon egymással összevész, Hunyady megragadja az egyiket s kitekerve kezéből a kardot, azzal a másikat levágja. Emez világgá futott.

Igy menekült a legyőzött vezér Kladova környékébe —

egyedül, bolyongva; ott egy szerb paraszt, kit kalauzul választott, a helyett hogy Belgrádba vezetne volna, árulólul Szendrőre vitte, halálos ellensége, Brankovics kezei közé.

A szerb fejedelem kedves dolgot vélt Amuratra nézve cselekedni, ha Hunyadyt kezébe adja, de a nagylelkű férfi nemes utálattal veté meg az ajánlatot s Brankovics egyfelől a magyarországi rendektől, másfelől Marnavics bosnya bojár által kényszerítve, szabadon bocsátá a hőst, de csak László fiának kezesül hagyása mellett.

„Csak a szerencse, nem a vitézség hagyott el bennünket”, írta e csatáról Hunyady egy levélben.

A nyolcezer magyar körül, kik a kossovai mezőn elhullottak, negyvenezer török feküdt halva.

CILLEY

Már két ivadékon keresztül tanulta a magyar nemzet e nevet ismerni és gyűlölni.

E családban firól fira szállt a hivatás: a király és a nemzet között mint vészangyal állani; rágalmazni az érdemet, ingerelni a fejedelmet, s hasznot húzni a közviszályból.

Az ifjú királynak a császár kezében lenni veszélyes volt az országra nézve, de Ulrik kezébe jutnia veszélyes lőn önmagára nézve.

A császár ugyan az ország belsejét rombolá, midőn visszatartá tőle királyát, de Cilley az ország fejét rontotta meg, midőn azt kezébe vette.

A császárnak haszna volt abból, hogy gyámfiát magánál tartsa, s általa Morva, Ausztria és Magyarország rendeit kényszerítse trónja előtt könyörögve járni; míg maga az osztrák nemzet föl nem lázadt ellene, s Eizinger vezérlete alatt Német-Ujhelyen ostrom alá vevé a császárt, őt az ifjú László kiadására kényszerítve.

Eizinger fölmutatá László testvérét, a szép hajadonná felserdült Erzsébetet, rongyos öltözetben, hogy lássák, mily gondját viseli gyámgyermekének Fridrik. Ez pedig várába beszorítva, azzal fenyegetőzék, hogy ha meg nem szűnnek azt lövetni, a vitatott fejedelmet fogja kiállíttatni a falakra az ostromlővegek elé.

A fenyegetés borzasztó volt. De Fridrik még annál is borzasztóbbat teljesíte. Nem állítá a királyt az ágyúk elé, hanem kiadta őt az ostromlóknak, oly feltétellel, hogy a míg felnő, Cilley Ulrik felügyelése alatt maradjon.

E messze tervező hidegvérű cselszövő azon kezdé gyámnok-ságát, hogy az ifjú királyt, a ki alig volt még több, mint gyermek, hevítő életmód, részegítő italok által iparkodott kora gerjedelmekre szoktatni, hogy az elpuhult, éretlen korában elhervadt lelkületen ellenállhatlanná tegye hatalmát.

Fűszeres gyümölcsökkel, hevítő fürdőkkel készíté el a gyermek nyugvó indulatait, s az éjfélékig tartó dorbézolásban fiatal táncosnóket hozott elé. S ha azután a gyermek nyomasztó álmok után sápadtan fölkel, rémletes meséket beszélt neki a vad magyarországi népekről s a királygyilkos Hunyadyról, ki két sereget s egy királyt ölt el készakarva.

Mennyire bámulhatott aztán az álnok udvaronc, midőn egy napon az ifjú király, négy birodalma rendei által egyszerre hivatva trónja elfoglalására, határozottan ezt felelé:

„Én mint született magyar, saját hazámban akarok lakni.”

És Hunyadyt, ki kormányzói hatalmát ugyanakkor kezébe letéve, s ki ellen annyi rágalmat sugtak a király fülébe, kinevezte beszercei örökös grófnak, s László fiát horvátországi bánnak.

A fondorkodók egymás szeme közé néztek, nem értve a dolgot.

Oh a magyar jelleme soha sem fajulhat el annyira, hogy egy emelkedettebb pillanat befolyása alatt ismét vissza ne nyerje ősi nemességét.

Ha László ekkor Magyarországon marad, tán más élet lett volna számára írva a sors könyvében: hosszabb és dicsőbb.

KONSTANTINÁPOLY ELESTE

Görögország végső vonaglásaiban volt már. II. Amurat holta után egy merész fiatal férfi ült a trónra, II. Mohammed, kinek hatalma egész Európát előtéssel fenyegette, s azt tenni akarata is volt. A nagy görög birodalomnak csak fővárosa állt még, *Konstantinápoly*, melynek legutolsó és legszerencsétlenebb fejedelme volt akkor *Konstantin*.

Köröskörül ozman kézben volt már birodalma s fővárosa minden órán elveszendő volt a nőttön növvő hatalom oecánjában.

Alig kötött békét Karaman Oglival Mohammed, midőn folyvást a leggyúnyosabb tisztelet küljelei mellett, elkezdé roppant előkészületeit a görög birodalomnak veszendő s az ozmannak leendő fővárosa ellen.

Az átelleni partra erős várat építtetett, a falvakat köröskörül elfoglalá s a magyar születésű Orbánnal óriás ágyúkat öntetett, miknek tizenkét arasznyi széles torka mérföldnyi távolba hajigált hat mázsás köveket s hangjával húsz stádiumnyi körben reszketteté meg a levegőt.

Konstantin észrevéve a fenyegető előkészületeket, segélykiáltása hangjaival felzavarta egész Európát. Mert tulajdon népétől úgy is hasztalan várt segélyt.

Az egész görög népből nem vált több ötezer embernél, ki hazája utolsó maradványát védni előálljon, a többi elásta pénzét, eldugta fegyvereit, vagy imádkozni járt a templomba, hogy tegyen az Isten számára csodát!

Mivé lettek Sparta és Athenae utódai!

E végszorongattásban Konstantin csak szomszédaitól remélhetett segélyt, de ott a bölcs német urak nem tettek egyebet, mint tanácskoztak és semmit sem végeztek, itt a magyaroknak fegyverszünete volt a törökkel s miután már egyszer a görög császár kedvéért történt békeszegés oly véresen megriasztá, nem volt lehetőség azt másodszor megszegetni vele.

Konstantin arra volt szorulva, hogy egykori ellenségeit, a római hitfeleket, a pápát, az olaszokat híja segélyére, megígérve, hogy viszont ő is lemond hite dogmáiról, s a római egyházzal egyesül.

— Mit! kiálta fel a görög nép, midőn megérté uralkodója szándékát; benne legyen a hitformulában a „filioque” s az ostya savanyítatlan kovászból készüljön! És szintén föllázadt a pápa által küldött mintegy kétezernyi genuai segédsereg ellen, sőt egy tagja a császárcsaládnak azt mondá a nép közt, hogy inkább akarja a szultán turbánját látni a főoltáron, mint a pápa tiaráját!

Lőn nekik az ő kívánságuk szerint.

Eszeveszettül felfordult minden a városon belül, a görög apácák adták a példát, az urak, a köznép kaptak rajta, gúnyolák, kacagták a római lovagokat, lakoma volt minden háznál minden éjjel s bucsujárás minden utcán, a hol a görög nép dühödten énekelve hordta körül cifra védszentjeit, hogy szabadítsák meg a várost a töröktől, a pápától, meg a császártól.

Így viselte magát Konstantinápoly népe, midőn a legelső bomba közé esett.

Ekkor egyszerre elhallgatott mindenki s bujt, ki merre látott.

Csak Konstantin állt ki a bástyákra, és a genuai lovag Justiniani, segédcapatával.

Konstantinápolyt két oldalról a tengeröböl védte, s az el volt zárva egy nagy lánccal, hozzájárulhatlanul a csatornában horgonyozó török hajóhadnak, mely több mint 300 hajóból állott.

Csupán a szárazföld felől leheté a várost megostromolni, mely oldalról kettős fal és száz lábnyi mély árok védte.

Ez oldalról intézte Mohammed az első támadást 278 ezer emberrel.

Az első ostromok csak vérébe kerültek a töröknek, a nélkül

hogy egy lépéssel előbbre haladt volna; ha minden görög úgy harcolt volna, mint az a néhány ezer férfi a császárral, a félhold nem jut a Sophia templomra soha.

A szorongattatás e pillanatában hirtelen új segítség érkezik Genuából, öt hadi hajó fegyveres néppel és eleséggel megrakva.

A Bosporusban tanyázó török hajóhad utját állta az érkezőknek s ezzel vad viadal kezdődött a tengeren.

A szultán maga is megjelent a parton, embereit biztatva, fenyegetve és buzdítva; míg a byzanci nép henye kíváncsisággal gyülekezett a falakra, mintha csak egy circusi mulatságban venne részt, a helyett, hogy szövetségeseit segítené.

Kétszer verte vissza az öt genuai gálya a törökök ügyetlen hajóit, midőn a szultán harmadszor is támadást parancsol népeinek, maga is átkozódó szavakkal rohanva lovastul a hullámok közé, s káromolva a szeleket és habokat, melyek mind ellene esküdtek. E harmadik összecsapásban tökéletesen szétverték a genuai gályák az egész török hajóhadat, mely tizenkétezer embert vesztve, bomlottan menekült az anatóliai kikötőkbe.

A szultánt úgy látszék, hogy elhagyta a harc szerencséje, de nem az ész és akarat, azt újra kezdeni.

Hol óriási hatalom titáni gondolatokkal párosul, ott a csodák nem lehetetlenek.

Miután a tengeren át nem vihette hajóhadát a szultán az elzárt kikötőbe, a szárazon vitte azt oda.

Hihetetlennek látszanék a terv, ha nem valósult volna meg.

Tömérdek nép sietett parancsára a Jasantól Galatáig terjedő tért síkká egyenlíteni, akkor a több mint nyolcmérföldnyi távolságot erős deszkákkal rakták ki s azokat bekenve fagygyuval, e sikamló ösvényen keresztül taszták a török hajókat egész a tengerig; s egy reggelen az ostromlottak a kikötőben látták az ellenség hajóit, melyeket a mély járású genuai gályák ott meg nem támadhattak.

Erre egy uszó gátat építének a törökök, összekötözött hor-

dókból, melyet fölül földkosarakkal kitömve, arra állíták fel ágyúikat, a városnak ez oldalról leggyöngébb falait lövetve.

Mohammed felszólítja a császárt, hogy adja fel a várost, s azután legyen alattvaló fejedelme, különben népével együtt legyilkoltatik. Konstantin erre, őseihez méltón, azt válaszolá, hogy védni fogja városát az utolsó lehelletig.

E végveszély idején történt, hogy Magyarhonban László lépett a trónra s kijelenté, hogy a fegyverszünet, mit Hunyady kötött a törökkel, őt nem kötelezi, e végett felszólítja követei által a szultánt, hogy Byzanc ostromát hagyja abba, különben Hunyadyt küldi ellene.

Ez izenetre szokatlan suttogás kezdte terjedezni a török táborban; Byzanc fölött éjjel ismeretlen fény derült fel, s a babonás törökök azt mondák maguk között, hogy ez a város védszellemének biztató világa.

A suttogásból zendülés lett, török főnökök csoportosan rohantak a szultán sátorára, őt kényszerítve, hogy az ostrommal hagyjon fel, s fenyegeték, hogy ha az ég intéseinek nem enged, meggyilkolják.

Mohammed kezökben érezve magát, csak néhány napi határdőt kért a zendülőktől.

Köztük volt ifjúkori nevelője is, Haly basa.

A következő éjjel ismét megjelent a villamos fénytűnemény az égen Byzanc felett, de éjfél előtt már eloszlott.

— Ez jó jel, mondá a szultán babonás harcosainak, s még egy utolsó általános rohamra állítja fel őket, igérve, hogy ha ez nem sikerül, abbahagyja az ostromot.

Még egyszer felszólítja a császárt városa feladására, a pulya városi nép kívánta az ajánlott jármot, de a császár megveté őket és az ajánlatot, s keserű elégtételül érezte magában, hogy e gyávák, kik nem siettek hazájukat megvédeni, legalább vele együtt fognak elveszni.

A következő éjjel a török sátorokban köröskörül meggyújtott világok bizonyították, hogy most a törökök imát és

bőjtöt tartanak, mint szokták csata előtt s Konstantin kémei által előre tudósítva volt a másnapi ostrom felől.

Még azon éjjel összegyűjté bajnokait. Isidor cardinal a Sophia templomban megáldá őket. Ez volt az utolsó keresztényen istenitisztele azon templomban.

A hősök kezét szorítának s kiki szétoszlott rendelt helyére, elhatározva, ott nem győzni többé, hanem meghalni.

Mohammed korán reggel három óra után megkezdeté az ostromot. Elöl rendelé azon seregeket, melyek föllázadtak ellene zendülő vezéreikkel együtt. Ezrével hullottak azok el a védők lövései alatt. De hisz nem is volt egyéb rendeltetésük, mint hogy az utánuk jövők számára betöltsék a mély árkot holttesteikkel.

És azok betölték azt, a nélkül, hogy csak egy is közülök a falakig jutott volna.

Rajtuk keresztül rohantak ekkor a falakra a romaniai s anatóli seregek.

Hasztalan küzdöttek azok is. Két órai dühös verekedés után leszórták azokat is a védők falaikról.

Ekkor dühösen parancsolá Mohammed, hogy az ágyúkkal a küzdő tömegekbe lőjjenek, nem nézve, hogy egy ellenségért tiz jobbágy hull-e el a lövésektől s azzal neki zúdítá janicsárjait a már kifáradt hősökre.

A kétségbeesés azokkal is elfogadta a harcot, a védők még egy lépést sem engedtek; utoljára maga a szultán is közbe rontott tartalékul hagyott tizezer főnyi válogatott seregével. A hangyasokaság rohant fel az ostrom-hágcsón, ezrével hullva alá s két annyi támadva helyette. A szultán vasbuzogánnyal verte hátul a hátrálni akarókat.

E percben egy nyíllövés keresztül furja Justiniai karját, a hős elsápad, saját vérét meglátva, s kardját elejtve kezéből, elhagyja helyét. Az oldalánál küzdő Konstantin hasztalan kiált utána: egyedült marad ott a falakon kisdud csapatjával.

Még egy erőfeszítés a törökök részéről s a janicsár Hasszan

a lófarkas félholddal a kezében, első szökik a falakra. Utána harminc társa, kik közül tizennyolcat rögtön leölnek. Erre átözlök a bástyán az erőt vett török had. A görög vitézek egyenkint hullottak el, helyeikről nem távozva.

Konstantin látva a harc végét, elveté biborpalástját, koronáját, s kivont karddal a közvitézek sorába állt, ott esett el végső viadalban, fel nem ismertette azok által, a kik legyilkolák.

A byzanci nép kardélre, vagy rabláncra jutott.

Sorsán senki sem okult azóta.

A historiától senki sem akar tanulni.

ÚJ CSATÁK

A mint az ár összecsapott a görög birodalom utolsó szigete fölött, Mohammed Európa többi részei felé fordult világhódító kardjával.

Többé nem ravasz kötekedéssel keresett ürügyet a szomszéd tartományok meghódítására; egyenesen rájuk izent, hogy vessék magukat hatalma alá s fejedelmek menjenek, a merre akarnak.

Az ingadozó szerb, bosnya és oláh hercegecskéek most ijedtek még csak el pártfogójuk nyilatkozatától, s kit annyiszor el akartak veszíteni, mindnyájan Hunyadyhoz folyamodtak végveszélyükben segélyért.

„A mint egy Isten van az égben, úgy egy úrnak kell lenni a földön, s az én vagyok!”

E szavakat mondá Mohammed Konstantinápoly eleste után. Európa hallá e szavakat, és megreszketett előttük.

Csak egy ember volt, ki tagadni merete azokat, s az — Hunyady volt.

A trónjáról elriasztott Brankovics, ki sorsát önmaga készíté és azt megérdemelte, most könyörögve futott az annyiszor elárult magyar kormányzóhoz.

S Hunyadyt nem kellett kétszer hívni ily harcra.

Épen Erdélyben táborozott, midőn Mohammed Brankovics ellenmondására hadseregével Szerbiába ütött. Hunyady rögtön átkelt Nikápolynál Bulgáriába, az elől utól talált török hadakat elseperve maga előtt.

Mohammed e hírre seregének egy részét Hunyadyra küldé Bolgárországba, maga a főhaddal azalatt Szerbia erősségeit ostromoltatá.

A Bulgáriába küldött had már nem találta ott Hunyadyt, s midőn Mohammed Ostrovica elfoglalása után Szendrő falait löveté iszonyú mozsaraival, egyszerre véletlenül váratlanul ott teremnek Hunyady zászlóaljai.

Oly hatalma volt már ekkor e névnek, hogy a Sztambult elfoglaló hadsereg vad erőszakkal rohant a szultán táborára, midőn a túlparton meglátta Hunyady zászlóit lobogni s kényszeríté a szultánt Sophiáig visszavonulni, egyedül Firuz bégét hagyva ott 32 ezer emberrel, Hunyady mozdulataira vigyázni.

Firuz bég serege észrevév é azt, hogy a főtábor által mintegy áldozatul van otthagya, minden katonai erélyét el látszott vesztetni, úgy hogy Hunyady a török had szemeláltára kelt át a Dunán, a nélkül, hogy valaki akadályozta volna benne.

Egy reggelen, a mint a sűrű köd, mely a vidéket fedezé, felszakadt, az aggodó török had kétszáz lépésnyi távolban látta maga előtt csatarendbe állítva az egész magyar sereget.

Firuz bég minden vitézsege sem volt képes a török hadat a csataterén megtartani; az első rohamnál szétbomlott az, s elhullt vagy elfogatott, foglyul esett maga Firuz bég is, s csak egy csapat menekült Sophiáig, tudatni Mohammeddel, hogy még van Európában egy nép, mely kérkedő mondatát meghazudtolja.

Pár nap mulva, nagyobb bizonyág okáért maga is ott állt Hunyady a szultán előtt.

Mohamed jónak látta a Haemus szorosai mögé vonulni

vissza előtte s elébb minden erejét összegyűjteni, azután szállani síkra a legfélelmesebb vetélytárs ellen.

Hunyady diadallal vonult vissza Nándorfejevárra.

E diadal hősei közt volt tizennégy éves fia is Mátyás, kit édes apja ugyanott a hírneves hős Laczkófi csatapallosával ütött lovaggá.

— Légy jobb apádnál! szólt a hős fiához.

A körülállók fejüket csóválták. Az lehetetlen.

És a sors bebizonyítá, hogy lehetett.

H A Z A Á R U L Ó K

A külellenséget, bár idegen, tudjuk tisztelni; az árulót pedig, mentül közelebb rokonunk, annál jobban gyűlöljük.

Hunyady személyében az egész nemzet volt képviselve. Ő volt mintaképe mindazoknak, kik bátrak, kik nemesek, kik magyarok voltak.

Az egyetlen kar, melyben a nemzet ereje összpontosult, az egyetlen fő, mely által a nemzet gondolkozott.

Ő egy maga a védbástya, mely az egész keresztyénséget oltalmazta.

S mégis voltak sokan, kik őt elveszteni jobban iparkodtak, mint maga a török.

A Garák, az Ujlakyak és Cilley.

Amazok országtanácsot állítottak, mely Hunyady kezéből kivegye a hatalmat, ez utóbbi kitúrva a király kegyéből a becsületes Eizingert, rávette a gyermeklelkű fejedelmet, hogy Hunyadyt, kit ő koronára vágyással vádolt, hivassa magához Bécsbe s titkon végeztesse ki.

De Hunyady eszén volt bárminő ellenséggel szemben, s midőn Cilley, fogadott orgyilkosait egy Bécs melletti faluba elhelyezve, Hunyadyt a kivetett hálóba csalta, egyszerre azt vevé észre, hogy ő és egész orgyilkos csordája kétezer magyar

lovastól van körülvéve, kik úgy tettek, mintha csak véletlenül termettek volna ottan.

— Hogyan remegsz előttem, monda Hunyady Cilleynek, pedig te akarsz engem megöletni, nem én téged. Most menj vissza. Ha szereted magadat, őrizkedjél velem még egyszer találkozni.

Nem is találkozott többé, mert midőn László később a budai országgyűlésre hivatá maga elé Hunyadyt, az ország legfőbb tekintélyei: az érsek, püspökök és zászlósok, Szilágyiak, Bátoriak, Perényiek, Rozgonyiak egymásután keltek föl, szemére hányva a könnyelmű ifjunak, hogy hazaárulók tanácsadásaira hallgat s hitvány kalandorok szavára az országot legelső hőstől, s a keresztyénséget egyetlen oltalmától akarja megfosztani.

A minden jó érzelemre fogékony lelkületű király visszaborzadt saját szándékától, s a fondor Cilley szökve futott el a budai gyűlésből, midőn Hunyady ugyanott egyedül és fegyvertelenül megjelent.

László király pedig az egész gyülekezet előtt megesküvék, hogy semmi árulkodó szót nem fog Hunyady ellen meghallgatni többé; s kisebb fiát, Mátyást királyi udvarába fogadta.

A nép azt hívé, hogy ez megtiszteltetés, Hunyady jól tudta, hogy ez kezeség.

N Á N D O R - F E J É R V Á R

Midőn Mohammed kimondá, hogy a mint egy Isten van az égben, úgy egy úr leend a földön, nagyon jól tudá, hogy a föld többi urai mily gyöngék ellenében s mint rontják egymást közösen. A sok nagy népek apró fejedelmei annyira el voltak foglalva csekélységes ügyeikkel, hogy Mohammed egész bizonyossággal vélte meghatározhatni: hány nap mulva fog Belgrádon ünnepelni és azután Budán, azután Bécsben, azután Párisban.

És bizonyára, ha az első dátumban meg nem csalódik, a többi könnyen bekövetkezhetett volna.

Midőn százhatvanezer emberrel s iszonyú ágyúival Nándor-Fejérvár alatt megjelent, a magyarokon kívül a fenyegetett népek egyike sem küldé ellene ígért seregeit. A budai országgyűlés rémülettel hallá a hírt, csak a Cilley-Gara párt és Hunyady nem osztá a rémületet.

Amazok azt hívék, hogy Hunyady el fog veszni, ez pedig azt, hogy meg fogja menteni a hazát.

A rendek, a király, az országhoz mindig jogot tartó pártok siettek minden hatalmukat átruházni az egyetlen férfira, kit veszély idején mindig készen találtak.

Hunyady rögtön ellátta eleséggel és hadsereggel Belgrádot s míg ez az előre nyomuló török hadat fentartandá, sietett sereget gyűjteni annak felszabadítására.

Szilágyi Mihály, Belgrád kormányzója már június elején tudósítá a királyt, hogy Mohammed megérkezett.

László rögtön elfutott Bécsbe, vadászat színe alatt hagyva el Budát s a veszélyes napok dicsőségét Hunyadynak engedve át.

Eltűnése jeladás volt az udvarába gyűlt főuraknak, kiki szaladt haza a maga várába, menedékről gondoskodva harc helyett.

Mi állt még Mohammed utjában, hogy Magyarországot, hogy Európát a félhold uralma alá görnyeszse?

Semmi más, mint Hunyady, rettenetes nevének hatalmával. Mert az egész hadsereg, melylyel ő Karomnál tábort ütött, Mohamednek bátran utját állva, alig tevé a török seregnek egy tizedrészét.

És Mohamed egész túlsúlyával hatalmának nem merte őt ott megtámadni, hanem előbb Belgrád ostromához kezdett.

Nándor-Fejérvár a Duna és Száva által képzett hegyes félszigetben fekszik egy emelkedett sziklaormon, nehéz falakkal körülvéve, a száraz felőli oldalán bástyákkal és árkokkal védetve.

Vele átellenben fekszik Zimony, mindkét várost egy hid köti össze.

Öt mérfölddel odább, a jobb parton áll Zalánkemény a hajdani Rittium romjain.

Mohammednek kétszáz vitorlából álló hajóhada egész odáig tartá a Dunát elzárva, hogy a magyar sereg Belgrád segélyére át ne kelhessen.

A száraz felőli bástyák ellenében huszonkét roppant ágyú volt felállítva, huszonhét láb hosszú csövekkel, s hét roppant mozsár, melyek kőgolyókat hajigáltak a várba, s melyek dörgeése Szegedig elhallatszott. A nagy templom a város alatt lőporral és ostromszerekkel volt megtöltve, s egész seregei a tevéknek és bivalyoknak hordták a fegyvereket az ostromló sereg számára.

Hunyady mindezt tétlenül nézte, várnia kellett, míg több haderő gyülekezik hozzá.

Nemsokára megérkezének a karomi táborba Koroghi, Rozgonyi és Kanizsay banderiumaik élén s utánok a szent missionarius Kapisztrán barát, összegyűjtött kereszties hadával.

Ennyi erőnövekedés elég volt Hunyadynak arra, hogy az elhatározó harcot megkezdje, mely eldöntse Magyarország sorsát.

Első teendő volt a várba élelmiszereket és új haderőt küldeni. Ez lehetetlen volt mindaddig, míg a török hajóhad a Dunát elzárva tartá.

Meg kelle próbálni a lelehetetlenebbet. Hunyady jól látta, hogy a török gályák sokkal nagyobbak voltak, mint azon kis tölgyfahajók, melyek a péterváradik kikötőben rendelkezésére állottak, azonban mégis megkisérté velök amazokat megtámadni.

Felülteté a dereglyékre a kereszties had egy részét és Koroghi gyalogságát, csupán egy gályát rakva meg legjobb vitézeivel s nehéz kartácságyúkkal s maga a parton kísérve lovasságával kisded hajóhadát, ráereszté őket a törökökre.

Roppant hahota fogadta a közlegőket a török gályákról, nevetségnek tetszék dereglyékkel támadni meg a nehéz vitorlás hajókat.

De az első támadás komolyságra tanítá az ellent.

A fanatizált keresztiesek vad dühvel rohantak elleneikre, a közelből hajigálták rájuk az olthatlan görögtüzes koszorúkat, míg az elől evező gálya egyenkint süllyeszté el ellenei hajóit ágyúí lövéseivel.

A roham hevessége kényszeríté a törököt egész hajóhadát a csatába hozni, melyet a belgrádiak észrevéve, hirtelen negyven hajóval kirohantak a Dunára, két tűz közé szorítva a sokkal hatalmasabb ellent.

A török hajóhadnak ekkor vált kárára gályái nagysága; a szűk vízben két oldalról támadtatva meg, egymás miatt nem tudtak mozogni.

Öt órai harc után szét volt rombolva az egész török hajóhad, a legnagyobb gályák elfoglalva, a kisebbek elsüllyesztve, felégetve, s a diadalmas magyar had szent győzelmi énekkel vonult be az ez oldalról megmentett testvérei várfalai közé.

E diadal elég jó volt kezdetnek. Nemsokára megérkezék Belgrád alá a segélyül jövő keresztieshad. Mintegy harvan-ezer ember, nagyobb részint a népből valók, diákok, földművesek, parasztok. Fegyvereik, a mit hirtelen kézbe kaphattak: nehéz, rozsdás kardok, kaszák, csépek és buzogányok; de mind jó fegyver az oly emberek kezeiben, kik föltették magukban az utolsó lehelletig nem hagyni el a csatatért.

Papok, barátok pótolák náluk a vezérek helyét, harangok, csengetyúk a trombitákat. — „Jézus!” volt a vezényszó, s azután: „rajta magyar!”

Mohammed megvetőleg nézte, mint sereglenek a túlpar-ton e csőcselék hadak, s nagy szavakban esküvék, hogy azon vár, mely atyjának hét hó napig tudott ellenállani, tizennégy nap alatt birtokában leend, s diadalát két hónap mulva Buda ormain fogja ünnepelni.

Nyolc nap, nyolc éjjel folyvást dörögtek a faltörő ágyuk Nándor falai ellen, s a külső bástyákat nagy részint romokba dönték.

Julius 21-kén az alkonyat óráiban általános ostromra zudította seregeit Mohammed.

Minden lépést drágán fizettek meg az ostromlók, de ott az emberélet olcsó volt s a magyar seregek dühös viadalközben kiszorítottak a külvárosból, melynek ledőlt bástyáira az ostromlók kitűzték diadaluk jeleit, a lófarkas félholdakat.

Eszünkbe jut itt Dugovics Titusz neve, kinek emlékét megtartogatta az utókor annak tanubizonyságára, hogy vannak pillanatok, mikben az ember saját életét tétovázás nélkül veti oda.

Egy tornyot védett a magyar hős, melyet túlnyomó török had ostromla. Egy pillanatban óriási török zászlóvivő ugrik fel a bástyára s diadaljelül fel akarja tűzni a kezében emelt félholdat.

Dugovics kifáradt erejével nem birva a törököt leküzdeni, hirtelen egész testével ráveti magát s átnyalábolva magával együtt lerántja a toronyból. A száz lábnyi mélységbe mindkettő agyon zúzva jutott le.

Már hangzott a szultán sátorában a diadalzene, már a vezérek készültek seregeikkel együtt hajóra ülve Zimonyba átköltözni, nem birva visszatartani a belváros ellen rohanó árt, a törökök nem küzdhetve mindnyájan a hidon, mely a belvárost a külvárostól elválasztá, merészen rohantak le az árkokba s kapaszkodtak fel a falakra.

Már reggeledett s a csata még mindig egyenlő hévvel folyt, a vár körüli árok már tele volt ostromló tömegekkel, kik egymás holttesteivel temetve be az árok vizeit, kapaszkodtak fel az ormokra, s a védők már belefáradtak a küzdelembé, hol egy emberre tiz ellenség jutott.

E pillanatban, midőn a végerő is kifogyni látszék, köröskörül megzendül a „Jézus!” kiáltás, s a keresztes sereg vezére

Kapisztrán János által a fanatismusig felbuzdítva, olajba és szurokba mártott rőzsekévékkel rohan a falakra, azokat meggyújtva s az ostromlók közé az árkokba szórva. Azokat zavarba hozta az olthatatlan tűz, mely ellen semmi fegyver sem bírta őket megvédeni s vad sietséggel törték magukat az árokból kijuthatni, mely köröskörül lángba borulni látszott, mintha víz helyett lávafolyamot bocsátottak volna bele. A ki nem menekülhetett, az olthatatlan lángok között égett meg nyomoruan.

E rémjelenet megdöbbsenté azokat is, kik a hidon harcoltak, hirtelen összezavarodva visszafordultak, vezéreiket, kik elől voltak a harcban, mostan hátul hagyva. A dühbe hozott keresztihad utánok rohan, vérszemet kapva. A fanatizmus ellen nem segít sem fegyelem, sem vitézség; a janicsárok színe java elhull a kaszák és buzogányok csapásai alatt, elesik vezérük maga, a rettenetes Kazán bég, annyi véres csaták diadalmas hőse, elesik Karazi bég, a ruméliai seregek vezére s az egész török sereg kiveretik a külvárosból is, ott hagyva a csatát, halottai-val s kitűzött zászlóival a győztes magyar seregnek.

Hunyady rögtön ellátá a tört falrészeket hadai legjával, megtiltva nekik az ellenségre kirohanást.

De a fegyelemhez nem szokott keresztihad nem birt a vezér szavának engedelmeskedni. A tilalom ellenére kiszökött néhány ezer a várból s egy dombra felállva elkezdett az ellenségre nyilazni.

Egy sereg spahi ellenük nyargalva, azokat a kereszties csoport oly nyilzáppal fogadta, hogy kénytelenek voltak visszafordulni: kevés idő múlva tehát még több jött rájuk; a bátor fiuk azokkal is elfogadták a harcot, melyet többi társaik meglátva a falakról, nem hagyták magukat többé visszatartóztatni, hanem siettek a csoport segélyére.

Kapisztrán barát észrevéve társai veszélyét, fut közibök, vissza akarva őket téríteni a városba; oda érve azonban őt is elkapja a harc lelkesedése, s a helyett hogy csitítaná, magával

ragadja a sereget, mely nem tekintve merénye kivihetetlen-ségét, neki rohan az egész török tábornak.

Hunyady már látja, hogy a kereszthad maga ellen zúdíttá az egész török tábornot s nem bírva azt visszatéríteni, elhatározá magában legalább kivágni a bajból, s míg a barát buzogányos hadával három sáncot foglal el a töröktől minden ágyúval egyben, a vezér egész seregével előtör a kapukon.

Mohammed látva, hogy a csőcselék barát vezérével egyik sáncát a másik után foglalja el, dühbe jöve, az egész spahi dandárt küldi ellenük, kiknek rohamát a kereszthad nem tart-hatva fel, megszalad s a lovasság tömegétől gázoltatva szinte a város faláig fut hanyatt-homlok vissza.

Egyszerre megszólalnak Hunyady trombitái. A minden kapukon előrohanó lovasság tág kanyarulatban vágatott a spahik mögé, egy jól kivitt mozdulatban elvágva azokat a janicsároktól, kik a sereg derekán álltak, élükön Mohammeddel.

Most a spahi sereg rögtön két tűz közé szorul, s míg a magyar lovasság mindig messzebb tereli őket a csatatérről, azalatt Hunyady páncélos gyalogsága zárt rendben nyomul a janicsárok ellen.

Erre általános lesz a csata; mindenütt hangzik a harckialtás, a fegyverek csengése, a lovak robaja, az ágyúk dörgése s a halálordítás, mindenütt foly a vér, hullanak a hősök, elől küzdenek a vezérek: maga a szultán is csatarendben harcol a magyar gyalogság ellen, míg egyszerre egy gerely által oldalba ütve, vett sebén megrémül s megfordítva lova kantárát, nyargalva hagyja el a csatatért.

A szultán futása eldönté az ütközetet.

A darabokra szaggatott török had roppant tömege semmi által sem tartava többé össze, elszéledt, szétveretett, több mint negy-venezer halottat hagyva a csatatéren az árokban, a sáncok között.

Mohammed a következő éjjel serege romjaival visszavonult Romániába, a győzteseknek hagyva táborát, háromszáz ágyut s huszonhét gályát élelemmel rakva.

Futása riadó jel volt a szerbeknek: a rájuk küldött seregeket basájukkal együtt agyonverék.

A Belgrád alól elfutott török had még biztos menhelyére jutva is annyira el volt telve félelemmel, hogy Hunyady puszta közeledtének hírére el kezdte szélylyel szökdösni. Mohammed csapatonkint öldösteté le Sophiában a visszahozott szökevényeket.

A roppant hullámcsapás, melynek egész Európát el kellett volna önteni, a legelső sziklaparton széttörött. Mohammed megalázva tért vissza országába s kénytelen volt becsülni és elismerni azon népet, mely bátorságával s honszeretetével egyedül bírta őt legyőzni.

E tettel be volt végezve Hunyady missiója. A világsszellem azon órában, melyben dicsőség koszoruját feltevé fejére, visszahívta őt magához.

Midőn az európai fejedelmek magasztaló izenetei egymás után érkeztek Nándorfehérvárra, a hős, ki azokat megérdemelte, már megszűnt élni; a harc fáradalmi megtörték teste erejét s csatáinak osztályosa, a jó Kapisztrán könnyezve adá tudtára, hogy halála közel van.

A haldokló hős magához hivatá fiait: Lászlót és Mátyást, mindkettő hős volt már akkor; ott megáldá őket s örökségül hagyta számukra — honszeretetését. A körüle álló főurakat kérte: hogy szeressék fiait s ne hagyják el a hont.

Néhány pillanat mulva Magyarországnak s a keresztyénségnek legnagyobb embere a magasabb hazákba tért meg.

Feledhetetlen mint ember, mint hadvezér, mint hazafi.

Tizszer verte meg elhatározó ütközetben az ozman haderőt s még ellensége is megsiratá, — a nagy Mohammed, Európa legnagyobb hadvezérének nevezve őt.

Kevés nap mulva utána költözött a boldogabb hazába lelki barátja, a nándori győzelem osztályosa, a hetven éves Kapisztrán barát is.

HUNYADY LÁSZLÓ

Mikor a nap leszállt, örülnek a csillagok, hogy ők is világíthatnak.

Pedig hiába esküsznek össze, hogy többé fel ne hagyják jönni a napot; a tulsó oldalon ismét előtámad az.

— — Alig hunyta le szemeit a minden igazak vezére Hunyady, midőn ellenségei fölemelék szarvaikat.

Nem sokan voltak, de hatalmasak, mert a királyhoz legközelebb álltak s az ő kezei által cselekvének.

Mindnyájok közt legelől áll Cilley Ulrik.

A hős halálával megmentette a hazát, a gyávák siettek azt elfoglalni maguk számára.

A Futakra hirdetett országgyűlésen Cilley az ország helytartójává, Ujlaky, a másik ellenség, főkapitánynyá neveztetett ki. — Gara László volt a nádor.

Az ország három legfőbb hivatala a Hunyady-család s a haza esküdt ellenségei kezébe jutott.

Mert a ki ezen időben a Hunyadyakat rontá, — rontá az országot; a ki Hunyady László kezéből kivette apja kardját, a hazát fosztá meg fegyverétől.

Künn új erőt gyűjtött az ozman. Belgrádon szintén új készülétek tétettek a Hunyadyak által az ellenség illő elfogadására. A fondor hizelgők e buzgalmat nagyra vágyásnak keresztelék s rávevék a királyt, hogy vegye el a Hunyadyaktól szép szerével Belgrádot.

A terv jól volt kigondolva.

A király meglátogatandja a híres csaták helyét, s mintha csak mulatni jönne a várba, idegen cseh és német hadaival lassankint bevonul s a magyar helyőrséget kiszorítja belőle.

Cilley még tovább szőtte a tervet, neki nem lehetett addig nyugalma, míg csak egy Hunyady élt; haláluk el volt végezve lelkében, s egy levele, melyet Brankovicsnak, a vén esküszegőnek írt, tanusítá jóakarátát.

„Nemsokára, így szólt a levél, oly két gömböt fogok Belgrádról kezébe küldeni, a milyennel nem laptázott még szerb fejedelem”, — értve a Hunyadyak fejéit.

De a levél vivője elárulá szándékát Hunyady Lászlónak s a levelet neki adta által.

Hogy is tudnak a hitszegők mások hűségében bízni?

Hunyady László mindenről értesülve volt, midőn a király Nándor-Fejérvárra érkezett, s őt és a velejött magyar hadakat beereszté a várba, hanem az utánok sompolygó idegen népek előtt felhuzatta a hidakat.

A királynak e tény több volt mint elég, gyanuja megerősödésére, s Cilley sietett az ifjú, ingatag léleknek emlékébe hozni mindazon meséket, mik a Hunyadyakról szóltak.

Mint jövendölt egy csillagjós királyi méltóságot Hunyady Lászlónak, s mint jósolt maga a haldokló Kapisztrán ugyanannak kora halált, Mátyásnak azonban a magyar trónt, s mint iparkodik a két ifju e jóslatokat megvalósítani, ha másképp nem, királyuk halála által is.

László elszörnyedve kérte nagybátyját, hogy mentse meg őt a veszélytől s tegye a Hunyadyakkal, a mit legjobbnak lát.

Cilley nem merve megkísérteni, hogy Hunyady Lászlót saját várában elfogassa, Márton napra nagy lakomát rendezett, melynek örömei között fogadott gyilkosok rohanjanak a védtelen ifjura s őt leöljék.

Hogy bizhatnak az árulók mások hűségében?

E fogadott gyilkosok rögtön siettek Hunyady Lászlót a nemtelen tervről tudósítani s a felharagított ifju rögtön magához hivatá Cilleyt.

A rossz lelkiismeret gyanakodó. Cilley páncélt öltött dolmánya alá s kardot kötve jött a szóváltásra, melyre őt Hunyady könnyű házi öltözékben s fegyvertelenül várta.

Itt szemére hányta Hunyady László a grófnak mindazt, a mit atyja és a haza ellen elkövetett.

Ulrik megvető daccal felelt, mindaddig, míg Hunyady

elővonta kebléből a Brankovicshoz írt levelet, azt a meglepett cselszövő szeméi elé mutató.

A gróf elárulva és saját tőrében megfogva érezvén magát: a midőn Hunyady azzal fenyegetőzék, hogy ha bitorolt hivatalait a nemzet kezébe vissza nem teendi, mindez ármányait napfényre fogja hozni; egyszerre egy csapással ketté akarva vágni a csomót, midőn látá, hogy egyedül vannak s ellenfele fegyvertelen, hirtelen kardot ránta s Hunyady László fejéhez csapott, egy kardvágással véelve titkokat és ellenséget eltörölhetni. De nem oly könnyen megy az.

Hunyady László többször állt már ellenséggel szemben, minthogy kivont kard látása zavarba hozta volna, bár fegyvertelenül és orozva találta is az.

Azon időkben roppant carniol gyűrűket viseltek a férfiak kis ujjakon, minőket most is csodálhatni a muzeumokban, az első csapást e gyűrű tartotta fel Hunyady fejről s a második csapás már az övé volt. Kitekerve a hórihorgas, madárlábú gróf kezéből a kardot, nem menté azt meg a ruha alá rejtett páncél. Ha vas közé lett volna is kovácsolva lelke: az ifjú karja kivágta volna azt gonosz szivéből. Az örök ellenség, a haza esküdt átka, a minden becsületesség üldözője, a király megrontója, az erkölcsiség megfertőztetője, az oly sokáig uralkodott ördög emberi alakban most az egyszer halva rogyott össze a bosszuálló lábainál saját orgyilkolásra kivont fegyverétől átveretve.

A tusára összefutott urak mindegyike belemártá kardját az elesett testébe, hogy a zajra előjött király lábaihoz véresen tehesse azt le, ezt mondva: „mi öltük őt meg!”

Hunyady barátai mind azt vallák a király előtt, hogy egyedül ők verték le kedvenc tanácsosát.

A király tanult színlelni meggyilkolt nevelőjétől, s a mint körülnézett és látta, hogy a jelenlevők mind foltokat viselnek ruháikon Cilley véreből, jónak látá bocsánatot ígérni nekik, elhalasztva a bosszuállás napját.

Belgrádból Temesvárra jutva, egy gyászba öltözött asszony állta útját, ki fiai számára kegyelemért könyörgött. — Hunyady János özvegye volt ez, Szilágyi Erzsébet.

A király csodálkozni látszott, hogy hát nem eléggé fejezte-e ki bocsánatát? mit akarnak még többet?

Az aggodalmas anya ünnepélyes esküszót kívánt.

László király megértve akaratát, ünnepélyes templomi jelenetben, az Evangeliumra tett kézzel megesküvék, hogy Cilley halálát a Hunyadyakon soha sem boszulandja meg: s Szilágyi Erzsébetet anyjává, fiait testvéreivé fogadva, ezeket saját királyi öltözetéhez hasonló bibor ruhákkal ékítve fel, kézen fogva vezeté a szent jelek elfogadására.

Körül örömkönyeket sirt a nép. Hunyady Lászlót szemérmes tekintettel kísérek ifjú jegyese Gara Mária szemei, csak Gara, a vén cselszövő mosolygott magában: ő tudta, hogy mindez szemfényvesztés, mert ő tanácslá, hogy így legyen.

★

Ezalatt Brankovics, a kilencven éves szerb fejedelem, még mindig nem vónülve ki a cselszövés és hitszegésből: a mint Hunyady halálával letűnni érzi a colosst, melyet nem birt megmozgatni, a miért a magyar segély visszaszerzé országát, e tény azzal szándékozott kiegészíteni, hogy a magyar birtokából foglaljon hozzá még egy darabot, még pedig semmit kevesebbet, mint Belgrádot magát, A mi Mohammed 160 ezernyi hadának nem sikerült, ő cselvetés által hitte kivihetni, s egy napon, midőn Belgrád helyettes parancsnokai a két Szilágyi: — László és Mihály Szendrővel szemben megkezdett építkezéseiket megtekinteni kikocsikáztak, egy csapat szerb lovaggal rájuk lesetett.

A mint a lovakok a lesből előrohantak, Mihálynak még volt annyi ideje, hogy a kocsiból kiszökve lóra kaphasson; de testvérét legyilkolák.

Mihály nemsokára visszafizette a kölcsönt. Midőn Brankovics várait látogatni járt, akkor viszont ő állta utját s a fejedelmét em kíséreit leaprítva, őt magát elfogta. E csatában Brankovics elveszté jobb kezéből azon két ujját, melyet annyi megszegett eskü terhelt, s nagy pénzzel váltva meg magát, e sebébe nemsokára meghalt.

★

Ezalatt egyik ünnepély a másikat követte Budán a királyi udvarban, kívül minden fénylett, örült, belül szövdött az összeesküvés a Hunyadyak ellen.

Hunyady Lászlót jó korán figyelmeztették barátai, hogy menjen Budáról! eszüntelen mosolygó arcok nem jót jelentenek.

László maga is megdöbbsent, de elébb mégis tanácsot akart kérni s ezzel leendő ipához, Gara nádorhoz fordult.

Epen ez volt az ellene szőtt összeesküvés főnöke.

A hatalomféltő főúr mit törődött azzal, hogy leánya szíve megszakad? Megértve azt, hogy Hunyady gyanura kapott, rajta volt, hogy őt lebeszélje eltávozási szándokáról, ellenkezőleg ünnepélyek rendezését tanácslá neki, mikben a mulatni szerető királyt lovagjátékokra hívja fel, mik által inkább kegyébe jutand.

Másfelől sietett a királyhoz, elrémítve őt előre, hogy Hunyady László lovagjátékokat rendez, mikben őt ravaszul meg akarja ölni; úgy hogy midőn a két Hunyady testvér a királyt meglátogatá, felhíva a rendezett lovagjátékokra: ez rögtön mindkettőt elfogató s a velük barátságban levő főurakkal és papokkal együtt tömlöcre vetteté.

Nagy volt a űetség! Iparkodni kellett, hogy a király meg ne bánja tettét! még ugyanaz nap titokban elítélték Hunyady Lászlót halálra, azt sem tudni ki által? a naplement után kiviteték a Szent-Györgytérre ugyanazon ruhába öltözterve, melyet a király ráadott, midőn megesküvék, hogy nem fogja őt bántani soha.

„Így bűnhődik a lázadó!” hangzék a kikiáltók szava, midőn László a bakó előtt letérdelt.

De a hóhér pallosa meghazudtolá a kiáltást. Háromszor csapott le Hunyady nyakára; a harmadik csapás után felállt Hunyady térdéről, kiáltva: „ártatlan vagyok, a harmadik csapás után fel van mentve a bűnös is”.

A király ott ült Zsigmond palotájának erkélyén Garával együtt, s elsápadt, a mint az ifjút a harmadik pallos-csapás után felállni látta.

László meglátta őt, s felé akart rohanni, de a hosszú palástban elbukott, s Gara lekiáltva a hóhérra, az egy negyedik csapással leütötte az ifju fejét.

Ezzel még nem volt befejezve a munka. Az összeesküvők egy okiratot készítenek, melyben felségsértőnek és hazaárulónak káromlák az egész Hunyady-családot, még a sírban fekvő hőst is, Hunyady Jánost.

Aláírták ez okiratot Gara László, Ujlaky Miklós, Bánfi Pál, Burla László és több idegen urak, pellengérré állítva neveiket az utókor előtt.

A tett megtermé nemsokára érdemlett gyümölcseit, melyeknek legelső virága az volt, hogy a hirdetett országgyűlésre nem jelent meg senki.

A megdöbbsent királyt csakhamar felriasztá azon bekövetkező hír, hogy a megölt László elkeserült anyja nyíltan hadat üzent neki, s hogy nem volt tőle üres szó, bebizonyíták a következő események. Szilágyi Mihály Erdélybe beütve, az egész ország melléje állt, a leghatalmasabb urak: Rozgonyi Sebestyén s Kanisai László fegyvert ragadtak s maguk a leg-hívebb hivatalnokok, Guthi, Országh s Rozgonyi Lénárd titkon odahagyva Budát, amazokhoz csatlakoztak.

Ennyi balhírré, megátkozva a király rossz tanácsadóit, ott hagyta azokat a fellázadtak bosszujának s maga Bécsbe menekült, Hunyady Mátyást is magával vivén.

A többi golyok egy zivatáros éjszakán kitörve börtönük-

ből, összekötözött öveiken leereszkedének a bástyákról s megmenekültek.

A Hunyadyak ellenségeinek volt módjukban tapasztalhatni, mennyire szerette a nemzet kegyeltjeit még holtuk után is; Gara, Bánfy, Giskra, Ujlaky mindenütt vesztek, a hol a Szilágyiak, Rozgonyiak, Bátoriak összemérték velök fegyvereiket; Lászlónak nem volt más eszköze, mint csehországi vetélytársa Podiebrád kezéből venni ki a hatalmat, ha lehet szép szerével, azzal vívni vissza Magyarországot.

Szegény fiatal fejedelem! — Elveté magától az őszinte, hű, önfeláldozó népet, hogy egy tőle idegenkedő nemzet karjai közé vesse magát, mely őt mogorva arcokkal s haraggal szívében várta.

A fanatikus calixtinokat még akkor is megbántotta, midőn városukba érkezett s mégis nyugodtan tudta álomra hajtani fejét az első vacsora után.

Éjjel fölébredett s iszonyú főfájásról kezdé panaszkodni; udvarnokai azt felelték rá, hogy alügyék s legyen csendesen. Reggel iszonyú kínok közt halt meg.

A kik látták Podiebrádot a haldokló mellett zokogni, azt állítják, hogy ő mérgezte meg.

És ez örtént ugyanazon napon, melyen László egy évvel elébb az oltár előtt hittet esküvék, hogy Hunyady Lászlónak megbocsát.

Isten keze nem késik.

NÉPEREDETEK MONDÁI

Magyarhont annyi tarkán összefoldott népcsalád lakja, hogy maga bátran képviselhetne egy kis világrészt.

E családok mindegyikének megvannak a maguk őshagyományai, hírneves multjok s bár némelyik azt végkép elfeledte,

jó leend azokat följegyezni, — ha nem is a historikus, legalább a költő számára.

Lássa meg az, mi volt egykor ugyanazon népek jelleme s mennyire tarták azt meg más nemzet közé olvadva.

Maga a magyar nép sem egy törzs ivadéka, mert azt föl-foghatóvá sem lehetne tenni, mint növekedett volna az Álmos alatt kijött törzs annyi harc alatt tízszer annyira?

Már akkor itt benn volt a palóc, a székely, a kazár; a kún, a bessenyő, a jászkún később jött be s ezek mind egy nyelv-törzs külön fajai voltak, viseletre, szokásokra, jellemre különbözök, néha ellenségek, de nyelvüknél fogva mégis egy anya gyermekei.

A palóc az avar körsáncok szétvert népeiből maradt el a felső-magyarhoni hegyes vidékekben, a minden üldözött nép természetes menhelyén; a székely a hún nemzetnek egymást elrontott maradványaul bujdosott Erdély hegyláncai mögé, mindekkorig megtartogatva ezer meg ezer év előtti elütő jellemét; a jó öreg krónikaíró, Lisznyay Mihály azt állítja róluk, hogy Erdélybe vándorolva, a többi népekkel békeséget akként iparkodtak fentartani, hogy hún nevezetöket eltagadva, sículosoknak nevezték el magokat, azt állítva, hogy *Siciliából* jöttek oda. Holott e nevezet csak a magyarnak latin kaptára feszítéséből ered.

Még sajtáságosabban regélnek Kircher Athanaz és Bronioni Márton, nemkülönben Ortelius Ábrahám, az erdélyi szászokorról.

Szerintök Saxonianak egyik városa, Hammelia igen szenvedvén az egereknek nagy sokaságuk miatt, elannyira, hogy semmi enniivalót nem lehet a városban többé tartani, végtére nagy jutalmat hirdete ki e kellemetlen vendégek kipusztítására. Erre egy ismeretlen férfi jelent meg a városban, idegenszerű ruházatban, a minőt soha sem látott senki azelőtt, megegyezve a hammeli polgárokkal kitűzött díjban, kurta sipot vont elő övéből, s elkezdvén azzal az utcákon alá- s fel-furulyálni, az

egerek s patkányok egész sokasága indult meg utána minden lyukból és hasadékból, melyeket a furulyás ekképen belevezetve a folyamba, mindenestül elpusztított. A búbajos ekkor kérte a polgároktól a kialakított díjat; ezek azonban a helyett hogy kifizették volna azt neki, még azzal fenyegetőztek, hogy őt mint bűvészt megégetik, köszönje meg, ha nem bántják. A férfi fenyegetőzött, hogy sokkal többet fog rajtok venni, ha ezt meg nem adják. Amazok kinevették vele. Lón azonban, hogy midőn a város népe a templomban volna, s csak a fiatal gyermekek lennének odahaza, az ismeretlen férfi ismét végig mene az utcákon, s a mint egy új nótát furulyázott, a mindkét nembeli gyermekek, mint egykor az egerek, kirohantak utána s eszeveszetten táncolva, követték a merre ment. Az ember kivezette őket a városból, elvitte őket a kalvaria hegyig, ott az megnyílt, a gyermekcsapat vezetőjével együtt eltűnt a hasadásban, mely utánuk ismét összecsukódott; az egészből csak egy sánta leány maradt el, ki nem győzött a többivel futni, ez tudósítá a hazatért polgárokat gyermekeik elviteléről.

Ortelius csak azon különbséget teszi a regében, hogy nem síppal, hanem dobbal csalta ki az ördög a gyermekeket, s ennél fogva még az ő idejében is tiltották a hammeliek azon az utcán a dobverést; és hiába keresték messze földön eltűnt gyermekeiket.

És íme előáll Bronioni Márton, a ki azt állítja, hogy egy napon ismeretlen nyelvű és viseletű gyermekcsoport jelent meg véletlenül Erdélyországban, kik ott letelepülvén, mind e mai napig szászoknak hivatnak s épen olyan jó gazdák, mint elődeik.

E legenda-írók szerint tehát a manó vitte a szászokat Erdélybe.

Az oláhok Decebalig és Trajánig viszik föl eredetüket, miután újabb időkben szereti magát e népfaj dakorománnak nevezni, nem tudni: vajjon apáit tartja-e őseinek, vagy apáinak

meghódítóit? Minden bizonynyal egyetlen eset, hogy egy nép büszke legyen azon járom emlékére, mely ellen ősei annyi elkeseredett csatát vívtak.

Midőn Tamerlan India északi részéből kipusztítá a bálványimádást, s vele együtt a bálványimádókat, egy vad néptörzs, mely magát *Tsingánnak* nevezte, közeledtének hírére felszedte sátrait s megkezdte futását, végig vándorolta Ázsiát, s bejött Európába; útközben zenével, táncsal, bűvészzel, vagy csinnal, csalással tengetve életét.

Midőn Zsigmond király uralkodott Magyarország fölött, akkor jutott e faj néhány bandája az erdélyi határokra. Már ekkor annyira beleszoktak a hamisságba, hogy még eredetüket is eltagadták, azt állítva, hogy Egyiptomból jönnek s azóta *Faraó nemzetségének* hivatnak a magyaroktól.

Pedig a nyelvükben túlnyomó bengali és malabari szavak elárulják eredetüket, valamint mindekkorig fenmaradt arcszínök és nemzeti jellegök.

Még most is ugyanazon faj, mely volt, midőn bejött, mely volt tán otthon lételeben.

Nélkülöző, kalandor, művészetében született lángész, de úr nem tud belőle lenni; egy helyen nem maradhat, sokad magával meg nem fér s másod magával is veszekszik, a földművelést, katonáskodást kerüli, előszeretettel van a tarka viselethez, a henye kényelemhez, minden vallásból csak a babona fog rajta, de az anecdoták szerint ha teheti, még a szenteket is megcsalja.

Minden vendége között a magyarnak e faj a legelhagyatottabb, kivel mindenki jogot érez felsőbbiségét éreztetni, ki felől ezer nevetséges anecdotája kereng, költött és valódi, kinek semmi joga hazához, nemzethez, társulathoz, vagyonhoz, még tán az élethez sem.

S mégis, mily csodálatos! hogy e faj az, mely a magyarhoz legjobban ragaszkodik; megtanulja nyelvét, közelébe vonja magát, megtisztelésnek veszi, ha „új magyar” névvel nevezik

s a mi több minden küllemnél, több mint tettetés: ellesi zenéjét, egyedül képes visszaadni azon érzelmeket, mik a magyar népzeneben foglalva vannak, egyedül érzi a magyar titkos bűjét, titkos örömét, egyedül tud annak hangot adni.

Az első szerb telepítvények Zsigmond alatt származtak Magyarországra, a Csepelszigetre és Budára. Később a török uralom elől szökve Janopolra.

Az örményeket Apafi Mihály telepíté leginkább Erdélybe, Szamosujvárra s Ebesfalvára. E faj is sok észszerű rokonszenvvel viseltetik a magyar iránt, végül a zsidó faj, mely, a mióta hitvallása befogadottá lett, igyekezik magyarrá lenni.

M Á T Y Á S M E G V Á L A S Z T Á S A

Mikor védni kellett az országot, senki sem gondolt reá az idegen fejedelmek közül s midőn megürült a trón, ime egyszerre annyi atyafia akadt az országnak.

Előálltak jogaikkal a francia király, a szász herceg, a lengyel király és a római császár, mindenik saját magát állítva törvényes örökösnek.

Azonban nem törvénytudósokból áll a világ, s míg a trónkövetelők jogaikról beszéltek, eszébe jutott a nemzetnek saját akaratáról beszélni.

Szilágyi Mihály vezérlete alatt még talpon állt a nemzeti párt, mely Hunyady László halálát megtorolni fogott fegyvert, s mi leendett nagyobb elégtétel, mint a kivégzett testvérét emelni a megürült trónra?

A Gara-Ujlaki párt, — hatalmas ellensége a Hunyady-családnak, maga is vágyva a trónra, s ha célját nem érheté, készebb azt bármely idegennek kezére játszani, mint Hunyadyt látni rajta; — mindent elkövetett, hogy Szilágyi tervét megakadályozza.

Eleinte nem tudták a rendek, mit kíván Szilágyi? S midőn

az országgyűlésen lelkesült szavával felidézte azon kívánatot, hogy a nemzet saját fiai közül válasszon magának királyt, őt magát akarták megválasztani. Szilágyi szerencsésen visszavonulva kimondá, hogy ő Hunyady Mátyást szánta oda.

E szó korszakot idézett elő a magyar történelemben.

Azelőtt senki sem gondolt a külhonban fogva tartott ifjura; de a mint neve kimondatott, a tétovázó tömegek egyszerre megtalálták benne központjukat s az ország egyik szélétől a másikig terjedt a lelkesült kiáltás: „éljen Mátyás király!” s a pesti templomokban és utcákon, mielőtt az országgyűlés határozatot hozott volna, már énekelték a nemzeti zsoltosmát:

„Mátyást mostan választotta
Mind az ország királyságra,
Mert ezt Isten adta nekünk
Mennyországból oltalmunkra.

Azért mi is választottuk,
Mint Istennek ajándékát;
Kiből Isten dicsértessék,
És örökre mondjuk: Amen.”

A Gara-pártot megdöbbsenté a néphangulat, s midőn a főrendek is elismerék: hogy Mátyás apjának tizenkét diadalmas csatája felér ugyanannyi őssel, Gara, mint nádor, húzni, halogatni törekvé az országgyűlésen a szavazatbeszedést, azt állítva, hogy Szilágyi hadserege miatt nem lehetett független véleményt mondani.

Szilágyi tehát, hogy se ne éreztesse, se el ne veszítse fegyvere súlyát, negyven ezer főnyi hadseregét a két város között a Duna jegére állítá, fel ott bevárandó az országgyűlés határozatát.

Fenn Budán ezalatt reggeltől estig beszéltek az urak.

Este felé az átfázott hadsereg nem állhatva tovább a várakozást, egyhangulag fölordítá: „Éljen Mátyás király!” s e dörgő szózatot meghallva a rendek, hirtelen végét szakasztá a fon-

dorkodó tanácskozmánynak, utána kiáltva: „éljen Mátyás király!” s azzal meghuzatták a harangokat, kisüttették az ágyúkat, s ezuttal a nemzet akarata, dacára minden titkos szőr-szálhasogatásnak s ármánykodó fondorlatoknak, teljességébe ment.

Az ifjú Hunyady Mátyás ezalatt mint fogoly vitetvén el László királytól Prágába, ennek holta után a cseh helytartó Podiebrád által börtönéből kihozatott. A cseh úr élesen látó lelke sejté a jövendőket, a fogoly ifjut családja körébe fogadta, s leányát, a felserdült Katalint menyasszonyául jegyzé el.

Egy év mulva Katalin Magyarország királynéja lett.

A rendek pompás díszmenettel hozták el Strassnicból az ifjú Hunyady Mátyást, mialatt testvére, a jogtalanul megölt László, dicstelen sírjából fölvéetve, gyászpompával vitetett Gyula-Fejérvárra, apja tetemei mellé.

E kettős diadalmenet fölingerlé a Gara-pártot.

Ha nem sikerült Mátyás a trónról visszatartaniok, azt hívék, tán könnyebb leend őt onnan letaszítani.

S valóban a körülmények kedvezők voltak e szándék kivitelére. Északról és nyugotról trónkövetelő fejedelmek, délről és keletről az ozman, benn az országban hatalmas ellenpártok, az egész felvidék rabló cseh hadak kezében.

Ezek ellen mind küzdenie kelle az új királynak, ésszel, fegyverrel és akarattal. Ha csak egyet is le nem győzött volna közülök, el kellett volna vesznie azon egy által; — de mind legyőzé s ezért nevezi őt a történet Magyarhon legnagyobb királyának.

AZ IFJÚ KIRÁLY

A király fiatal volt és tele tetterővel. Ifjú lelkében a nemzetet érzé megijjodni; és ez ifjú tetterőnek mindenütt útjában állt bölcs félelmeivel a vénség, a kormányzó Szilágyi Mihály

alakjában, s titkos cselszövényeivel az oligarcha faj, a Gara-Ujlaky fractio képében.

Mátyás röviden elhárítá mindkettőt útjából. Midőn legtöbb oldalról volt fenyegetve, akkor emelte föl legmagasabbán fejét, nyílt csatára híva fel titkos ellenségeit s első föllépése az volt, hogy nagybátyját elzárata *Világosvárra*, ezáltal kimutatva, hogy nem akarja mérsékelt elveinek zsidbasztó hatását érezni a harcok kezdetén.

A rögtön összehítt *szege*di országgyűlésen Garát és Ujlakyt s az egész ármánykodó pártot letette hivatalaikból, kényszerítve őket ezáltal alattomos árulókból nyílt ellenségekké válni; s míg Mohammed nyíltan szövetséget ajánlva s titokban hadi készüléket téve közelíte az országhoz, Mátyás büszkén utasítá vissza a frigyét s a megtámadott Boszniát és Szerbiát védurasága alá fogadva, a rendek gyűlésén elhatározatá, hogy minden *huszadik férfi* lóra üljön az ozman ellen viselendő háborúba.

A nyíltan kihívott Gara-párt, elvetve álarcát, külön conventiculomot tartott Kőszegen, melyből Fridrik császárt híttá meg a magyar trónra.

Fridrik elfogadta a meghívást s *Gravenacker* vezénylete alatt beküldött hadai az oligarchák hadaival egyesülve Kőrmendnél, Mátyásnak ellenük küldött vezéreit *Nagy Simont* és *Rozgonyit* az első csatában megverték.

Azonban Ujlaky s a *Bazini* grófok soha sem tagadhatva meg magyar érzelmeiket, nem engedék üldözni a megfutott seregeket; mi a császár szívében gyanut támaszta ellenük s alig engedte őket maga elé jönni. — A büszke főuraknak ez ismét elég volt arra, hogy tőle elidegenüljenek s csak egy intésére vártak Mátyásnak, hogy ismét visszatérjenek hozzá.

Az éles lelkű ifju észre tudta venni az ily nagybecsű pillanatokot, s míg Gara, Ujlaky és a *Bazini* grófok letették kardjaikat a királynak bocsánatra kinyújtott kezébe, ő ugyanazon karddal a császár ellen fordult.

A Nagy Simon és Rozgonyi alatt megvert magyar had egyhangulag azt ajánlá bajnoki bűnhődésül a királynak, hogy *tizedeltesse meg* soraikat. Mátyás e helyett megkettőzteté a sereget s úgy küldé vissza Gravenacker és Paumkirchner ellen. A második csata győzelme lemosta az első gyalázatát, *Pinkafeldnél* visszaveretett a császár serege s Fridrik ezuttal lemondott a magyar koronáról.

G I S K R A H A D A I

Albert király halála után fiat szült a magyar királyné, Erzsébet. Alig érte a csecsemő homlokát a szent keresztvíz, midőn a koronát is fejére tették s azután a királyné a gyermekkel és a koronával kimenekült az országból, rokonához Fridrik császárhoz.

Magyarországnak tehát nem volt fejedelme. Idebenn pártokra szakadt a nemesség, a határon lázadó vazallók s délfelől közelgett az emelkedő óriás hatalom: a török.

Midőn minden szomszédnak, romának, szerbnek, németnek kezet kellett volna fogni a magyarral, hogy egy közös hatalmas ellenségtől megóvják a keresztyén világot, épen akkor törtek legjobban mind ellene, s midőn minden magyar szívnek egyet kellett volna érteni abban, hogy vezérét örök ellensége ellen kövesse, mikor volt is ilyen vezér, a kit kövessen, Hunyady János, épen akkor húzott, a hány, annyi felé.

S még ez nem volt elég; hogy a keserű pohár megteljék, Erzsébet királyné felfogadta főkapitányának brándasi Giskra Jánost s ráereszté az országra zsoldos cseh hadakkal. A huszita lovagok elfoglalák a hegyes felföldet, a királyné nevében, megrakták váraikkal a hegyormokat, onnan pusztíták a rájuk nézve idegen országot. Míg Giskra rendes seregeivel a királyi csapatokat nyílt ütközetekben támadta meg, addig alvezérei, Komorovszky, Valgatha, Axamith a királyhoz hűnek maradt

városokat sarcolták; a Dzwela vezérelte kóbor gyülelész pedig a falvakat és kastélyokat égette, rabolta.

Hunyadynak szüntelen a törökkel volt harca, a Duna mellett s Erdély határain, ő nem ért rá a meghonosult ellenség ellen vezetni hadjáratot, s a király kénytelen volt Giskrával békét kötni. Az ilyen fegyvernyugvást természetesen soha sem tartották meg. A lovagvárak menedéket adtak a frigszegőknek, s a köznép panaszai elhangzottak akkor, midőn nagyobb érdekek másfelé vonták a figyelmet.

Így kapott Giskra mindig nagyobb befolyásra az országban, fegyveres, erőszakos kézzel, így lett a felvidék tetteges főkapitánya, míg egyszer Hunyady, Székely Tamást küldé ellene s az megveretvén, maga vette kezébe a kardot, úgy foglalta el tőle a hatalmas szepesi várat, mire országgyűlési helybenhagyással kötöttek fegyverszünetet.

Ez a frigy sem soká tartott. Giskra most már magyar urakkal is pártot szövött, elfoglalta Nógrádmegyét, várakat épített mindenfelé; sok barátja volt a fő-főurak között.

Mikor aztán végre Hunyady a környék nemességét fegyverbe szólítá, hogy a merész kalandorokat megfenyítse, tulajdon hadai cserben hagyták az ütközet és ostrom alatt, azok is Giskrához szítottak inkább.

Erre aztán Hunyady más országrészből hozott hadakat, s azokkal Giskra várait, köztük Zólyomot, Rosnyót, Derencset elfoglalá, mikor már aztán végkép legyőzte volna, akkor az érdemes országtanács sietett hirtelen békét kötni Giskrával, nehogy valami baja történjék, még a hadi költségeit is megtéríté. Egy későbbi országgyűlés azonban a folytonos belháború támasztása miatt Giskrát honellenségnek kiáltá ki, a mi annak nem sokat ártott.

V. László alatt csak nőtt Giskra tekintélye, kit nem ártallott a gyászos emlékü Cilley a nagy hazafi Hunyady ellenében pártosul felhasználni.

Végre azonban elbukott Cilley, meghalt V. László, trónra

ült Mátyás király, az oligarcha pártok hatalma megcsökkent, s azokkal együtt vége lett Giskra hatalmának is. — Első gondja volt Mátyásnak országa csendességéről gondoskodni.

Rozgonyi Sebestyén és Héderváry László, egri püspök vezették a király seregeit a rabló hadak ellen.

Az egész hadjárat egy gondolatsebességű diadalmenet volt; *Vadna* vára három órai ostrom után bevételre, a rablóvezérek, *Valgatha* és *Komorovszky*, *Galgócra* futottak, s midőn Rozgonyi Galgóc alá ment, hétszázad magukkal *Szecs* felé menekülve, ott az egri püspök szétverte az egész csoportot; az erdőbe menekülteket a parasztság verte agyon. *Valgatha* a sereg egy részével foglyul esett, *Komorovszky* egyedül szabadult meg.

E siker vérszemet adott a föld népének s mintegy ötezer paraszt csatlakozék Rozgonyi zászlai alá, kikkel egyesülve Rozgonyi és *Magyar Balázs*, bevették *Miszla* várát, az egész várórséget kardélre hányva, utána *Gálszécset*, s azzal siettek az *Axamith* és *Thalafuz* vezéreik alatt egyesült főszereg ellen.

A *boczkói* síkon vártak rájuk Giskra harcosai, s ott megütközve, a csata első hevében *Axamith* hatszázad magával agyonveretett, a többi a földnépétől kiirtatott. *Thalafuz* tizennégy lovaggal jutott el a lengyel határszélre.

Héderváry püspök az üldözés közben elfoglalta *Fáson* várát, melynek parancsnoka *Uderszki*, földalatti utakon megmenekülve, a *breznici* várba futott, s midőn a püspök *Sárost* elfoglalva feléje közelgett, oda hagyta várát s kiszökött Lengyelországba, a hol Giskra épen akkor kötött szövetséget *Kasimirral*, a magyar trónt számára elfoglalandó, midőn egy talp-alatnyit sem bírt többé Magyarországból.

Giskra e csapás után kénytelen lón kibékülni Mátyással, s a *Komorovszky* által összegyűjtött cseh hadak maradványai Mátyás zsoldjába állva, az első állandó magyar gyalog had közé soroztattak.

Így fegyverze le Mátyás egy csapással két ellenséget: a lengyel királyt és Giskra hadait.

A ZSEBRÁKOK

Mihelyt a külellenségtöli félelem kissé tágult, mindjárt készen volt idehaza a pártoskodás; a horvátországi urak támadtak fel a király ellen. Mátyás haddal ment reájok.

Útközben egyike a cseh zsoldosok vezéreinek Dzwela, elhagyta a királyt minden hadaival s míg Mátyás a horvát urakat a hűség útjára visszavezette: ezalatt Dzwela felvonult felső Magyarországra, hol egykor a cseh urak oly sok ideig folytatták rabló harcaikat s eszébe jutott neki azt a szép életet újra kezdeni.

Épen ezen időben járt Németországon egy minden nemzet kalandoraiból, de különösen csehekből és morvákból alakított szabadcsapat, kik mesterséget csináltak a háborúból s majd egy, majd más fejedelem fizetésére harcoltak, a miért elnevezték őket zsebrákoknak.

Egyike vezéreiknek volt Podmaniczky Balázs, magyar főúr, kit kalandvágyai vittek e regényes életű csoport közé s vitézsége s ügyes vezéri szelleme állíták a csapat élére.

Dzwela gazdag zsákmányt ígért e lovagoknak, ha bejönnek Magyarországra.

Itt Podmaniczkyban felébredt a hazafiúi érzet s nem engedé, hogy Pozsonyt kirabolják, mindaddig, míg Pottendorf segélyére érkezett a városnak s ekkor Nagyszombatnak fordultak a zsebrákok.

Podmaniczky ennek is ellenállt: «KüldjeteK Lengyelországba, Csehországba, vagy akárhová, elmegyek, de hazám ellen nem harcolok veletek.»

Nem is harcolt; éjszaka átment Nagyszombatba s mire Dzwela megjelent a kapuk előtt, már Podmaniczkyt látta maga előtt, ki fegyverrel állta útját s a cseh rokonoknak sokkal több tapasztalásuk volt már Podmaniczky kardja felől, mint-hogy most magukon akarják azt megpróbálni.

Ezalatt Mátyás sietve jött egy kis csapattal ellenök s Dzwela és a zsebrák sereg Kosztolánvárra futottak előle.

Ott volt nagy vigság és lakodalom a király megérkezéig. Az egész környék kirabolatott, s hogy semmi se hiányozzék a gyönyörűségből, négyszáz hölgyet raboltak az istentelenek maguknak, mind a legszebb, a leggyönyörűbb lányokat.

De nemsokára vége lőn a vigasságnak, Mátyás megjelent Kosztolán előtt s nem ostromoltatá a várat, hanem körülkerítetté azt.

Ez a zsebrák urak kedve ellen történt. A lakomák után éhezni kezdtek s az éhség unalmas dolog.

Egy sötét zivataros éjszakán háromszázan nagy robajjal kitortek a főkapunál s azalatt a többiek kiszöktek a földalatti titkos uton. De Mátyás jókor észrevette a cselet s háromszázat visszaüzve a várba, lovagait a futók után indítá, kik levágtak közülök kétezeret, a többit fogva elhozák. A cinkosokat a vár körül sorba felakaszták, a legmagasabb bitóra magát Dzwelát, jobbfelől a huszita káplánját, balfelől a fegyverhordóját, a hogy a lakomáknál is szoktak ülni. E látványtól elrémülve, a többiek rögtön feladták a várat, kincseikkel és szép asszonyaikkal. E szerencsétlen asszonyokat, kiket, ki tudja, a világ mely részeiből raboltak és csábítottak össze a rabló vitézek, Mátyás leküldé szerbiai telepítvényeire, hol akkor nagy szükében voltak a szép nőknek. A fogoly zsebrákokat pedig leküldé Budára, meghagyván a porkolábnak, vitézlő Czobor Mihály uramnak, hogy tetesse őket jó helyre.

A porkoláb elgondolá, hogy sehol sem lesznek oly jó helyen, mintha a Dunába hányatja őket. És úgy cselekvék. Ez lett vége a zsebrákoknak.*

A K O R M Á N Y Z Ó S Z A K Á C S A

Megkezdve a küzdelmeket, melyek többé visszavonhatlanok lőnek következményeikben, Mátyásnak nem volt oka többé nagybátyját fogva tartani. A ravasz udvaroncok leolvasták e

* Bonfin.

gondolatot arcáról s ál-parancsot küldtek a király nevével a világosvári kapitányokhoz, hogy Szilágyi Mihályt fejeztessék le.

Lábatlan György azonban a helyett, hogy a vett parancsnak vakon engedelmeskednék, nem tartva lehetőnek, hogy a király ily parancsot adjon, a várat rábízta *Dóczira*, maga azalatt felszaladt Budára, megtudandó, ha a király akarata-e ez? hogy azon esetben hivatalát letehesse.

Mátyás megtudva ez ármányt, megdicséré *Lábatlant* óvatosságáért s parancsot adott neki, hogy Szilágyit bocsáttassa szabadon.

E parancs már fölösleges volt. Míg *Lábatlan* Budára járt, egy éjjel vak lárma történt Világosvár körül. A zaj azt hirtel: hogy a törökök vannak itt. *Dóczy* uram látni akarta őket s egész várőrségével leszállt elfogadásukra.

Szilágyi Mihály szakácsa ezt látva, fogá magát fegyverre kapva a ház körüli cselédséget, bezáratá a kapukat, Szilágyit szabadonbocsátá s a visszajövő *Dóczy*nak megmondá, hogy elmehet, a hová akar.

Szilágyi erre azt izené Mátyásnak, hogy többet köszönhet szakácsának, mint unokaöccsének.

A király sietett nagybátyjával találkozni *Tisza-Varsányon*.

A jószívű öreg haragtalanul fogadá Mátyást.

Mentségedet hallani nem akarom, mondá neki, hanem szívemből megbocsátok.

Szilágyi szerepe itt végét látszott érní. Szerbia királya saját várát Szendrőt, elárulva a töröknek, a szemközt épített Kevi vár védelmére Szilágyi Mihályt küldte a király. Itt gondatlanul csatába keveredve az ozmanokkal, elfogatott az öreg bajnok, s Sztambulba vitetve, ott a szultán lefejezteté.

ELŐKÉSZÜLETEK A HARCRA

Egyszerre élt Magyar- és Törökország két legnagyobb uralkodója, *Mátyás* és *Mohammed*.

Lehetett volna-e máskép: mint hogy ők egymással összecsapjanak?

Mindkettő készen volt rá, de támadni egyik sem akart.

Mátyás elkövetett mindent, hogy országa erejét kifejtse, kibékíté a pártokat, rendes hadsereget gyűjtött, lerontá a cseh rabló várakat, Giskra erejét a török ellen fordította, de támadó harcot elhamarkodva nem akart kezdeni, bármennyire ösztönzék is erre a pápa s a nyugoti fejedelmek biztatásai.

Ezek negyvennyolcezer embernyi segílyt ígértek a török ellen, hanem midőn a pápa e sereg fővezéréül Fridriket nevezte ki, egy embert sem állítottak síkra.

Az ázsiai fejedelmek is közös szövetséget kötöttek Mohammed ellen, kétszáznegyvenezer embert ígérve a szultán ellen vezetni. Mátyás jól látott, midőn szavaikra meg nem indult. Szétporlott a szövetség, mielőtt fölépült volna.

Magyarország csak saját erejére szorítkozhatott mindezen.

És Magyarországnak soha sem lehetett szem elől tévesztenie hivatását.

E hivatás foglalni törekvés volt, de nem foglalni a hatalom javára, hanem a keleti faj polgárisodásának.

E cél Mátyás alatt lőn legjobban megközelítve. Alatta untalan két ellenséggel kellett küzdeni a magyarnak: a nyugot vallásrokon, de idegen fajjaival s a kelet barbár, de testvér nemzetével.

Akár egyikhez, akár másikhöz csatlakozott volna, egyik vagy másik ellenfelet legyőzheté. Ha szeretett volna lenni cseh, német vagy lengyel, kiűzheté a törököt; ha akart volna lenni török, megronthatá többi szomszédjait, de mert magyar akart maradni és keresztyén, azért nagyon jól meg kellett fontolnia,

mikor és ki ellen húzza ki kardját s ha egyszer kihúzta, nem dughatá vissza becsület nélkül.

Ali bég egyes harcai a Zokolyakkal csak előjátékai voltak a harcnak, mely a két keleti nemzet között kitörendő volt, s a szomszéd oláh és szerb tartományok fejedelmi villongásaiban ott volt a felhalmozott gyúanyag, mely azt majd lángra lobbantsa.

Nem kelle siettetni a sorsot.

VLAD VAJDA

Oláhország bérceinek birtokán sok év óta civódott már a török és a magyar, s az oláh fejedelmi urak közül rendesen volt kettő olyan, a melyik vajda kívánt lenni, s minthogy egyszerre kettő nem ülhetett a trónon, az, a melyik lemaradt róla, futott a törökhöz, vagy a magyarhoz s hozta be a másik ellen.

Vlad vajda már hat év óta uralkodott s bojárjai közül sokat megölt ezen idő alatt, mert ő szeretett öletni, nem azért mintha ez elve lett volna, hanem mivel ez multságot szerzett neki, a miért is nevezték el *cepesnek*, a mi oláhuul annyit jelent, mint *hóhér*.

Legkedvencebb kivégeztetés neme volt szemei előtt a karóba huzatás, ez annyira tetszett neki, hogy gyakran az ebédet is oda vitette magának, hogy a haldokló kinlódó ordításai közepett dobzódhasson.*

A míg ezt saját emberein gyakorlá, nem szólt bele senki, hanem egyszer kedve jött a török szultán effendijét, ki az évi adóért jött, karóba huzatni. Már erre a szultán haragba jött s érte küldé Chamucz basát, hogy fogja meg a vajdát és hozza Sztambulba. E helyett Vlad fogta meg a basát, s mind kíséretestől felnyársaltatá.

* Engel. Gesch. d. ungr. Reich. IV. R. I. Szak. 174. lap.

E tettén már maga is megijedt és sietett magát Mátyás király barátságába ajánlani, ki akkor a török szultánnal nagy viszályban volt.

De a szultán hamarább jött, mint Mátyás, s magával hozta Radult, ki udvaránál lakott, s Vlad azon vette észre magát, hogy seregei átmentek Radulhoz s őt magára hagyták.

Most ijedten futott Vlad Erdélybe s Thordára érkezve, ottan találta Mátyás királyt, ki hadseregével segítségére jött s a törcsvári szoroson bevonult vele Oláhországba.

Radul kisdied serege ott állt szemközt a magyar király hatalmas hadával s Vlad már előre képzelé magában a kínhalál minden nemeit, melylyel a foglyul esendő bojárokat fogja kivégeztetni.

Ekkor egy hosszú sor fegyvertelen férfi indult meg az oláhok táborából s egyenesen a király sátorának tartott. Radul volt az s első bojárai, kik egész alázattal jelentek meg a király előtt, kinél épen jelen volt Vlad.

A *cepes* örvendve szólt a királyhoz:

— Ime, kezekben vannak most, vágasd le őket egymásután.

A király haragos szemmel utasítá vissza e mondást s inte Radulnak, hogy beszéljen.

— Mit hoztatok és mit kívántok?

— Hódolatot hoztunk és hűséget uram s igazságot kérünk és bosszut.

— Ki ellen?

— Vlad ellen, kinek neve *cepes*.

És ekkor előálltak sorba a bojárok és ujjal mutatának Vladra, szemére hányva bűneit.

— Te voltál, ki ötszáz bojár családot, férfiakat, nőket, gyermekeket összehivattál s azokat orozva legyilkoltattad.

— Te voltál, ki négyszáz magyart, a kik Oláhországban laktak, egy pajtába zárattál s akkor rájuk gyujtattad a házat s magad gyönyörködve nézted, mint halnak meg mind a tűzben.

— Te voltál, ki a Fogaras földére berontva, az omlasi

uradalmat elpusztítád s a székeleyeket és szászokat karóba vonnattad s akkor ebédedet oda vitetted és a kinlódók egészségére ittál kacagva.

Vlad dühösen rántott kardot e vádakra, de Mátyás egy intéseére kivevék azt kezéből a testőrök.

— Én bírád vagyok, nem fegyvertársad, szólt a király szigorúan, s azzal biztató jobbját nyujtá Radulnak s megerősíté őt a vajdaságban, Vladot pedig fogságba küldé Budára, hol tizennégy évig ült bűnei zsoldjában.

Bár Radul Mohammed híve volt, és Vlad Mohammed ellensége, az igazságos király mégis amazt oltalmazá s emezt bünteté meg, mert az igazság mindenek felett való.

MÁTYÁS KIRÁLY ÉS A MAGYAR KORONA

Öt év óta volt már Mátyás Magyarhon királya és még mindig nem volt megkoronázva. A korona Frigyes császár kezében volt, kinek azt László anyja adta által, s e nagybecsű ereklyét csak erős feltételek alatt akarta kiadni a császár.

Nemcsak nagy pénzbeli összeget kellett érte adni, hanem az ország védvéraiból is többeket; a császár címei közt meg kellett hagyatni a magyar király címét is, és Frigyes császár fiává fogadta Mátyást, úgy hogy ez őt atyjának, amaz viszont ezt fiának nevezte. Azon esetre pedig, ha Mátyás törvényes fiú örökös nélkül halna meg, az országnak Frigyes császárra vagy az ő utódaira kelle szállani.

E szerződést aláírták az ország rendei, midőn azonban a koronát át kellett volna venni, kitűnt, hogy Frigyes császár a régi korona mintájára egy tökéletesen hasonló másikat csináltatott, attól tartván, hogy a valódit ellopják. Azonban az öreg Palóczy László, ki évek előtt bátyjánál az esztergomi érseknél sokszor látta a koronát, mindjárt ráismert a kettő közül az

igazira, egy finom repedésről, mely a korona hátulján levő saphir kőben látható, s így visszahozatott ismét e szent ereklye Magyarországra nagy diadallal; és még nagyobb diadallal tétetett az ifjú király babérkoszorús fejére.

Mielőtt a szent koronát fejére tette volna Mátyás, elébb meg akarta azt érdemelni. Ali bég vesztett csatái után maga a király indult meg a török ellen s Jajca városát véres csata után elfoglalta. Maga a török vezér, Harám bég, négyszázad magával menekült a fellegvárba. Mátyás ostrom alá vette a várat s tíz hét mulva birtokában volt az, Harám béggel együtt; s két hó mulva fegyverrel foglalá vissza egész Boszniát; csak ezután tért vissza Fehérvárra s ott megkoronáztatott az európai udvarok követeinek jelenlétében.

Jellemzetes azon korra és királyára nézve azon mondat, melyet ez alkalommal Mátyás a francia királynak írt:

„Ha Magyarország csak saját érdekeiért harcolna az ottománnal, régen módjában lett volna a legkedvezőbb feltételek mellett békét kötni vele, s akkor a török fegyvereket Európa egyéb tartományai éreznék meg. De Magyarország az egész kereszténység ügyéért harcol.”

E szavak azért irattak, mivel mindazon népeket, kik távolabb voltak az ozman határoktól, nehezen lehetett rávenni, hogy az egyedül küzdő magyarnak segítségére jöjjenek, azt állíták, hogy a veszély csak Magyarországot fenyegeti.

A pápa felszólítja Európa minden fejedelmeit, hogy siessenek a magyar király védelmére, de azok örökké csak ígéretnél maradtak s a hatalmas előkészületnek ritkán lett eredménye.

Mohammed pedig nem tudta elfelejteni a jajcai kudarcot s előre küldé Minnet béget, hogy Boszniában egész Jajcáig készítsen számára utat. Mátyás Zápolyát küldé ellene, hogy Jajca előtt állítsa meg. Míg az olasz fejedelmek üres biztatásokkal halaszták az időt, azalatt megjelent Mohammed Jajca vára alatt s oda beszorítva Zápolyát, elkezdé azt ostromolni.

Húsz napig védték már vitézül a várat; egy napon oly rést

lőttek a törökök, hogy egy csoport keresztül rontott rajta. S egy óriás zászlóvivő török felrohant már a bástyatoronyba, hogy a zászlót kitűzze, de oda fenn a toronyőr birokra kapott vele, s minthogy erősebb levén, le nem győzhető, átnyalabolta hirtelen s magával együtt lerántotta a sáncárok hegyes karói közé.

Ez volt az utolsó küzdelmes nap az ostromlottakra nézve, mert Mátyás már ekkor sietve jött szabadításukra s Mohamednek eszébe jutott a belgrádi nap; rá nézve végzeteljes volt a Hunyady név; hirtelen félbeszakasztá az ostromot, ott hagyta nehéz ágyúit s kivonult Boszniából.

Innen Szerbiának fordult Mátyás; ostrommal bevette Szerbik várát gazdag ezüst bányáival; de Zvornik ostrománál nyugtalanság tört ki seregében, mely kényszeríté Magyarországra visszahuzódni.

Mind e mellett átlátta a szultán, hogy ha a magyar önmagával békében van s szomszédjaival egyetért, fegyverrel meg nem törheti. Tehát aranynyal akarta őt megtörni. Nagy kincsekkel küldé követeket Velencébe és a magyar határra. Szövetséget ajánlván mindkét helyütt. De a velencések visszautasíták az ajánlatot, Mátyás pedig a határon sem ereszté át a követeket.

Erre nagy esküvést tett a szultán, hogy minden erejével megbünteti azokat, kik gyanus barátságát elfogadni nem akarták, s Magyar-, Cseh- és Lengyelországot, Dalmáciát, Istriát és Németországot hadaival előzőnlí. Azonban Ázsiában gyűlt meg a baja s oda volt kénytelen hadaival fordulni.

ERDÉLYI ZAVAROK

Magyarország legnépszerűbb királya ellen szüntelen szították a beháborgást. A szebeni királybirónak, Roth Benedek uramnak egyszer az jutott eszébe, hogy ő híres emberré teszi

magát és felbuztatá a becsületes szászokat, hogy válászszanak Erdély számára királyt.

Az erdélyi rokonok tehát jónak látták, István vajda moldovai fejedelem segítségével bizva, Mátyás ellen feltámadni s János grófot kiáltották ki királynak.

De nem soká tartott a dicsőség. Mátyás mint a villám, ott termett közöttük s megjelenésére szétoszlottak a lázadó hadak. János gróf és a vezérek önkényt megadták magukat, Roth Benedek uram pedig elfutott világgá, hírét sem hallották többé.

De István vajda is megadta az árát biztatásainak, mert Mátyás rajta rontott s városait elfoglalta s Baján hétezer emberét levágta egy véres éjszakai csatában, mely alkalommal maga Mátyás is megsebesült egy rálőtt nyíl által.

A harc eredménye az lett, hogy a vajda visszatért a magyar koronának fogadott hűségre.

A CSEH HÁBORÚ

A magyar soha sem tudott fanatikus lenni. Vallásos érzelmeit el kell ismerni, de ez érzelmek soha sem mentek a türelmetlenségig, s ezért valahányszor akarata ellen belesodortatott valami háborúba, melyet túlbuzgó igazak kezdtek holmi eretnekek ellen, azt mindig oly kénytelen kedvetlen tevé, hogy rendesen elvesztette.

Ez időben történt, hogy a szentszék Podiebrádot, a cseh királyt, minthogy a huszitákkal tartott, ünnepélyesen megátkozta s ítéletet hozott ellene, mely szerint trónjától megfosztassék, s alattvalói az engedelmességtől feloldassanak.

De Podiebrád alattvalói összegyűltek s ellenítéletet adtak ki, melyben királyuk tetteit helyeslék, s a pápa ítéletét az egész cseh nemzet ellenében senkinek sem volt kedve végrehajtani a világi fejedelmek közül.

Végre Mátyást hívták fel a végrehajtásra.

Már ekkor Mátyás és Podiebrád között régen vége volt minden rokoni szeretetnek. Podiebrád leánya, kit Mátyás nőül vett, régen meghalt; Magyarországnak választani kellett: vagy harcot Podiebráddal, vagy ellenségeskedést az egész katolikus világgal.

Mátyás az előbbi választá, kénytelen volt választani.

Megindult hadaival s Laa mellett bevárta Podiebrádot. Csak egy kis patak választá el a két sereget, de egyik sem akarta a harcot megkezdeni; mikor épen semmi okuk sem volt egymásra haragudni. Mátyás még egyszer békítőül lépett fel, s hogy ki nem egyezhettek, csak azután kezdett hozzá mindkét fél a csatározáshoz. Azonban eldöntő ütközetre nem tudott kerülni sor.

Apró csatákban, néhány vár elfoglalásában folyt le a harc; egyszer szinte elfogták a királyt kémlelő járatai alatt, később az igazhivők rendei kinevezték őt Csehország királyának.

Azonban épen azok, kikért harcolt, a morva és sziléziai rendek és a császár épen nem segítették őt a harcban, az egészből egy boszuságos eredménytelen hadjárat lett, mely nem termett Mátyás számára gondnál és veszteségnél egyebet; szerencséjére Magyarországnak, Podiebrád halála véget vetett a harcnak.

Valóban ideje is volt a szükségtelen vérpazarlást abba hagyni, mert ez alatt az ország tulsó szélén erősen működtek a törökök s egy szép éjszakán fölépíték egy sziget közepén Szabács várát, melyet fából készítettek s tűz mér földnyiről vittek oda ezer teve hátán.

M Á T Y Á S É S A L E N G Y E L K I R Á L Y

Míg Mátyás idegen koronák után járt, idegen érdekekben, azalatt saját koronáját szinte elvesztette, ha oly jól nem illett volna az a fejére, bizony-bizony letaszítják azt onnan.

A magyar főurak sehogy sem bírtak kibékülni azon gondolattal, hogy egy közülök, sőt nem is egy közülök, hanem egy közösnek erdélyi nemes üljön a magyar királyi trónon, s míg Mátyás a cseh birodalmat hódítgatá, azalatt idehaza a Garák, Ujlakyak és a velök tartó oligarcha párt Kázmér, lengyel királyfit hívta meg a magyar királyi székre.

Részesei voltak ez árulásnak a Rozgonyiak is, a legtisztel-
tebb magyar család utódai, s az esztergomi érsek Vitéz s a hazai költő Janus Pannonius, valódi nevén, Cesinge, pécsi püspök.

A király hadi útjában hallá a zendülés híré. Jelleméhez illő vonás, miként fogadta azt. Nem törődött vele. Tudta, hogy népe mennyire szereti. Beszélhettek a jó urak, a mi nekik tetszett, a rémhirt küldözőknek azt íratta vissza az egri püspök által, hogy hagyjanak neki e „sörpincékben kelt ujságokkal” békét.

És azzal, mintha semmiről sem tudna, midőn Kasimir a kegyes papnak nevelt ifju megjelent országa határán, országgyűlést hirdetett a király Budára.

A mint azonban a lengyel királyfi az országba tizenkétezer emberrel betört, Mátyás rögtön elfogatta Vitézt, ki azzal egyetértett, s a betörők ellen kiküldé Zápolyát, a szepesi grófot és Csupor erdélyi vajdát, hogy Kassát védjék meg ellenök.

A következő napok megmutatták, mit tud tenni a magyar nép, fejedelme iránti szeretetből.

Mátyás Pesten összpontosítá hadseregeit, s engedte a lengyel atyafiakat keresztül-kasul huzódni az országon.

Azokkal azt hitették el a magyar pártos főurak, hogy az az egész ország fel fog támadni Mátyás ellen, és ime most az összeesküvőkön kívül senki sem szaporítá a betörők seregét.

Lejöttek egész Vácig, innen fölmentek Nyitraig; akkor Mátyás elfogta őket s a hódító seregnek nem maradt egyéb sorsa, mint Nyitra várába bevenni magát s bevárni az ostromot.

A jámbor Kázmér nemsokára maga könyörgött, hogy bocsássák őt haza; Mátyás engedte őt visszamenni, a merre jött, s ezzel a lázadásnak, háborúnak vége volt. A két főpap, Vitéz és Cesinge ez eset után bujában meghalt, Mátyás soha sem állt rajtok boszút.

Midőn Cesinge meghalt, a pécsi papság nem akarta őt eltemetni; e miatt Mátyás igen megfeddé őket s meghagyá, hogy ünnepélyesen eltemessék és sírkövére ugyanazon emlékmondatot véssék fel, melyet a költő életében készített e célra.

„Hic situs est Janus, patrium qui primus ad Istrum
Duxit laurigeras ex Helicone Deas.
Hunc saltem titulum Livor permitte sepulto,
Invidiae non est in monumento locus.”

(Itt fekszik Janus, ki a hazai Dunához legelső vezetése a heliconi istennőket (múzsákat). Ez egyetlen címét hagy meg az eltemetettnek kajánság. Nincs az irigységnek helye a sírkövek felett.)

MÁTYÁS ÉS A RABLÓ URAK

Különös divat volt az a középszázadban, kivált Morva és Szilézia vidékein, hogy a magas urak valóságos mesterséget csináltak a rablásból. Sziklaváraikból lejártak a *publicumot* zsarolni, az utazókat kifosztogatni, kereskedőket, földműveseket fáradtságos keresményeiktől megrabolni, s gyakran a kirablott háznépeket éjszaka az utolsó csecsemőig legyilkolák.

És ezek mind híres, neves urak voltak, kik ott ültek az országtanácsban s hozták a törvényt az apró tolvajokra.

A szorongatott nép végre Mátyást, mint védurát hívta fel a rabló urak ellen, s a király megjelent fekete seregével s ostromágyúival s ledönté a rablóvárakat, és uraikat oda akasztatá tornyaik ablakába. Néhány példa üdvös hatást

gyakorolt, a többiek átlátva, hogy a törvény a hatalmasokat is utoléri, felhagytak e díztelen keresetmóddal s tisztességsőbb foglalkozás után láttak.

A LENGYEL HADJÁRAT

Kázmér királyifju csak nagy könyörögtében szabadulhatott ki Mátyás kezeiből; most apja vissza akará Mátyásnak adni a kölcsönt, s míg a magyar király a rablóvárakat rontogató, azalatt ő Fridrik császárral szövetségbe negyvenezer gyalog és húszezer lovassal támadt Mátyás ellen.

Mátyás Boroszlóban állt akkor nem több, mint tizenhat-ezer emberrel. Azon hírre, hogy Kázmér közelít, ő vendégséget és lovagjátékokat adott.

Kázmér büszkén nyomult előre s míg ő saját országát fedetlen hagyta, azalatt Zápolya és Kinisi Pál háta mögött berontottak s Krakkóig elpusztíták azt. Kázmér csak haladt előre.

Brieg előtt azonban két ellenség állítá meg; egyik a magyar helyőrsereg, másik az éhség. Hatszáz szekér eleséggel megrakva, az oppelni magyar sereg kezébe jutott, s Kázmér hadai éheztek, míg csak a cseh király friss élelmi szerekkel és húszezernyi haddal hozzá nem csatlakozott. Ekkor jóllakva és megerősödve, ott hagyta Brieget és ment Breslau alá.

Mátyás visszaverte az első ostromot, ellenei veszteséggel vonultak vissza.

Másnap éjjel roppant fényben úszott a város, a harangok szóltak, a piacon száz szurokfáklya lobogott. Az ostromlók azt hívék, hogy a város kigyulladt s most gondolák, itt az idő segíteni a lakosoknak, eloltani azt saját vérükkel.

Pedig e fény, e harangszó csak azon hírre történt, melyet épen most hoztak meg Mátyás követei Nápolyból, hogy Ferdinánd király nőül adandja hozzá leányát Beatrixot.

Az ostromlók észrevehék csalódásukat s megveretve elhu-

zódta a város alól s nemsokára ők kérték Mátyást, hogy köszön békét, mely a három király személyes összejövetelére meg is állapítottatott.

Ezt követte nemsokára Mátyás király menyegzője Beatrix hercegasszonnyal, a miben több volt a dicsőség mint az áldás.

Míg a király az ország északi oldalán érezte kardja súlyát, azalatt a déli szomszéd sem pihent; a török portyázók egész Nagy-Váradig pusztítottak, könnyű levén nekik Szabács várából átjönni.

A király végre maga indult Szabács ellen. Ötezer janicsár volt benn a várban, kiknek a szultán saját kezével tűzte fel a kócsagot turbánjaikba, a mi annyit jelentett, hogy egy sem fogja megadni magát a harcban.

Mátyás körülfogta a várat s hogy annak leggyöngébb oldalát küismerje, egy csónakban, csupán fegyverhordozójától kísérve, körülevezé az erődítményeket; a várbeliek fölismerték s elkezdtek rá lövöldözni. Egy szakállas golyó elhordá vele szemben ülő fegyverhordozóját; a király meg sem mozdult helyében s tovább folytatá a vizsgálódást. Éjjel a szüntelen mennydörgő ágyúk között aludt, csendesebben, mint mások a puha ágyon.

Egy napon, midőn a futó sáncok elkészültek, négy csapatot a fekete seregből elrejte azokba a király, s ekkor ostromot rendelt a kapuk ellen. Vitézül küzdöttek mindkét felől, a janicsárok nem hátráltak állásaikból. Ekkor Mátyás takarodót fuvatott az ostromlóknak; a törökök azt hívék, hogy meg vannak mentve, de e takarodó trombitaszava jel volt az elrejtett csapatoknak, hogy lábtóikat a vár tulsó oldalán felállítva, a sáncokra rohanjanak. A harc dühe megujult kétségbeeséssel az egyik részről, diadallal a másíkról; Mátyás mindenütt jelen volt győzhetlen feketéi élén.

Reggelre elnémult a harci zaj; Mátyás ur volt Szabácsban. Ötezer janicsár közül egy sem adta meg magát, meghaltak mind, a nagyur által feltüzött kócsaggal turbánjaikban.

KENYÉRMEZEI DIADAL.

Szép Erdélyországban, a Maros mentében van egy kis sík lapály, két oldalról hegyekkel beszegve, mely Alvincztól Szászvárosig terül. Ezt nevezik Kenyérmezőnek.

Mintha már a természet is csatatérnek alkotta volna. Három izben volt a helyen nagy, véres, eldöntő ütközet, egy-egy temető nincs oly sűrűn beültetve sírhalmokkal, mint lenne a Kenyérmező, ha az ott elcsetteknek mind külön sírt ástak volna.

Az ezernégyszáz hetvekilencedik évben Ali bég százezer emberrel rohant be Erdély virányaira s vérrel és könnyekkel áztatá meg a vidéket Gyula-Fehérvárig.

Erdély kormányzója volt azon idő szerint Báthory István, derék, áldozatkész hazafi, a mily vitéz a csatában, oly szűz-ézelmű családi körében.

Ali bég hadseregének Báthory nem állhatott rendes haddal ellent, minden ereje csak a banderiumokból állt, s rendetlen oláh csapatokból; a rémhírre gyorsan izent a kormányzó Temesvárra, hol akkor Kinisi Pál székel, tudósítva a veszélyről, futtában nem is izenhetett neki többet.

De bizonyos volt felőle, hogy Kinisi, ha megtudja bajtársa veszedelmét, sietni fog védelmére s a hol Kinisi megjelen, baja van ott az ellenségnek.

Ki volt ez a Kinisi Pál? Egy egyszerű molnár fia, kit egyszer utjában meglátott Mátyás király, a mint félkarjára ölté az egész malomkövet s másik kezével vágta azt. E hatalmas erőt nem hagyta elveszni a király s nemsokára kitünt, hogy nemcsak a karoknak, de a léleknek is rendkívüli ereje van az ifjuban, s ime lsten annyira fölvitte a dolgát, hogy most temesi bánná lett. Ki mondhatja, hogy csuszás-mászás vitte oda?

Mintha a napot is tudná, mikor kell Kinisinek megérkezni, oly bizton rendezé hadi tervét a vajda. Felszólítá a székelyeket,

a szászokat, hogy gyülekezzenek mellé, fel is jöttek azok renddel, Kendi Antal vezeté a székelyeket, Csuka György, a nagyszebeni királybíró a derék szász harcosokat.

Október tizenharmadika volt, szép derült őszi reggel; az egész sík mező mintha ezüsttel lett volna behuzva, úgy csillogott az őszi fényes pókhálótól, melyet a harmat belepett. Mint fog egy óra múlva e mező kinézni!

Báthory korán reggel isteni tiszteletet tartott, s azzal hadnagyaiknak megparancsolá, hogy minden harcosnak adjanak egy hantot kezébe, tegye azt keblére, és ha a csatában leend, emlékezék meg róla, hogy a haza fekszik szívéen, s ha elesik, gondoljon rá örömmel, hogy hazájáért esett el.*

A férfiak megesküvének győzni vagy meghalni s háromszoros „Jézus!” kiáltással fogadák a zászlók kibontását; mire a harmadik kiáltás elhangzott, ime mint a raj, ereszkedik le a török had Alvinc felől, számra háromszorta nagyobb a magyarnál

Harmincezer rabot fűzött láncra Ali bég, azokat erős fedezet alatt hátrahagyá Balaméron, a mi azt jelenté, hogy ő is harcra készül.

Báthory ezalatt csatarendbe állítá seregét, balfelől egész a Sibót vízig állítá a szászokat és oláhokat, jobb szárnyra a Rumes hegy alá a székelyeket, középett állt maga az erdélyi banderiumokkal.

A szász atyafiaiknak sok számadásuk volt már a szomszédokkal, még a parancsszó előtt neki rohantak a törököknek, kik Alkenyér mellől jöttek felfelé; a csatazaj az oláhok tömegeit is magával ragadá; nagy sivalkodással neki zúdulának a székelek is. E percben, a mint Báthory meg akarja indítani a középet, lova elbotlik alatta, s lovagjával együtt a földre esik.

A harcosok elsápadva rebegik: rossz jel!”

— Semmi rossz jel! szól Báthory, ismét felpattanva lovára, a kik Istenért és hazáért harcolnak, azokra nincsenek baljelek,

* Fessler.

s azzal kirántva kardját, ő maga vezeté lovasait az ellen derék hadai felé.

Ali bég csapatjai szétnyílnak a súlyos roham előtt, két-három hadsor legázolva fetreng a lovak lábai alatt, de két annyi tömeg áll újra elő s egy óra múlva egy összebomlott gombolyag lesz a két ellenséges tábor; nincs már sem csata-rend, sem harci fordulatok, ember ember ellen küzd, csak a hánykódó zászlókról láthatni még, hol harcol a magyar, hol a török. Csak az a kérdés, hogy melyik fogy el hamarább? Kevesebb a magyar, neki kell elveszni. Már a vezér maga, jó Báthory István a hatodik sebet kapta a viadalban, most egyszerre ledöfik alatta a lovat s ő lezuhan a porba, mellette, körülötte dühödten foly a harc, törökök, magyarok, egymást legyilkolva hullanak melléje; holttestekből egész halom emelkedik ottan, hol a vezér fekszik, ki már szemekre érzi nehezedni a halál ujjait.

E pillanatban megharsannak a kürtök s az ellenség oldalában megjelennek Kinisi páncélos vitézei, Rozgonyi huszárjai s Jaksics Demeter rácjai a Rumes felől. Régóta hallják már a viadalt és sietve jöttek, hogy el ne késsenek.

A viadal megújul, Kinisi mindkét kezébe kardot fogva jobbra-balra osztja a kikerülhetlen halált. Mindenütt Báthoryt keresik szemei; az ő nevét hangoztatja egyre.

A középén még egyre tartó vad viadal gyaníttatja, hogy ott kell lenni a vezérnek; Kinisi utat tör odáig; mennydörgő szavára kiemelkedik a sebzett hős a halottak közül. „Báthory él!” hangzik egyfelől, „Kinisi jön!” kiáltja a többi, s egy óráig tart még a harc, azontúl csak futók és üldözők viadala lesz az. A török sereg prédára hagyja táborát, rablott zsákmányát és diadalmas zászlóit s fut, a merre futhat.

A nap lemenőben; utolsó sugarát azok közül, kik reggel oly jó kedvvel üdvözölték, nyolcezer jó magyar vitéz, kétezer száz és oláh s harmincezer török nem látják.

A győztes magyar had ott pihen meg a vér mezején, a harci

tárogatóból lakomai dal zeng s a győztes vezérnek jó kedve támad a vidám hangokra, táncra kerekedik a lobogó őrtűz mellett, s hogy ne táncoljon egyedül, felkap fogai közé egy elesett törököt és úgy járja vele a toborzót. Ez a Kinisi Pál tánca.

Báthory István kiépült sebeiből s azon a helyen, hol lováról leesve, a holtak között feküdt, kápolnát építtetett, hogy Istené legyen a diadal dicsősége.

A kápolnának híre sincs már, de a kenyérmezei diadalra emlékezni fognak, a míg magyar szántja a vérrel öntözött mezőt.

D Z S E M H E R C E G

A magyar történetekben alig fordul elő ezen név, pedig csak egy gondolaton, egy pillanaton mult, hogy e névnél fogva a magyar és török egy nemzetté nem olvadt, s a milyen elfeledett most a szerencsétlen Dzsem balsorsa, oly ragyogó, oly hirhedett lehetett volna annak szerencséje; és minden csak egy véletlen eseten függött, csak egy hajszálon, melynek ketté szakadása ismét összezavará ama százágu gombolyagot, melynek világtörténet a neve.

Ezernégyszáz nyolcvanegyben megtért atyái sírjába a nagy Mohammed, a szultánok legvitézebbike, harminckét évig dicsteljes uralkodója az oziman nemzetnek, ki Sztambult meghódítja s vas buzogánnyal kezében tördelé szét a keleti Róma dicsőségének szobrait, midőn az elfoglalt Konstantinápoly utcáin végig haladt.

Különös jellem volt Mohammed; belső világát senki sem volt képes kitanulni; mintha két lélek szorult volna belé; egyszer nemesszivü, másszor álnok, csalárd; szelid az érzelgésig, majd kegyetlen, mint vérszomju fenevad; a Mohammed név mellett, melytől remegni tanultak a népek, még egy másik neve is volt: *Auni* (a segítő). Mohammed volt a hős, a világ-

reszkettető, Auni volt a *költő*, ki szerelmes verset írt és dalolt a hölgyek szép szeméről s a virágok nyilásáról. Azon költeményeket, miket a hárem virágai oly kedvesen énekelnek, a legnagyobb hadvezető írta, második Mohammed szultán.

E kettős lélek arcában is ki volt fejezve. Ötvenkét éves koráig, életvidám fehér piros színét orcájának egy ránc sem ékteleníté, de magas homlokának hidegsége zavarta e hatást. Orrát egy korabeli költő papagály csőréhez hasonlítja, mely cseresnyén nyugszik, ezzel valami hizelgőt akar mondani; szemei szelidek és nyájasak voltak, de szemöldeinek hajlásában veszedelmes harag volt; ajkának mosolygása éltetett, de szava ölt.

Maga is jól tudá jelleme kettős alakját s gondosan ápolta azt; midőn egy vezére titkait fűrészé, azt mondá neki: „ha szakálnak egy szála tudna arról, a mit szivemben gondolok, kitépném azt és a tűzbe vetném”.

Két fia maradt a szultánnak, Bajazid és Dzsem, vagy mint a keleti költők örömeztőbb nevezik őt: Zizim.

Az apai kettős szellem e két fiura látszott szállani, megosztva kétfelé. Zizim nemesszívű és szelid, költői kedélyü ábrándos ifju volt; vad, kegyetlen, hódításra vágyó Bajazid, és arcaik is akként öröklék apjuk vonásait; a rózsás tekintetet, a szelid szemeket, a mosolygó ajkat Zizim, a haragos szemöldöt, az uralkodó homlokot, a sasorrt Bajazid.

Bajazid volt harmincöt éves, Dzsem alig huszonkettő, midőn Mohammed meghalt.

Nagyon távol laktak egymástól teljes életükben, sokkal távolabb, mint hogy egymást Mohammed életében kardjaikkal elérhették volna; amaz volt Kasztemuni, a régi Paphlagonia helytartója, ez Karamanié.

A mennyire megtanulta gyűlölni Bajazidot a nép, annyira szerette Dzsemet; lovagias alakja, nemes, derült kedélye minden szívet megnyertek számára, míg Bajazidra, sötét szemöldeivel, hideg, háborító arcával, melyet olykor hizelgésre kényszeríte, rettegve gondolt mindenki.

A megürült trón az első szülöttet illeté, ő öröklé a minden királyok királyának címét s az ifjabb hercegre nézve a bátya uralkodásának kezdete volt a halálitélet. Az ozman státusbölcészetnek legrégebb törvénye a testvérgyilkolás, mert az Alkorán szavai szerint „két kalifának nem szabad egy országban élni”.

A bátrak, a hősök, kik Dzsemet szerették, nem akarták engedni, hogy a hős ifju oly nyomorultul elvesszen, egy elmés kifogást gondoltak ki Bajazid ellen:

„Nem Bajazid a trónra született herceg, mert az ő születésekor Mohammed még nem volt padisah, tehát Dzsemet illeti a trón”.

És a mit mondtak, a mellett kardot is huztak, kitűzték a zendülési zászlót, Dzsem fejére feltűzték a gyémántos surgudzsált s lóra ültetve vitézeit, megesküvének, hogy csak őt fogják szultánul ismerni és megvédeni.

A hős ifju a lelkesült sereg élére állt s maga vezette azt bátyja ellen, ki Brussában várt reá hadaival.

Itt az ozman birodalom régi fővárosa előtt ütközött meg a két sereg; a karamaniai hősök csodáit mutatták e napon a vitézségnek, Dzsem kardja előtt omlott az ellen, mint a virágos fű, s hivei diadallal harcoltak a hős mellett, ki úgy vivott, mint illett a hadsereg legjobb vitézéhez.

Bajazid serege elveszté a csatát s Dzsem Brussa urává lőn. A birodalom egyik fele övé volt már, a másik bátyjéé, csak egy szűk tengerszoros választá el őket. Nemsokára össze kellett érni kardjaiknak.

Ekkor egy tisztos ősz alak jelent meg Bajazid előtt, a hetven éves fejedelmi hajadon, *Seldzsukátun*, első Mohammed leánya, ki annyi hosszú év alatt jó szelleme, tanácsadója volt az ozman fejedelmeknek. Fehér hajfürtjeihez nem illett, hogy magát arcra vesse az ifjú szultán előtt, hanem megölelte őt és könnyekkel szemeiben kérte, hogy ne ontsa a rokon vért, vessen véget a harcnak, melyben akárki győz, mindig az ozman

vesztett, s béküljön ki testvérel, hiszen mindegyiknek egy világrész jut osztályrészül, elégedjék meg Európával s engedje Dzsemnek Ázsiát.

A döllyfős Bajazid eltaszítá magától az ősz hercegnőt.

— *Az ozman fejedelmek nem ismerik rokonaikat másutt, mint a — sírboltban!*

Egy második csata Janiser mellett földönfutóvá tette Dzsemet: megveretve, elüldözve, néhány hivével futott Egyiptomba, s mint hírlék, vesztett csatája után Mekkába zarándokolt. Egy év múlva új sereggel jött onnan vissza; újra mosolyogni kezdett reá a harci szerencse, az első győzelmek után néhány tartományt kért bátyjától; az karddal felelt neki s Zizim a véres csatából most egyes egyedül futott el, bolyongva, üldöztetve a tengerpartig jutott; nyomában mindenütt vérszomju ellensége; ott egy bárkát pillanta meg s nem gondolva reá, ki a hajó birtokosa? berohant abba és védelemért esedezett.

Az a rhodusi compthur hajója volt, a vitéz Aubusson lovagé, ki a szent János vitézek élén hosszú harcot folytatott a török ellen s most lábainál látta büszke Mohammed utódját, védelemért könyörögve. Megfogadta, hogy ki nem fogja adni ő s midőn Dzsem üldözői a tengerpartra értek, már ekkor a hajó a parttól eltávozott, s Dzsem a hajó orrára állva, egy nyilat lőtt ki a partra, melyre bucsuszava volt írva Bajazidhoz:

«Allah fizessen meg neked gyermekeidben!»

A legsúlyosabb átok, a mit egy müzülmán a másakra mondhat.

Bajazidnak nem volt bátorsága testvérét Rhodusból elhozni, a lovagok kardjai sok rossz lapot tele írtak már az ozman történetekben; sokkal célszerűbbnek találta szerződést kötni a lovagokkal, örvenezet aranyat kapjanak azért, hogy testvérét fejedelemhez illően tartsák, örvenezet, hogy el ne cresszék. Mindkét fél meg volt elégedve a szerződéssel. De volt egy harmadik is: a török nép maga, kinek beleszólalása volt. A basák elszörnyedtek, megtudva, hogy szultánjuk a

három világrészen uralkodó török birodalmat adófizetőjévé tette egy maroknyi népnek, egy kolostori rendnek, melynek minden birtoka nem több egy szigetnél s szárazföldi zárdáinál.

A vén Achmed, ki huszonnyolc év előtt első volt azok között, a kik Konstantinápoly falaira hágtak, szemébe mondá a szultánnak, hogy a félholdat meggyalázta. A szultán nem merete őt nyíltan megöletni, hanem midőn haza ment, útközben gyilkoltatá le egy néma eunuch által.

Ez időben a magyar trónon Mátyás ült, kit nagynak csak azért nem nevezett az utókor, mert sokkal szebb melléknevet tartta fenn számára: az igazságost.

A mozlimék sohajtva tekintének az északi rokonokra, kik számra alig hatodrésze az ő népüknek, annyszor harcoltak legjobb hőseik ellen diadalmas csatát, s kik most a vitéz, a nemesszívű fejedelem alatt országuk aranykorát élik és egy nagy eszme keletkezett szívökben: a helyett, hogy e két nemzet egymást rontsa, legyen egymás szövetségésévé.

Épen hadait rendezé a hős király, midőn a törökök küldöttei hozzá érkeztek. Ugyanazon hősök, kik a Hunyadyak fegyvereivel találkoztak Belgrád alatt, Kossovánál, Várna mellett és a Kenyérmezőn, most hódolattal jelentek meg Hunyady János fia előtt s felszólíták őt, hogy fogadja testvérül Dzsem herceget, s vigye őt be Sztambulba a szultáni trónra.

Mátyás messzeható lelke egy pillanatra átlátta az ebből támadó jövődőt.

Két szomszéd és rokon nemzet testvéri kibékülése.

Örök béke a keresztyén világ számára a törököktől.

Magyarország, mint az ozmán birodalom védura, jövő századok áldását nyerendé meg, a török birodalom pedig a korszerű művelődés, szelidebb erkölcsök befolyása által, lépést haladt volna a többi Európával; azon romlás helyett, mit később az elvadult ozman faj a meghódított Magyarhonra hozott, ez árasztott volna arra megfordított viszonyban éltető áldást.

Mindezt jól látta Mátyás s elfogadá Zizim ajánlatát,
Helyeslé azt a pápa, és világi fejedelmek mind.

Dzsem szelid volt és miveltségre képes, Mátyás hatalmas és lélekerős: egy csepp vért sem kellett volna többet ontani Európának a miatt, hogy a török barbarismus ellen miveltségét védje; a miveltség hódította volna meg e fajt és testvére leendett az a magyarnál fogva a többi népeknek; többé nem vívott volna a félhold a keresztrel csatát, ha két oly fejedelem, mint Mátyás és Zizim népeiket egy célra vezérlék.

Másfél századdal előbbre volna most a világ.

Csak egy hajszál, csak egy kiszámítatlan gondolat tartá még.

S mi volt e véletlen gondolat?

Az, hogy a Johannita vitézek ötvenezer aranyat kaptak Bajazidtól, hogy Dzsemet ki ne adják Mátyásnak. És a lovagok az ötvenezer aranyat jobbnak találták ma, mint az egész világ boldogságát a jövő században, mint Európa nyugalalmát, mint az emberiség művelődését, mint a világbékét és saját szerzetük jövőjét; elzárták az áldást a világtól!

Mátyás nagyszerű terve semmivé lett, de lelkében oly erős volt már azon eszme, hogy a magyar és török fajnak nem kellené egymást pusztítani, hogy többé sem a pápa, sem az európai hatalmak rá nem birhatták, hogy a mozlemek ellen hadat vezessen, s midőn nemsokára maga Bajazid ajánlá neki a békét, Mátyás elfogadta azt: ha Bajazidé helyett, Dzsem békülő jobbja lett volna az, a béke hosszabb és boldogabb leendett.

A boldogtalan Dzsemet később Franciaországba vitték, a Dauphiné ridég bércei közé, ott sirta el dicsőségről szőtt álmait s a szép idegen virágszál, Sassenage Ilonka iránti szerelmét magasztos verseiben.

A költészete t ő öröklé Mohammedtől, kit Auninak is neveztek.

Végre Ince pápa váltotta őt magához s úgy bánt vele, mint fejedelemelel és fiával; de utána következett Borgia Sándor s

Dzsemnek meg kelle ismerkednie a hirhedett *fehér porral*, mely a Borgiák találmánya volt. Lassan emésztő halállal mult ki. Hamvait Brussába viteté hajón Bajazid, s őseihez temetteté el. — Az ozman fejedelmek csak a sírboltban ismernek rokont. — Ugyanazon hajó, mely Dzsemet elszállítá, Borgiának háromszázezer aranyat hozott Bajazidtól. Ez volt Dzsem ára.

A mit Zizim testvérének jósolt a kilőtt nyilra írva, beteljesült rajta. Három fia volt; kettő egyenkint feltámadt ellene, egyiket megfojtatá, a másikat megmérgezé. De a harmadik, Selim kétszer megveretve apjától, harmadszor megbuktatá őt, és letaszítá trónjáról. A trónvesztett szultánok pedig nem szoktak sokáig élni. Borgia fehér porából az ő számára is maradt még.

Bajazid életében mind összegyűjté azt a port, a mi saruin és ruháin ragadt, midőn a keresztyének ellen harcolt, s meghagyá, hogy halálakor e port hintsék arcára, mely által sírja illatosabb leend Arabia fűszereinél. Így történt.

Bajazid elfeledve alszik ősei sorában. Nevét nem említik a hősök között; míg Dzsem, a költő, örökké él a nép ajkán s dalait éneklük az arab leánykák.

A világszellem pedig azóta is keresi a gombolyag fonálát, melyet Mátyásnál elszalasztott, a török és keresztyén világ viszonyaira nézve; — valjon megtalálja-e valaha?

M Á T Y Á S B É C S B E N

Legnagyobb az a diadal, melyet valaki saját maga fölött nyert.

Ily diadal volt azon mérséklet, melylyel Mátyás Fridrik császár irányában viseltetett.

Trónra lépésének első napja óta folyvást gyűlölettel, ármánynyal, ellenséges indulattal találkozott Fridrik részéről,

sokszor fel is emelte fegyverét, hogy boszút álljon érte; de a római szentatya s a keresztyén szövetségesek mindig kiengesztelék a felingerelt királyt s más irányt adtak a felemelt fegyvernek. Soha sem mondták azt, hogy nincs igaza, hanem azt köték szívére, hogy a míg délen a keresztyénségnek közös ellensége fenyegeti egész Európát, ne vesztegessen addig erejét keresztyén szomszédai ellen.

Épen nagy hadjáratra készült Mátyás Bajazid ellen, a midőn három hírnök érkezik hozzá a táborba: egyik tudósítja, hogy az olasz fejedelmek megtagadták az ígért segélypénzt a török ellen folytatandó hadra, másik hírül hozá, hogy Fridrik császár a negyedszer kötött szövetség dacára újra berontott Magyarországra s elpusztítá a szomszéd vármegyéket, a harmadik török részről jött s a Bajazid által ajánlott békefeltételeket hozá meg.

Mátyás rögtön visszafordítá seregeit, Bajazid ajánlatát elfogadta, csapatjait kivonta az olaszokkal határos tartományokból s fordult velök Fridrik ellen.

Utolsó csapást készíté ellene ezuttal és elháríthatatlant.

A török seregek azonnal eláraszták a velencei birtokot, beütöttek magába Olaszországba s remegni taníták az egymással civodó oligarchákat. Azok ám meggyőződhetnek felőle, hogy ha Mátyás karja nincs közöttük, mi vár reájuk az ozman szomszédtól?

Mátyás pedig készíté a harcot Fridrik ellen, ezuttal elszánva azt abba nem hagyni a teljes diadalig.

A hadüzenés után tudtul adá Németország rendeinek, miszerint a kitörendő harc egyedül őt és Fridriket illeti, azért őrizkedjenek ezt segíteni; a mit azok nem is tevének; sorsára hagyták a nagyravágyó uralkodót.

Nyár közepén volt 1482-ben, midőn Mátyás megindítá aeregeit Haimburg ellen. Az előhadat Zápolya vezénylette, s cirkáló sereggel Zelényi száguldozott egész Bécsujváros kapujáig.

Nyolcvan váltott ló vontatta az óriás ágyút, melyet varga mozsárnak neveztek, Haimburgig.

A pápa új intő levelet írt, de az későn érkezett már. Haimburg falai le voltak döntve s Mátyás ura a várnak és városnak.

A télig nem történt újabb harc; a mint kinyílt az idő, a király újra megkezdé a hadjáratot. Dávidházy István, derék vitéz küldetett ki Bruckot ostromolni.

Négy hónapig tartá zár alatt a vezér a várost; hogy az fel nem adta magát, végre egy napon ostromot fuvatott s saját maga állva hadai élére, felrontott a falakra s hat óráig tartó harcban elfoglalá a várost, mire a várórség kinyitá a fellegrvár kapuit és meghódolt.

Csaknem ugyanez időben esett Klosterneuburg és Szent Pölten is a magyar vezérek kezébe.

Fridrik megrettenve a király ellenállhatatlan előhaladásán, még egyszer fölszólítá a pápát, hogy vesse közbe magát.

E kívánatra megérkezett Castella püspök, a két fejedelmet kibékítendő. Első volt Fridrik, kit meghallgatott. A fejedelem azt nyilvánítá előtte, hogy Mátyás úgy sem fogja sokáig folytathatni a hadat, mert csaknem ínséggel küzd már, sem pénze, sem fegyvere, olcsó lesz a béke.

De midőn Castella megérkezett Budára, elmondá neki Mátyás a harc okait; hogy Fridrik minden szomszédjait harcra ingerlé ellene, még saját nemzetét is s valahányszor a török ellen indult a király: országa tulsó határán mindig fegyverrel ütött be a császár, szövetségét soha sem tartá. És midőn végre a harc költséges voltát emlegeté előtte a követ, elvezeté őt a király kincstárába s megmutatá neki azon kincs-halmazt, melyet okos takarékossgal országa számára félre rakott. Ötven társzeker nem birta volna azt el.

A küldött hijába fáradt, hijába nyéré meg a királyné Beatrice, pártfogását; Mátyást soha sem kormányzá senki.

A következő tavaszon újra megindult a bajnok Dávidházy, most már egyenesen Bécs ellen. Ott is végzé dicsteljes életét,

az első csatában egy ágyúgolyó elhordta jobb karját, abba halt meg.

Mátyás jöttének hírére elhagyta Fridrik Bécset. Vezéreire bizta annak megmentését maga kincseivel és leányával Lincbe vonult fel.

Hét hónapig állotta ki Korneuburg vitéz őrsége az ostromot, végre az éhség kényszeríté őket felhagyni a védelemmel. E hely birtokával Bécstől el volt zárva az élelmezés vizi uton; korán januárban, csikorgó tél közepén vezeté át Mátyás hadait a Duna jegén Bécs kapui alá.

A város kétségbeesett védelemre volt felkészülve; Mátyás jól tudta ezt s neki drágább volt mind saját jó magyarjai, mind keresztyén ellenei vére, hogy sem azt könnyelműen pazarlotta volna, midőn más eszközzel is célt érhetett; elfoglalva a táborhidat és külvárosokat, körülzárá a belső várost s engedte benn nyugodni a jó bécsieket. Vele voltak kipróbált hadvezérei: Zápolya, Ujlaky, Gara és Ország Mihály, a nádor.

Egy estve, midőn Ebersdorf alatt a király egy halászkunyhóban vacsorált vezéreivel együtt, egyszerre egy ágyúlövés történik a helységből s egy golyó a kunyhó nádfalán keresztül törve, halva teríti le Ország Mihályt helyéről. E golyó Mátyásnak volt szánva. A derék nádor, midőn estve a kunyhóba léptek, egy tenyérynyi fekete foltot vett észre a kunyhó oldalára festve azon a helyen, hol a király szokott rendesen ülni. Mintha valami rosszat sejtett volna, sietett ő maga elfoglalni azon helyet s Mátyás máshová telepedett le.

Azon helyet a király egyik cseh titkára Jarosláv jegyzé meg s átszökve az ellenséghez, tudósítá a felől. Jól céloztak; de mégsem Mátyás esett el.

A király felingerelve ez árulás által, rögtön ostromot fuvaott s Eberdorf egy perc alatt el volt foglalva; ott taláztatott az áruló Jarosláv is; de már ezt irgalom nélkül felakaszták.

A bécsieket ezalatt a leggonoszabb ellenség kezdé ostromlani, — az éhség; annyira ment már az élelmi szerek drágasága, hogy

egy véka lisztet száz forinttal fizettek, a mi nagy pénz volt akkor, két ökör ára boldog időkben.

Követeik találtak alkalmat a magyar seregen keresztülszökhetni, hogy a Lincben mulató Fridriket tudósítsák éhségük és szorongattatásuk felől s kérjék, hogy siessen a várost felmenteni.

Fridrik épen üvegfüvással mulatta magát. A válasz, mit a követeknek adott, sajtószerű:

— *Nagyon jól esik nektek, hogy éheztek; épen így éheztettem ti engem ezelőtt huszonkét évvel váramba bezárva.*

Ezzel a vigasztalással tértek vissza a küldöttek Bécsbe. Másnap föltétlenül feladták a lakosok a várost. A husvétot Bécs falai közt ülte meg Mátyás király.

Első tette az volt, hogy a bécsieknek minden kiváltságait és szabadságait újból megerősíté s a Fridrik által rájuk vetett rendkívüli adót eltörülte.

Másnap rögtön kiküldé Zápolyát, Kanisait, Székelyt és Tettau Vilmost Bécs-Ujhely ostromára; Fridrik seholy érezte magát többé biztosnak országában, nyolcszáz lovas kíséretében elhagyta Lincet s úgy bujdokolt országról országra hazátlanul; ezen emlékezetes és őt magát jól jellemző mondással vigasztalódva:

„*Boldog, ki feledni tudja azt, mi visszahozhatatlanul elveszett.*”

S mintha attól tartott volna, hogy e mondatot magát is el találja felejtetni, mindenütt, ajtókra, ablakokra felírta és karcolta azt.

Mátyás kezébe pedig Szent János napján a felgyülekezett ausztriai rendek ünnepélyesen letevék a hódolási esküt.*

* Bonfin Decad. IV. Lib. VI.

* Fessler.

A SZULTÁN KÖVETEI

Az öt éves fegyvernyugvás alatt, mit Bajazid kötött Mátyással, három ízben küldött a szultán követséget a magyar királyhoz.

Első követe Korneuburg alatt találta a királyt. Épen a várat ostromolták s Mátyás ott állt az ostromágyúk között; a követ elmondá a szultán üdvözlését, mire Mátyás rögtön válaszolt, de a jámbor török a rettentő ágyúdörgéstől egy szót sem értett a válaszból, s nem merete megkérdeni a királytól másodszer, hogy mit mondott, hanem visszatért izenet nélkül.

A második Visegrádon találta a királyt oly pompa és méltóságos fény közepett, melyet Sztambulban sem látott soha a török.

A derék műzülmánnak elállt az elméje a király tekintete előtt, úgy hogy nem tudott egyebet rebegni, mint e szót: „*a szultán üdvözlő!*”

Miután e köszöntést háromszor elmondá s többet nem bírt előhozni, Mátyás azt válaszolta neki:

— *Hasonlóan üdvözlöm és kérem, hogy küldjön náladnál bölcsőbb követet.*

Úgy történt, Bajazid harmadszor is küldött a királyhoz, s csak a harmadik követ tudatá vele, hogy a szultán újabb három évre kívánja meghosszabbítani a békét.

Mátyás elfogadta a kívánatot; az ő kardja többé össze nem csapott az ozmanéval.

Európa minden fejedelmei csak nézők akartak lenni a nagy harcjátékban, mit a magyar a törökkel az ő érdekeikért folytat; Mátyás megfordítá a játékot, s a nézőkből szereplők lettek, a vihar félrevonult Magyarország fölül s míg villámai-val a szomszéd országokat gyujtogatá, idebenn áldás volt és jólét minden fedél alatt.

Bölcsesség az országok fundamentoma!

MÁTYÁS NÉPSZERŰSÉGE, ADOMÁK A NÉP AJKÁN

Mátyás király kedvence volt és marad a magyar népnek mindenha. Harci diadalai mint hőst, bölcs intézkedései mint államférjit, hódításai mint országalkotót, igazságszeretete mint bírót, egyaránt magasra emelik fényes alakját. De a nép által szájról szájra hagyott adomák, legendák, mondák őrzik meg még inkább emlékéit, melyeknek némelyike annyira jellemzi a kort, és annak alakjait, hogy méltán adatszámba jegyezhetjük fel.

Ilyen a cinkotai kántorról szóló adoma.

A cinkotai plébános, ócska oklevél alapján, azt kérte a királytól, hogy plébániáját emelje apátúrságra. A király ráállt a kívánságra; de azt a feltételt kötötte hozzá, hogy a plébános feleljen meg e három kérdésére. 1. Hol jön fel a nap? 2. Menynyit ér a király? 3. Mit gondol a király? — A plébános kegyetlenül meg volt akadva feleletek dolgában. Kisegítette a bajból a kántor. A rendelt napra ő ment fel Budára a királyhoz a lelkész reverendájában. Meg is felelt rendén mind a három kérdésére a királynak. Az elsőre: hol kel fel a nap? azt felelé: „Felségednek Budán, nekem Cinkotán”; a másodikra: menynyit ér a király? — „Ha Krisztus urunkat harminc ezüst pénzért adták el, akkor a király megér huszonkilencet.” A harmadikra, hogy mit gondol most a király? az volt a taldó felelet: „Azt gondolja, hogy most a cinkotai plébánossal beszél, pedig csak a legalázatosabb szolgálja, a cinkotai kántor áll a trón előtt.” — A királynak ez annyira megtetszett, hogy a kántort akarta felruházni az apátúrsággal; de a mit az szerényen visszautasított, inkább azt a kegyet kívánta a királytól, hogy legyen Cinkotán az itce nagyobb, mint másutt. Innen maradt fenn a cinkotai nagy itcéről való népmonda.

Hasonló közszódon forgó adomák Mátyás király életéből a „Róka fogta csuka, csuka fogta róka, varga fogta mind a kettő”; — az „Egyszer volt Budán kutyavádsr”; — „A nagy tők és a nagy ökör”; — „A király nagy orra”; — „A tétényi bíró lednya”;

— „Az árva Péter”; — „A három kérdés a vén paraszthoz”; — „A csóri csuka, nincsen mája”; — „A csiribiri emberek”; — a „Mátyás király, mint szőlőkapás”; — a „Mátyás király lustái”; melyeket részint első iskolamestereink szájából hallottunk, részint a király tudósa Galeotti följegyzései közt találunk. Egy ilyen jellemző adomát tett költői becsüvé Vörösmarty „Szép Ilonka” című remekszép balladájában.

Mátyás királynak daliás alakját legjobban feltünteti a cseh őriással, Holubárral megvívott lovagias tornapárharca, melyben a hírhedett cseh vitézt úgy taszítá le nyergéből a király hatalmas dárdalökésével, hogy az lezuhantában a karját törte el.

M Á T Y Á S H A L Á L A

Mátyás és vele a magyar nemzet dicsőségek tetőpontján álltak.

Meg akarta mutatni a világszellem, hová emelkedhetik egy nép nagy és nemeslelkű fejedeleme alatt.

Örült a szegény, vigadott a gazdag; a földműves bizton veté el gabonáját, nem kellett félnie, hogy azt idegen seregek lovainak patkói letapodják; a bajnok örömet ment a csatába, mert diadal várt reá ott is.

Kívül hatalmas, belül erős volt az ország, harcainak nagy részét határain kívül viselte s az 1485-ik évben Európa minden fejedelmei szövetséget kötöttek a magyar királylyal: köztök VIII. Károly francia király, Ferdinand Nápoly királya, Kazimir lengyel fejedeleme és Bajazid szultán.

Igazság honolt az egész birodalomban: a törvény egyenlően osztatott gazdagnak és szegénynek, a rablóvárak nem rettenték többé a békés lakosokat.

Állandó hadserege volt az országnak, híres, győzhetlen legiók, csatában edzve, begyakorolva és jól fizerve. Nem kellett minden hadjáratnál felültetni a távol vármegyéket s nagy

tömegű rendetlen banderiumokkal menni az ellenség elé. A fekete sereg és az ostromágyúk megvédék az országot. Mátyás különböző fegyvernemekre osztá hadseregét s mindeniknek külön harcolásmódot rendelt. Voltak gyalog páncélosai, nagy paizsokkal, egyenes kardokkal, könnyű huszárjai, a szárnyakon harcolók, a páncélosok sorai előtt álltak a lövészek és lándzsások, kik szabályszerűen visszavonultak, ha támadt az ellenség, s ismét előtörtek, ha visszaveretett. A fegyvergyakorlatok a régi római phalanxok idejére emlékeztettek. Ez állandó hadsereg állt húszezer lovasból, nyolcezer gyalogosból és kilencezer csataszekérből, melyek még akkor nagy szerepet játszottak az ütközetekben. Ezek mellett volt még a nyolcezernyi fekete sereg, melyet maga a király vezényelt. Ostromoknál nemcsak ágyúkat, hanem mázsás köveket hajtó gépeket is használtak. E sereg évi zsoldja ment egy millió hatvanezer aranyra. Táborban szigorú rend tartatott, minden rablás, kicsapongás meg volt tiltva. Nőknek nem volt szabad a táborhoz közelíteni, részegség, káromkodás büntetve volt. Legforróbb nyáron, úgy mint leghidegebb télen helyt kellett állani mindenkinek, s maga a király adott abban példát. Midőn e hadi intézkedéseit dicsérték Mátyás előtt, ő azt felelte, hogy csak a régi görög és római hadvezérek tetteit kell tanulmányozni, s azokat az újabb viszonyok és változott körülményekhez alkalmazni, hogy a hadtudomány tökéletesedjék.*

Nyitva volt az út mindenki számára, hogy hősi tettek vagy ész és tudomány után magának fényes állást szerezzen; a király maga kereste a hasznavehető embereket. Magyar Balázs, Kinisi Pál, a két Zokoli, Csupor, a Dóczyak és több más jelenkorunkig hírneves család fejei Mátyás alatt szerzék legelső hatalmukat; egy zsidó, hajdani nevén Erneszt, praktikus ismeretei és becsületessége által annyira vitte dolgát, hogy kikeresz-

* Galeotti. De dictis et factis Mathiae.

telkedvén, Mátyás által kincstárnokává neveztetett **Isi**; s hogy Mátyás kincstára mindig tele volt, az által eléggé igazolva van mind a kincstárnok becsületessége, mind a király emberismerete. Mátyás alatt emelkedett magasra a Zápolya-család is. Ennek ugyan jobb lett volna „Nevetlen falu” rideg magányában a Deákfalvi Deák telken élni és elmulni, mint nagyra-vágyásával később mindazt lerontani, a mit jóltevője, a nagy király épített.

Az ország népessége szaporodott. Mátyás fölkeresteté a kúnok maradványait a Dnieszter és Búg között s megtelepíté őket Magyarországon; megtudva, hogy a Kuma mellett még egy régi elmaradott magyar törzs él, azokért is kiküldé követeit, hogy őket behívják, azonban az orosz fejedelmek nem engedték meg a népvándorlást, s az elszakadt ősök visszatértek hegyeik közé.

Az ipar, gazdaság, föld- és szőlőművelés felvirágzott. Maig is megmutatja a gömöri földműves azt a hegyet, melyen Mátyás saját kezeivel kapálta a paraszt ember szőlőjét s nevette a vele sorban izzadó főurat, kiknek némelyike kidült a nem szokott munkából. Mindennemű kézművesek özönlöttek az országba s Mátyás idejében már voltak a városok tornyain órák, a mi nagy ritkaságnak tartatott másutt. Pompás épületek emelkedtek mindenütt a kor ízlése szerint s pompa volt a király udvarában és jólét a jobbágyében.

A tudomány és művészet is hazájára talált Magyarországon, pompás szobrok, festmények ékesíték a királyi palotát és a főurak kastélyait; művészek, zenészek, énekesek ismertették meg a nemesebb élvezeteket; s a legbecsesebb emlék, mit Mátyás magának emelt, volt a budai nagy könyvtár. Több mint ötvenezer darabból állt az, mind a legritkább, a legnevezetesebb munkák, miknek megszerzésére évenként harmincháromezer aranyat adott ki a király. Minden kötet díszes nyomás, vagy iratban, festvényekkel, aranynyomatú bőrbe kötve ezüst és arany kapocscsal; az állványok cédrusfából,

hímzett selyem függönyökkel, sorban a termekben, háromszáz antik művészi szobor, az előteremben astronomiai és eróműtani műszerek, középen óriási éggömb két angyal által emelve. Ilyen volt a budai könyvtár;* Mátyás alapítá a pozsonyi tudományos egyetemet is. A tudományok terén fáradozó férfiakat tudta jutalmazni, egy astronomiai munka írójának nyolcszáz aranyat és kétszáz arany évdíjat adott: itt azután igazán felsóhajthatunk, hogy boldog régi idők! A külföld legtudományosabb férfiaiit iparkodott honának megszerezni. Budán egy roppant épületet emeltetett, melyben negyvenezer tanuló ifju számára legyen hely, hét nagy hallgató teremmel minden oldalon, középen a tanárok lakáival; egy szárnya ez épületnek az orvosi kar védenicei, betegei és gyógyszer-tára számára volt kijelölve. Óriási mű! Miért nem élhetett Mátyás még félszázadig!

Mátyás állítatá fel a legelső könyvnyomdát, mit Geréb László hozott Budára; a legelső mű, mit rajta nyomtak, volt a *Chronica Hungarorum*.

Vala pedig ez azon időkben, a midőn Magyarország legelső főurai neveiket sem tudták leírni. Mily magasan állt Mátyás nemzetének legjobbjai fölött!

És mind e dicsőségnek, hatalomnak, műveltségnek, nemzeti jólétnak vége lett harminc év alatt.

Egy napon Mátyás épen Bécsben levén, egy tányér anconai fűgéből evett, melyet Beatrix maga nyujtott neki. Egy óra mulva elsötétültek szemei és nyelve megnémult, másnap meg volt halva.

Gyanítják és nem ok nélkül, hogy azon fűgék meg voltak mérgezve.

Mátyás ekkor épen ötven éves volt. Harninchárom évig uralkodott bölcsen és igazságosan népei fölött. Szobrot emelt neki az utókor Kolozsvárott, szülő városában; de minden

* *Brassicanus et Pflugk.*

ércnél becsesebb emlék a később századokra fenmaradt közmondás:

„Meghalt Mátyás király, oda az igazság!”*

M Á T Y Á S U T Á N

Mátyás halála után vége volt a magyar dicsőségnek.

Azt a nagy szellemet, mely jót tudott alkotni a rosszból, egy ifjú öröklé, kit Corvinus Jánosnak neveztek.

A nagy Mátyás természetes fia volt ő, ez idő szerint huszonkét éves ifjú, oly hős, oly eszes és oly nemesszívű, mint nagypapa, mint a Corvinusok valamennyien.

Apjának szemefénye, a hadsereg bálványa volt ő. Mielőtt meghalt a nagy király, oda hivatta magához — tán halála sejtelmében — országa nagyjait, a püspököket, érsekeket, zászlós urakat, grófokat, kiket ő emelt a hatalomra a porból, a semmiből, és megesküdteté őket, hogy holta után fia homlokára teendik a koronát.

Mire ez erős eskü?

Egy bűne volt az ifjú Jánosnak; nagy és nehéz bűn: az, hogy anyja nem volt Mátyásnak törvényes hitvese.

A zászlós urak megesküdtek, Jánosnak átadták a király halála után a koronát, az ország kincseit és a királyi várakat.

Alig hunyta le szeméit a nagy király, egyszerre négy kérője támadt a megözvegyült trónnak.

Egyik volt Miksa, római király, Fridrik császár fia, másik kettő Erzsébet fiai, Ulászló, cseh fejedelem és János Albert. Ez egy daliás hős, amaz egy gyámoltalan halandó. A negyedik volt Mátyás fia.

* Mátyás király alakját, különösen uralkodásának azon korszakát, melyben a cseh rablók uralmát összetörte, választá Jósika Miklós tárgyaul egyik legkiválóbb regényéhez e cím alatt: „Csehek Magyarországon.”

A Rákoson összegyűlt rendek már csaknem fegyverre kaptak, négy külön pártra szakadva, midőn egy indítvány lecsillapítá a kitörőben levő polgárharcot; legyen Zápolya István a közbiró a nemzeti pártok között, a kinek ő fogja itélni a koronát, az legyen Magyarország királya.

Ki ne nyugodott volna meg ebben? Zápolya húsz év előtt drabantok hadnagya Visegrádon, most az ország első főura Mátyás kegyelméből, meg fog emlékezni az esküről, melyet jóltevője kezébe tett le.

Midőn Zápolya Bécsben meghallá, hogy őt bizták meg királyválasztással, felkapta a földről kis három éves fiát, Jánost, felkiáltva:

— *Csak ennyivel volnál nagyobb, most te lennél a király!*
E szóból ráismerünk.

A ki maga uralkodni akar, annak nem kell erős uralkodó.

Három hős volt a kitűzött trónkövetelők közt és egy tehetetlen. Bizonyára a nagyravágyó főurnak azt kellett választani, a melyik leggyöngébb, Ulászlót, a jámbort, ki mindenhez keveset, az uralkodáshoz pedig legkevesebbet értett.

Aranyidők következtek a főurakra. Hunyady Jánost elhagyták párthivei, János püspök rögtön utazott Morvába, zsoldjába fogadni a fekete sereget, s ugyanezen fekete sereg, és ugyanazon Kinisi Pál és Báthory István, kiknek dicsősége Mátyáséval volt egybeforrva, a Horvátországba menekülő János herceg után eredve, a Sárvize mellett megtámadták az üzött királyfit s a mit az apjáról maradt örökből magával vitt, prédára bocsáták és híveit leölték: a Corvin család és híveinek birtokát feloszták egymás között. Így tépte szét önmagát a magyar.

És Hunyady János nem fogott fegyvert a haza ellen, hanem meghódolt a választott királynak s a koronázási ünnepélyen ő vitte előtte a koronát bársony vánkoson.*

* Az ifjabb Hunyady János történetét választá tárgyul Szigligeti „Mátyás fia” című drámájához.

DOBZSE LÁSZLÓ

Jó, szelíd, jámbor lélek volt a választott király, ki nem vétett soha senkinek, engedett mindenkit cselekedni tetszése szerint, odaadta a mit kértek tőle, s akármit mondtak neki, azt felelte rá csehül: *dobzse (jól van)*.

Históriailag rajta maradt e mondás.

A milyen hatalmas volt az ország ő előtte, olyan nyomorult lett ő alatta.

Bécset, mit egykor hatalommal foglalt el dicső Mátyás, úgy vette vissza Miksa, mintha gyermekekkel lett volna csak dolga, s nem volt elég, hogy Ausztriából kifűzte a fejvesztett magyar hadat, hanem bejött Magyarországra, elfoglalta Veszprémet, bevette a királyok koronázásának székhelyét Fehérvárt és kiraboltatá, s ott állt meg az ország szívének közepén, Buda falai alatt, Mátyás palotájával szemben, s a remegő magyar főrendeket nem szabadítá meg egyéb, mint Fridrik ismeretes fősvénysége, ki nem küldött pénzt fiának, s a zsoldos sereg széteszlott Buda alatt, különben megtörténik, hogy Mátyás halála után egy évvel ostrommal veszi be Fridrik fia Budavárát.

Észak felől ezalatt János Albert rontott be lengyel hadaival s Kassát vette ostrom alá; pusztult, fogyott az ország mindenfelől, a fekete sereg vitézei rablók, kalandorok lettek, a magyar nemzet merét címegcsúfolták a világ négy részein; csaták eredménytelenül, békekötések szégyennel és veszteséggel.

A kincstár, mely Mátyás alatt mindig tele volt, oly üres lett Ulászló alatt, hogy saját és családja szüksége fedezésére uzsorára volt kénytelen pénzt és élelmi szereket kölcsönözni. Azon históriai adoma, miszerint végtére a nyilvános pecsenyesütő sátorok alól hordatta ételét (miket maig is Lacikonyhának neveznek utána), ha nem való is, de teljesen kifejezi ezen nyomort, melybe tehetetlenségével magát és e szép országot süllyesztette.

Hanem Zápolya célt ért, ő Magyarország nádora lett és ő uralkodott.

Éles ellentétet képez a király szegénységéhez, a hon elhagyott sorsához, a magyar főurak szertelen pompája.

Midőn Ulászló békekötés végett összejött Lőcsén a lengyel királylyal, a magyar és lengyel főnemesek azon vetekedtek, hogy melyik bírja pompával felülmulni a másikat. Zápolya István mindennap más meg más öltözetet és fegyverzetet vett föl. Egyszer aztán egy lengyel úr oly ruhát öltött magára, melyen nem látszott a posztó az igaz gyöngytől és drágakövektől. Másnap Zápolya egészen egyszerű, fénytelen öltözetben jelent meg, de a nyakán volt egy gyémánt csat, mely egymaga többet ért, mint az egész lengyel úr öltözete. A lengyel le volt győzve a magyar főúr által.

Milyen szépen megtisztelték ezen főurak egymást és magukat az által, hogy elismerék, miszerint rajtuk csak a ruha ér valamit, az ember csak ráadás.

M Á T Y Á S Ö Z V E G Y E

Alig hunyta be szemeit a nagy király, még könnyeztek a királyné szemei, s már ő a könnyeken át azt nézte, ki fog jövendő férje lenni?

Akárki lesz, annak Magyarország királyának kell lenni.

Innen képzelhető, mennyire ellene volt Beatrix annak, hogy Mátyás fia üljön a magyar trónra. Az már nős volt, s nem is vehette el Mátyás özvegyét.

A mint megtudá, hogy kik a trónkövetelők, rögtön kiveté utánok hálót; a melyiket legközelebb találta, azt kínálta meg szeretetével.

Miksa fejedelem sokkal egyenesebb lelkű volt, hogysen női kegyvadászás által akart volna jutni koronához; válaszában így szólítá meg Beatrixot:

„Kedves anyám.”

A férjvagyó nő halálos gyűlölettel fordult el tőle és Ulászló felé. Neki mindegy volt, akármelyik.

Ulászló felhasználta a nagyravagyó özvegy ajánlatát s megígérte, hogy nőül veszi, ha segíti őt a trónra jutni. Beatrix segítette. Többet is tett. Oly kegyekben részesíté, miket csak akkor lett volna szabad osztania, ha már azon gyűrű ujján leendett Ulászlónak, melyet Mátyás húzott neje ujjára.

Ulászló sokáig hitegette az asszonyt; végre az nem állhatta tovább a biztatást, a rendek előtt követelé, hogy Ulászló vegye őt nőül. Nagyravagyásáért annyira megalázta magát, hogy követelése okául felhozta, miszerint Ulászló már azon szerelmi viszonyban is élt vele, melyben házastársak élnek.

A magyar rendek pirulva fordultak el ez asszonytól; mert minden bűne között egy erényt mindig megtartott a magyar: a szüziességet. A királynét egyenesen elmozdíták követelésétől; főökul adták a terméketlenségét.

Ekkor atyjához, a nápolyi királyhoz fordult Beatrix és a Borgiák közül választott pápához, mindkettő sürgeté Ulászló házasságát az özvegygyel, de a király azt felelte, hogy inkább szeretné őt testvéreül fogadni.

Végre találtak egy törvényt Csehország corpus jurisában, mely a cseh királyoknak megtiltja özvegy asszonyok nőül vételét. E törvénybe menekült a szorongattatott Ulászló, kit erőnek erejével férjül akartak adni Beatrixhoz.

A kiben egy csepp képzelő tehetség van, elgondolhatja, mennyire rettegett a jámbor férfi ezen rettenetes asszonytól, a kitől nem birt menekülni.

Beatrix végre pört indított ellene, elrablott becsület és család miatti elégtétel végett. Két évig folyt a per a consistorium előtt, akkor kimondatott, hogy az özvegynek nincs joga házasságot követelni, a titokban történekről pedig jobb lesz örökre hallgatnia.

Beatrix dühöngve hagyta el Magyarországot az ítélet után.

Magán vagyona a költséges pörre ment fel, családja megbukott Nápolyban, és ő — a leghatalmasabb király özvegye, kinek milliók hódoltak egykor, elfeledve halt meg Ischia szigetén a legnagyobb nyomor és szegénységben.

....Ez volt sorsa Mátyás király özvegyének.

D Ó Z S A G Y Ö R G Y

A mit a nagy Mátyás meg nem kísértett, a török elleni irtó harcot, azt a jámbor Ulászlónak kelle megpróbálni. Mátyás, a hatalmas, a gazdag, a vitéz, a szerencsés, a lánglelkű Mátyás örült, hogy békét köthetett a szultánnal; hanem Ulászló, a tehetetlen, a szegény, a szerencsétlen, jámbor, együgyű érte magát hivatva, hogy Európát megszabadítsa az ozmanoktól.

A sors sem úgy akarta pedig.

A két legnagyobb hőse a hazának, a törökök legvitézebb ellenei, az ifjú Hunyady János és Kinisi halva voltak már. — Amaz ifjan, tele ábrándos szeretettel ifjú neje és öreg hazája iránt, ez vénen, szélütött nyelvvel, életében megnémulva tért meg a sírba. Halála előtt mindegyik vágott még egyet az ozman hatalmon, hogy legyen miről rájuk emlékezzenek: az ősz vezér Belgrád alatt verte még egyszer meg a törököt, Hunyady János Jajca előtt mutatá meg a töröknek, hogy eltanulta apjától a hadverést. Négyezer török maradt a csatatéren, s minden ágyúik ott veszték. Örülhettek az ország ellenei, hogy nem Mátyás fia ült a trónra.

Elszólítá őt is innen Magyarhon védszelleme. A török hadjáratból a keleti pestist hozta haza magával s az ölte meg ifjan. Mindenki örült a dicső Corvin-utód halálának: még az özvegye is: a ki férjhez ment rögtön egy német herceghez. Sokkal több bűne volt már e fajnak, semhogy az igazi emberek megmenthették volna.

Épen három éves fegyverszünetet kötöttek a rendek Szelim-

mel, az új padisahval, midőn Bakács Tamás érsek megérkezett Rómából az apostoli bullával.

E bulla keresztesharcra hívta fel a népet a török ellen, bűnbocsánatot hirdetve a résztvevőknek.

Többen a komolyabb hazafiak közül megdöbbenek ez eszmére s tanácsolták a királynak, hogy hagyja kihirdetlenül a bullát. A jámbor királynak nem volt szava az egész dologhoz, a dicsvágyó főpap keresztülvitte nagyravágyó tervét. 1514-dik év husvétnapján Budán a szent Zsigmond templomban nagy pompa és ünnepély közt kihirdettetett a bulla és támadt abból nagy és rettenetes büntetés a magyar nemzet fejére.

A főurak egy részt örültek neki. Legalább egy csoport néptől megtisztul az ország: a sok csavargó, munkakerülő, pusztai rabló majd elvész a harcban, s nekik nem kell tartani a költséges bandériumokat.

A kihirdetett bullára egyszerre felkavarodott a nép az ország minden vidékein; elhagyta mindenki földjeit, munkáját; kaszájából, cséphadaróiból fegyvert csinált s százezrével gyűlt össze Pest alá, Nagyváradra, Kalocsára, Veszprémre, Fehérvárra.

A néptolongs oly nagyszerű volt, hogy maga Bakács is visszadöbbsent tőle. Negyven, ötvenezernyi fegyveres csoport egy-egy tömegben. Ha ez ránk talál szakadni!

Hajh! egy Hunyady mit tudott volna e seregből csinálni! A félvilágot meghódította volna. Ha Bakácsban Kapisztrán szelleme lángol, ő maga állt volna élökre s kereszttel kezében vezette volna a félhold ellen. Így vezértelenül vesztegeltek a csoportok. A főurak egy sem akarta elvállalni a vezérséget. Hogy is lehetett volna az? Paraszthadnak parasztvezér kell.

Akként történt. A Belgrád alatti harcok alkalmával egy dálnoki székely bajnok, Dózsa György, egy török csapat vezérért kettős viadalban megölte; e vitéz tettéért Budára felhivatott, s a király saját kezével akasztá nyakába a jutalmául osztott arany láncot.

A mint a daliás férfi skarlát ruhába, arany sarkantyúkkal, bogláros övvel felöltöztetve, bátran, nem sokat szégyenkedve, megállt a trón előtt, mindenkinek az jutott eszébe: ez jó lesz parasztvezérnek.

Merész, délceg férfi volt, szava alkalmas parancsolásra, tekintete bátor és harcias. Ez jó lesz parasztvezérnek.

Bakács Tamás maga adta át Györgynek a fehér zászlót a veres kereszttel, melyet Rómában szenteltek, s azzal kivezeték őt a rákosi táborba, hol a nép ujjongva fogadta a saját porából támadt vezért, kinek az eddigi alvezérek szintén hűséget esküdtek. Legnevezetesebbek Lőrinc pap, a *nagybotú*; Mészáros, Kecskés és Bagos; mind közrendűek nevei.

A tolongás egyre növekedett a táborokban, a nép tömegestül odahagyta falvait, az alsóbb rendű papoktól vezérelve. A nemes urak most látták, hogy mit cselekedtek? A munkás kezek oda hagytak ekét és kapát, a földek ugaron maradtak, őrizetlen a nyájak; fizetetlen a dézsma és füstpénz. Ekkor jutott csak eszökbe, hogy meg kell akadályozni az áradást, mikor az már minden gátot elszakasztott. Most erővel tartották vissza embereiket, a szökevényeket elfogdosták, megkötözték, s a kik vissza nem akartak menni, azoknak honnmaradt családjaikat büntették meg.

Meghallák ezt a táborba gyülekezettek. Mindennap új meg új csoportok érkeztek hozzájuk, az ütések, a sebek helyeit mutogatva, miket üldöző uraik rajtok ejtettek, s rémhíreket hordva a nemesség kegyetlenkedéseiről. A sereg zúgott és fegyverét köszörülte.

A nagybotú Lőrinc pap prédikációi mindennap hangzottak a keresztes hadak között, de azok nem pogányról beszéltek, hanem a főurak erkölcstelen, romlott életéről, hazaárulásról, s hogy e jármot miért nem rázza le a nép erős nyakáról?

Most rettent meg a főnemesség és a papság a felidézett szelemtől, egyszerre jött nagy ijedelemmel Bakács hirnöke, megtiltva a hirdetett kereszthatat s parancsolva, hogy tegyék le a felgyülekezett hadak a fegyvert s oszoljanak ismét haza.

Ez volt a kitörő vész jelszava. A helyett hogy haza tért volna az összecsőditett keresztshad, elkeserülten rohant Pest-Buda külvárosaira, s a kit urat talált, elől-utól ölte és gyilkolta, nem kérdezve, ki jó, ki rossz?

Dózsa György kiáltványt intézett az ország minden falvaihoz, felhíva a föld népét a hűtlennek nevezett nemesség kiirtására s a kiáltás nem volt pusztá szó; néhány nap alatt vérben lángban állt az ország, a kastélyok felgyújtottak, uraikat lemészárolták, s a vad düh letörölt mindent, a mi fényest talált maga előtt.

Maga Dózsa, a „szentelt keresztshad fejedelme” mint magát nevezte, öt részre osztva seregét, egyet Pest alatt hagyott Szaleres Ambrus pesti polgár vezérlete alatt, másikat leküldé Lőrinc pappal a Bácskába, Barnabás papot Egerbe, ő maga Szegednek indult testvére Gerővel; a budai várból láthatták az egybegyült urak: merre jár, a felgyújtott paloták lángjáról az égen.

— Mit tegyünk? kiáltának kétségbeesve, a király, a cardinalis és a főurak, senki sem talált tanácsot. Külföldre kellene menni segélyért.

Ekkor elszégyenlé magát a hősök egyik ivadéka, Bornemisza János s kivonva kardját, felkiálta:

— Nyomorultul fogunk segélyért kiáltozni, midőn fejünk fölött ég a ház? nem tudjuk-e magunk többé forgatni a kardot? Nincs itt idő tanácskozni, hanem cselekedni. Rögtön parancsot kell adni az erdélyi vajdának, hogy hadaival jöjjön szemközt a lázadók fővezérére; addig mi harcolunk ezekkel itt: most mutassa meg, a ki nemes, hogy megérdemelte címerét!

Bornemisza elhatározott szavai megmentették a dunántúli nemességet. Batthyány Ferenc és Móré László összegyűjték bandériumaikat s kivonultak a Rákoson álló kurucokra (a „crux”-ról nevezték őket így).

A lázadók csatarendben fogadták őket. Bornemisza elébb felszólítást intézett hozzájuk, hogy a király kegyelmére tegyék le a fegyvert! Maga Ambrus vezér megadta magát kevesed

magával; de a többi harcot ordított s vezéretlenül megütközött a nemességgel. Néhány óra alatt szét volt verve az egész rendetlen had s futott, ki merre látott.

Budán törvényt láttak a fogolylyá estek fölött s levágott orral és fülekkel bocsáták el, a kinek a fejét meghagyták.

A megcsufított arcú béna kurucok látása még nagyobb dühre lázítá Dózsa hadait s most már az egész pórság fegyvert ragadt, sőt Marmarosban a köznemesség is a lázadókhöz csapott és segítette a főurak várait lerontani.

A pórvezér hatalma nagyobbra nőtt már, mint a királyé. Ulászló csak fejét csóválta, a cardinalis pedig mit tehetett egyebet, mint hogy az egész történetet versekbe szedte, de rosszakba.

Míg az egyes csapatok Eger és Várad alatt a főnemesek apróbb dandáraival harcoltak, az alatt Dózsa György Szeged városát vívta. De a jó szegedi nép, melynek, valamint az egész tiszántúli vidéknek földműves osztálya sokkal míveltebb, szorgalmasabb és gazdagabb a többinél, nem is volt soha úri kénynek annyira kitéve; egész erejével ellenállott a lázadó hadaknak, s Dózsa jobbnak találta átkelni a Tiszán s Csanád ellen fordulni.

Csáky Miklós, csanádi püspök, volt a város ura; a temesi bán, Báthory István megtudva a püspök veszélyét, sietve jött segélyére és sikerült vele egyesülnie, mielőtt Dózsa körülzárta volna a várost.

Dózsa megkezdé a harcot a vitéz főurakkal; korán reggeltől késő estig tartott az, egyfelől a kard, másfelől a kasza és a cséphadaró végzé a halál munkáit, s változó szerencse, egyenlő vitézség mellett a harci kocka megfordult egyszerre, Barnabás pap megfutott paskolt hadaival, Báthory István utána; a nehéz lovasság vérben gázolva üldözé a futókat a Tisza füzes mocsárai közé; a nap munkája be volt végezve. Ekkor egyszerre mintha a földből támadnának elő, jobbról balról új csapatok rohannak elő a füzerdőkből Báthory lovasságára. Dózsa György áll előtte válogatott hadaival. A nemesség kelepcébe van csalva. Báthory megsebesítve esik le lo-

váról, szerencséjére mellette harcoló társainak hullái eltakarják, a püspök fut, kevesed magával a fellegvárba menekszik, a kuruchad elfoglalja a várost, leöldöklí a főurakat, s templomot, oltárt kirabol.

Báthory az éj sötétében a Maros partjára menekült, ott egy csatából elszabadult lóra talált, azon átusztatta a Marost és szerencsésen megérkezett Temesvárra. De a püspök, midőn éjjel kiszökve a várból egy csónakon a Maroson fölfelé evezett, a kurucoktól elfogatott, s azok püspöki öltözetében rettentő kínok közt végezték ki. Megölettek a vele volt főurak is: Telegdy, Dóczy, Ravaszdy; Zólyomi Miklós várkastélyába menekült, de utána ment Lőrinc pap s rágyujtá a kastélyt s úgy nézte nagy diadallal, mint ég benne az öreg dalia három testvérével s azoknak családjaival.

E diadal után kimondá György, hogy az országot újra fogja rendezni. A nép közt csak két rend legyen: polgár és paraszt, azok is egymással egyenlők minden vagyon közös; a papok is mind egyenlők egymás között.

Még azonban egy vár sem volt kezében, s addig korán volt hatalomról álmodozni. Temesvárt akará legelébb bevenni. De azt Báthory védte s az ostromágyúk ellen nem használt a kurucok haragja.

Ekkor Dózsának egy merész gondolatja támadt: a város mellett folyik el a Temes és a Béga; a kurucvezér elkezdett elébb nagy töltéseket hányatni a város körül, oly magasra, hogy a vár bástyáin túl emelkedjenek; akkor neki állítá embereit a két folyamnak, hogy levert karókkal és rőzsékkal zárják el a víz folyását. Ki akarta önteni Temesvárból a benn levőket. Az óriási munka gyorsan haladt előre, a roppant munkás nép erőfeszítése lehetővé tette a képtelen eszmét, s Báthory már a védhetlen végveszélyt látta közelíteni, a midőn végre megérkezék az erdélyi vajda Zápolya János.

Jöttének hírére hirtelen rendbeszedé hadait György, ki épen lakomájától kelt föl s bortól hevülten szemközt ment a vajdára.

Ő maga vezeté a derékhadat, a jobb szárnyat testvére Gerő, a balt Lőrinc pap. Amott Zápolya állt a közepén, két szárnyon Bánffy Jakab és Kis-Márjássy Lukács.

Az ütközet elkeseredett volt. Egyfelől az aranyos, ezüstös fegyverzetű urak, másfelől a rongyos marcona kurucok, mind egyenlő boszuvágytól lelkesülve; egymás ellen sokáig víttak a győzelemért, az életért, a jövőendőért. Egy billenése a sorsnak jobbra vagy balra s egyik vagy másik osztálya a népnek századokra elbukott.

A csata közepén előnyomuló nehéz lovasság ketté töré a kurucok hadtömegét; Dózsa mellől elhullottak már hívei, ő egyedül harcol még, s oda veti magát, hol legbiztosabbnak hiszi a halált, de páncélja nem engedi, hogy halálos sebet kapjon, egy erdélyi nemes, Petrovics Péter átnyalábolja derekát s leveti lováról, ott megkötözik és élve viszik Zápolya elé.

Itt találkozott György testvérével, Gerővel és negyven alvezérével, kiket a halál megkímélt. Csak azt kérte Zápolyától, hogy testvére iránt legyen kegyelmes, mert az kényszerítve jött vele a harcba.

Azt Zápolya egyszerűen lefejezteté. A többieket tizennégy napig éhezteté, akkor előhozatta őket, harminc egyén halt meg közülök éhen. A megmaradt kilenc szemei előtt borzasztó látvány állott. Egy megtüzesített vastrónban ült Dózsa György, fején izzó vas korona, testét forró zsirral öntözik végig a cigány hóhérok, s tüzes fogókkal csipkedik.

Ekkor Zápolya azt parancsolá a kilenc kiéhezett fogolynak, hogy egyék meg vezérük összesütögetett husát. Hárman undorral tagadták meg az engedelmisséget s inkább karóba hagyták magukat húzni, — hatan neki indultak fogaikkal széttépni vezérüket.

Dózsa még élt. Az egész kínzás alatt egy jajkiáltás egy szisszenés nem hagyta el ajkát, némán ült az izzó vas trónon és szemeit meg nem hunyorítá.

Midőn hat társa elkezdé fogaival tépni, elmosolyodva monda:

— „*Úgy látom, hogy nem harcosokat neveltem, hanem kuttyakat.*”

Így halt meg, halála percében sem hunyva le szemeit. Lassankint korommá, hamuvá vált, mindig ugyanazon vonások arcán.

(*Dózsa György történetét írtam meg hasonló című szomorújátékomban.*)

Zápolya ekkor volt huszonnégy éves, midőn e minden keleti tyrannak becsületére való kínhalál eszméjét kigondolta.

A zendülők többi csapatjai még aztán verekedtek egy ideig különvált tömegekben s egyenkint legyőzve, elnyomatott a lázadás.

Hetvenezer lélekbe került e harc az országnak.

Mennyivel jobb lett volna ez áldozatot a haza jóvoltáért tenni, a legközelebbi napok bebizonyították, midőn Zápolya Varnó vára ellen indult, magával vivén Belgrádból az ostromágyúkat, s ott Bali bég, szendrői basától úgy megveretett, hogy minden ágyúit ott veszté.

A legyőzött, levert parasztság sorsa pedig ezentúl még nyomorúságosabb lett. Rabszolgákká tétettek, uraik földéhez köttetve, melyről elköltözniök megtiltatott, kizárattak minden hivatalból, még a falusi bíróságból is, s póreredetű papnak semmi magasabb állást nem lehetett elfoglalni.

Így vétkezett a magyar nemesség — saját maga ellen. A helyett hogy a földművesosztály neveléséről gondoskodva, benne hatalmas alapját vetette volna meg a nemzetnek, összetörte azt, és midőn mindent csinálhatott volna belőle, azon volt, hogy rosszabbá tegye a semminél.

Háromszáz évig sajgott az a seb, mit a nemzet az által önmagán ütött.

(*Ezen korszak rajzát taldljuk báró Eötvös József kiváló nagy regényében „Magyarország 1514-ben”.*)

MÁSODIK LAJOS.

Ulászló bevégzé jámbor életét. Nyugodt lélekkel hunyta le szemeit, ő akarva nem ártott soha senkinek, legkevésbé ellen-ségeinek. De akaratán kívül, jelleme lágyságával mégis tönkre tette a Mátyás király alatt oly hatalmas Magyarországot.

Fia, második Lajos, Magyarország legszerencsétlenebb ki-rálya, anyja halála után született, úgy vágták őt ki anyja testé-ből s több hetekig felvágott állatok belsejébe takargaták, míg gyöngye teste hozzá szokott a küllevegőhöz.

Két éves volt, midőn megkoronáztatott, tizenegy, midőn megházasodott, és húsz éves korában már tiszta ősz volt. Érett a halálra.

Ifjú korát megmérgezés nevelő rokona Brandenburi György, könnyelmű gyönyörök vágyaival töltve el a fogékony kedélyt.

A főurak úgy tekinték mint biztos martalékot, kit egymás kezéből kiragadozni a legnagyobb bölcsesség, s midőn meg-érett a halálra, akkor elhagyták veszni, hideg vérűen, a hazával együtt.

Mert nem az a szomorú, hogy egy gyöngye lelkű, gyermek eszű fejedelem megcsalatik, hanem az, hogy akadnak alattvalói, a kik megcsalására készek.

Igen eleven példát jegyzett fel a történet erről. Lajos épen úgy meg volt szorúlva örökké, mint apja Ulászló, úgy hogy kölcsön kért bort ivott saját asztalánál, s hogy életét tengesse, kénytelen volt ezüstműit elzalogosítani; az ország kincstára Szerencsés Imre áttért zsidó kezei közt fenéig üres volt; a vég-várakból segélyt sürgettek, és pénzt nem adott senki, ekkor hirtelen meghal Erneszt érsek s vagyonát az országra hagyja.

E hagyományba tartozott az érseki jószágok gondnoka negyvenezer aranyforinttal. E gondnoknak volt egy igen ügyes sólyommadara, mely a legyek elkapkodására volt kitanítva. Lajos meglátta a madarat s kérte az embert, hogy adja neki. Ez nem szabott egyéb föltételt a sólyoméért, mint elengedését

azon negyvenezer aranynak, melylyel számot adni a kincstárnak tartozik. És Lajos oda ajándékozta azt a sólyommadárért.

Hej be sok szép nemes vérbe került az a sólyommadár!

Ha csak egy igazi hazafi lett volna a király mellett, nem ilyen tényleket jegyzett volna fel róla a történet!

SZELIM FOGADÁSA

Midőn Szelim szultán Perzsia ellen harcolt, fogadást tőn Allahnak, hogy ha őt győzelemre segítendi, három nagyszerű templomot építtet neki: egyet Jeruzsálemben, másikat Budán, harmadikat Rómában.

A keresztyén világ titkos borzalommal hallá e fogadását a diadalmas szultánnak s reszkettek attól Budán és Rómában.

Azonban Szelim meghalt, utána fia ült a trónra, Szolimán. Gyászos emlékü név a magyarok előtt.

Ámde Budán örömmünnepet ültek, midőn Szelim halálát meghallák, ő tehát nem teljesíté fogadását s fia Szolimán újabb békét ajánlva, küldé követét, Berghám béget, Lajoshoz.

A magyar kormányurak bölcseséget találtak abban, hogy ne adjanak választ a követnek; meghurcolták azt mindenfelé az országban, a merre a király járt, s az ozmanok becsapásának hírére, minden népjog meggyalázásával, meggyilkolák a követet s beleveték őt a tatai halastóba. A követ halastóba fojtatását ugyan a későbbi történetbuvárok erősen kétségbevonják; de az tény marad, hogy a szultán követét fogságra vették s ez volt a nagy sérelem, a miért a szultán a magyar nemzet megfenyítését elhatározá.

Saját maga idézte föl a nemezist.

Ekkor Szolimán megesküvék, hogy apja fogadását ő fogja végrehajtani.

És ezzel elkezdődtek rajtunk a sors csapásai, a mikben az a legszomorúbb, hogy meg voltak érdemelve.

A SZABÁCSI HŐSÖK

Háromszázezer emberrel állt Szolimán Adrinápolyban, midőn még a magyar királynak háromszáz embere sem volt Budán.

A követek meggyilkolása vagy fogságra vetése elég ok volt bármely időben a háborúra, mert a követ nemzetét és uralkodóját képviseli.

Két vár őrizte a Duna túlsópartján Magyarhon határát: Belgrád és Szabács; hatalmas két erősség, miknek falai alatt sok magyar és török bajnok kezdé dicsőségét, vagy végezte életét.

E két várnak kelle legelőbb elesni.

Belgrád védelme nagyon meggyengült; mióta Zápolya elveszté nyílt csatában a vár öreg ágyúit, még rosszabbul állt Szabács. A fellegrád, mit egykor Mátyás ellen négyezer janicár védett, most hétszáz harcosra volt bízva; sem lőpor, sem ágyú, sem eleség a védelemre.

A jobb érzelmű főurak megtudva a fenyegetett várak állapotját, hirtelen pénzt gyűjtöttek a fölszerelésre, de a pénz Szerencsés Imre és társai kezébe került s soha sem jutott egy fillér is abból a haza védelmére.

Ezek az emberek képesek voltak még a fegyvert is ellopni a magát védeni akaró nemzettől. A szabácsiak magukra hagytak s midőn Achmet basa húszezer emberrel megjelent falaik alatt, jól tudták, hogy senki sem fogja őket felszabadítani.

Ekkor vezérük, Logody Simon megeskete őket, hogy nem fogják megadni magukat, a míg egy ember él. Achmet véres ostrom után jutott a bástyák birtokába, a vitéz védőknek könnyű lett volna ekkor a Dunán átmenekülniök, de nem mozdultak helyökből, ott várták be elleneiket a piacon, s vitézi, dicső viadalban elhullottak, elvérzettek a hazáért, meg nem adta magát egy is.

Oh, szép és magasztos tettekben soha sem volt szegény e

nemzet története, de azokat most csak a csatamezőn keressétek; mert a mik az időszerint az országgyűlésekben s a főuri termekben történtek, azoknak neve gyalázat és örütség.

ÚR NÉLKÜLI URALKODÁS

Magyarhon oligarchiái célt értek. Választottak maguknak oly királyt, a kit ők igazgattak; a két gyöngye fejedelem alatt mindenki azt cselekedte, a mit akart, a főurak egymással harcoltak, sanyargatták a népet, kigúnyolták a törvényt, viseltek hadat, ha nekik tetszett, s otthon maradtak, mikor szükség volt rájuk.

A Fuggerek és Szerencsés Imre kincseket halmoztak fel a közjövödelmekből s a király maga szegény volt.

Harminc országgyűlésen kötetekre menő törvényeket hoztak, de azokat nem tartotta meg senki. A főnemesség kivont karddal állt a köznemesi renddel szemben s azok tömeges rohammal csikarták ki a mágnások és praelatusok kezeiből a kért engedélyeket, miket azok ismét visszavettek; a bácsi, rákosi és hatvani országgyűlések legszomorúbb képeit mutatják az általános szétbomlásnak.

És a nőttön növekedő veszély közepett, mintha legnagyobb öröm volna az országban, hegyen völgyön lakodalom állt az ország előkelőinek, úgy hogy egykorú történetírók azt mondák, hogy nagyobb vigassággal nem közelített egy nemzet végpusztulásához, mint a magyar.

A zászlós urak, a tartományok kormányzói, oly adót szedtek a néptől, minőt soha semmi török basa nem vett harárcsul; maga Zápolya a székelyeket kirabolta, csalta, szép nőiket, szüzeiket elragadta, s ha valaki panaszra ment ellene a királyhoz, azt megölette, úgy hogy egyszer dölyfösen azt mondá, hogy a ki ellene panaszra akar menni, annak két feje legyen: egy amit odamenőben, másik, mit visszajövet elveszthessen. Egy időben kihirdeté, hogy a népség egy nyolcada hadba men-

jen. A székelyek a fölfegyverzésre százezer aranyat adtak össze. Zápolya elvette tőlük a pénzt, hogy majd ő szerez érte fegyvereket, s akkor aztán megmondá, hogy nem lesz a háborúból semmi. A pénz kellett neki magának.

Valóban nem igen hizelgő a magyar főurakra nézve, hogy a míg ők voltak kormányzói Erdélynek, száznolcvanezer székely vándorolt a török uralom alatt álló Moldvába. Ez az ő megbocsáthatatlan vétkük.

Ily helyzetben nem csodálhatni, ha a nép és köznemesség a külellenég helyett csak belső bajának súlyát érezte.

Végre a megsúlyosodott veszély elhárítására a rákosi országgyűlésen elhatározottat, hogy a következő év Szent-János napjára az összes fő- és köznemesség személyesen fegyverben, lovon jelenjen meg a Hatvanon tartandó országgyűlésen; a ki elmarad, fejét és vagyonát veszítse s családja szálljon a pórtrendbe alá.

BELGRÁD ELESTE

Szendrő, Zimony, Zalánkemén falai egymás után omlottak le Szabács eleste után. Nem volt hátra egyéb, mint Nándorfehérvár maga. A büszke Nándor, annyi dicsőség tanuja, e hatalmas emléke a nemzeti nagylétnek, ez is roskadozóban volt már. Nem a nemzet hatalma, csak falainak ereje tartá még. — Both Balázs, Oláh János és Moré Mihály voltak benn a kapitányok, alig négyszáz magyar harcos a védőseereg.

Harminc napig lötték Szolimán ágyúi a falakat. Lajos király Mohács alól hallgatta az ágyúdörgést; nem siethetett a vár felszabadítására; a vajdák, bánok, érsekek, nem hozták el az ígért segílyt, alig pár ezer ember volt kezénél.

Végre két szökevény rác elárulta Szolimánnak, hol leggyöngébbek a vár falai, s a Duna-szigetre felvont üteg ledönté a tornyokat, mik azt a víz felől védték.

A magyarság utolsó lehelletig védte a várat; de azalatt a

benn levő rácok, áruló módra nyilakra kötött cédulákat lövöldöztek ki a törökhöz, melyben felajánlták a várat. Both Balázs és Oláh csak akkor tudták meg az árulást, midőn a törökök válasza visszaérkezett rá.

A magyarok undorral fordultak el az ajánlattól, de Moré, a főparancsnok egyetértett az árulókkal és az ellenséggel, s ő maga ment a nagyúr táborába, a várfeladás föltételeit megkötni. Dacára a megpecsételt kötésnek, a magyar őrség, midőn kijött a várból, az utolsó emberig levágatott; mégis szebb sors, mint az árulóké, mert azokat elvitték fogságra messze Ázsiába.

Soha sem látták ők Belgrádot többé.

Így dőlt le az oszlop, mely az épületet tartá; nem sokára utána omlott az is.

A RÁKOSI ORSZÁGGYŰLÉS

Míg a széleken egyik bástya a másik után omlott le, azalatt nagy zivatar készült idebenn. A köznemesség rendei felgyűltek a Rákos-mezőre s karddal kezükben követelték, hogy a király büntesse meg az országot rabló kincstárnokot, Fortunatust.

Lajos tanácsnokai sokáig tartották kitérő feleletekkel a zúgolódó rendeket; mialatt az történt, hogy egy nemes apród Lajos udvarából elcsent egy cifra fabábot, mit az udvarhölgyek készítettek a lengyel királyfi számára, s azt a Rákosra kivitte.

„Ime! — kiáltának a nemes urak, felmutatva az aranyos bábot; — ilyen katonákat készítenek az udvarban a közelgő ellenség ellen! míg mi a hadseregek állítását sürgetjük, ők odabenn aranyos bábot készítenek.”

A királynak veszélyes volt többé vonakodni. Meg kellett jelennie az országgyűlésen, hol nagy tisztelettel fogadták s a nemesség szónoka Verbóczy István, előadá a rendek panaszait: a király ígerte, hogy azokat megorvosolja.

De egy praelatus, egy mágnás sem jelent meg az országgyűlésen.

Ekkor tehát a nemesség elhatározá, hogy lefoglalja önhatalmúlag a papi tizedet s azt fordítja a had költségeire s megtartandja a Hatvanra kitűzött országgyűlést, s midőn a tanácsurak azt nem akarták megengedni, rögtön megindultak mindnyájan Hatvanra.

Az ország belsejében kész volt a zűrzavar. A pórság már le volt gázolva, most meg a köznemesség támadt fel a főrend ellen s hogy még ez se legyen elég, az országprimás Szalkán Gergely és Frangepán Kristóf, a királyi tanácsban úgy összezőrdültek, hogy az érsek belekapott a gróf szakállába, ez pedig ököllel üté arcul a főpapot s csak a király közbejövetele választá őket szét. A királyi palota előtt pedig Bornemisza és Batthyáni emberei összevesztek a zsákmányon s véres veredést kezdtek, míg a nép Fortunatus házát kirabolta és lerontá. Fortunatus Imre és cimborái az ablakon keresztül menekültek meg.

(Szerencsés Imre történetét használtam fel tárgyul „Zsidó fiú” című drámámban.)

A HATVANI ORSZÁGGYŰLÉS

Dacára a főrend tiltakozásának, hogy senki a hatvani gyűlésen megjelenni ne merészkedjék, tizennégyezer lovas nemes gyűlt ott össze, a mennyi IV. Béla óta nem volt egy országgyűlésen.

A mire ugyan azt mondta a király, hogy „*tanácskozásra nagyon sok, ellenségverésre nagyon kevés*”.

A királyt nem tarthatták vissza tanácsosai; elhatározá magát, hogy ő is megjelenik a gyűlésen.

A roppant népség előtt, mely e helyen összegyűlt, szót emelt Verbőczy a királyhoz, lelkesen, bátran előadva, hogy a veszély magva, mely az országot fenyegeti, nem a nemzetben van, hanem vezetőiben. A nemzet most is vitéz, bátor és áldozatkész

s ha a király leteszi hűtlen főhivatalnokait, meg fogja őt védeni s visszavívja az ország vesztett dicsőségét.

A nemesség általános felkiáltással erősíté meg, hogy a mit Verbőczy mondott, az mindnyájuk gondolataja.

A királylyal jött nádor, primás és országbíró menteni akarták magukat, a tömeg lemennydörögte őket, egyiknek csizmadia eredetét, másiknak marhabőrrel kereskedését, harmadiknak tizenhat szeretőjét hányták szemére; azok még azon éjjel visszaszöktek Budára.

A nemesség azt sem várta, hogy letéssenek hivatalaikból, hanem egyszerre vállaira emelé Verbőczyt és kikiáltá nádornak.

Lajos jónak látta a választást szentesíteni. Verbőczy vonakodott elfogadni e megtiszteltetést, de a király parancsolta azt, s az egyszerű köznemes elfoglalá a főhelyet a trón jobb oldalán.

E lelkesedésben a nemesség hadi adóban minden portától egy aranyat szavazott meg a királynak, egy negyedét a nádornak. Verbőczy az ötlet illető részt a királynénak kívánta adatni.

Ez volt a hatvani országgyűlés eredménye.

A KALANDOS URAK

Sok megmagyarázhatatlan dolog történt az utolsó években, a mikről egyedül a Zápolya-párt adhat számot.

E nagyravágyó ifjut gyermekkora óta háborgaták az uralkodás álmai. A sűrű belzavarok, a nemzeti elbénulás, nagyrészt az ő művei voltak. Örömet látta volna összetörve a hazát, hogy annak egy széttört darabja az övé lehessen.

Leghatalmasabb ellensége volt Báthory István, a nádor.

Ennek megbuktatására használta fel Verbőczyt.

Későn látta be a köznemesség, hogy a hatvani gyűlés csak Zápolya terveit mozdítá elő.

Ekkor egy társulat keletkezett; fő- és köznemesek egyesültek egy közcélra, az országot megmenteni a király tekintélvét megszilárdítani, kibékíteni a nemesi rendeket és meghiusítani minden uraskodó törekvést.

E társulat tagjai nevezték magukat *kalandosok*-nak, nem a *kalandor* szóból, hanem *calendae*-től, a hónapok bizonyos napjain lévén összejövetelők.

Ez összejövelelek helye Kecskemét volt, a nagy alföldi város, a hol minden ember kész lovas vitéz, a nélkül, hogy a nemesek sorába tartoznék. Itt toborzották hiveiket a kalandosok, kikkel Vernőczy pártját megbuktatták.

Verbőczy későn vette észre, hogy csak zsámolyul szolgált Zápolyának, és sietett letenni hivatalát, a kalandosok befolyása újra visszahelyezé abba Báthoryt.

Verbőczy, a Rákoson tartott országgyűlésen száműzetett, azonban az ítéletet szökésével megelőzte.

E gyűlésen ismét túlsulyra kezdett vergődni a mágnások befolyása s határozataik ismét a király hatalmát gyöngíték, de midőn a határozatokat a király elé terjeszték, az erős lelkű királyné, kivevé Lajos kezéből a tollat s keresztül huzva az írást, aláírta:

„Egy király, egy úr.”

A rendek bámultak, de meg kellett rajta nyugodniok.

Bár tudott volna úr lenni a király.

Nagyon jellemzi az ekkori időket, hogy midőn legkevesebbet hajtottak az igazságra az egész országban, épen akkor bízták meg Verbőczyt a rendek, a magyar törvények összegyűjtésével. A teljes anarchia napjaiban született meg a híres hármas törvénykönyv (*Tripartitum juris hungarici*).

Legum copia, justitiae inopia: mond egy régi magyar példabeszéd. (Törvények bősége, igazság insége.)

AZ UTOLSÓ ÉVEK

(1524 — 1525 — 1526)

Miért nevezem ezeket utolsó éveinknek, azt majd megolvashatjátok.

Jön a török! E kiáltás hangzott már éveken át az Aldunáról. Ki fogja védelmezni a hazát?

Szomorú elnézni, mint iparkodott lerázni nyakáról mindenik rend a haza védelmét, mint kелletlen terhet.

Hol volt a nép, melylyel Mátyás három országot legyőzött, hol voltak a hősök, a vitéz feketesereg?

A hősök sírban feküdtek már s a feketesereg, miután zsoldjával adós maradt az ország, lett rablóhad, maga az ősz Kinisi volt kénytelen kiirtásukra fölkelni, kiverte őket az országból, úgy veszték el egyenkint, idegen hazákba üldöztetve, nyomorúan.

A királynak annyi hada sem volt, hogy végvárait örökkel elláthassa.

Utoljára már annyira jutott, hogy Bolgár Tamás cigány vajdát, huszonöt sátoralja cigánnyal vette oltalmába, kik számára fegyvereket készítsenek, mert a zászlós urak fényes banderiumai nem arra valók voltak, hogy a csatatéren bepiszkolják tarka saruikat.

Az országgyűlések megszavazták a hadi adót, a szegény nép be is fizette azt, de a főhivatalnokok kezében úgy elolvadt a pénz, hogy soha annak a király egy tizedrészét sem látta.

Az 1524-ik év tavaszán áttört Ferhát bég a Száván a Szerémségbe tizenhatezer emberrel: de Tomory, a hős érsek, hirtelen összegyűjtött hadaival visszaverte s miután Battyányi a török háta mögött elégette a csónakokat, az egész sereg ott veszett.

Következő évben Frangepán Kristóf verte meg a Jajca várát vívó török hadat, maga a vezér Usref bég is elesett.

Mind e diadalok csak végfellobbanásai voltak a kihamvadó lángnak.

1526-ik év elején jött menekülve a török udvarból Bakács

Pál, szerb bojár a királyhoz, ki fölfedezte előtte Szolimán hadi terveit Magyarország ellen. — A divánban elhatározottat, hogy Budát el kell foglalni.

És Budán akkor táncoltak legjobban az ország nagyjai s muzsikáltatták magukat, mintha mondták volna: együnk, igyunk, hisz holnap úgy is meghalunk!

Semmi sem volt oly megdöbbenő jelenség, mint az, hogy míg a magyarok úgy vigadtak és úgy civakodtak, mintha kívül semmi baj sem volna, addig szomszédjaik rettentek meg a véstől, mely rájuk közelgett; a lengyel király békére akarta bírni Szolimánt, Kelemen pápa Európa minden fejedelmét sürgeté, hogy segítsenek megmenteni Magyarországot, s Henrik angol király távol Albionból, küldött Lajosnak nagy mennyiségű pénzt, hadakat gyűjteni. Csak a magyarok maguk nem látták, hogy mi vár reájuk?

A nemes ifjak Budán *török fejekre* kockáztak, miket a legközelebbi harcban fognak levagdalni. Azt állíták, hogy *gyűrűs ökleikkel agyon fogják verni a rongy janicsár hadat.*

Egyszer azután jön a hír, hogy Szolimán háromszázezer emberrel áll az ország határán.

A milyen nagy volt a bizakodás, egyszerre akkora lett a csüggedés a rémhírre; a kérkedők eltűntek, csak az igazi bátrak maradtak helyben.

Idegen segélyre várni már késő volt, önerejére volt szorulva a nemzet.

Hirtelen összegyűjték a templomok aranyát, ezüstjét, pénzt verettek belőle, meghordozták az országban a véres kardot, csatára híva föl a nemzet férfiai. De azok nem mozdultak. A főurak a legújabb törvénycikkekre ütöttek kezükkel, mely őket felszabadítja a haza védelmétől. Nem tartoztak vele. Minek tették volna?

Midőn Szolimán Szent-Demeternél átkelt a Száván kétszáz-ezer emberrel, még akkor Tomorynak nem volt több fegyverese ezerötszáznál.

Julius 2-ára volt kitűzve a határidő, melyen az ország összes haderejének meg kelle jelenni Tolna alatt, és ezen a napon még egyetlen ember sem volt Tolna síkjain a hadseregből.

Szolimán pedig már ostromolta Péterváradot s a vár, utolsó a határbástyák közül, tíz napnál tovább nem tarthatta magát.

Tomory írt a királynak, hogy vagy küldjön tízezer embert, vagy kössön békét Szolimánnal. A békéről hallani sem akartak az urak, de Tomorynak sem küldtek segílyt, pedig Zápolyának negyvenezer embere volt Erdélyben.

Közel volt már az utolsó óra!

A MOHÁCSI VÉSZNAP

Szegény fiatal király!

Alig húsz éves volt még, midőn már meg voltak hajfűrtei őszülve. Nem csoda, oly időket, mint ő, soha egy fejedelem sem élt keresztül; nagyobb martyrja nem volt nemzetének senki, mint ő.

Midőn országa határán kétszázezer emberrel betört vad ellene, és ő hiába kért, könyörgött segílyt, nemzetétől; végre maga indult meg a roppant had ellen és nem voltak körülé többen négyezer vitéznél.

A Csepel szigetén elbucsúzott ifjú szép nejétől. Utolsó bucsúja volt az; — úgy vonult Tolnára, bizonyos halálával szembe.

Lassankint gyülekeztek a közel levő főurak banderiumai Tolna alá; eljött Tomory Pál, a hős érsek, és az ifjú Zápolya György; csak a leghatalmasabb, a legnehezebben várt Zápolya János késett útjában. Semmi sem mossa le a nagyravágyó vajdáról az utókor gyanuját, hogy készakarva késett el a csata-térről.

Mintegy húszezer ember lehetett már együtt, midőn eszükbe jutott az uraknak, hogy vezér is kellene. Hová süllyedt a had-

vezetési erény a magyarnál, eléggé mutatja az, hogy az ország főhadserégének élére, minthogy senki sem volt képes azt csatarendben felállítani, egy papnak kellett állani. Tomory Pál volt az, kit akarata ellen választottak meg, az ifjú Zápolya Györggyel együtt, a hadsereg vezéréül.

Tomory Pál különben egész férfikorát lovagias életben tölté el, csak élte delén lett szerzetessé, miután két jegyesét menyaszonny fővel ragadta el a halál, e fölötti gyászában: a kolostorbul hivatott meg a kalocsai érseki méltóságba, s onnan a hadsereg vezényletére.

A nyugtalan had nem akart várni az útban levő seregek megérkezétre, mikkel a magyar sereg könnyen nyolcvanezer főre szaporodhatott volna s kétségessé teendé a sors kimenetelét. Láromásan sürgeték a hadnagyok, hogy vezessék őket az ellenségre s a fővezérek nem voltak képesek a csata kikerülésére beszélni őket.

Az alvezérek nem voltak ily harcravágyók. Ők arra hivatkoztak, hogy törvény szerint csak akkor tartoznak dandáiraikkal az ellenségre rohanni, ha maga a király vezényli őket személyesen; a mire aztán a fiatal király azt mondá: „*Látom, hogy mindenki énvelem akarja magát takargatni, tehát megmutatom, hogy van lelkem a hazdért meghalni!*”

S hadai élére állt.

Előre kelle menni.

Fél mérföldnyire Mohács alatt ütötték fel a király táborát, ott várták be csatakészen az ellenséget.

Szolimán ezalatt hirtelen átkelt a Dunán s augusztus 26-án ott állt meg két mérföldnyire a magyar tábortól.

Most már késő lett volna egyébre gondolni, mint a csatára: a török lovasság előtt visszavonulásra gondolni sem lehetett.

Kétszázezer harcosa volt a szultánnak háromszáz ágyúval, csak huszonkétezer vitéze a magyar királynak és nyolcvan ágyúja.

Midőn csatarendbe állíták őket, a víg Perényi Ferenc, nagy-

váradai püspök, végzetes tréfával mondá a főuraknak: „*Tehát ma huszonhétézer magyar fog az igaz hitért martyr halált halni; Broderics lehetne hozzánk annyi jóval, — ő ismerős Rómában, — hogy neveztetne ki bennünket szentekké.*”

Két nap mult el a szemben álló ellenség csatározásai között. Augusztus huszonnyolcadikán a lengyel Gnojeczky azon tanácsot adta, hogy szekérsáncot kellene vonni a tábor körül, s a jelen volt oláh urak állíták, hogy az ozman ellen ez igen sikeres védelem.

A magyarok még azt is visszautasították, csak a nyílt síkon akartak harcolni.

Végre eljött a kitűzött nap. Augusztus huszonkilencedikén megindultak a magyar seregek a Mohács alatti mezőre, vígan csatakészen.

Annyit meg kell engedni a jelen volt bajnokoknak, hogy ha nem is voltak eléggé okosak, de bátorságuk nagyszerű volt.

Midőn elindult a király sátorából, jámbor szakácsa Gondoss Illés azt kérdé: hol várja urát ebédvel?

— *Isten tudja azt,* — felelt a király, — *hol fogunk ma ebédelni!*?

A vezérek felállíták a csatarendet: elől a homlokzaton a nehéz ágyúk, az első sorban a gyalogság, a lövészek, Battyányi Tahy, Perényi Péter és több főurak vezénylete alatt; a második rendben, egy puskalövésnyi távolban a nehéz lovasság, két oldalt a könnyű huszárok, a harmadik rendben az idegen segédhadak.

Középett volt a király maga, mellette az ország főpapjai, csatára fegyverzetten, a nádor, a főhivatalnokok, körülöttük a legpróbáltabb vitézek; ezer páncélos lovag őrizte az ország zászlóját, melyet Drághfy emelt; ős szokásként sarkantyú nélkül ülve a lovon, annak jeléül, hogy neki megfutni nem szabad.

A nádor körülvezette a felállított hadsorok előtt a királyt, bemutatta őt a harcosoknak, ki ime eljött magát honáért és hitéért feláldozni. Isten legyen velünk és a királylyal!

A mint a király visszaért helyére, megfuvatták a trombitákat, de az ellenség nem felelt rá, nyolc óra hosszat álltak szemközt egymással, a nélkül, hogy valamelyik fél támadna. Végre megpillantá Tomory, hogy oldalvást a halmok mellett egy hosszú ezüst csillogású vonal húzódik a magyar tábor felé. Hét ezer török lovas volt az, kik a tábort megkerülni küldettek, s kiket fegyvereik csillogása elárult. Tomory, nem akaráván hadrendét megbontani, a király védelmére rendelt Ras-kayt és Törököt küldé a lappangók ellen.

Erre megindult lassan az egész török sereg, középett a szultán maga, testőreitől körülvéve.

Ekkor föltették Lajos fejére az ezüst sisakot; a körüle állók elborzadva látták, hogy a király arca e percben halásápadttá lett.

A trombiták megharsantak mindkét felől, a törökök száz-ezreinek „Allah” ordítása elnyelé a magyar nép „Jézus” jel-szavát s a két tábor egymásba ömlött.

A harc dühödtt volt és elkeserült. Tomory mindenütt jelen. Egy órai hősi harcolás után elkezdi hátrálni a roppant török sereg a kis magyar had előtt, majd hanyatt-homlok rohan Földvár felé.

— Utána, a diadal miénk! — kiált Tomory és rohan Zápolyával a futók után; Báthory András magával ragadja a királyt az üldözés viharába.

Ekkor egyszerre széteszlanak a futók s az üldöző tömegre háromszáz ágyú okádja irtó tekéit.

Az első lövésre lehull Tomory és Zápolya György, a sereg hősei, kik legelől voltak a harcban. Az utánuk jövőket húsz-ezer janicsárból felállított ércfal fogadja.

A diadalordítás egyszerre halálkiáltássá válik: a bátrak még egy rohamot próbálnak az ágyúk ellen, már közel jutottak hozzájuk, midőn Drághfy is elesik az ország zászlójával. Hiába küzd Batthyányi és Tahy a két szárnyon a derék sereg halva fekszik már: fut a ki még futhat.

Egy hirtelen támadt zivataros felhőszakadás vet véget a csatának, melyben a magyar nemzet virága elhullott.

Ez drága nap volt; János fővétele napján a magyar nemzet fővétele lőn: hét főpap, huszonnyolc főnemes, ötszáz hivatalbeli főúr s huszonkétezer nemes veszett el ezen a napon, hős halállal, szomorú halállal.

Elveszett maga a király is. A végveszély pillanatában apródjai Czetricz és Trepka kiragadák a csatamezőről s futottak vele az omló zápor oltalma alatt. Egy kisedet patakon kellett keresztül úsztatniok, a Csele erén, mely most a fellepszakadástól megáradt: a király neki ugratott a háborgó víznek, de lova visszabukott a magas partról, maga alá temetve lovagját s belefojtva a vízbe.

Igy bukott a magyar az önásta sírba.

A király gyóntató káplánja, Georgius Sirmiensis naplójában egy más változata is jegyeztetik fel a király halálának.

E szerint II. Lajos megmenekült a mohácsi ütközetből, a hol magát igen vitézül viselte s a kalandosok csapatjának élén egész a szultánig tört magának utat, a zivatar oltalma alatt el is futott s éjjelre két apródjával egy majorklakba jutott el. Ott páncélját levetve, vacsorához ült. Nemsokára oda érkezett egyik alvezére, Zápolya György, a vajda öcscse, a ki e szavakkal támadt a királyra: „Te tanchos király! te vagy az oka ennek a nagy szerencsétlenségnek”, s azzal a királyt háromélű dákosával háromszor keresztül szúrva, megölte.

Annyira bizonyos, hogy midőn a király holttestét a Csele patak partjában megtalálták, a hullától távol volt a páncélja eliszapolva.

A Szerémi által felhozott szóbeszéd szerint Zápolya György alvezért is itt ölték volna meg Tomory harcosai.

Zápolya negyvenezer emberével alig tizennégy mérföldnyi távolban, Szegeden hallgatá az ágyúk dörgését, melyek hónapnak elenyészttét hirdetéek.

Tizenegy nap mulva Budán volt Szolimán.

Már Bécs ellen készült, midőn hírül vevé, hogy Ázsiában Kalendor bég fellázadt ellene s azzal végig vezetve pusztító hadait a Duna és Tisza közén, visszatért Törökországba.

Két hónap mulva találták meg a király hulláját a Csele patakban s eltemették őseihez a székesfehérvári sírboltban; ez volt az utolsó királya a magyaroknak, a ki az Árpádok végnyugalmi helyére tétetett.

A többi halottakat, kik a mohácsi vérmezőn elestek, egy derék honleány saját költségén temetteté el. Neve Kanisai Dorottya, özvegy Perényiné. Megérdemli, hogy följegyeztessék emléke, ki a magyar nemzet sírját behantolá.

(II. Ulászló, II. Lajos és a rákövetkező Zápolya János kordnak rajzát egybegyűjtém „Fráter György” című regényemben.)

A S Z E K É R V Á R A K

A mohácsi veszedelem nagy tanulság volt a magyar nemzetnek: vajha örökre tanult volna belőle! hogy a ki hazáját meg nem védi, azt az Isten sem védi meg: s hogy azt a vért, a mit a *hazánkért* áldoztunk, a saját *házunkért* is áldoztuk.

A török hadsereg, a mint összetörte az ország haderejét, elárasztotta száguldó csapataival fél Magyarországot, pusztított, égetett, gyilkolt kénye-kedve szerint.

S ugyanaz a magyar nemzet, mely csak egy emberöltő idővel elébb, *Hollós Mátyás* királyi pálcája alatt a törököt félkarral visszaverte, s a másik karjával Bécset elfoglalta: most tehetetlenül feküdt elgázolója lábai elé.

A fényes ős Budavárát harc nélkül foglalta el a török, Pestet pedig leégeté.

A városok, a falvak népe szekerekre kapva futott, a merre világot látott: erdőkbe, mocsárokba menekülve, s ha jött valami száguldózó ellenség, hirtelen kifogták a lovakat, a férfiak felkaptak rájuk, kardot, csákányt fogtak, az asszonyok

meg kaszákkal, vasvillákkal, cséphadarókkal álltak fel az egymás mellé állított szekerekre, úgy várták be a vad ellenséget. Puskát is vittek magukkal; de az még akkor gyarló szerszám volt, kanóccal kellett elsütni, inkább a nagy hangjával győzött. Az ilyen szekérsáncok körül megmutatta a magyar, hogy mire lett volna képes, ha elég jókor ébred és megismeri a nagy veszedelmét s ha lelkes, okos vezetői vannak, a kik rendbeszedik. A szekérvárak körül több török vesztette életét, mint az egész mohácsi ütközetben. A *Szabadka* melletti szekérsáncot minden erejükkel sem voltak képesek keresztül törni a janicárok és spahik; még akkor sem, a mikor egy új sánc támadt körülötte saját halottaik tetemeiből. Szégyenszemre vissza kellett vonulniok nagy kudarccal.

Több napon és éjen keresztül ostromolták a törökök a *Pétervárad* előtti mocsárok között elkerített menekülő tábort is szekérsánca mögött: s csak holtakat hagytak a helyen hátra. Mikor elfoglalták, férfit, asszonyt, gyermeket mind kardra hánytak. Egy nagy tetemhalom zöldül most azon a helyen.

De legtovább elenállt a pusztító ellenségnek a *Maróth* melletti szekérsánc: legtöbb védelmezni valója is volt. Ottan gyűlt össze a dunántúli népség színe, java; a falvakból, városokból kizavart lakosság; nemesek, urak, polgárok, jobbágyok; magával hozva a mi kincse volt: az úrnak is, a szegénynek is kincse az, a mi utolsó vagyona; de legnagyobb kincse mindannyinak a hű feleség, a gyöngye gyermek. Azokért harcoltak. Nagyon jól harcoltak. Egy felől a *Vértes* sziklái, másfelől a Duna folyam oltalmazták őket.

A hegyoldalokról roppant szikladarabokat hengerítettek alá a tömegben tóduló ellenség közé, s a befürészelt derekú fákat rájuk döntögetve, csapatostul temették el a vad támadókat

Húszezerre teszik azt a népet, a mi a maróthi szekérsáncban védte magát. Élelmiszert a Dunán szállítottak alá a számukra dereglyéken. A Duna még szabad volt Esztergom felé; s ez még akkor erős vár volt. S a töröknek nem volt ezúttal szán-

déka várakat ostromolni. Alább pedig Visegrád hatalmas várfalai emelkedtek, az ágyúkkal ellátott Salamon tornyával, mely bástyáival együtt az egész Dunapartot uralja. A szekérsánc egyik szöglete a most *Basaharcnak* nevezett hegy oldalának támaszkodott, a hátát pedig a *Kis Hegyen* emelkedő *Dobozyvár* védte. Bevehetetlen táborhelynek látszott az. Csakhogy a visegrádi ágyúk némák maradtak a török had közeledtére. Fenn a várban az egész várórség csak barátokból állt és parasztokból. Azok reszketve nézték, hogy viteti Abdi basa Budáról a kerek ágyúkat végig a Dunaparton a maróthi tábor ellen. Ha csak egy maroknyi elszánt csapat lett volna a Salamon tornyában: onnan az ágyúkkal mind a Dunába seperhette volna a törököket.

A maróthi szekérsáncban *Dobozy Mihály*, annak a most romban dűledező lovagvárnak az ura, volt a harcosok vezére. Valódi hadvezéri lélek lakott benne; hogy napokon keresztül fel bírta tartóztani a törökök rendes haderejét a maga gyűlévész táborával. A Duna és a kiálló szikladomb közötti szoros utat úgy eltorlaszoltatá nagy kövekkel és faderekakkal, hogy azt még akkor sem bírta elfoglalni az ellenség, mikor már az ostromlók holttesteinek halma a párkányig emelkedett. Ekkor a török basa nagy erőfeszítéssel felvonatta az ágyúit a hegy ormára s onna kezdte el lövetni az alatta fekvő szekérsáncot.

Erre a védőserég között egyszerre felbomlott a rend; az asszonyok, gyermekek tódultak a sánc tulsó oldalára s azt keresztül törve futni kezdtek a Vértes eredeje és Esztergom felé.

Dobozy látta, hogy minden veszve van: a megijedt népet nem lehet visszatartani többé: mindenki fut.

Legalább a menekülők számára akart időt nyerni. Azok között volt neje is. Fiatal, szép asszony. Új házások voltak, nagyon szerették egymást. Azt hitte, az is menekül a többi néppel s ez a gondolat bátorságot, hideg elszántságot adott a lelkének: egy csoport halált megvető vitézzel védte a sziklatorlaszt, a mi az utat elzárta.

Az ádáz harc közepett egyszerre csak meghallja a felesége szavát. Ott látja maga mellett.

— Hát te mit keressz itt?

— Téged kereslek.

— Akkor a halált keresed!

A hű feleség nem futott el, a hogy tehette volna, az ura nélkül; hanem odarohant, a hol annak ismerős sisakját látta ragyogni.

Dobozy kezében aláhanyatlott a kard: most már csak a menekülésre gondolt. Felkapta a nyergébe maga elé a hitvesét s vágatni kezdett a többi futók után. A torlaszt senki sem védte többé: a törökök széthányták azt s akkor aztán szabad volt előttük az út a maróthi sík rónán keresztül; a szédült szekérsáncban csak a halottak voltak még.

A vérszomjas, prédaéhes török had vágatott a menekülők után. Azok közül fegyverzete fényével is kivált a főúri vezér; de még becsesebbé tette őt a vállán csüggő fiatal hölgy.

Ádáz ordítással veték magukat utána a vad martalócok: paripáik egyre közelebb érték őket; *Dobozy Mihály* ménje roskadozni kezdett a kettős teher alatt.

Az ifjú nő rémülve látta a marcona, ijesztő arcokat egyre jobban közelíteni feléjük; hallá állatias röhögésüket, s ha nem érté is szavaikat, de tekintetükből annál többet értett s attól megfagyott szívében a vér.

A férje biztatá:

— Ne félj! csak a malomvölgyi patak hidján túl legyünk; a hidat letörjük; megint időt nyerünk!

Az a patak, mely öt malmot hajt, mély agyagos szakadékban folyik alá a Dunáig.

Csakhogy az a veszedelem történt, hogy az előre tóduló menekülők terhe alatt leszakadt a patak hidja s mikor *Dobozy* odaért, akkor látta, hogy maga is ott rekedt a szakadékon innen.

Leszökött a lováról, feleségét karjára kapva.

Ellenségei már csak egy futamodásra voltak hozzá.

— Ne hagyj gyalázatra jutnom, pogány kézre esnem, pokolra kárhoznom. Őlj meg inkább édes uram! — Rebégé az asszony.

S hogy *Dobozy* tétovázott; ő maga kirántá öve mellől éles kését s a hegyét a mellének szegezte.

— Most ölelj magadhoz erősen!

S attól az öleléstől a szíven keresztül ment az éles acél. Tiszta hősi lelkét oda lehelte szerelmes férje arcára.

A három spahi, a ki legelől rohant feléjük, vad diadalrikoltozással ért e pillanatban a bucsút vevő párhoz.

Rövid volt a bucsú, de nem örök; — mindjárt találkozni fognak.

— Ki kapja a szép asszonytól a legelső csókot? — kiálta kacagva az egyik spahi.

— Attól egyitek sem; de tőlem mind a hárman! — kiálta *Dobozy* s azzal közékük rohant emberföltre haragja dühében s jajszó, kardcsattogás váltá fel a kacajt. S a jajgatás, a holtak ordítása még a kardcsattogás elmultával is nőttön növekedett; mert a rohanó törökök nem vették észre a malomárkot s a hátulról tódulók nyomták az elől levőket, a kik egymásra rohantak alá a mély szakadékba, a míg az tele lett hullákkal s azután a megtölt árkon keresztül vágthatott a többi.

Dobozy hú nejével ott feküdt legalul a nagy sír fenekén. Biztos helyen voltak.

Az utókor most is *Basaharcznak* híja ezt a helyet: a magyar női erény és hitvesi hűség örök emlékét.

A török szultán azután, végig égetve, pusztítva a sík országot, levágotva kétszázezer embert, itt hagyta a romokat, sírokat, a feldúlt fővárost s elvitte magával emlékül a Mátyás király által öntetett remek bronz szobrokat s azt a fényes könyvtárt, a mit *Corvind*-nak hívnak. Háromszázötven esztendeig

tartotta magánál a török a *Corvinkat*; csak egy negyedszázada annak, hogy visszaadta. Háromszázötven esztendeig a török nem tanulta meg azt, ami a *Corvinkban* van: vajha a magyar megtanulná immár, midőn visszakapta!

Mert a *Corvinákban* ez vagyon megírva:

„A mely nép a hazáját jól megvédelmezni rest és fösvény, bizony elveszti a hazájával együtt a házát is, a földét is, ingó-bingó vagyonát is, a nyomorult életét is!”

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- Cserei** *Cserei Mihály históriája.* Pest, 1852. (Újabb Nemzeti Könyvtár. I. Szerk. Toldy Ferenc.)
- Ék** Életképek
- Fessler** Fessler Ignáz Aurél: *Die Geschichten der Ungern und ihren Landsassen.* (Leipzig, 1815—1825) 1—10. k.
- HhM** *Jókai Mór hátrahagyott művei.* 1—10. k. Bp, 1912.
- Horváth** Horváth Mihály: *Magyarország történelme.* 1—8. k. Pest, 1871—1873.
- Horváth: 1848** Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben* 1—3. k. Pest, 1871—72.
- Horváth: 25 év** Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig.* 1—3. k. Pest, 1868.
- Horváth: Zrínyi** Horváth Mihály: *Zrínyi Ilona életrajza.* Pest, 1869.
- It** Irodalomtörténet
- ItK** Irodalomtörténeti Közlemények
- Istvánfi** Istvánfi Miklós: *Magyarország története 1490—1606.* (ford. Vidovich György. Debrecen, 1867—1871.)
- JKK** *Jókai Mór Összes műveinek — jelen — kritikai kiadása*
- K** *Jókai kézirata*
- Károlyi** *Károlyi Sándor gróf önéletrása és naplójegyzetei.* 1—2. k. Pest, 1865. (Magyar Történelmi Emlékek 4—5. k. Kiadta: Szalay László)
- Kisfaludy** *(Freymüthige) Geschichte der Insurrection des Adels von Ungarn im Jahre 1809 und 1810.* Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Győr, 1931. (Kéziratból, bevezetéssel és jegyzetekkel kiadta: Gálos Rezső.)
- Leben und Thaten** *Merkwürdiges Leben und Thaten des Praetendenten von Ungarn und Siebenbürgen Joseph Ragoczy und seiner Vorfahren von H. E. S. Frankfurt und Leipzig, 1739.*

- NK Jókai Mór *Összes művei*. Nemzeti kiadás. 1—100. k. Bp. 1894—1898.
- RSZK Román Szocialista Köztársaság
- Szalay Szalay László: *Magyarország története*. 1—4. k. Lipcse, 1852—1854, 5—6. k. Pest, 1857—1862.
- Veterani *Denkwürdigkeiten des Marschalls Grafen Friedrich Veterani vom Jahr 1683—1694*. Wien und Leipzig, 1771.
- Wagner Wagner, Johann Christoph: *Christlich- und Türkischer Staedt- und Geschicht-Spiegel*. 1—2. Theil. Augsburg, 1687.

BEVEZETÉS

A magyar nemzet története regényes rajzokban c. történeti mű Jókait 1853-tól 1902-ig, tehát szinte egész írói pályafutása folyamán újra meg újra foglalkoztatta.

Először a mohácsi vészig írta meg hazája történetét, majd kibővítette művét és az eseményeket egészen saját koráig feldolgozta. Később a nagy terjedelmű kiadványt iskolai célból megrövidítette, és elemi iskolai tankönyv formájában is sajtó alá rendezte.

Jókai történelemszemléletét ebben a művében is ugyanaz a romantikus felfogás jellemzi, amelyet regényeiből olyan jól ismerünk. Az író a különös, a feltűnő epizódokat emeli ki a történelemből, és keresi a váratlan jeleneteket, a fordulatokat meg a csattanókat.

Ezzel a romantikus felfogással függ össze a történeti munkában szokatlan csodás elem is. Jókai hisz a jóslatokban, az átok teljességében és az isteni igazságszolgáltatásban.

De hisz az író a magyar nemzet jövőjében is: rajongva szereti hazáját, annak népét és kultúráját. Ez a rajongás magyarázza meg a túlzásokat: a magyar nép eszményítését, a dicsőség hangoztatását és a történelmi alakok heroizálását.

Ennek a történelmi szemléletnek jelentős tényezője a liberalizmus. Ezzel szorosan összefügg a reformok nagybecsülése és a véres forradalmaktól való idegenkedés.

Jókai romantikus, nacionalista és liberális történetírása jellegzetes XIX. századi jelenség. Mindez azóta maga is történelemmé vált. Jelentős hivatást teljesített a maga korában: megőrizte és továbbfejlesztette a magyar nemzeti kultúrát, amelyet akkor a germanizálás veszélyeztetett.

A fentiekből következik, hogy a Jókai kritikai kiadás szerkesztőbizottsága *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. művet mint kortörténeti dokumentumot, Jókai történelemszemléletének hű tükrét és ismereteinek gazdag tárházát, s nem mint időszerű történeti szakmunkát adja ki. Ezért nem javítottuk ki az író tévedéseit, sőt a jegyzetekben sem szálltunk vitába megállapításával.

A magyar nemzet története c. műnek jelentősebb mennyiségű, töredékes kézirata van a Petőfi Irodalmi Múzeum birtokában.

A Zsebrákok c. fejezet elejétől az „Itt Podmaniczkyban felébredt a hazafiúi érzet” kezdetű mondatig.

A Vlad vajda című fejezet.

A Mátyás király és a magyar korona c. fejezetből a „Mielőtt a szent koronát” kezdetű mondattól a fejezet végéig.

Az Erdélyi zavarok c. fejezetből a „már ekkor sietve jött szabadságukra” kezdetű töredékes mondattól a fejezet végéig.

A Mátyás és a rabló urak c. rövid fejezet teljes egészében.

A lengyel hadjárat c. fejezetből [A K-ban a szöveg egy része Szabács ostroma címen szerepel] a „Pedig e fény, e harangszó csak azon híre történt” kezdetű mondattól a fejezet végéig.

A Dzem herceg c. fejezetből „A magyar történetekben alig fordul elő ezen név” kezdetű mondattól „Az apai kettős szellem e két fiúra látszott szállani” kezdetű mondatig.

A Béke a hajdankorban c. fejezet.

A Csillagvizsgáló király c. fejezet.

A Báthory Zsigmond c. fejezet „A menyegzőt fejedelmi pompával ülték meg” mondatig.

A murányi Vénus c. fejezet.

A pallos uralma c. fejezet.

A Protestans üldözés c. fejezet elejétől a „A kegyetlen Kopp, a kassai kapitány” kezdetű mondatig.

A Nándorfehérvár ostroma c. fejezet.

A magyar irodalom c. fejezet.

A Hogy készült elő a forradalom c. fejezet.

A magyar nemzet története c. művet Jókai folyóiratban csak részleteiben publikálta, ezért ezeket a kötetkiadások után tüntetjük fel.

I. *A Magyar nemzet története*. Pest 1854. Heckenast Gusztáv 352 l.
(*A nemzetbölcső* c. fejezettől *A szekérvárak* c. fejezetig.)

- II. *A magyar nemzet története. Regényes rajzokban.* Pest 1860. Heckenast Gusztáv 292 l. Második javított és bővített kiadás. XVIII. Geiger-féle képpel. (*A nemzetbölcső c. fejezettől A szekérvárak c. fejezetig.*)
- III./a) Pest 1870. Heckenast Gusztáv 373 l. Harmadik javított és bővített kiadás. XV. Geiger-féle képpel. (*A nemzetbölcső c. fejezettől A szekérvárak c. fejezetig.*)
- b) 2. k. Budapest 1884. Franklin-Társulat 319 l. (*A szekérvárak c. fejezettől A temesi bánság visszahódítása c. fejezetig.*)
- c) 3. k. Budapest 1890. Franklin-Társulat 288 l. (*A temesi bánság visszahódítása c. fejezettől végig.*)
- IV./a) Budapest 1898. Franklin-Társulat 431 l. Geiger-féle képekkel. (*A nemzetbölcső c. fejezettől A szekérvárak c. fejezetig.*)
- IV./b) 2. k. Budapest 1905. Franklin-Társulat 341 l. Képes kiadás (*A szekérvárak c. fejezettől A temesi bánság visszahódításáig.*)
- IV./c) Budapest 1904. Franklin-Társulat 274 l. (*A temesi bánság visszahódítása c. fejezettől végig.*)
- V. Budapest 1902. Franklin-Társulat 927 l. Képes kiadás. (*A nemzetbölcső c. fejezettől végig.*)

A magyar nemzet története a Nemzeti kiadás 100 kötetében nem kapott helyet. Jókai saját maga jelöli meg az okát. „A Magyar Nemzet Történetét, s az Osztrák Magyar Monarchiába irt cikkeimet szerződések tartották vissza.” (vö.: *Utószó összes költői műveim gyűjteményéhez*, NK. 100. k. 232.)

IDEGEN NYELVŰ KIADÁSOK

A *-gal jelzett idegen nyelvű kiadásokhoz hozzájutni nem tudunk. Ezeket Ferenczi Zoltán: *List of the translations of Jókai's works into foreign languages* c. munkája (MBibl Szle 1925. 177. és 265.), valamint önálló kiadványként is ugyanazon címmel (Bp. 1926. Bibliofil könyvtár 1. szám), Gál János (*Jókai élete és írói jelleme* Bp. 1925.) bibliográfiai adatai, Demeter Tibor munkája (*Magyar szépirodalom idegen nyelven* Bp. 1952. kézirat) összeállítása nyomán közöljük.

Olasz: *Storia della nazione ungherese*, Transl: di G Gauss, Fiume, 1884. E. Mohovich in — 8°.

Szlovák: *Romantičké obrázky z dejepisu uhorska*, Transl: Kolomana Rózsa a manželky. [Rózsa Kálmán és felesége] Budapest 1886. 424 p. Az első fejezettől a *Mohácska zckara* [Mohácsi vész] c. fejezetig.

Szlovén: * *Romantičké obrázky* (Budapest) 1886.

A magyar nemzet története teljes egészében nem jelent meg folyóiratban, egyes fejezetei azonban napvilágot láttak különböző napi és hetilapok az Életképek, Képes Folyóirat, Remény, Vasárnapi Újság hasábjain és egyéb Jókai kötetekben is.

Attila c. fejezet egy része „A legcsekélyebb ok, egy kis vásári összeveszés” kezdetű mondattól a fejezet végéig megjelent *Egy lakoma a hun királynál* címmel Remény 1851. II. félév 2. sz. 49—51.

A *testvér-harcok* c. fejezet egy része az „E vaskeményesű nemzet mai arcáról is sokban reá ismerhetni arra, a mi hajdan volt” mondattól a „S ha valakit eltemettek, annak a *sírháza* három nyilat *lőttek*, később e szokást a puskalövés váltotta fel” mondattal bezárólag terjedő rész megjelent *A székelyek* címmel Vasárnapi Újság 1854. jún. 4.

Az *amazon* c. fejezet megjelent azonos címmel, teljes terjedelemben Vasárnapi Újság 1854. jún. 4. 112.

Fejedelmi párbaj c. fejezet megjelent azonos címmel, teljes terjedelemben Vasárnapi Újság 1854. jún. 4. 111—12.

Könyves Kálmán c. fejezet megjelent részleteiben azonos címmel (megjegyezve, hogy „Mutatvány *Magyar nemzet története* című munkából”) a fejezet elejétől a „mennyei szent hit terjesztése helyett a földiebb fogalmak, becsület és politikai hit védelmére” mondattal bezárólag, majd „A szent-keresztHADAK, László holta után” kezdetű mondattól a „ki a felszólító püspököknek ily szavakat mert szembe mondani” mondattal bezárólag, majd „a kereszteshad Európa egyéb országaira nézve” kezdetű mondattól „(A boszorkányokról pedig, a kik nincsenek, semmi kérdés se tétessék többé)” mondattal bezárólag, majd az „Ötszáz év kellett hozzá” kezdetű mondattól a „szomorú kárpótlásul hagyva rá a koronát — szemevilágáért” mondattal bezárólag terjedő részek. Vasárnapi Újság 1854. jún. 11. 121—24.

Az *aradi vértanú* c. fejezet megjelent azonos címmel, teljes terjedelemben Vasárnapi Újság 1857. febr. 15. 56.

László Európa vezére c. fejezet megjelent *Szent László* címmel kis kihagyással. Kimaradt a „nem a Megváltó sírját” kezd. mondattól a „világ szentei számát egygyel szaporítá ő benne” mondattal bezárólag terjedő rész. Vasárnapi Újság 1858. febr. 28. 97.

Vatha lázadása c. fejezet megjelent azonos címmel, teljes terjedelemben Vasárnapi Újság 1858. szept. 26. 457.

A *tatárjutás* c. fejezet megjelent *A tatárjutás után (1243)* címmel teljes terjedelemben Vasárnapi Újság 1858. dec. 19. 601.

Az *első koronázás Magyarországon* c. fejezet megjelent azonos címmel, kis kihagyással. Kimaradt „A magyar korona alsó részét” mondattal kezdődő utolsó bekezdés. Vasárnapi Újság 1859. jan. 9. 13.

Giskra hadai c. fejezet megjelent azonos címmel, teljes terjedelemben. Vasárnapi Újság 1859. ápr. 24. 193.

A háromszor koronázott király c. fejezetnek egy része „A magyar elejétől fogva legerősebb volt a rohamban” kezdetű bekezdése erősen eltérő fogalmazásban megjelent *Szent László diadala a kunokon* c. közleményben. Vasárnapi Újság 1859. nov. 20. 553.

Orosz és görög szomszéd c. fejezetnek az „Ekkor a király magasabb szelleme” kezdetű mondatból „A sereg bámulva rakta le a fegyvert a merész alak igéző tekintete előtt” mondatból bezárólag terjedő része eltérő fogalmazásban megjelent *Imre király elfogja lázadó öcscsét, Endrét* címmel Vasárnapi Újság 1860. febr. 5. 61.

A testvér-harcok c. fejezet csekély kihagyással megjelent *Az első testvérharcok* címmel. Kimaradt „a pogány ősök idejében” kezdetű mondatból az „úgy sírolták el” mondatból bezárólag terjedő rész. Vasárnapi Újság 1860. aug. 5. 381.

Győzelem csata nélkül és a *Korona és Kard* c. fejezetek megjelentek teljes terjedelemben *Korona és kard* címmel. Vasárnapi Újság 1860. szept. 23. 465—66.

Árpád c. fejezet erősen megrövidítve megjelent *Árpád honfoglaló csatái* címen. Megjelentek „A mint már említettük” kezdetű mondatból a „Levente vezette az ütközetet” mondatból bezárólag terjedő rész, valamint a „Mindenkivel döntő ütközet vívatott” kezdetű mondatból az „annak ostrommal bevetele után meghódolt” mondatból bezárólag terjedő, valamint a „Csak egy fejedelem tartotta még” kezdetű mondatból a „fuvola mellett vigadva őskirályuk palotájában” mondatból bezárólag terjedő részek. Vasárnapi Újság 1860. nov. 25. 581—82.

József császár c. fejezet egy része a „Betetőzte a császár megkezdett átalakítási művét” kezdetű mondatból a fejezet végéig és a *Hóra és Kloska* c. fejezet teljes terjedelmében megjelent *Hóra és Kloska* címmel (megjegyezve, hogy *A magyar nemzet története* c. könyvből való) *Képes Folyóirat* 1890. 498—502.

1895-ben jelent meg a *Történelmi könyvtár a magyar népnek és ifjúságnak ajánlva* c. kiadvány 19. füzeteként Jókai Mór: *Magyar nemzeti vértanúk* c. munkája. Ez a 100 oldalnyi füzet *A magyar nemzet története* megfelelően válogatott fejezeteiből köt csokorralvalót, s jelentéktelen szövegeltéréssel ragaszkodik a „regényes rajzok” szövegéhez. A füzet tartalma: *Hunyady László* (3—14.); *Martinuzzi György* (15—26.). (E fejezet bevezető sorai azonosak *A magyar nemzet történetének A Chalil könyve* c. fejezete befejező szakaszával) „[Ellenben] a Nándor király uralma alatt élő magyar nemzetnek . . . a betegség-nél.”; *Losonczy István, a temesvári hős* (27—34.); *Szondy György, a*

drégelyi hős (35—37.); *A szigetvári vértanúk* (38—58.); *A Wesselényi-összeesküvés* [ebbe a fejezetbe első részként átvette Jókai *A murányi Venus* (59—69.), második részként pedig *A pallos uralma* (69—74.) c. fejezeteit]; *Caraffa. Az eperjesi méiszárlás* (75—81.); *Zrlnyi Ilona* (82—99.).

KELETKEZÉSE, FORRÁSAI

Jókai és a történelem

Jókai összes műveinek kritikai jegyzetei már eddig is sok anyagot hoztak felszínre, melyek gazdagították ismereteinket nagy romantikusunk történelemszemléletével kapcsolatban, világot vetve történelmi érdeklődésére, forrásaira. Néhány részprobléma meg is oldódott. Összefoglaló kép megrajzolásával azonban mind ez ideig adós irodalomtudományunk.

Rédei Tivadar cikke, a *Jókai és a történelem* (Századok 1925. 115.) nem tudta megnyugtatóan, alapos elemzések felsorakoztatásával tisztázni Jókainak a történelemhez való viszonyát, és a JKK eddigi kötetekinek egyes észrevételei is összegezésre váró, majdani elvi megállapításokat megalapozó részeredmények csupán.

Alapos elemzésre jelen kötet jegyzeteinek bevezetésében sem vállalkozhatunk — mivel azonban Jókai itt valóban közelebb került nemzetünk történetéhez, mint egyes történelmi regényeiben — néhány gondolat felvetése szükséges.

Jókainak ez az írói vállalkozása átfogja az egész életművet, hiszen a nagyszabású munkához az ötvenes évek elején, pályája kezdetén fogott hozzá, és az utolsó fejezeteket már csaknem akkor írta meg, mikor a nemzet ötvenéves írói jubileumának megünneplésére készült.

Jókai történelmi érdeklődése a gyermek és ifjúkor idejére vezethető vissza. A fiatal Jókai olvasgatta otthon, Komáromban a Tudományos Gyűjtemény történelmi vonatkozású cikkeit, hiszen a XIX. század első felének ezt a legjelentősebb folyóiratát Jókay József rendszeresen járatta. Később Pápan Bocsor István professzor ragadja el a többi diákkal egyetemben Petőfit és Jókait is, és nemcsak történelemtudását alapozza meg a pápai diáktársadalomnak, hanem a jobbak, a fogékonyabbak, így Jókai is, Bocsor segítségével alakítják ki történelemszemléletüket.

Szerette is Jókai a történelmet, és hosszú, gazdag írói pályáján rendszeresen nyúlt vissza témáért, regényalakokért az elmúlt századokba és nem egyszer bízott a történelmi múltban játszódó regényeire;

novelláira vagy színműveire nemzeti életünk szempontjából is súlyos gondolatokat.

Jókai egész életében tudatosan törekedett arra, hogy műveivel átfogja, írásaiban bemutassa nemzete történetét, gyakran kalandozva el mellette más népek múltjába is. „Munkáimnak nagyobbik fele magyar tárgyú, s ebből ismét tetemes részt foglalnak el a történelmi regények és elbeszélések, melyek a régi pogány magyarok korszakától kezdve átvonulnak az első kereszténység, Kálmán király, a tatár pusztítás, a Dózsa pórlázadás, a török-uralom, az erdélyi fejedelmi udvar, a Zrínyiek, a Tököly és Rákóczy szabadság-harcok, a törökök kiűzetése, Rákóczy fiai, Mária Theresia, II. József, a magyar insurrekció, és a napóleoni hadjárat eseményein keresztül, egész az 1848—49-iki szabadságharcig.

A régi Magyarországot bejárta a fantáziám a Kárpátokon kezdve, a Székelyföldön, a magyar tengerparton, a pusztákon, mocsarakon, a várakon keresztül, a bányákig és a névtelen Dunaszigetig, s aztán átszáguldozta a kerek földet” — vallja Jókai *Önéletrajzom* c. munkájában. (*A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története.* 148 NK. 100. k.)

Jókai öregkori vallomása szerint tehát egész életében történetírónak érezte magát, a kritika azonban végig fenntartással fogadta műveinek történelmi hitelét. Most csak Rédei Tivadart idézzük: „Hallottunk Jókaitól olyan nyilatkozatot, mely szerint egész pályája alatt történetíró is volt. Tudományos értelemben bizonyára nem volt az. S e megállapításnak éppen nem mond ellent sem a *Magyar Nemzet Történetének* csaknem ezer lapnyi kötete, sem pedig az *Osztrák Magyar Monarchia* néhány óvatos történeti fejezete. Dickens is megírta Anglia történetét, de azért Anglia történetírói közé Dickens sem számít; történelem helyett mindketten legendát írtak, bár közülök ezt csak Jókai ismerte el már műve címlapján is: a „regényes” rajzokban alcímmel.” (*Jókai és a történelem.* Századok 1925. 115.)

Jókai valóban tudatos és lelkes művelője volt a történelmi témájú szépirodalomnak. Úgy érezte, historikusaink és íróink elhanyagolják a nemzet múltjának feltárását, és a hazafias nevelésnek, a hazafias érzés kialakításának azokat a lehetőségeit, melyeket a nemzeti múlt hősies korszakainak feltárása nyújthat. Keserűen fakadt ki egyhelyütt, mikor a Jósika előtti kor történelmi irodalmát vizsgálja. „A közelmúlt századból alig maradt egyéb emlékirata a magyar nemzetnek az országgyűlések naplójánál; az akkori társaságot néhány tört. tükördarab mutatja Gvadányitól, keserű gúnyoros élethűséggel... Történelmi olvasókönyv a közönség kezén Magyarországról is édes-kevés. Erdély története pedig alig említettett már a magyar nemzeté mellett.” (*Jósika Miklós emlékezete. Írói arcképek.* Bp. 1955. 143.)

Jókai pótolni akarta a hiányt, tanítani, népszerűsíteni akarta a történelmet, és fel kívánta ébreszteni olvasóiban az igényt a nemzet múltjának megismerésére.

Van még egy kétségtelen értéke Jókai történelmi tárgyú műveinek, s ez rangos helyet biztosít számukra az írói pályaképpen. Az az érték, amit Király István is észrevett már, és meg is fogalmazott Mikszáth-monográfiájában: „Jókai művészetének voltak még nagyszerű fellebbanásai a múltba zárkózott történelmi írásaiban akkor is, mikor a társadalmi regényekben mindinkább tartalmatlan, valóságellenes ábrándok villóztak.” (Mikszáth Kálmán. Bp. 1952. 53.)

Jókai a történelem népszerűsítésére irányuló törekvéssel nem áll egyedül a XIX. század derekán.

Eötvös így vall a *Magyarország 1514-ben c. regényéhez* írott *Előszó*ban. „A történeti regénynek, felfogásom szerint, azon általános művészi és erkölcsi feladaton kívül, melyeket, ha az író szemei előtt nem tart, minden regény pusztá időtöltéssé aljasul, még egy különös kötelesség jutott, s ez: népszerűsíteni a történelmet.” (Bp. 1952. 3.)

Jókai a történelem népszerűsítése mellett nagyon fontosnak tartotta azt a hatást, amelyet a téma a nemzeti lelkület kialakítására gyakorolt. És itt vallanak Jókaival azonos elveket a század nagy magyar elbeszélői: Jósika, Mikszáth, Gárdonyi is. Világosan bontakozik ki náluk is a történelmi téma célja: a nagy és dicső nemzeti múlt, különösen a törökök elleni honvédő harcok és a szabadságharcok színes, romantikus ábrázolásával élesztgetni, illetve ébren tartani a kor nemzeti öntudatát.

De nemcsak a cél, a megformálás is sok azonosságot mutat Jókai és kortársainak művei között.

Fő szempont a cselekmény megalkotásánál, hogy a történet fordulatok legyen. Ezt teszi Jósika és Jókai, és ezt teszi ha néhol keserűbb szájjal, kevesebb meggyőződéssel az a Mikszáth, aki a *Sipsirica*, *Galamb a kalitkában*, *Gavallérok* c. írásaiban már éles hangon, szatirikusan feszeget társadalmi problémákat. A beszélő köntös, a *Két koldusdiák*, a *Szelistyei asszonyok* tipikusan romantikus történelemszemléletet tükröznek. Gárdonyi is ebbe az irányba haladt, és az *Egri csillagok* fejezeteiben is a romantikus érdekesség elsősege érvényesül.

Jókai, mikor írói képzeletével a történelmi múlt területén kalandozik, izzig-vérig romantikus. És hogy ebből a szemléletből romantikus írások születtek, elősegítette az is, hogy Jókai forrásai között is számtalan található, mely a romantika elvi alapjaira épült.

Maga Jókai érdekes kettősség elé állítja olvasóit. Történelmi tárgyú írásainak elő- és utószavaiban szinte gyanút keltő nyomatékkal

hangsúlyozza a valóság, a történelem tényei iránti alázatát, s képzelete hősi megtartóztatását, de másutt azt is kiemeli — és itt mutatja az érem másik oldalát is —, hogy a regényíró a historikus nézeteinek a maga alkotásait alárendelni nem köteles.

„A megfelelő korszak szokásait, fogalmait, hangulatát, uralkodó eszméit, külső divatját, néha még a kifejezéseit is át kell tanulmányozni” — írja *Önéletrásum* c. munkájában. (150.) A *Szép Mihál* c. regény *Jegyzetek a „Szép Mihálhoz”* c. záró részében is arról ír, hogy a történelem vasszigorral fogja a kezét: „Történetemnek csaknem minden adata egy darab igaz történet egykorú krónikákból összeálltva. Tudom, hogy a két szerető szívnek ily kegyetlen bűnhődése visszatetsző a mai kor fogalmai szerint; de így történt az meg, s így kellett annak megtörténni, hogy ama kor szükséges vasszigorán csorba ne essék.

Ha drámának dolgoznám fel ezt a tárgyat, akkor másként végezném be . . . de a korrajznál kötelezett a fölvetett eszme, megtartani az alaphangot, s végezni így, ahogy valóban végződött.” (JKK 306—07.)

Majd ezeknek szöges ellentéte csendül meg az *Egy az Isten* c. regényének *Jegyzetek* c. részében. „A muzsák között egyedül Clío az, aki nem szent. Ő nagyonis emberi lény. Vulgivarább Venusnél. Kacérkodik minden nemzettel. Ugyanazt a történetet másképp mondja el a franciának, másként az angolnak. A költészet muzsája, mikor igen nagy szellemekkel kötött szövetséget, ezt a nényt igen alárendelt szerepre használta. — Az 'Orleansi szűz'-et Schiller egy szentnek, Shakespeare egy bukott leánynak mutatja be, s mindkettőnek a műve költői remek, bár mindkettő alkotásánál nagy lemondásába kerülhetett a történelem muzsájának segédkezet nyújtani. A Stuart Máriát Shakespeare írta volna meg, bizonyosan Erzsébet lett volna benne a hősnő és Mária a szörnyeteg. Az angol 'Clío' így diktálja azt.” (2. k. 218.)

Majd ugyanez a gondolat az *Egy magyar nábob* 1893-ban keletkezett utószavában A „*Magyar nábob*” megköltése c. részben. „Későbbi munkáimban aztán egészen a fantázia vállalta magára a megköltést, s mikor a magyar történelmi regények terére átbarangoltam, ott éppen minden alkotás a képzeletre volt bízva. Az *Erdély aranykora*, *Török világ Magyarországon*, *Kétszarvú ember* megírásánál egyedüli kútforrásom volt Cserei Mihály naplója. Egy vonás, egy esemény, abból kellett megteremteni az egész történetet, nagy és apró alakjaival együtt; olyan volt az, mint mikor az ember álmában egy akkordot meghall, s fölébredtében az egész szimfóniát kifundálja belőle. Szabadon alkothattam képzeletből kétszáz év előtti Magyarországot, erdélyi fejedelmi udvart, török basákat, magyar dinasztákat; senki

sem cáfolhatott meg, hogy nem olyan volt, mint az. Apor monográfiája, Décsy ozmanográfiája legalább segített stíluszerűen felöltöztetni az alakjaimat. Ugyanezen a hippogriffon süvöltöztek aztán a török elbeszéléseim: a *Fehér rózsza*, *Janicsárok végnapjai*, *Véres könyv*." (JKK 2. k. 259.)

Hol van hát az igazság a történelmi írások esetében? Jókai aggályos pedantériával követi e forrásainak anyagát, vagy képzelete hippogriffjén száguld?

Ha külsőségekről van szó, akkor szívesen tesz eleget a korhűség követelményeinek az utolsó mentecsat leírásáig. De ha a múlt embereiről beszél, akkor képzelete, fantáziája uralkodik és nem a történelmi igazság.

Rédei Tivadar állapítja meg már idézett dolgozatában Jókairól: „A történelem hősei mintha a fantázia kohójában legott túlnőnének természetes méreteiket, a csodás eposz mitikus távlatai felé.” (113.)

A sokszínű Jókai történelmi írásaiban színpompás képet fest a múlttól. Hogy néha téved, egy-egy alakot modernné rajzol, jó emberei angyalok, a rosszak pedig az alvilág szörnyei, hogy nem érezzük mindenütt a kor hiteles levegőjét, hogy nem helyezhetjük Jókai történelmi írásait a tankönyvek tárgyilagos, tudományos fejtegetései mellé, az igaz. Jókai romantikus volt, és egy-egy meglepő fordulatért, egy-egy bizarr jellem kedvéért, „Cliót”, a történetírási műzsját időnként félreállította.

Több ízben előfordult, hogy jelentős íróegyéniség írta meg hazájának, más nemzetnek vagy éppen az egész emberiségnek a történetét

Dickens a *Child's History of England* lapjain az angol gyerekeket akarja nemzetük történetére tanítani. A francia André Maurois igényesen megírt társadalmi regényei és Shelleyről, Byronról írott regényes életrajzai mellett figyelmet érdemel *Anglia története* c. műve is.

Ezeket az írókat senki sem kötelezhette arra, hogy bármi téren is többet adjanak, mint az előttük járó történészek tudományos eredményeinek hangulatos összegezését.

Jókai is ezt tette, ha lehet még könnyedebben, még meseszerűbben, azonos céllal, mint hasonlókra vállalkozó író társai. Nyugodt lélekkel használta fel a legismertebb, könnyen elérhető történelmi munkákat, és ő sem törekedett arra, hogy eredeti felfedezésekkel vagy szempontokkal álljon elő.

Rajta kívül a magyar irodalomban csak Benedek Elek írt hasonló művet *Hazánk története* (1904) címen, melyben „a nemzeti függetlenségért harcol” és „a magyar nép évszázados harcainak bemutatásával

egyrészt a szociális igazságtalanság, másrészt az idegen elnyomás ellen emeli fel a szavát". (vö.: *Magyar Irodalmi Lexikon* Bp. 1963. 1. k. 132.) Benedek Elek könyvét Benedek Marcell állította Jókai műve mellé, és megállapította: „az írói szándék itt nem ‚regényes rajzokat’ jelent, hanem — a tudomány eredményeinek lelkiismeretes felhasználását”. (*Benedek Elek*. Itk. 1955. 8.)

A mű helye a Jókai-pályaképben

Jókainak e vaskos, háromkötetes munkája együtt fogant az író történelmi regényeivel. Ezt igazolják az egyes kötetek megjelenési dátumai is.

Az első kötet, mely a mohácsi katasztrófaig beszéli el a nemzet történetét, 1854-ben jelent meg, és olyan évek terméke, amikor a 48-as katasztrófa után a nemzet élni akarásában és élni tudásában hinni akaró és hinni tudó költő menekül a múltba. Ez a kötet együtt készült az „Ezeregy éjszaka” mesés színeiben pompázó török tárgyú regényekkel: az *Erdély aranykora* (1851), a *Török világ Magyarországon* (1853), *A fehér rózsa* (1853), *A janicsárok végnapjai* (1854) című írásokkal.

Jókainak ezek a történelmi tárgyú írásai is szerves részeit alkotják az éledező nemzeti irodalomnak. Ezek az évek azok, mikor a szabadságharc bukásának dermesztő hatása alól valahogy fel kell szabadítani a nemzetet. Beszélni arról, hogy az ország máskor is élt át súlyos katasztrófákat, és mégis talpra tudott állni. A történelmi múlt feltárása itt hitet sugároz. Tudja Jókai, hogy a nemzetnek élnie kell, a hazafiakat talpra kell állítani, még akkor is, ha egy illúziós messzi kor fényeit és árnyait mutatja meg az író.

Jókai írásainak politikai célzatát kora megértette. Mikszáth Kálmán így ír a Bach-korszak irodalmi igényéről és az írásművek hatásáról: „Az irodalmi élet felé fordult a közfigyelem, oly mértékben, mint soha azelőtt. Egy szép verseszke elterjedt az egész országban. Egy bátor szó végignyilallott a nemzetben, habár költött alak szájából származott költött helyzetre, a közönség értett ahhoz, hogy ezt a maga helyére áttegye.” (*Jókai Mór élete és kora*. Bp. 1954. 185.)

Jókai egy későbbi írásában maga is közli, hogy milyen szerepet szánt a szabadságharc elbukása után frott történelmi műveinek. 1851-ben adja közzé *A varchoniták* c. novelláját a Pesti Naplóban, majd évtizedekkel később megírja az *Utóhang A varchonitákhoz* c. rövid lélegzetű írását. Ennek néhány sora jellemzően mutatja az ötvenes évek elején alkotott művek célzatát: „Amiket most Te, boldog idők szülte olvasóm furcsa bombasztoknak fogadsz, abban az időben

[amikor *A varchonitákat* írta] egy refractárius magyar írónak jajkiáltásai voltak az alvó nemzethez, áthelyezve a khokonoorhegyi szakadékok közé, szájába adva soha nem élt királyoknak és királyleányoknak, de megértve, átgondolva egy élni akaró nemzettől." (*Hangok a vihar után.* 257.)

Így meríthetett hitet a nemzet a török tárgyú regényekből és *A magyar nemzet története* c. műből is. Ezt a hitet sugározzák az Attiláról szóló fejezetek, az I. Lászlóról szóló részek és mindennél nagyobb erővel azok a lapok, amelyeken a két nagy Hunyadiról, Jánosról és Mátyásról ír, és így válnak szimbólummá azok a sorok is, melyek a tatárjárás után talpra álló nemzetről szólnak. A történelem eseményei beszélnek itt az olvasóknak az ötvenes évek problémáiról.

A második kötet 1884-ben, abban az esztendőben került ki a nyomdából, amikor a történelmi regények nagy korszaka — mely az 1876-ban megjelenő *Szép Mihállal* kezdődik, és 1884-ben *A lőcsei fehér asszony* megjelenésével végződik — lezárul. Ennek a korszaknak történelmi regényei: *Szép Mihál* (1876), *Névtelen vár* (1877), *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* (1878), *Egy asszonyi hajsza* (1878), *Rab Ráby* (1879), *Szabadság a hó alatt* (1879), *Páter Péter* (1880), *Szeretve mind a vérpadig* (1882), *Bálványosvár* (1883), *A Damokosok* (1883), *Minden poklokon keresztül* (1884) és *A lőcsei fehér asszony* (1884).

Jókai életírói és munkásságának méltatói Mikszáth Kálmántól kezdve megegyeznek abban, hogy 1875 után, mikor Jókai ismét visszatér a történelmi műlthoz, már a hanyatlás jelei érezhetők művein. A pezsgő irodalmi élet, hírlapirodalmunk, új irodalmi társaságok verbuválása ugyan elképzelhetetlen Jókai nélkül, hihetetlen termékenységgel továbbra is uralkodik a magyar prózairodalom felett, de a régi varázs mégis eltűnőben van.

Mind írói, mind politikusi népszerűsége csökken 1875 után. Mikszáth beszél arról, hogy 1876 őszén a „tanuló ifjúság ellenséges irányú tüntetést” rendezett „ablakai alatt a törökbarát mozgalmak kezdetén . . .” „Mire az 1878-iki választást kiírták, már akkorra világosan látszott a bukása, ami annyira elkedvetlenítette, hogy seholy sem akart többé fellépni, s bejelentette Tiszának teljes visszavonulását a politikától.” (i. m. 306.) A Józsefvárosban is megbukott. Szilágyi Dezső az erdélyi Erzsébetvárosba szorítja. Írói népszerűségének csökkenése, politikai kudarcai keserűbbé teszik életségzméletét és regényhőseibe vetett hitét.

Menekülés volt a jelen elől a történelmi téma az ötvenes években, a Bach-korszak zsarnoki időszakában is, és menekülés most is. „A varázsától megfosztott korban a történelem a varázslat legfőbb forrása

és lehetősége maradt: olyasféle idilli menedékhely” — írja Sötér István. (*Jókai Mór*. Bp. é. n. 181—82).

Most, hogy több mint két évtized eltelté után ismét visszalép a történelem világába Jókai, felmerül a kérdés és választ is kíván: megváltozott-e az író történelemszemlélete, és ha igen, mennyiben? A történeti hűséget, ha lehet még könnyebben kezeli, a csattanós fordulatokat még merészebben hajszolja. De mégis az előző korszak, az ötvenes évek könnyed történelemszemlélete mögött a szabadságharc, a nagy reménykedések melege fűtött, míg azokban a megtörtén is élni akaró író ábrándos reményei törnek felszínre, addig ezekben az elveiben megingó, népszerűségében szürkülő, illúzióiból egyre többet veszítő ember arca néz felénk.

A regényes történelem befejező részével 1890-re készül el az író. Ekkor nyúl utoljára Jókai a történelmi témák nagyobb szabású feldolgozásához, megírva 1891-ben a *Rákóczy fia* c. regényt, melyet 1892-ben *A két Trenk* és a *Fráter György* követ. A történelmi témáktól 1893-ban vesz búcsút. Ekkor fejezi be a Pesti Hírlap hasábjain a *Trenk Frigyes* c. regényét.

A magyar nemzet története tehát együtt él, együtt lélegzik Jókai történelmi regényeivel, és az egyes részek megszületése is egybe esik a történelmi regények periódusaival. Így a történelmi regényekkel azonos írói cél érdekében születtek *A magyar nemzet története* egyes kötetei azonos lelkiállapot termékeként.

A regény írásos forrásai

Jókai műveinek megírásához sok frott forrást felhasznált. Számtalan esetben maga is feltünteti ezeket, míg másutt — a jelentősebb esetekben — elhallgatja, és csak a szöveg alapos vizsgálata figyelmeztet a mű további forrásaira. De ne feledjük: Jókainak nagy történelmi műveltsége volt, sok mindent beleszőtt munkájába emlékezetből is. Így minden egyes sorának frott forrását még a legteljesebb és mindenre kiterjedő kutatással sem tudnánk kimutatni.

Jókai és Bocsor

A nagyhírű pápai kollégium krónikája nemcsak az óriásokká emelkedő diákok nevét őrzi méltó büszkeséggel, hanem nagyhírű professzorainak emlékét is. „A pápai főiskola ekkor volt in floribus. A legátusok széthordták az egész országban a tanárok hírét, nevét

adomákba bon mot-kba öltöztetve, úgy hogy valóságos mithosz övezte Tarczyt, Stettmert, vagy Bocsort” — írja Mikszáth Kálmán. (i. m. 46.)

Ezért került Jókai is Pápára, és itt érte őt is az az egész életre szóló hatás, mely a többiek gondolkodásmódjába is kitörőhatalenül beleivódott. A hegeli filozófia nagy képviselője, Tarczy Lajos tanításai sokban segítették Petőfit, hogy a hegeli világszellem gondolatából zseniális jövőbelátással tovább építse a világszabadságot követelő eszméket. Az ugyancsak hegeli alapokon álló történész, Bocsor István nemcsak a történelemtudását alapozza meg a pápai diáktársadalomnak, hanem a jobbak, a fogékonyabbak — így Jókai is — Bocsor tanításai nyomán alakítják ki történelemszemléletüket.

A kollégium nagytudású, haladó gondolkodású tanárainak sikerül megszerettetni tudományukat a diákokkal, és Bocsor is azok közé tartozott, akiknek „elsőrendű tudományos kapacitására” még évtizedek múltával is elismeréssel tekint vissza Jókai, és akinek „előadásait nem ‚muszáj’-ból hallgatták, hanem a tudvágytól hevített ifjui lélek vonzódásával”. (*Jókai a maga irodalmi munkásságáról* [Negyven év visszhangja] NK 100. k. 127.)

A Veszprém megyei jobbágy családból származó Bocsor István maga is Pápán diákoskodott, ahol 24 éves korában a „poetica classis” segédtanára lett. A nagyképeségű fiatalembert bécsi, majd berlini tanulmányútra küldik, de előtte 1835-ben az esztétika, a francia nyelv és neveléstan rendes tanárává választották.

1873-ban a hazatérő Bocsor kollégiumi érdekből a történelem tanszék élére kerül. Váratlanul rászakadó új munkakörét nagy nyelvtudása, ragyogó képességei és enciklopédikus ismeretei alapján példásan látja el.

Jegyzeteinek nagyrészt az egyetemes történelem köréből írta (*Amerika, különösen az északamerikai egyesült szabad országok történetrajza előadva Bocsor István Pápai főiskolai oktató által* [1838]. *Vilg-történetek rövid rajza* [1838—39]), de 1844-re elkészült a magyar történelem vázlatával is. (*Magyarország története vázolata*. Kidolgozta Bocsor István pápai főiskolai ny. r. tanár. 1844. I. rész 1—158. l.), mely tekintetbe véve rövidségét, valószínűleg alsóbb osztály számára készülhetett (Bocsorral kapcsolatos megállapításaink leglényegesebb forrása: Dr. Bíró Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében*. Bp. 1960. 209—32.).

Bocsor bátor kiállású történész volt. Idézzük itt egy másik tanítványának, Eötvös Károlynak a véleményét is: „Bocsor István... kemény hitvallású magyar ember. Nagy tudós, de a remek gondolkodású, csöndes tudósok fájából. Nekem is kedves tanárom volt.

Az akadémia soha nem választotta be tagjai közé, pedig sok szép és uttörő tudományos munkája jelent meg, — de pápai kiadásban.

Ez volt egyik bűne. A másik pedig az volt, hogy Szent István királyról megírta, hogy az nem volt se szent király, se nagy király, mert német lányt vett feleségül, mert ő csinálta meg a némettel először a közös ügyeket, s mert ő kezdte meg nálunk a latin és német nyelvek elültetését” (*Utazás a Balaton körül*. Bp. é. n. i. k. 172—73.)

Bocsor professzor úr jegyzeteit a diákok kézírással másolgatták, és az egyes részeket cserélgették egymás között. Hogy Jókainak voltak-e ilyen jegyzetei, teljeseek voltak-e, maga elé fektette-e őket *A magyar nemzet története* írása közben, nem tudjuk. Egy azonban bizonyos. Jókai akár feljegyzések alapján, akár csodálatos emlékezőtehetsége segítségével, számtalan esetben fogalmazta meg történelmi tárgyú írásaiban, de más helyeken is azokat a gondolatokat, melyeket Bocsor hirdetett a pápai kollégium katedrájáról.

Bocsor történelemszemléletének Jókaira gyakorolt hatását Bíró Sándor is hangsúlyozza. „A pápai haladó tanítás gondolatai vörös fonálként húzódnak végig Jókai regényein és elbeszélésein . . . Bocsor az embert tekintette a történelem hordozójának, s egész tanítását a legélesebb antiklerikalizmus, szabadelvűség és forró hazaszeretet szolgálatába állította.

Jókai műveiben állandóan szerepelnek ezek a gondolatok. Bocsor történelemtanításának részletes tanulmányozása után nem lehet kétséges származásuk . . . „Életemből” című művében [*A márciusi fiatalság*] a rendi Magyarországot majdnem szóról-szóra azokkal a kifejezésekkel jellemzi, melyek a Bocsor-féle történelem-jegyzetben olvashatók. („A misera plebs contribuens . . . jogokkal nem bír, csak kötelességekkel . . . ő viselte az adó terhét” . . . stb.) Ugyanitt a galíciai lengyel felkelés bukását pontosan azzal magyarázza, amit Bocsortól hallott az 1830-as lengyel forradalom bukásáról. A lengyel nemesség elmulasztotta saját jobbágyságának felszabadítását. Ebből a magyar nemességnek meg kellett tanulnia, hogy csak „a népszabadság” adhat életet a nemzetnek; „a vész tűz itt dühöng a szomszédban; a világszellem nem ad időhaladékot” (Életemből [i. k.] Bp. 1904. 4—1.). A „világszellem” emlegetése éppenúgy Bocsor hatására mutat, mint a pápai Ifjúsági Képzőtársaság érdemkönyvébe írott Jókai-vers, amely ugyancsak Lengyelország bukásáról szól” (Bíró Sándor i. m. 276—77.).

A gondolat, melyet Bíró Sándor felvetett, folytatható és további példák, párhuzamok kiemelésével igazolható.

Bocsor történelemszemléletének lényeges eleme az antiklerikalizmus. Ez a szemlélet nem vonul ugyan végig következetesen *A magyar*

nemzet történetén, sem Jókai történelmi tárgyú írásain, de egyes elemeit megtaláljuk az író életművében.

Bocsor a keresztes háborúkról megállapítja, hogy azokat a fanatizmus indította el. A keresztes lovagok Jeruzsálem elfoglalásakor mindenfelé raboltak és gyilkoltak. *A magyar nemzet története* is hangsúlyozza, hogy „a Megváltó sokkal egyszerűbb és mégis hatályosabb fegyverrel terjeszti az igaz hitet”, mint a fegyveresek. (i. m. 152.)

Bocsor egészséges, felvilágosult ítélete a keresztes hadjáratokról még határozottabban csendül majd meg Jókainál a *Minden poklokon keresztül* c. regényében, 1884-ben. Itt élesen elítéli a keresztes háborút és a katolikus egyház fanatizáló eljárását, amellyel agresszív céljainak elérésére minden eszközt felhasznál.

Jókainak ezt a szemléletét nemcsak a szülői ház puritán kálvinista légköre alakította ki, hanem a pápai kollégium szelleme, Bocsor tanításainak hatása is.

Bocsor sokra tartja Könyves Kálmán harcát a boszorkányság üldözésének jogán végrehajtott bestiális gyilkosságok ellen. *A magyar nemzet története* is hangsúlyozza: „Legtöbb történetírónk csak úgy könnyedén sikamlík keresztül Kálmán királynak ezen néhány szava felett, melyek tetteket képviselnek. *Nincsenek boszorkányok!* Ez a két szó mentette meg Magyarországot azoktól a századokig tartó rémségektől, amik a műveltségben előhaladt francia-, német-, Spanyolországot egész társadalmi létében megrázkódtatták . . . A magyar nemzeti felvilágosodás első vezérbajnokát tiszteli Könyves Kálmán királyban” (i. m. 134—35.)

Bocsor hibáztatja Mátyást az idegen érdekekért indított csehországi háborúja miatt. És hallgassuk Jókait: „Az egészből [cseh hadjárat] egy bosszúságos eredménytelen hadjárat lett, mely nem termelt Mátyás számára gondnál és veszteségnél egyebet.” (322)

Ilyen és ehhez hasonló példákkal igazolhatjuk Bocsor történelemszemléletének Jókaira gyakorolt hatását.

Horvát István műveinek és történelemszemléletének hatása Jókaira

Jókai a XIX. század harmincas éveinek divatos történelemszemléletét követi akkor, mikor a magyarság eredetét, ősi lakhelyét *A nemzetbölcső, Az új haza, Magyarvár* c. fejezetekben Ázsiában „a régi földlefrók által Scythiának nevezetett” területen keresi, és így a magyarságot a szkíták nemzetségéből származtatja. Ezt a nézetet Jókai egyik forrása, Szalay László is megerősíti, mikor azt írja: „A magyar — szittya faj — társa és rokona volt, úgy látszik, a khazar népcsalád-

nak, mely a keresztyén időszámítás első századiban ősi lakhelyeit Középszázia magas rónáin, az altai-hegységek s a caspiumi tenger között odahagyván, a Pontus ázsiai partjain letelepedett, s innen idő multával Európába is nyulván át, a taurusi félszigeten nagyszerű birodalmat alakított." (*Magyarország története* I. k. 4.)

Horvát István ezeket a nézeteit *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből* (1825) c. művében fejti ki. Horvát elgondolásai feltétlenül eljutottak Jókaihoz is. Nagyon valószínű, hogy Jókai, még mielőtt a *Rajzolatok*hoz hozzájutott volna, találkozott Horvát tanításaival, hiszen 1833—36 között, mikor Jókai lelkes olvasóvá válik, mikor mohón fogadja magába a Tudományos Gyűjtemény cikkeit, Horvát ennek a lapnak a szerkesztője, és teletömi a Tudományos Gyűjteményt egyre ábrándosabb történelmi légvárakra épülő tanulmányaival.

Ezek az őstörténeti naívságok Dugonics Andrásról indultak el. Dugonics fantazmagóriás magyarkodását folytatta Horváth Ádám: *A magyar, Magóg Pátriarkhátul fogva I. István királyig* c. munkájával. Ezek a művek voltak Horvát István délibábos történelemszemléletének ösztönző előfutárai. (vö.: *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Bp. 1965. 3. k. 117, 121 Akadémiai Kiadó)

Jókai mint ünnepelet embert ismeri meg Horvát Istvánt, akiről a XIX. század első felének nagy írói nyilatkoztak lelkesedéssel. Vörösmarty a jövőbe ugyan Széchenyi kalauzolásával kíván betekinteni, de históriát tanulni Horváthoz folyamodik. Horvát őstörténeti elmélete hatott is Vörösmartyra, akivel kölcsönösen tisztelték egymást. Horvát a *Rajzolatok* elején a *Zalán futása* első énekéből idéz „Megjön az éj, szomorún feketednek az ormok” ...

Eötvös is lelkesedik Horvát István professzorért és elismeréssel hangsúlyozza: „Nem volt tanfőnk között, kitől annyian tanulták volna a hazát szeretni mint Horvát Istvántól is”.

Horvát kutatásai sokat nyújtottak Toldy Ferenc és Vasvári Pál történelmi érdeklődésének kialakulásához is.

Horvát Istvánnak a magyar irodalomra gyakorolt hatását még tovább részletezhetnénk, kiemelve, hogy Horvát látta el történelmi instrukciókkal és biztatással P. Horváth Endrét, a honfoglalási eposzszal kapcsolatban, hogy Garay János: *Az utolsó magyar khán* c. szomorujátékát a Horvát István nyomán elképzelt előidőkhelyezi. (Vö.: *A magyar irodalom története*. 3. k. 117, 121, 168, 287, 288—90, 382, 440, 520.)

Horvát István *Rajzolatok* című művét Jókai nem használja fel oly mértékben, mint Fessler vagy Szalay munkáit, melyekről a későbbiekben részletesen szólnunk. Érthető ez, hiszen nem is kaphatott

Horváltól mást, mint az alaptételt: a magyarság ázsiai eredetű és így a szittyák, a hunok testvére.

Ebből kiindulva engedi neki frói fantáziáját Jókai, regényes történelemkönyvének első fejezeteiben.

Néhány esetben azonban nem látszik kétségesnek, hogy az alaptétel, a szemlélet mellett, Horvát István konkrét tényeket is szolgáltatott Jókainak.

Jókai arról beszél, hogy „csak egy isten volt, melyre imádvá tekintettek” őseink — a nap! Horvát is hangsúlyozza: „A Szittyák már régi hazájokban Napimádók lévén, magokkal vitték a *Titanes* nevet” (i. m. 13).

Jókai egyik fejezet címéül adja a *Magyarvár* nevet, és elbeszéli, hogy hajdan őseink lakhelye volt a Kaukázus vidékén. Az adat lelőhelye, bár kissé ködösen, Horvát Istvánnál is fellelhető: „A Vitézségnek és Ditsőségnek élt Pártus Szitya Nemzet rettentő tsapást, az Isten haragjának súlyát, érezvén lealáztatásában, kéntelen vala most hazája hagyottan Arabiába és Aegyiptomba vonódni. A vörös tenger oldala termékeny Arabiában leve különösen az Asiai Magyaroknak menedék helyek. Itt támada a *Philistaens*, az az: *Aleniticus* öböl; itt *Agra*, *Egra*, az az: *Magyarvár*” (i. m. 15.). Majd később így folytatja: „A rendbe szedett, és ínségét már kiszenvedte Pártus Szitya Nép, erőre kapván, nem feledheté rettentő lealáztatását boszuállás nélkül . . . Nemsokára Kis Ásia urává és a Sidó Nép ostorává leszén. *Tarsus*, *Magyarvár*, és *Mallos* várak épülének” (i. m. 16.).

Horvát István még egy ízben visszatér a *Magyarvár* szó magyarázatához. Jókai talán ezt az utalást ragadja meg, és ennek alapján helyezi a hajdani Magyarvárt a Kuma folyó partjára, a Kaukázusba. „Abulfeda Arabs Írótól Büsching kiadása szerint (Magazin V. Band pag. 359.) a mai Kaukasisi Madscharvár düledékei *Kúmvize* mellett *Ku-Mager* (Kun-Mager, Kuma-Mager?), *Klaproth* és *Hammer* híres Tudós férfiak szerint pedig *Ku-Madsher* névvel említettnek” (i. m. 68.), bár *Fessler*nél is található erre utalást (l. később).

Anélkül, hogy Jókai történelemkönyvének és Horvát István tanulmányának összevetésénél minden apró részletrokonság kimutatására törekedhetnénk, említsük meg még a következőket.

Természetszerűleg vallja Horvát, hogy „Attila maga egyenesen a Magyar nemzet kebeléből született (i. m. 33.) — erre utal Jókai is. A hun birodalom széthullásának okait Jókai azzal indokolja, hogy: „a nemzet elkezdett pártokra szakadni” (i. m. 9.). Erre vonatkozó utalás bőven akad Horvát könyvében is: „Az *Egyenlenség* pedig olly meg rögzött vétkes szokások volt a Szitya Nemzeteknek, hogy a Római *Classicusok* még *Tanais* vizöket is *Tanais Discors* névvel

illették" (i. m. 36.). Majd kissé lejjebb: „Dühösködött az egyenetlenség lelke nagy mértékben a Látiumi Szityák között is” (i. m. 37.).

Hogy Jókai hitt az ázsiai eredet, ázsiai őshaza elméletében, az eddig említettekén kívül más műveivel is igazolható. A pályacsúcs egyik jelentős alkotásában, *A jövő század regényében* is foglalkozik ezzel a kérdéssel. A regény *Kin-Tseu* c. fejezetében leírja, hogy Tatrangi Dávid repülőgéppel eljut arra az elzárt ázsiai fennsíkra, ahol a régi pogány magyarság egy csoportja él ősi pogány hitében és szokásaiban háborítatlanul. Fel is kiált az író: „Itt a keresett ősmagyar nemzet!” (2. k. 136.)

Gibbon történelemlékönyvének anyaga Jókainál

Jókai regényes történelemlékönyvének elejéhez, *A nemzetbölcső* c. fejezettől az *Új rokonok* c. fejezetig (leszámítva természetesen a *Nimródától Attiláig* és *A Detre-monda* c. későbbi keletű, az első kiadásból még hiányzó fejezeteket) terjedő részek megírásához nagyon lényeges anyagot talált Edward Gibbon: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* c. hat kötetes művében, mely Londonban jelent meg 1782–88 között. A felvilágosult, antiklerikális szemléletű kiváló angol történész fő műve A római birodalom hanyatlásának és bukásának története nemcsak Jókai forrása. Számos magyar író: Madách Imre, Szigligeti Ede, Teleki László is haszonnal forgatta és felhasználta műveihez.

Gibbon anyagát Jókai nem csupán *A magyar nemzet történetéhez* használta fel. Merített belőle mindannyiszor, valahányszor a magyarság eredetének a ködös történelmi messzeségekbe vesző szakaszát kutatta, mutatta be műveiben. Így elsősorban *A varchoniták* és *Regék a magyar előidőkből* c. munkáiban, majd *A varchoniták* későbbi színpadi változatában, a *Dalmban*. (Vö. Vértesy Jenő: *Gibbon mint szépróink forrása*. It 1916. 16.)

A továbbiakban részben itt, részben a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. részben mutatjuk meg, elemezzük az egyezéseket.

Itt kívánjuk megjegyezni, hogy Gibbon művéből Hegyessy Kálmán 2 kötetes átdolgozást készített. (*A római birodalom hanyatlásának és bukásának története*. Pest 1868.) A fordító-szerző maga mondja, hogy a magyar kiadvány a megrövidülését elsősorban annak köszönheti, hogy „a gyakori ismétlések, s oly tartományoknak és népeknek terjedelmes ismertetése, melyek sem a jelen korra, sem általában az emberiség művelődésére semmi befolyással nem voltak” — elmaradtak. A bennünket érdeklő részeknél általában szó szerint, rövidítések nélkül fordította Hegyessy Kálmán a szöveget, így, ahol

lehet ezt a fordítást (helyesírási modernizálással) jelen kötetben is felhasználjuk, megadva az eredeti angol kiadás és a Hegyessy által készített magyar nyelvű kiadás lapszámát is. Ahol ez nem áll rendelkezésünkre, ott az eredeti kiadvány szövegét idézzük. Kötetünk szerkesztője Gibbon művének egy 1849-es New York-i kiadását használta.

Először is a régi „Scythia” határait adja meg Jókai úgy, miként Gibbonnál találja. (Gibbon: 2. k. 117., Hegyessy: 2. k. 96.)

Utána áttér a szkita társadalom szervezeti felépítésére. Gibbon is kiemeli, hogy „a tatár [Gibbon gyakran nevezi a szkítákat tatároknak] fejedelem népe vagyonának tized részét élvezi” és hogy „királyi előjogának gyakorlatát a nemzeti gyűlés régi intézménye mérsékelte.” (Gibbon: 2. k. 131., Hegyessy 2. k. 96.) — Jókai is így mutatja be a szervezeti felépítést.

Majd a Kína elleni hadjáratról kerül szó, ahol szintén Gibbon műve a forrás: „A hunok, kik Valens alatt a római birodalmat fenyegették, egy sokkal korábbi korszakban a kínaiakra nézve voltak félelmesek. Régi és tán eredeti hazájuk a nagy sivatag volt, mely közvetlenül a kínai fal északi részén terül el. Helyüket jelenleg a mongolok bírják. De a hunok bátorsága túlterjedt birodalmuk szűk határain, és nyers főnökeik, Tandzsü — Ég fia — néven apródonkint egy rettenetes birodalomnak meghódítói és fejedelmei lettek. Kelet felé az Óceánnal állapodtak meg, és minden népraj hozzájuk csatlakozott. Nyugatról egyetlen-egy hadjárattal huszonhat nemzetet hódítottak meg. Északról az északi tenger állapított meg határukat. Ily sok távoli népnek meghódítása hízelt Tandzsü büszkeségének, de a hunok vitézsége csupán a déli birodalom gazdagságával és fényűzésével volt megjutalmazható. Három századdal, a keresztény korszak előtt a kínaiak egy tizenöt száz mérföld hosszú falat építettek a hunok betörései ellen; de e bámulatos mű, mely a világ térképén oly kitűnő helyet foglal el, soha sem tudta a harciatlan nép nyugalma biztosítani, mert a két, sőt néha háromszáz ezerből álló hun lovasságnak vitézsége és bámulatos gyorsasága többször legyőzte és dicstelen megadásra készítette a kínaiakat. Béke feltételül egy bizonyos mennyiségű pénz és selyemnek rendes fizetése köttetett ki; de ezen kívül még egy sokkal dicstelenebb adócikk is létezett, mely az emberi természet legszentebb érzelmeit sértette meg. A tatárok rút és formátlan alakúak voltak, és még nejeiket a házi foglalkozások eszközeiül tekintették, érzékük nemesebb szépségek után vágyakozott; minélfogva a kínaiak arra köteleztettek, hogy nekik évenként bizonyos mennyiségű nőket, a legszebb leányokból válogatva kiszolgáltassanak; és maga a fennhéjázó Tandzsü is a császári családból kapott nőket feleségül.” (Gibbon: 2. k. 123–24., Hegyessy: 2. k. 97–98.)

Utána a nagy hun birodalom felbomlásáról beszél Jókai forrása nyomán, és hogy milyen híven követi adataiban ennél a résznél is Gibbon művét, azt a kötet *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. részében közölt párhuzamok is igazolják.

Az *új haza* c. fejezet építőanyagát is Gibbontól vette Jókai. Gibbon a következőket írja: „Lehetetlenség betölteni az időnek azon sötét közét, mely lefolyt azután, hogy a kínaiak a volgai hunokat szemük elől tévesztették, és még a rómaiak előtt ismét feltűntek . . . A hunok nyájaikkal és csordáikkal, nejeikkel és gyermekeikkel, alattvalóikkal és szövetségeseikkel a Volga nyugati részére áttelepvedve, az alánok tartományába betörték . . . A szarmata és germán vér vegyülete okozta, hogy az alánok képvonásai nemesültek, fekete bőrszínük megfehérvült, és hogy hajuk szőke lett, mi a tatár fajnál ritkán látható. Személyük nem volt oly rút, sem modoruk oly bárdolatlan, mint a hunoké; de nem kevésbé valának vitézek és szabadságszeretők, mint a hunok és nem kevésbé szerették a fegyvert, mert a háborút és rablást úgy tekintették, mint az emberi nem gyönyörét és dicsőségét . . . A hunok győztek, az alánok királya megöletett és a legyőzött nemzet szétfutott vagy megadta magát”. (Gibbon: 2. k. 127–28., Hegyessy: 2. k. 100–01.)

Majd ezután a hunoknak a gótok elleni győzelméről beszél Gibbon műve, majd arról, hogyan indulnak a megvert gótok a római birodalom ellen. Ezeknél a részeknél is követi Jókai a forrását.

Az Attila-fejezetek forrásai

Az Attilával foglalkozó részeket a *Nimródtól Attildig* c. fejezet vezeti be. Ezt a részt — mint már jeleztük — Jókai később illesztette be munkájába a *Detre monda* c. fejezettel együtt. „Hunyor és Magyar” leányrablásának meséjét, tekintettel közismertségére, felesleges a forrásokban keresnünk. A „Macrinus és Detricus” vezérletével felálló római sereg és a hunok csatájának forrását azonban mutassuk meg. Az anyagot Jókai Kézainál épp úgy fellelhetette, mint Thuróczinál. Sokkal kézenfekvőbb azonban, hogy a rövid, mindössze 12 soros kis részecske, Arany János *Keveháza* c. „kised eposza” [Gyulai Pál szavai ezek] nyomán készült. Erre utalnak a nagyarányú egyezések. A *Keveháza* a Császár Ferenc szerkesztette Szikszói Enyhlapokban már 1853 elején megjelent, tehát Jókai ismerhette. Így válhatott az említett résznek, majd a *Detre-monda* c. fejezetnek forrásává Arany János hun tárgyú költeménye.

Az Attiláról szóló fejezeteknek csaknem kizárólagos forrása Gibbon könyve. Mindössze egy esetben tapasztaltuk, hogy Jókai a *Bécsi*

Képes Krónika egy apró adatát is beépíti az Attila-fejezetekbe. (L. a kötet *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. részét.)

Elég hosszú meditáció előzte meg azt a megállapítást, hogy Gibbon műve egyedüli lényeges forrása az említett fejezeteknek. 1850-ben ugyanis az *Új Magyar Múzeum* (1. k. 545–64. és 613–27) közzétette már Szabó Károly Priszkosz fordítását *Mutatványok Priszkosz töredékeiből* címen. Hogy Jókai az *Új Magyar Múzeum* 1850-es számát ismerte, az is igazolja, hogy a „Gützlaw” utalás forrására is ott bukkantunk rá. (L. *Tárgyi és nyelvi magyarázatok*) Ezért biztosra vehető, hogy Jókai a Priszkosz fordítást is ismerte. Miért foglalunk állást mégis Gibbon anyaga mellett? Azért, mert Gibbon leírása Attiláról egységesebb, lényegesen bővebb, több eseményt mond el. Mindaz megvan nála is, ami Szabó Károly Priszkosz fordításában. És végül is koncepciójában, sőt itt-ott stílári fordulataiban is jóval közelebb áll hozzá Jókai szövege, mint a Priszkosz szemelvényekéhez.

Jókai Rugiláról, az évi 350 majd 700 font arany adóról Gibbon nyomán ír, csakúgy mint arról, hogy a hunok istenként imádták a kivont kardot.

„Némely egyházi írók a barbárokat villám és dögghalál által pusztították el, de Theodosius azon lealázóbb eszközhöz kényszerült nyúlni, hogy évenként 350 font aranyat fizessen, és hogy e lealacsonyító adót a tábornoki cím mögé rejtse, melyet a hunok királya elfogadni kegyeskedett . . .

Rugila halála után [Attila és Buda] a 350 font arany évi adót 700 fontra emelték” (Gibbon: 2. k. 315–16., Hegyessy: 2. k. 239.)

Majd a meztelen szablya tiszteletéről a következőket olvashatjuk. „Természetes volt, hogy a szkíták különös áhítattal imádják a háború istenét; de amennyiben képtelenek voltak azt akár elvont eszmében, akár testileg előtűntetni: védistenüket egy vas kard jelvényében tisztelték.” (Gibbon: 2. k. 316., Hegyessy: 2. k. 241.)

A hadisten kardját megtaláló pásztorról is olvashatunk Gibbonnál: „Egy hun pásztor észrevette . . . egy régi kardnak kiálló hegyét; a pásztor azt azonnal kiásta, és Attilának ajándékozta.” (Gibbon: 2. k. 316–17., Hegyessy: 2. k. 241.)

Jókai természetesen nagy örömmel emeli ki Gibbon művéből az izgalmas, fordulatos részeket, a színes nagy tablókat.

Így ír Gibbon nyomán arról, hogy miként akarta Theodosius Attilát saját bizalmasával a hun Edekonnal meggyilkoltatni, majd színes képben mutatja be Attila fővárosát.

Gibbon művéből a jellemző részek közül a következőket emeljük ki.

„Priscusnak határozatlan és homályos fölirata szerint a székhely a Duna, Tisza és a kárpáti hegyek közt feküdt felső Magyarország síkjain, és minden valószínűség szerint Jászberény, Eger vagy Tokaj közelében . . . Attila palotája, mely az ő birodalmában minden egyéb épületet felülmúlt, egészen fából volt és nagy tért foglalt el. A külső kerítés szépen metszett négyszögű cölöpzetből állott, közben fekvő magas tornyokkal, melyek inkább díszítményül, mint védelműl szolgáltak. . . . Attila számos neje mind külön-lakással bírt; s a merev és önző elzárkózás helyett, mely az ázsiai féltékenységgel jár, a római követeket maguk elé és asztalukhoz bocsátották, sőt nekik az ártatlan átkarolás szabadságát is megengedték. Midőn Maximin ajándékait Kerkának, a főkirálynénak felajánlotta, bámulva szemlélte lakásának különös építészét, a gömbölyű oszlopok magasságát, a fa terjedelmét és szépségét, mely különös modorban volt kifényesítve és kifragva; és figyelő szeme képes volt némi ízlést az ékítményekben, és némi helyességet az arányokban fölfedezni . . . Attila neje ülve, vagy inkább lágy pamlagon fekvé fogadta őket; a padló szőnyeggel volt beborítva; szolgálói kört képeztek körötte, és hölgyei a földön ülve különféle hímzéssel foglalkoztak, melyek a barbár hadakozók öltönyeinek díszítésére szolgáltak. A hunok büszkén tüntették ki gazdagságokat, melyek győzelmeik gyümölcsei valának: lovaik takarói, kardjuk, sőt még lábbeliök is ki volt hímzve arannyal és drágakövekkel; és asztalaik rakva arany és ezüst tálakkal, serlegekkel és díszedényekkel, melyeket görög művészek készítettek. Csupán a fejedelem helyezett nagyobb büszkeséget arra, hogy még mindig ragaszkodott scytha elődei egyszerűségéhez. Attila ruházata, fegyverei, lószerszámai egyszerűek voltak, díszítmény nélküliek s egyszerűek. A fejedelem asztalánál faedényekkel szolgált; hús volt egyedüli cledele, s az észak hódítója a kenyeret, mint fényűzési cikket soha sem ízelte meg.

A keleti és nyugati rómaiak kétszer voltak meghíva a lakomára, melyet Attila a szkítiai fejedelmekkel és főnemességekkel ünnepelt. Maximin és társai az ajtó küszöbén állítottak meg, míg nem a hunok királynának egészségére és jólétére áldomás-poharat ürítettek, és ezen szertartás után illető helyeikre vezettettek . . . Mind a két oldalon két sorban kis asztalkák voltak elhelyezve 3—4 vendég számára; a jobb-oldal a kitünőbbeknek tartott fenn, de a rómaiak nyíltan bevallják, hogy ők balrul ültek, és Berik egy ismeretlen — valószínűleg — gót fajnemből előjük helyzetetett. A fejedelem pohárnokától átvett egy borral telt serleget, s azt kitünőbb vendégei egészségére kiürítette; ezek helyeikről fölkeltek, és ugyanolyan módon tiszteletteljesen viszonzották. . . . De az étkezés után is bor még mindig maradt az

asztalon, és a hunok átengedték magukat a mértéktelenségnek, miután a római követek az éjjeli lakmározástól már rég visszavonultak. Mielőtt azonban eltávoztak, alkalmuk volt észlelni e nemzet lakmározási szokásait. Két szkítiai költő állott meg Attila előtt, kik önkészítette dalokat énekeltek, melyekben hadi erényeit és győzelmét magasztalták. Mély csend állott be, és a vendégek figyelmét lekötötte az ének összhangja, mely saját hőstetteik emlékét fölélesztette, és megöröktette: harcias tűz lángolt a hadakozók szemeiben, kik csata után vágytak; és az öregek könnyei azon nemes kétségbeesést jelentették, hogy ők többé nem képesek megosztani a csata veszélyeit és dicsőségét. E mulatságra, mely a katonai erény iskolájának tekinthető, bohócelőadás következett, mely az emberi természet méltóságát lealacsonyította. A jelenlevőket egy szkíta és egy mór bohóc ragadta jókedvre rút alakjuk, nevetséges ruházatuk, sajátos mozdulataik, esztelen beszédeik, s a latin, görög és hun nyelvek érthetetlen összezavarása által, s a teremben a zajos és féktelen nevetés kitörései visszahangoztak. E mértéktelen zivaj között csupán Attila tartotta meg hajthatatlan komolyságát anélkül, hogy arckifejezése megváltozott volna, mi csak akkor következett be, midőn legifjabb fia, Irnák belépett; apai gyengédség mosolyával karolta át a gyermekeket, gyengéden megcsípte arcát és iránta részrehajló előszeretettel tanúsított, mely a jövőmondók azon jóslatában nyerte igazolását, hogy Irnák leendő a családnak s a birodalomnak jövő támasza.” (Gibbon 2. k. 327–29., Hegyessy 2. k. 251–55.)

És itt ismét megfigyelhetjük Jókai forrásalakító művészetét. Ami poétikus, ami beleillik az általa megteremtett hangulatba, azt átveszi forrásából. Ilyen a harcidalok hallgatása közben ellágyuló, emlékező öreg hunok képe. Erre a hangulatra disszonáns lenne a bohóckodó szkíta esztelen idéetlenkedése. Nem illene a nemes hunok közé. Jókainál nem is marad meg hunnak, átalakul idegenné, hiszen a hunok minden ilyet megvetnek, és ha önnemzetükből támadna bukfcenhányó bohóc, azt megköveznék.

Jókai természetesen megrajzolja Attila egyik nagy csatáját, a Catalaunit. Itt is Gibbont követi szinte szó szerint. Gibbon is ír a papok jóslatáról, mely „Attila megveretését és legkitűnőbb ellenének halálát jósolta”. Szó van Attila lelkesítő beszédéről, melyben büszkén vallja a nagy vezér: „Én leszek az első, ki a hajítódárdát kivetem.” A csata minden mozzanatának bemutatása Gibbonra vezethető vissza. A halottak számát is pontosan úgy adja meg Jókai, mint a forrása, és természetesen ott találta azt a részt is, mely Attila nemes elhatározásáról beszél: „A nyergekből és drága lószerszámokból gyászhalmot rakatott, s a hőselkű barbár elhatározta, hogy azon esetre, ha elsáncolt

vára bevétetnék, a lángok közé veti magát, hogy megfossa elleneit a dicsőségtől, miszerint élve vagy halva elfogják. (Gibbon: 2. k. 341—42., Hegyessy: 2. k. 265—67.)

Talán már felesleges ismétlésnek tűnik, de az az igazság, hogy Jókai a továbbiakban, egészen a hun birodalom felbomlásának bemutatásáig hűségesen követi Gibbon munkáját. Itt csak a Honoria-Attila epizód anyagát idézzük Gibbontól, míg a többi jelentős egyezés közül a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. részben közlünk néhányat.

Attila — Gibbon szerint — valóban „Honorია hercegnő imádójának és lovagjának” vallotta magát. Előzőleg ugyan Eugenius kamarás szeretője volt Honorია, és mikor ezért elnyerte büntetését, a zárdát, akkor küldte el gyűrűjét Attilának, „de ez az illetlen előzékenységet hideg megvetéssel fogadta, és a hunok királya nejeinek szaporítását folytatta, mígnem szeretetét a nagyravágyás és fukarság hatalmasabb szenvedélyei fölébresztették. A galliai betörést megelőzte és igazolta Honoríanak formyszerű megkérése, s a birodalom őt illető részének követelése.” (Gibbon: 2. k. 337., Hegyessy: 2. k. 263.)

Jókai itt megint idealizálja kissé hőstét, Attilát, hiszen a császárlány szerelmére fittyet hányó, és csupán hatalmi vágyból meginduló Attila Jókainál lovaggá nemesül, ki Rómát készül megalázni egy „szenvadni kényszerített nőért”.

Róma falai alól azonban visszafordul Attila. Meghalni tér haza. Kiejti kezéből az „Isten kardját”, és sírba viszi magával egy világot rettegtető nép erejét is. Halála népe halála. — Így mondja el Gibbon, és így Jókai is.

Jókai tehát régényes történetének első fejezeteihez nagyszerűen kiaknázható forrásra talált Gibbon művében. Itt, ahol a magyar történelem legrégebb szakaszát taglaló fejezetek forrásait vizsgáltuk, említést kell tennünk egy olyan forrásról is, melynek megismerése Jókai gyermekkorára vezethető vissza. Székely Sándor rektor úr tehetséges tanítványa a komáromi elemi iskola osztályaiban a *Hármas Kis Tükör* c. könyvet tanulgatta. Losonczi István könyve, a *Hármas Kis Tükör* (Pozsony 1771) egyike volt a legismertebb tankönyveknek, melyeketa reformátuselemi iskolák számára rendszeresítettek. Losonczi István munkájáról Arany János is megemlékezett *Nalv Eposzunk* c. tanulmányában: „Mátyás előtti királyait, vezéreit elfeledte a magyar; s ami kesvet az „Isten ostoráról” tud, nagy részben, s talán egészen Losonczi István népszerű könyvének köszöni.” (*Összes prózai művei és műfordításai* Bp. é. n. 294.)

Szalay László: Magyarország története

(A honfoglalástól Mohácsig)

Jókai művének egyik leglényegesebb forrása, mely a regényes történelmi áttekintés jelentős hányadának mintegy gerincét képezi, koncepcióját megadja, Szalay László nagyjelentőségű munkája. A modern magyar történelemtudomány úttörő egyénisége az 1848-as szabadságharc bukása után Svájcba telepedve le írja meg a *Magyarország története* c. munkáját (I—IV. k. 1852—54 Lipcse, V—VI. k. 1857—62 Pest). Szalay nagy egyéniség, és Jókai feltétlen bizalommal fogadta művét. Nyomban észrevette rendkívül nagy tárgyi tudását, felismerte benne az európai látókörű embert.

Így, miután áttér hazánk történetének arra a szakaszára, mely a honfoglalással, Árpád fellépésével kezdődött, Szalay László könyvét tekinthetjük egyik leglényegesebb forrásnak, bár — mint ezt a későbbiekben bemutatjuk —, szívesen fordult Szalay tömör fogalmazású lapjai mellett Fessler regényes, romantikus elbeszéléseihez is, s kiegészítő adatokat (erről is szólunk) a különböző krónikákból is merített. Szalayt rendezgeti, alakítgatja, sűríti, de azért vigyáz arra is, hogy ne nagyon szakadjon el a Szalay által nyújtott biztos történelmi alaptól.

Nem idézhetjük és elemezhetjük olyan alapossgal Jókai forrását, mint történelmi regényeinél, ahol Jókai mesélőkedve és a regényírás módszere sokszor hosszú fejezeteken át elszakította a regényt a forrásműtől. Ha minden párhuzamot felsorakoztatnánk, a jegyzetek terjedelme jóval felülmúlná az eredeti Jókai szöveget. Célrányosnak látszott még az is, hogy a párhuzamok egyrészét más kötetek mintájára a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetben mutassuk meg. Így Jókai alkotómódszerét érzékeltető részletes forrásvizsgálatokat végző részek mellett, sokhelyütt a vázlatos utalásokkal kell beérnünk.

Az *Ütközben a haza felé* c. fejezetben közli Jókai a vérszerződés alkalmával megállapított törvényeket. Erről így ír Szalay: „A nép hét ágának főnökei, következő pontokban vetették alapját a nemzet alkotmányának:

I. Mind neki, mind maradékaiknak mindenkor Álmos nemzetségéből legyen fejedelmök.

II. Mit közfáradalmaik által szerezhetnek, abban mindenkinek része legyen.

III. Miután szabad akaratukból választották Álmost fejedelmöknek, sem ők, sem fiaik soha a fejedelem tanácsából ki ne rekesztessenek, s az ország közigazgatásától meg ne fosztassanak.

IV. Ha utódaik közül valaki hitlenné válnék a fejedelem személyéhez, és visszavonást okozna a fejedelem s a többi ágak között,

annak mint bűnösnek vére ontassék ki, valamint az ő vérök kiontatik az eskü alkalmával, melyet Álmosnak tesznek.

V. Ha valaki Álmos fejedelem és a többi főnökök utódai közül esküvel erősített pontokat felbontani akarná, társadalmunkból száműzessék örökre". (i. m. i. k. 9—10.)

Jókai tartalmában hűen követi Szalay anyagát, de mivel izzig-vérig szépíró, forrásának szövegét egyszerűbb, könnyedebb stílusban fogalmazza újjá. Szalay néhol nehézkes, aprólékos, tudományosan elvont fejtegetéseit a továbbiakban is igyeckszik elkerülni, és a tanulmány anyagából olvasmányos, regényes korpépet építeni.

Jókai a kunok szövetségéről és vezéreikről Szalay nyomán ír, de a kun vezérek neveit már Fessler nyomán adja meg: Jókai még a sorrendet is megtartja, néhány nevet azonban magyarosabbá formál. Így lesz Ed nevéből Ede, az Ósadból a megszokottabb hangzású Acsád, Bojta és Ketel nevéből Vajta és Kecel.

Jókai munkája címében is hangsúlyozza, hogy regényes rajzot ad a magyar történelemlről. Él is a regényesítés szabadságával sok helyütt, de az esetek jelentős hányadában aprólékosan ragaszkodott Szalay adataihoz. Szalay ír arról, hogy az útnak induló magyarság „kétszáz-tizenhat ezer fegyveres oltalma alatt állott” (i. k. 11.), hogy a honfoglaló magyarok a Kárpátmedencét „Etele földjének” tekintették (i. k. 12.).

De nemcsak adataiban követte legtöbb helyen Jókai Szalayt, hanem szemléletében, általánosító, értékelő megállapításaiban is. Szalay lényeges észrevételét: „a bolgár felsőbbiség alatt tedpedő tót lakosság önmagától hódolt meg” (i. k. 12.) Jókai helyesen ragadja meg, hogy ebből általános ítéletet alkosson Árpád politikájáról.

Jókai ragyogó érzékkel választotta ki Szalay anyagából azokat a megállapításokat, amelyek a regényes korrajz történelmi hűségét biztosítják. A magyarsággal kapcsolatos általánosan jellemző megállapítása Szalaynak, hogy „a magyar nép férfiakban gazdag és szabad. Fényüzéshez s kincsgyűjtéshez semmi hajlama; csak arra törekszik, hogy a lélek ereje által elleneit felülhaladja” (i. k. 5.).

A magyarság általános jellemzésénél Jókai is ezeket a sajátságokat hangsúlyozza.

Jókai, mikor a magyarok harcmodorát jellemzi, ugyancsak Szalay könyvét követi, aki így ír: „A sereget nem osztják háromfelé, hanem kisebb, egymást csekély távolságra követő, külön-külön mintegy ezer lovasból álló dandárokra, miáltal a szerfelett széles homlokzat veszélyeinek kikerülésével, tömött és szilárd, s a szükséghez képest mély csatarendet eszközölnek . . . Lesbenállás vagy túlszárnyalás által körülkeríteni az ellenséget, futamodást színelve magok után iram-

tatni, s megfordulván rögtön, annak sorait felbontani; kedvencz viadalmodoruk" (I. k. 6.).

Jókai tartalmában itt is hű forrásához, de leírását nemcsak a nyelvi könnyedség jellemzi Szalayval szemben, hanem az olyan tudálékos, regényes korrajzban idegenül ható, tudományos jellegű megállapításokat, mint a „csatarend homlokzata”, kihagyja az író.

Jókai arról ír, hogy Árpád fiai mind elestek a honfoglalás körüli harcokban. Ez Szalaynál csak feltételezett. „Zoltán . . . ki gyermekei közül, úgy látszik már csak egymaga volt életben . . . Liutin, Tarkócz, Jelech és Jutócz . . . ki tudja, tán elhullottak azon harcban, mely nekünk a hazát örökségül hagyá” (I. k. 17.).

Zoltán és Mén Marót lányának házasságkötését Szalay is biztos tényként említi. „Ménmarót . . . hajlandónak nyilatkozott, leányát Zoltánnak eljegyezni” (18.).

Arnulf és Árpád Szvatopluk elleni szövetségéről ugyan Szalay nem írt határozottan, de hogy Árpád fellépett ellenük, arról igen. „Árpád nyíltan lépett fel ellenök, s a sereget, melytől a Morvák hódítását várá, Zuárd, Kadosan és Huba . . . Nyitránál Zobor . . . a kétségbeesés elszánásával szállott szembe őseinkkel . . . de végre ezek, a Nyitra vizén átkelve, megtörték a morvák erejét . . . A Vág vizéig minden behódolt a magyaroknak, kik . . . a Morva folyóig száguldottak diadalmasan” (I. k. 14.).

Jókai a Zalán elleni harcokról is bőségesen talált anyagot Szalaynál. „Zalán . . . serege Tételnél Symeon segédhadával egyesült . . . Árpád . . . az alpári mezőn találkozott Zalánnal . . . rövid ideig tartott a harc. A bolgár főnök, ingadozni látván népét, futamodásnak indult . . . E nap nagy napja volt a magyar népek: birodalmát a Karpatoktól Bolgárfehérvárig terjesztette ki” (I. k. 14—15.).

Az első csaták c. fejezetben Jókai Szalay könyvének mintegy húsz oldalnyi részét tömöríti össze két oldalban. A lényeges dolgok azonban itt is bekerültek Jókai művébe.

Jókai biztos tényként említi, hogy Sarolta, Géza felesége volt az, aki nagyban elősegítette a kereszténység elterjedését. Szalay adatokkal igazolja, hogy ez nem ilyen egyértelműen biztos. Azt ugyan Szalay is kiemeli, hogy: „Az egykorú történetírók megjegyezték Gejzáról, hogy egészen hitvese kezében levén, ennek nagy befolyása volt az országlásra” (I. k. 43.).

Tipikus Jókai anekdotának tűnik, ahogy Sarolta visszavág Kupának, mikor gúnyosan megjegyzi, hogy férje, Géza is „két istent imád, a keresztényt is, a pogányt is”. Pedig ennek az ötletnek a nyersanyaga is szerepel Szalaynál: „Gejza . . . keresztényen szertartásokat is vegyített az ősi cultus közé. Az egykorú Ditmár merseburgi püspök

írva hagyta, hogy midőn Gejzát keresztyén papja e valláskeverék miatt megróttá, válaszul nyéré: én gazdag vagyok, tehát jogom van is, módomban is áll, így cselekednem" (I. k. 43—44).

Koppány lázadásának leírásához Szalay adta az anyagot (I. k. 67.), csakúgy, mint a pogány Gyula felkelésének bemutatásához. (I. k. 80—81.)

Érdekes, hogy Jókai milyen röviden foglalja össze I. István uralkodását. Mindössze a koronaküldés körüli legendával foglalkozik részletesebben. (*Az első koronázás Magyarországon.*) Erről Szalay így ír: „Asztrik [Jókainál Anasztász] kitűnő ügyességgel járt el megbízatásában . . . Istvánnal t. i. egy időben a lengyel Boleszláv is kért a szent széktől királyi címet, és Sylvester már készülöben volt a huzamosabb idő óta sürgetett koronát neki adományozni, de a császár igényt tartván Lengyelországra, mint a német birodalom hűbére, ellenzé az adományozást, és jószemmel látá, hogy e koronát Istvánnak juttatta a pápa. Asztrik Sylvester következő levelével tért vissza Istvánhoz . . . Nemességed követei, különösből pedig igen kedves atyánkfia Asztrik, tiszteletes kalocsai püspök, annál kisebb fáradsággal jártak el tiszteletben, mennyivel ohajtvábban vártuk, Istentől előre megintetve, megérkezésöket az előttünk ismeretlen néptől. Szerencsés küldöttség, mely mennyei követ által megelőztetvén, s angyal működvén benne, Isten határozatából előbb hajtatott végre, semmint általunk meghallgattatott" (I. k. 71—72.).

Ismét felfigyelhetünk Jókai történelemszemléletére. István azért kapta meg a koronát Boleszláv előtt, mert Ottó császár politikája — kinek Sylvester is lekötelezettje volt — így kívánta. Jókai ettől eltekint, és a romantikus okot, az égi jelenést említi csupán, itt Fessler elbeszéléséhez ragaszkodva.

A boldogságos szűz c. fejezet foglalkozik Imre vallási megszállottságával, és szűzi házasságával. Szalay egyik lábjegyzetes forrása valóban utal Imre és Crescimír „szepőlten, tiszta" házasságára (I. k. 89.).

Jókai Gizella fondorkodó jellemét (*Szemet szemért* c. fejezet) éppolyannak festi, mint Szalay (I. k. 90.). Szalay természetesen helyesen Gizellát István hitvesének mondja, és nem testvérének, mint Jókai. Az Árpád-házi hercegek külföldre menekülését is Szalay nyomán mondja el *A magyar nemzet története* (I. k. 92.).

Jókai Péter és Aba Sámuel uralkodását nagyon röviden foglalja össze (*Szemet szemért* c. fejezet) Szalay anyagát használva (I. k. 131—137.), éppúgy, mint András és Béla hazatérésének leírásakor (I. k. 137.).

Jókai a következő fejezetekben (*Vatha lázadása, Győzelem csata nélkül, A korona és kard*) egyre inkább arra törekszik, hogy minden tekintetben szórakoztató olvasmánnyá tegye a történelmet. Ennek

érdekében kapcsolja be Vörösmarty *A búvár Kund* c. balladájának, és cím megemlítése nélkül az *András és Béla* c. lírát és epikát összeolvasztó versének néhány sorát is. A Szalay által biztosított történelmi alaptól természetesen itt sem szakad el.

A forrásműhöz való ragaszkodás különösen a *Győzelem csata nélkül* c. fejezetben található meg. Szalay erről így ír: „Gebhard t. i. Győről levelet küldött a császárhoz, tudakolandó, meddig és hová kellessék a hajókkal menni. A levél kézhez adásával megbízott bajor a magyarok által elfogatott, s Miklós püspök megmagyarázván Endrének és Bélának a levél tartalmát, amaz a császár képében választ iratott, s azt egy magyarországi német által, kinek hűségében bízott, juttatta Gebhard kezéhez. A német ügyek — ez volt a válasz értelme — szükségessé tették, hogy ő, a császár, Magyarországot rögtön odahagyja, s ez oknál fogva siessen Gebhard is katonáival vissza Bajorországba, a hajókat pedig égesse el” (I. k. 142.).

Jókai I. Lászlóban csak a „szent királyt” látja és ezt rajzolja meg (*Szent László, László Európa vezére*). A konkrét történelmi események közül a legfontosabbakra is csak röviden utal és helyette László lelki, jellembeli nagyságát, csodatetteit festi. Ezek a fejezetek is azok közé tartoznak, amelyekben az író nagyon messze kerül a történelem lényegétől, de messze kerül forrásától, Szalay könyvétől is, illetve Szalayból azt emeli ki, amit az csak mellékesen, a teljesség kedvéért, még a lényeges dolgok mellett megjegyez. Szalay a szent királyhoz fűződő csodákról csak ennyit ír: „Holt testét Nagyváradra vitték, hol sírboltjához még századok múlva is szent tisztelettel közeledett a magyar. A birák ide küldték a vádlottat, állítását hittel erősíteni; s a hagyomány szól istenítéletekről, melyek a sírboltban elaléltan földre rogyasztották a hamisanvallót, a hazugot” (I. k. 186.).

Jókai Kálmán király személyében a korát megelőző uralkodót ábrázolja (*Könyves Kálmán*), és Kálmán uralkodása kapcsán már tesz olyan megállapításokat is a kereszteshadjáratokra vonatkozóan, amelyek a történelem átfogó törvényszerűsége jegyében keresik az egyes események mélyebb okait. A Kálmán-fejezet néhány részletének megformálásakor azonban Jókai kétségtelenül Fesslerből merítette anyagát. A *Tárgyi és nyelvi magyarázatokban* hivatkozunk ezekre.

Jókai II. István uralkodásában — és erre is Szalaynál talált kiindulópontot — a gyengejelleműségét, szerelmi kicsapongásait hangsúlyozza, míg a Vak Béláról szóló rész az aradi bosszú tényét, majd Boriccсал folyó viszálykodását, ellenfele jellemét exponálja.

Jókai az *Orosz és görög szomszéd* c. fejezetben röviden összefoglalja a II. Géza, III. István, II. László, IV. István és III. Béla uralkodása alatt történt eseményeket.

A *Gertrud* c. fejezetben Jókai Katona József *Bánk bánja* nyomán rajzolja meg az eseményeket. (Szalaynál a csábító neve Berthold és nem Ottó, a királynő meggyilkolását sem tulajdonítja határozottan Bánknak stb.). Az esztergomi érsek „dodonai válasza” ugyan szerepel Szalaynál is (I. k. 284.).

A *jeruzsálemi hadjárat* c. fejezet írásakor már ismét rászorult Jókai Szalay munkájára, amint ezt néhány példával igazoljuk is a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* között. Itt azonban ismét tanúi lehetünk annak, hogy Jókai az eseményeket rendezgeti. A királyi ékszereket ugyanis, Szalay szerint, a keresztes hadjárat után kényszerül eladni a király, és nem előtte, mint Jókai írja.

Jókai egy viszonylag terjedelmesebb, szépen megírt fejezetben foglalkozik a tatárjárással (*A tatárfutás*). Nemzeti történelmünknek ezt a tragikus eseményét Szalay is — elsősorban Rogerius: *Carmen miserabile* c. műve nyomán — nagyon érdekesen, olvasmányosan, adja elő. Itt Jókai valóban nem tett mást, mint a szöveget olvasva, a lényegesebb részeket kiemelve összeállította a fejezetet. Kifejezett alkotó munkát jobbra csak a fejezet elején végzett, mikor Szalay néhány utalása nyomán megmutatta a hetvenkedő, királyt gúnyoló, az ország veszedelmére fittyet hányó főurakat.

A véres kard körülhordozása után valóban csak immel-ámmal mozdult az ország. Így jellemzi a helyzetet Szalay: „A véres kard körülhordoztatott az országban, de a vitéz ösök elfajult ivadécai nagy-ildomosan kitértek utjából, s a király rendeletei az urak és nemesek gúnykaczájával találkoztak, kik a tatárok közeledéséről szóló hírt hamisnak keresztelték . . . melyet a főpapok most újra felmelegítettek, hogy a költséges római utat szépen elhárithassák magoktól” (2. k. 35—36.). Béla könyörgő szavairól is Szalay nyomán ír Jókai: „Könyörgött nekik, csatlakozzanak vitézeikkel és legénységökkel a királyi s a várkatonasági zászlókhöz, és mentsék meg a legiszonyatosabb veszélytől őt, magokat, a hazát” (2. k. 36.).

A tatárok előnyomulása a fejszések segítségével (2. k. 36.), a király intézkedései (2. k. 37.), Ugrin törbeccsalásának leírása (2. k. 38.), Kuthen barbár lemészárolása (2. k. 39.), a kunok véres megtorlása (2. k. 39—40.), a muhi ütközet (2. k. 40—43.), a tatárok további pusztításai, majd kivonulásuk (2. k. 43—52.) mind Szalay művének zárójelben idézett lapjain található anyag nyomán elevenedett meg Jókainál.

A *tatárfutás után* c. fejezetben ismét a regényíró Jókait érezzük. Szépírói erényeinek csillogtatásával írja le a nagy pusztítás után eszmélkedő nemzet képét. Szalay ilyennek mutatja az országot a tatárjárás után: „Mit a múlt évben betakarított a szántó, azt felemésztették,

magokkal vitték a mongolok, s mi távozásuk után még netalán elvettethették, azt felették a sáskák. Az inség oly iszonyatos fokra hágott, hogy őrülségökben leöldösték egymást az éhezők, s hogy találkoztak, kik emberhúst vittek a vásárra" (2. k. 52.).

Kissé zavaró, hogy Jókai *Az elhagyott testvérek* c. fejezetet, mely Julián útjáról szól, a tatárjárást bemutató fejezetek után írja meg, hiszen Julián útja a tatárjárás előtt volt.

Jókai a fejezet megírásánál ismét híven és nagymértékben követte Szalayt, amit a következő mondatok is igazolnak: „Béla . . . ez időben ásiai rokonainkra is terjeszté ki figyelmét”. Négy domonkos barát „Konstantinápolyba küldetett, oly utasítással, hogy onnan keletnek vévén útjokat, az Ásiában maradtott magyarokat felkeressék s a keresztvény hit igéit hirdessék nekik . . . Az alánok országába . . . félélv nyomorogtak, s kettő, kiket a kislelkűség megszállott, visszatért Magyarországba, a másik kettő, Bernát és Julián, néhány alánhoz csatlakozva, útját folytatván, harminchét nap mulva Veda nevet viselt saraczen földre érkezett, hol Bernát egy vendégszerető mozlím házában meghalt . . . Julián . . . nagy Bolgárországba . . . szerencsésen megérkezett. Az ország egyik nagyvárosában . . . a magyar barát magyar asszonnal találkozott . . . ki őt oktatta, merre menjen, hogy két nap alatt a magyarokat, kiket keres, feltalálhassa. S úgy is volt, mert a nagy Etelvíz (Volga) mellett reájok akadt . . . Csakugyan magyar nyelven beszéltek, s értették őt, ő meg őket. Pogányok; Istenről semmi fogalmuk; de bálványokat sem imádnak . . . Paripákkal és fegyverekkel bővölködnek, s igen vitézek . . . 1237. június 21-én megvált tőlök, s december 27-én Magyarország határain átlépett, hírt hozva az atyafiakról, kikkel a Volga partjain kezét fogott, de hírt a tatárokról és mongolokról is, kiket vezéreik, mint vész a hulámokat, Magyarország felé sodortak" (2. k. 30—32.).

Jókai a *Kun László* c. fejezetben csak azzal foglalkozik, miért adta a történelem Lászlónak a Kun nevet. Szalay szerint László meggyilkoltatásának oka ismeretlen. Jókai romantikus képzelete szerelmi bosszút kapcsol be. László szabad szerelmi életéről Szalay is ír: „A kúnok között, kik anyjának udvarát is részben képezhették, s kinek szokásai reá is elragadtak, szerelmeiben kún szabadossággal bolygó volt" (2. k. 99.).

Jókai most már hamarosan lezárja az Árpád-házból való királyok történetét, de *Az utolsó Árpád* c. fejezet előtt még megírja röviden Miczbán történetét.

A Miczbán-monda közismert volt Jókai korában, és számtalan szépirodalmi feldolgozása volt már Jókai előtt is. (Alvinczi Péter: *Exequiae principales*. 1624. 219, Czeglédi István: *Malach doktornak*

paj-társi szöbészéde. 1659. 4., Dugonics András: *Etelka*. 1788. I. 263, Budai Ferenc: *Polgári lexikon*. II. 700, Kisfaludy Sándor: *Mic bán*. 1847, Szigligeti Ede: *Miczbán családja*. 1840.)

A Micbán-monda magyar változata is beletartozik a nemzetközi Micbán-mondakörbe. Eredete abban a néphitben gyökeredzik, hogy egyszerre több gyerek nem születhet törvényes házasságból. „A magyar Micbán monda a dorfheimi német Hundt-mondával és azzal a spanyol változattal egyezik, melynek alapján írta meg Lope de Vega a *Los Porceles du Murcia* c. színművét” (vö. György Lajos: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Bp. 1934. 164—65). György Lajos a feldolgozások között említi *A magyar nemzet története* c. művet is (uo.).

★

Az idegen házból származó királyok történeténél már nem tömöriti annyira Jókai a történelmi eseményeket, mint az Árpád-ház bemutatásakor. Róbert Károly uralkodásánál rövid összefoglaló bevezető után, így csak Csák Máté és a kiskirályok megtörésének és Zách Klára tragédiájának eseménycit meséli el (*Trencsini Csák Mátýus, Zách Klára*).

Szalay ír arról, hogy a nép, az ország valóban nem ismerte el Károlyt addig, míg fejére nem került a „valódi” korona (2. k. 140—41.). Majd a Csák Mátéval kapcsolatos eseményeket így jellemzi: „Trencsényi Máté Magyarországnak a Németujváriaknál is hatalmasabb és garázdább dynastája volt . . . Omode nádor halála után ennek fiaival szövetekezett, kik főleg Abaújban, Zemplénben, Sárosban roppant uradalmakat birtak . . . 1312 június 15-én, miután órákig kétes volt, kié leszzen a diadal, győzött Károly. Demeter és Aba, s az Omode testvérek közül kettő a csatamezőn maradtak, de a király hivei közül is számosan, köztük a király zászlótartója Gyürki” (2. k. 143—44.).

Zách Klára történetét részletesen mondja el Szalay. Egy évvel később 1855-ben Arany János is Szalay leírását használja forrásul a *Zách Klára* c. ballada megírásához. (vö. *Arany János összes művei*. Bp. 1951. I. k. 493.)

A Nápolyi Endre, Nagy Lajos, Három tengerpart c. fejezetek egy-egy részét is Szalay anyagából építi Jókai. Néhány jellemző egyezést a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* között szerepeltetünk, itt csak Endre meggyilkolásának leírásából idézünk. „1345. szeptember 18-án Endre vadászaton volt Aversában, hová őt a királyné, s ennek meghittjei is kísérték. A királyi udvar ilyes alkalommal a városon kívül lévő kolostorba szokott szállani; úgy történt most is. Vig estebéd után

a fejedelmi pár alvójába vonult. Éjfél tájban a czinkosok megjelennek az előteremben, s Endrét kamarása által némi ürügy alatt kihívják. A jámbor kimegyen hozzájuk, háló öltözetben fegyver nélkül. Midőn közéjük lép, neki rohannak, hogy megfojtsák . . . Az erős ifju védi magát, segédért kiált, visszaügyekszik az alvóba, melyben fegyverei voltak, de melynek ajtaját a czinkosok egyike bezárta . . . Újra segédért kiált; a királyné hallgat, s kívülre csak Isold nevű magyar dajkája hallja veszéklését. Ekkor . . . hurkot vetvén nyakába, megfojtják. S most holt testét kilölik a kertbe, és az éj sötétében eltávoznak" (2. k. 181—82.).

A *Kirdly-haldl, Első csaták az ozmanokkal, Hussziták, c. fejezetek*, melyek Zsigmond uralkodásának idejét festik, ismét azok közé tartoznak, ahol Jókai nagymértékben, néhol szinte a megfogalmazásban is követi Szalay könyvét.

Jókai lelkesítő fejezetekben mutatja be a Hunyadi János vezette törökellenes harcokat. Természetesen itt is elősorban a dicső eseményeket, a győzelmeket emeli ki. A Szalay művével kapcsolatos egyezések kimutatásánál teljességre természetesen itt sem törekedhettünk.

Nagymértékű egyezéseket találunk Szalay és Jókai munkái között például Kemény Simon vitézségének leírásakor. Szalay így ír: „Hunyadinak . . . kémei hirül hozták, hogy személyét, öltözetét, paripáját a legkisebb részletekig írta le Mezet-beg az övéinek, s hogy a török erő legvitézbbjei csak órá, a sereg azon részére, hol ő leszen, fogják magokat vetni . . . Egyik hű, áldozatra kész vitéze, Kemény Simon, a vajda öltözetét, fegyverzetét magára vette, a vajda paripáján osztogatott parancsokat a vakmerő dandárnok, melylyel őt Hunyadi körülvettette. Az ozmánok egész erejüket a seregnek e szárnyára vetették, s Hunyadi eközben megkerülvén az ellenség homlokzatát, dandárainak nagyobb számával oldalrohammal vágatott Mezet-beg sorai közé. Ezek már kezökben vélték a diadalt, midőn Kemény Simon, kinek Hunyadi most segédet volt hozandó, hősi ellenállás után halva terült el; dühökben és örömben nem vették észre, hogy mindenünnel Hunyadi ágyúí és lövészei által körülkerítvék . . . A győzelem ki volt víva. Garmadákra dőltek az ozmánok. Húsz ezer halottat hagyva maga után, — köztök Mezet-beget és fiát is" (3. k. 40—41.).

A törökkel kötött béke létrejöttét, felbomlásának körülményeit, majd a gyászos kimenetelű várnai csatát részletesen festi Jókai. Itt Szalay anyagát egyrészt híven követi, másrészt néhány olyan romantikus elemet is belesző, mint a csodás, baljóslatú előjelek: a Duna megáradása, az öregasszony jóslata, és ezzel gazdagítja is. Gondoljunk a felvonuló török seregek színes leírására. Jókai mindvégig érezteti:

el kell vesztetni az ütközetet, hiszen szőszegővé vált a király, megtagadta az általa szentesített békekötést. Szalay is megjegyzi: „Apáink a várnai gyászbán az esküvel erősített békekötés megszegésének büntetését látták, s mi nem fogjuk kétségbevonni a tant, hogy a politikai hitszegőre büntetés vár”. (3. k. 71.)

A *Rigómező* c. fejezetben is sorról-sorra haladva bizonyíthatjuk, hogy Jókai milyen nagymértékben támaszkodott Szalay könyvére. A csata után előbb martalócok, majd Brankovics kezébe került Hunyadi. Erről Szalay így ír: „Hunyadi a selianai bércek között három kóbor török kezébe esett, kik őt mindentől a mit nála találtak, megfosztották . . . Ütközben észreveszik, hogy a kifosztogatott még egy arany keresztet visel a mellén; összevesznek, hogy az melyiköke legyen, s agyba főbe verik egymást. Hunyadi megragadja az egyiknek szabljáját, megöli vele, s a másikat megszalasztja. Ekkor bérceken és erdősegeken át . . . Kladova vidékén egy földmivelőnek kunyhójába lép . . . A gazda . . . másnap kalauzul ajánlkozott Nándorféhvár felé, de szőszegéssel — mert vendégében a híres férfiúra ismert, kinek letartóztatását, ha kézre kerül, Brankovics eleve megparancsolá, — Végszendrőre kísérte.” (3. k. 106–107.)

A Hunyadi Jánossal foglalkozó részek a *Nándor-Fejérvár* c. fejezetben érik el csúcspontjukat. A forrás kiaknázása itt is nagymértékű. (vö. Szalay: 3. k. 146–51.)

Jókai írása Hunyadi Lászlót hasonló szeretettel és tisztelettel övezi, mint atyját. László nemeslelkűségének és Cilley aljasságának ellenpontozására még át is alakítja kissé Szalay anyagát. Jókai szerint Cilley a teljesen fegyvertelen Lászlóra rohant, viszont Szalay világosan megírja, hogy László éppúgy kardjához kapott, mint Cilley. (3. k. 157–68.)

Jókai ragyogó fejezeteket szentel a „legnagyobb nemzeti király”, Mátyás bemutatására. Szalay hatalmas anyagából (3. k. 173–350) most is az érdekeset, a regényeset szűri ki.

Itt is tanúi lehetünk Jókai történelemalkító módszerének. Szalay ír arról, hogy Mátyás Szilágyi Mihályt, „életre-halálra átaladta” Lábatlannak, aki „nem hitt szemének, midőn a levélből Mátyás szándékát megértette, s bővebb tudakolás végett a királyhoz sietett, kit Carvajal János időközben gyászos parancsának megmásítására bírt, de ki nagybátyját még ideig-óráig fogságban tartotta”. (3. k. 184.)

Jókai úgy érzi, Mátyáshoz méltatlan ez a cselekedet, és Szilágyi halálos ítéletét a király nevében kiadott főúri fondorlatnak tünteti fel. Itt ismét tanúi lehetünk annak is, hogy Jókai milyen szívesen olvaszt művébe történelmi mondát. *A kormányzó szakácsa* c. fejezet

Bonfini mondájára épül, „mely szerint Lábatlan távollétében Szilágyi szakácsa fogoly urát megszabadította, sőt az erősséget is kezére játszotta” (Szalay: 3. k. 184.).

Hasonlóan a játékos, romantikus történelemszemlélet eredménye a *Dzsem herceg* c. fejezet is, ahol egy hajszálon múló nagy lehetőség elszalasztását látja a Dzsem–Mátyás szövetség meghiúsulásában. Szalay szerint Dzsem, kiben Feriz béghéz hasonló ragyogó jellem körvonalait rajzolja meg Jókai, valóban kereste a szövetséget. „A szultán testvére Dzsem, most a rhodusi lovagok fogja, februárius végén Roussillonból két beget küldött a királyhoz, kik urok készségét nyilvánították Bosnia, Szerbia és Bolgárország birtokáról lemondani, ha Mátyás őt fogságából kiszabadítja és testvére Bajazed ellen az ozmán birodalom császári székére segíti . . . A király a castellai püspök által felkérte a pápát, szabadítaná ki Dzsemet a rhodusi lovagok kezéből; de a nagymester d'Aubusson, kinek Bajazed évenként negyvenötezer aranyat fizetett, hogy Dzsemet fogságban tartsa, módot talált Mátyás célzatait meghiúsítani.” (3. k. 315.)

A tulajdonképpeni 1854-es első kötet a Mátyás fejezetek után részletesebben csak a Dózsa parasztháború és a mohácsi katasztrófa cseményeit dolgozza fel. Dózsa parasztháborújáról Jókai azonos szellemben ír, mint későbbi *Dózsa* drámájában. Jókai itt is jelentős mértékben támaszkodik Szalay könyvére, de mellette Eötvös: *Magyarország 1514-ben* c. művének hatása is érezhető. A mohácsi vész eseményeit rajzoló részek meg mintegy előtanulmányt jelentenek az öregkori nagy történelmi regény, a *Fráter György* megírásához.

Fessler: Geschichten der Ungern-je

Külön fejezetet érdemel Fessler Ignác Aurél tízkötetes munkájának vizsgálata *A magyar nemzet története* viszonylatában. Fessler közel kilencezer oldalas (!) összefoglalása (*Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. Lipcse 1815–1825. 1–10. k.) méltán aratott kortársai körében nagy sikert, s elismerése sem késett sokáig: fróját, a magyar származású, s bár németül író, de mindvégig magyar érzésű tudóst a magyar Tudós Társaság — Hammer-Purgstall Józseffel, a neves orientalistával együtt — elsőkként választotta be tagjai sorába (*A magyar irodalom története*. 3. k. 386. Bp. 1965.). Írásainak „tagadhatatlan becsök” mellett a későbbi, magyar nyelven író történészek sem mennek el szó nélkül (Horváth Mihály: *Kisebb történelmi munkáihoz írt bevezetése*. Pest 1868. 1. k. V.), még a sokáig kézikönyvként

számon tartott „Hóman—Szekfü” is „nagy magyar történet”-nek nevezi Fessler munkáját — s itt a „nagy” nem terjedelmet jelent! (*Magyar történet*. 5. k. Bp. 1936. 374—75.) A felszabadulás után megjelent lexikonok, irodalomtörténeti munkák, összefoglalások és monográfiák egyaránt elismerik bizonyos vonatkozásban úttörő jellegét, bár érthető módon bírálják „áthajlását a felvilágosodás eszméitől a romantika ellenforradalmi idealizmusa felé” (*Életrajzi Lexikon*. I. k. Bp. 1967. 504.), de azt a tényt megállapítják, hogy „az eredeti kútfők és korabeli kutatások alapján készült művéből számtalan témát merítettek 19. századi költőink” (*Magyar Irodalmi Lexikon*. I. k. Bp. 1963. 349.). Természetesen foglalkozik hatásával Tóth Dezső műve (*Vörösmarty Mihály*. Bp. 1957. 32.) és Weber Antal összefoglaló könyve (*A magyar regény kezdetei*. Bp. 1959. 77, 128.) és a már említett irodalomtörténeti kézikönyv számos helyen. De az elemző monográfia, Fessler műveinek, köztük nagy történelmi munkájának, marxista—leninista szellemben való feldolgozása várat még magára.

Különösen szembetűnő ez akkor, ha megvizsgáljuk azt a hatást, amelyet Fessler a XIX. századi magyar szépirodalomra gyakorolt. Résztanulmányok foglalkoznak a Kisfaludy Károly és Arany János műveiben fellelhető Fessler-hatással (Viszota Gyula: *Fessler hatása Kisfaludy Károlyra*. Itk. 1900. és Zlinszky Aladár: *Arany balladaforrásai*. Itk. 1900.). Az irodalomtörténeti kézikönyv figyelmeztet arra is, hogy Kossuth „voltaképp a börtönben készült fel igazán közéleti hivatására: ideje volt olvasni és gondolkodni. A felvilágosodás eszmevilágából (Volney) s a magyar történeti hagyományból (Fessler) összetevődő világnézetét, felkészültségét ekkor alakítja jellegzetesen gyakorlati célzatúvá”. (*A magyar irodalom története*. 3. k. 564. Bp. 1965.) Fenyő István közleménye Fessler pétervári éveire fűz észrevételeket, s amikor filozófiáját bírálja, megállapítja, hogy „történéznek igen jelentős volt”. (*Fessler Oroszországban*. Itk. 1963. 6. sz. 722.) Mindmáig azonban csak két nagy tanulmány foglalkozik Fesslerrel érdeméhez méltóan: Koszó János: *Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése*. Bp. 1915. Német Philologiai Dolgozatok. XIV. és ugyanő: *Fessler Aurél Ignác a regény- és történetíró a fölvilágosodástól a romantikáig*. Bp. 1923. Német Philologiai dolgozatok. XXX. — Mindkét monográfia nagy anyagismerete és különösen az utóbbi kitűnő bibliográfiai felsorolása folytán ma is jól használható, de tárgyuknak megfelelően a hatásvizsgálatot nem tekintette feladatának. Az mindenesetre szembetűnő, s ezt a negatívumot a későbbi tanulmányok, összefoglalások is átvették Koszótól, hogy a XIX. századi magyar irodalom vizsgálatakor azok sorában, akikre Fessler hatást gyakorolt, kimaradt Jókai Mór.

Pedig *A magyar nemzet története* forrásainak elemzésekor nem mellőzhetjük Fessler történeti művét. (Tulajdonképpen „műveit” kellene írunk, hiszen több kötetét magyarra is lefordították: az Attilát, a Korvin Mátyást, A három magyar nagy királyok viselt dolgainak rajzolatát s a *Geschichten*-nek első részéből a Pannoniát.) Ezek azonban nem teljesen önálló alkotások, csak nagy történeti összefoglalásának részei, ezért helyesebbnek véltük, ha erre összpontosítjuk figyelmünket.) A hazájától távol, Oroszországban, nagyrészt Szarátovban írt *Geschichten* jelentőségét emeli az a tény, hogy lényegében az első nagyszabású összefoglalása a magyar nép történetének. A XVIII. századi magyar tudósok elvégezték az anyaggyűjtés fáradságos és hasznos munkáját. Most már szükségessé vált a feldolgozás, a rengeteg anyag élvezhető formába szedése. „Ezt végezték most azután jó ideig, mondhatni Horváth Mihályig és Szalayig, ezeket magukat sem véve ki. Pray, Katona, Kovachich a latin nyelvük miatt . . . a tisztán chronologikus előadásmódjuk miatt és szigorúan felekezeti irányuknál fogva, mely nem elégítette ki a fölvilágosodás századának fiait, nem válhattak igazán népszerűkké. Olyan írók kerekedtek följük, akik őket kiaknázták, akik az ő anyagukat használták föl csaknem kizárólag, de jobban elrendezték, tetszetősebben adták, könnyebben hozzáférhetővé tették. Ezek közé a történetírók közé tartozott Fessler is” — írja Koszó (*Fessler . . . a romantikáig.* 302.) S ha itt most nincs is terünk Fessler életútjának bemutatására, meg kell említenünk, hogy valóban a felvilágosodástól indult, Martinovics tanártársa volt Lembergben, a jozefinizmus és a szabadkőművesség vezették a győri és pozsonyi jezsuita iskolán majd a budai kapucinus kolostoron keresztül a protestantizmusig, a pétervári pravoszláv hittudományi főiskoláig és a szarátovi evangélikus szuperintendensségig. (Fessler a mosonmegyei Zúrányban született 1756-ban és Pétervárott halt meg 1839-ben.)

Lembergől még hazajöhetett. Maga is beszámol arról, hogy 1787 nyarán, Martinovics kíséretében, nagy utazást tett hazájában, Bártfán, Eperjesen, Kassán át Pest felé, majd innen Pozsonyba és Bécsbe. Pesti és budai tartózkodása idején találkozott személyesen Kovachichcsal, Katonával, Horányival, s a velük való együttlét hatására határozta el, hogy megírja Magyarország történetét, ettől az időtől kezdve gyűjti az irodalmi anyagot is (*Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft.* Leipzig 1851². 133. Vö. Koszó: *Fessler . . . élete.* 14.) Nagy művét azonban idegenben írta, körülményei nem engedték meg neki, hogy önálló kutatásokat végezzen, története azonban így is figyelemre méltó alkotás. „A történetírói feladatok magas színvonalú felfogása, az egyes csoportosító

tehetség, a művelődéstörténeti anyag értékének felismerése és méltatása, az ész munkája mellett a képzelemnek a megengedett mértékig észlelhető érvényesülése, a feldolgozásban nyilvánuló otthonosság, természetesség és könnyedség, az élénk és folyamatos elbeszélés s az egész művet átlegő tudományos szellem Fesslert a legelsőrangú történetírók sorába emelik” — írja róla kései méltatója (Békefi Remig: *Horváth Mihály és a magyar történetírás. Századok* 1909. 720.).

Tízkötetes történeti művében különösen nagy szeretettel fordult Fessler a régi századok eseményei felé. Két vaskos kötetet (a kettő együtt 1800 oldal!) szentel a legrégebb kornak és az Árpád-házi királyok korának, a III–IV. kötetben a vegyesházi királyok századairól ír, az V. kötetet szinte teljesen Hunyadi Mátyásnak szenteli, a VI. kötet II. Lajossal és I. Ferdinánddal foglalkozik, a VII., VIII. és IX. kötetekben 1711-ig jut el, s az utolsó kötetbe szorította össze az utolsó (1811-ig terjedő) száz év magyar történelmét.

Jókait szintén vonzotta a régmúlt, érthető, hogy Fessler e köteteci különösen felkeltették érdeklődését. De a történetíró romanticizmusa is hatást gyakorolt rá, s az az alkotásmód, mely olykori terjedőssége ellenére sem tette olvasását unalmassá. Alaptétele, mely kimondva kimondatlanul egész művén keresztülvonul, hogy a nemzet ellen vétőket utólrta megérdemelt büntetésük, végtelenül rokonszenvenessé tette írását Jókai előtt.

Fessler műve alkotásakor át- és átmelegítette az a tudat, hogy nemzetének hasznára válik. Ennek jeleit, levelezésének ismeretében felsorakoztatja Koszó (*Fessler... a romantikáig.* 309–15.). Egyik levelében ezt írja barátjának Böttiger-nek: „Az az időpont, amelyben a magyar nép egész Európának a figyelmét foglalkoztatni fogja, már nincs messze és nagy erővel fog el a sejtés, hogy művemet vagy az osztrák dinasztia sírfeliratával, vagy a magyar erő és vitézség diadalmi énekével kell befejeznem” (idézi Koszó: *Fessler... a romantikáig.* 312.). E sorokat 1808-ban írta Fessler, s nem kétséges, hogy a reformkor évtizedei s a szabadságharc nagyszerű napjai igazolták sejtését. A két korszak, mely Jókainak is életreszóló élményt és emléket, írói anyagot adott, Fessler szemléletében is hatást gyakorolt a romantikusokra, köztük Jókaira is. „Fesslernek művészi szempontokat szem előtt tartó, magasabb filozófiai gondolat szellemében elrendezett történeti anyaga kiválóan alkalmas arra, hogy a nemzeti múltat megelevenítő irodalmi irányzattal, tárggyal és felfogásbeli nézőponttal lásson el” — írja Papp Zoltán tanulmányában (*Fessler Ignác Aurél és a magyar romantikusok.* Pécs, 1928. 27. Eötvös-füzetek 10. sz.).

Jókai elsősorban az 1526 előtti magyar történelmi fejezetek megformálásakor nyúlt Fessler hatalmas anyagához. Nem lehet e kritikai kiadás feladata, hogy a szövegegyezéseket akár e fejezetben, akár a tárgyi és nyelvi magyarázatok során teljes aprólékossággal kimutassa — ezt a terjedelem is korlátozza. A következőkben azonban néhány részen keresztül bemutatjuk, hogyan használta Jókai forrásul Fesslert, néhol egyszerűsítve annak esetenként terjedelmessé váló stílusát, olykor szinte műfordításban adva szövegét. A kisebb szövegegyezésekre, adatok átvételére a tárgyi és nyelvi magyarázatok során utalunk.

Vannak természetesen olyan helyek, melyeket Jókai Szalaynál is, Fesslernél is egyaránt megtalálhatott. Ilyen pl. az *Útközben a haza felé* c. fejezetnek az a része, ahol Jókai a vérszerződés szövegét közli, pontokba foglalva. Ez a hely megegyezik Szalay szöveggözlésével (I. k. 9—10.), csakhogy szó szerint egyezik Fessler megfogalmazásával is (I. k. 231—32.). Nem csoda: mindketten Anonymusból vették. Nem látszik valószínűnek, hogy Jókai itt az eredeti Anonymuszöveget forgatta volna, azt pedig csak találgatással dönthetők el, hogy Fessler könyvéből olvasta, ill. írta volna ki a pontokat. De vannak olyan helyek Jókai szövegében, ahol kétségtelenül eldönthető Fessler forrásjellege. Így az *Arpád* c. fejezet vége felé beszél Jókai a kalandozó magyarok erkölcsi felfogásáról. Itt ő is feltünteteti Fessler nevét. Valóban meg is találjuk a *Geschichten* . . . I. kötetében mindazt, amit Jókai ír kalandozóink kegyetlenségéről, arról, hogy a férfiakat kardéltre hányták ugyan, de „erőszakos nemi közösülést” a „szent szűzek” (ti. az apácák) és nők között sohasem követték el (I. k. 330.).

Az *első csaták* c. fejezet elsődleges forrása Fessler. Különösen szembetűnő ez az Lech-mezei csata leírásakor. Jókai szövegét most nem idézzük, de Fesslerét érdemes elolvasni. Ezt írja: „Die Ungrische Heermacht war in drey Haufen getheilt. Zwey unter Anführung des Bultzu und Lehel . . . standen mit dem Herzoge auf dem Lechfelde . . . Die ersten zwey, dem Kampfe mit den Bayern ausweichend, gingen unbemerkt über den Lech, fielen dem Heere der Deutschen in den Rücken, brachten die Scharen der Böhmen und der Schwaben in Unordnung . . . Nun eilte König Otto, mit der heiligen Lanze bewaffnet, zum Ersatze und zur Entscheidung herbey.” (Fessler, I. k. 292—93.) S jegyzetben a „der heiligen Lanze”-hoz: „Ihre Spitze war aus den Nägeln des Kreuzes geschmiedet” (uo.) (Magyarul: „A magyar sereg három csapatra oszlott. Kettő, melyet Bulcsu és Lehel vezérelt, a hercegekkel a Lech-mezőn állott . . . [Ez] az első két csapat, kikerülve a bajorokkal a harcot, észrevétlenül átkelt a Lechen, a német seregek hátába csapott, a cseh és sváb csapatok rendjét megzavarta . . . Ekkor rontott elő a szent dárdával felfegyverzett Ottó

király, hogy tartalék seregével a csatát eldöntse.” – És a jegyzet: „Ennek hegyét a kereszt szögeiből kovácsolták”.)

A *Lehel kürtje* c. fejezetben szereplő három magyar vezér nevét sem találhatta Jókai másutt, mint Fesslernél, aki említi a foglyulejtett és Regensburgnál felakasztott vezérek neveit: „Bultzu, Lehel und Ursur” (i. k. 293.), míg Szalay csak „három magyar vezér”-ről szól (i. k. 36.).

A *Gyászmagyarok* c. fejezet szinte szó szerinti átvétel Fesslertől, aki ezt írja: „Von dem einen Haufen des Ungrischen Heeres blieben nur sieben Mann übrig; diesen wurden die Ohren abgeschnitten und die Freyheit gegeben, damit sie heimkehrten und ihrem Volke die gänzliche Vernichtung seiner Kriegsmacht erzählten. Die Ungern, strenger als Spartaner und Römer, verdamnten diese Unglücklichen, der feigen Sorge für das Leben sie beschuldigend, von ihren Weibern und Kindern getrennt, ihres beweglichen und unbeweglichen Eigenthumes beraubt, zum Bettelstabe von Haus zu Haus; wobey die allgemeine Verachtung sie noch mit der Benennung *Magyorkak* und *Gyász* brandmarkte.” (i. k. 293—94.) Magyarul: „A magyar vitézek egyik csapatából csak hét férfi maradt életben; ezeknek levágták fülét, és szabadon engedték őket, hogy hazatérjenek és népüknek hadseregük teljes megsemmisülését hírül vigyék. A magyarok, a spártaiaknál és rómaiaknál is szigorúbban, arra ítélték ezeket a szerencsétleneket (akiknek sohasem bocsátották meg, hogy életüket gyávaságukkal őrizték meg), hogy asszonyaiktól és gyermekeiktől megválva, minden ingó és ingatlan vagyonuktól megfosztva, koldulva járjanak házról házra; s emellett az általános megvetés még a Magyarkák és Gyász elnevezéssel is megbélyegezte őket”. Ehhez járul a jegyzet szövege: „Sie pflanzten sich auf ungesetzlichen Wegen fort und ihre Enkel, mit der Ehrlosigkeit ihrer Väter und ihrer Geburt beladen, zogen singend und spielend in Dörfern auf Almosen herum; bis Stephan der I., . . . sie dem Graner Stifte des heil. Lazarus als Eigenthum schenkte, womit ihre herumschweifende Lebensart aufhörte und ihre Spottname mit der Benennung *Szent Lázár Szegények* . . . vertauscht wurde” (i. k. 294.). Magyarul: „Ezek törvényen kívül szaporodtak, és leszármazottaik apáik és születésük szegényével terheltlen énekelve és játszva vonultak a falvakban, hogy alamizsnát kolduljanak; míg I. István . . . őket a Szent Lázár nevét viselő esztergomi apátságnak adományozta, mire azok felhagytak csavargó életmódjukkal, és gúnynevüket a Szent Lázár Szegények elnevezésre cserélték ki.”

Ha nem is követi szó szerint Fessler előadását Jókai *Az első koronázás Magyarországon* c. fejezet során, de egyes motívumokat átvész

a krónikákra és gyűjtemények adataira hivatkozó Fessleről, így például Sylvester álmát s a követség érkezésének történetét is. Fessler ezt írja: „A következő nap első óráiban bejelentették a pápának Asztrikot és kíséreit, s azokat nagy figyelemmel fogadta is. Szerényen, de az igazságnak megfelelően ecsetelte az fejedelmének istenfélelmét és buzgóságát, felfogását és tetteit, miáltal Magyarországon a hit legyőzte a bálványimádást, és így a király keresztény birodalmat alkotott. Sylvester örömteli izgalmában így kiáltott fel: »Engem apostolinak neveznek, de a ti fejedelmetek, aki által Krisztus egy ilyen nagy népet nyert meg magának, valóban apostol.«” (I. k. 374–75.) De ugyanígy szerepel a pápa álmában megjelenő angyalról, Boleszláv kéréséről írt szakasz is.

Különösen jelentős számú egyezést mutathatunk ki Fessler és Jókai elbeszélése között a *Könyves Kálmán* c. fejezet során. Itt a különböző keresztshadak történetéhez jórészt Fesslerből merített írónk.

Remete Péter bolgáriai veszteségeit Fessler alapján jegyzi fel. Fessler ezt írja: „Sietve átkeltek a Száván . . . , ahol hasonló erőszakos cselekedeteik kísérlete közben a bolgárok kunok és magyarok rajtuk-ítve mintegy huszezer embert és kétezer szekert vesztettek.” (I. k. 510.) — Ugyanígy Fessleről vette át a szám szerinti adatokat és a neveket Emico seregének bemutatásakor: amíg Szalay tizenhétezer gyalogost említ, Fessler ugyanannyit, mint Jókai (I. k. 513.). Az alvezérek neveinél megjegyezzük, hogy azok megegyeznek Fesslernél és Jókainál, de Jókai a Fesslernél helyesen olvasható „Clarembald von Vandeuil” nevet kettéválasztotta, s csinált belőle Vandeuil-t és Clarembald-ot (Fessler: I. k. 513, Jókai: 122: 27.) Emico seregének kegyetlenkedéséről, a zsidók és a magyarok elleni terveikről Fessler ezt írja: „Sok ezer zsidót öltek meg ezek a keresztelovagok embertelenül Kölnben, Trierben, Mainzban és Wormsban, s amint maguk közt elintézték („als unter ihnen ausgemacht wurde”), a magyarok semmivel sem jobbak, mint Israel szétszóró gyermekei és a pogányok” (I. k. 513.). Míg Szalaynál az óvári harcok kapcsán csak annyi áll, hogy „egy nagy tekintetben állott aggastyán, Kálmán rokona” várta a keresztéseket (I. k. 209.), Fessler meg is nevezi az öreget: „palatinus Julia” (Gyula nádor. I. k. 514.) Óvár ostromának leírása is feltűnő egyezéseket mutat. Fesslernél ezt olvashatjuk „. . . szétosztoltak az erdőbe és kivágtak egy csomó fát, hogy a mocsár egy részét kitöltsék vele . . . fatörzseket, gerendákat, ágakat és rőzsekötegeket dobtak a mocsárba . . . minden ellenállással szemben megközelítették a falat és felkészültek arra is, hogy hosszú létrákon, amelyeket az erdőben ácsoltak össze, megmásszák azt.” (I. k. 514–15.)

Balduin feleségét Szalay nem említi név szerint, Fessler ezt írja: „Balduin feleségével, Gundehild-del” (I. k. 521).

Kálmán és Predslava házasságának, az asszonyok közötti különbségnek leírását, az új feleség hazaküldésének történetét elég részletesen tárgyalja Fessler. Predslava „szégyenét” így adja elő: „. . . néhány hónap múlva Kálmán megtudta, hogy felesége gyalázatosan megcsalta őt, és ezért az udvari bíróság vizsgálata elé állította. Bűnösnek találták az asszonyt, de a király mégis kivonta őt a kiszabott büntetés alól azáltal, hogy hazaküldte atyjához. Ott csakhamar száműzetése után egy fiút szült, akit Borisnak neveztek” (I. k. 535.).

Ugyancsak Fessler szolgáltatja a „nyersanyagot” Jókainak Kálmán és Álmos herceg viszályának leírásához. A Tisza-parti összecsapás helyett párviadalt ajánlanak a vezérek Jókainál. Fesslernél: „. . . a két sereg vezérei tanácsot tartottak és elhatározták, hogy ezt a véres megoldást . . . nem újítják fel. A hercegek intézzék el ügyüket istenitélet formájában, párviadalban. Gyárák, Álmos vezére, ismertette a királlyal a határozatot, aki azt mondta, hogy kész mindenre. Álmos azonban biztosabbnak tartotta, ha a párviadal veszélye nélkül kibékül Kálmánnal” (I. k. 541.). Fessler nevezi meg Álmos feleségét is, öfeleségét Ingelburge, I. Ingó svéd király leánya” (I. k. 543.) s részletesen beszéli el a bakonyi vadászat történetét: „Az ünnepek után Álmos a bakonyi erdőbe ment vadászni a király két fegyveres udvaroncának kíséretében, akik a herceg kényelméről gondoskodtak és vigyázták a herceg kijelentéseit is. Csornál megpillantott Álmos egy kócsagot, felrepítette sólymát, amely az első rácsapással elfogta azt. Ekkor így szólt Álmos kísérőihez: »Elhiszitek-e, hogy az okos sólyom békében hagyná elrepülni a kócsagot, ha az megigérné neki, hogy többet nem kiált?» — Az udvaroncok így válaszoltak: »A vad sólyom éppen olyan kevésbé figyelne a kócsag esküjére, ahogy az sem tartaná meg ígéretét» . . . Éjjel eltűnt a herceg, anélkül, hogy kísérői felfedezték volna a nyomát.” (I. k. 543—44.)

A *Nékirályok* c. fejezet néhány önálló motívuma tagadhatatlanul Fesslerre utal. Így Vilmos és Hedvig krakkói találkozását így adja elő Fessler: „Ganz unerwartet erschien er mit Zahlreicher Ritterschaft und beträchtlichem Schatze zu Crakau, um unter günstigen Umständen seine Verbindung mit Hedwig rasch und gewaltsam zu vollziehen. Der Zutritt in die Burg wurde ihm von dem Crakauer Castellán Dobeslaw von Kurozwaki verwehrt, der Königin aber dennoch gestattet, unter Begleitung ihrer Kammerherren und Hof-frauen, bisweilen in dem Speisesaal des Franciscaner Kloster mit ihm sich zu unterreden. Inzwischen wurde der Ehevertrag mit Jagjel abgeschlossen, worauf Wilhelm, den Verlust seiner Geliebten nie

verschmerzend, aus Crakau sich entfernte. Dort zog Jagiel am Montag vor Septuagesima feyerlich ein. Mittwochs am Feste des heiligen Valentinus wurde er mit seinen heidnischen Brüdern und Vettern von Bodzanta getauft, er Wladislaw . . . genannt; . . . an demselben Tage noch heiligte das Sacrament Hedwig's Verbindung mit Wladislaw Jagjel, welcher am Sonntage Septuagesima, . . . und zum Könige gekrönt wurde." (4. k. 41—42.) Magyarul: [Vilmos] teljesen váratlanul megjelent Krakkóban számos lovagja kíséretében és mérhetetlen kincset hozva magával, hogy házasságát Hedviggel a kedvező körülmények között gyorsan és biztosan végbevigye. A várba való belépést a krakkói várnagy, Dobeslaw von Kurozwaki, megtiltotta neki, de a királynő mégis engedélyezte, hogy udvarnokai és udvarhölgyei jelenlétében a ferences kolostor ebédlőtermében beszélhessenek. Eközben már elhatározták a házasság megkötését Jagellóval, amire Vilmos, szerelmének elvesztését sohasem heverve ki, eltávozott Krakkóból. Jagello a hetvenedvasárnap előtti hétfőn [1386. febr. 12.] ünnepélyesen vonult be Krakkóba. Szerdán, szent Bálint ünnepén, megkeresztelkedett, a László nevet kapta . . . még ugyanazon a napon szent házasságot kötött Hedviggel és . . . királlyá koronázták.

Erzsébet királyné üzenetét, Károly budai útját, s azt a tényt, hogy lakóhelyül egy polgárházat választott magának („wählte ein Burgerhaus zu seinem Aufenthalte”), Fesslernél találta Jókai (4. k. 51.), valamint a koronázási ünnepség leírását is: „. . . amikor az asszonyok Szent Szilveszter napján, röviddel az ünnepség megkezdése előtt, egyszerű szerény öltözetben, minden királyi dísz nélkül a koronázótemplomba beléptek és a kápolnába mentek szomorú áhítattal, ahol Lajos király hamvai nyugodtak; amikor a megboldogult sírjánál az elmúlt idők emlékét felelevenítették; amikor könnyekre fakadva a szeretett férj, az imádott atya koporsójára borultak; amint ők szeretetük forró kifejezésül csakhamar Lajos képmását és a hideg követ átkarolták, amint azt körülengte a magasztos szellem, inkább a sóhajok által, mint a szavakban kifejezett fájdalomuk csengett, majd az égre emelték és az elnyomott özvegyek és árvák megbosszulásáért kegyelmet és igazságot esdettek, a dómba összesereglett nemes magyar uraknak pillantása rájuk szegeződött: a szerencsétlenek iránti együttérzés, a szerencsétlenségük okozói iránti eleven undor és keserű gyűlölet miatt erősen megragadta azt a szíves részvét; és ha ezeket a pillantásokat a kitagadott királyi hölgyek felhasználhatták volna arra, hogy az embereket segítségül hívják, úgy Károlyt talán az oltár lépcsőin ölték volna meg, de az biztos, hogy nem koronázták volna meg.

... Megkezdődött a nagymise. Evangélium után az érsek szembe fordult a néppel és háromszor emelt hangon kérdezte: akarjátok-e Károlyt királynak? Csak az elvakított környezet válaszolt rá: akarjuk, és a kiáltás minden alkalommal gyengébben hangzott. Demetrius [ti. az esztergomi érsek VF.] végezte a koronázást; amint azonban ahhoz a vasárnapi evangéliumi részt énekelte... »Nézzetek erre, ez vetettet Izraelben sokaknak vesztére és feltámadására, és jólül, akiknek sokan ellene mondanak« — ennek ígét nem lehetett nem az újonnan megkoronázott királyra érteni és egy kardként hatolt át Erzsébet lelkén. Az érsek áldozása után Károly az oltárhoz közeledett és magához vette az Úr testét; csakhogy ő méltatlanul áldozott, inkább a bíró előtt [kellett volna állnia]; lelkét Johanna nápolyi királynénak, az ő unokahugának megölése miatt súlyos vérvád nyomta; az általa elrabolt pápa kiközösítése, a megszegett eskü bűne, két korona elrablása, egy özvegy és egy árva átka terhelték fejét.” (4. k. 56–58.)

Vizsgáljuk meg a *Konstantinápoly eleste* c. fejezet forrását. Kétségtelenül Fessler műve szolgáltatta az adatokat, sok esetben az egészen apró részletekig. A magyar születésű Orbán ágyúöntő művészetéről Fessler így emlékezik meg: „Az ágyúöntő Orbán, magyar születésű, akit Konstantin rosszul fizetett, Mohammed szolgálatába lépett és Adrinápolyban szörnyű nagyságú ágyuk tömegét öntötte, amilyenekkel még az olyan erős falakat is, mint Babiloné voltak, biztosan le lehetett rombolni. A legnagyobbnak az erejét a városon kívül próbálták ki; torkának nyílása tizenkét arasznyi volt, a kőgolyóbis, hatszáz fontot nyomott, a por ereje azt egy mérföldnyire vetette, és ahol az leesett, egy fonál mélyre [régii mértékegység: 1,6–2,2 méter. VF.] süllyedt a földbe; a becsapódást száz studiumnyi [foknyi] körben hallották” (4. k. 775.). De Fesslerből való a városi lakosság és a genuai segélycsapatok számára való hivatkozás (4. k. 776, ill. 778.), a filioque-kérdésben zajló hitbeli elégedetlenség leírása (4. k. 781.) és a „császárcsalád egy tagjának” mondása, hogy inkább látna a szultán turbánját a főoltáron, mint a pápa tiaráját („... er würde lieber des Sultans Turban als des Papstes Tiare oder einer Cardinalshut auf dem Hochalter der Griechischen Kirche sehen” (4. k. 778.). Fessler leírásához híven mondja el Jókai az ostrom történetét, kezdve a kikötőn áthúzott lánctól (4. k. 783) a város kettős falának és száz lábnyi mély árknak említésén keresztül (4. k. 783.) az ostromot színházi látványosságként szemlélő bizánciak eltéléseig (4. k. 786.). Természetesen, hogy az olyan regényes részlet, mint a török hajóhad szárazföldi „átlopása” Galatába, megragadta figyelmét. Fessler ezt így írja le: „... töméntelen sok ember fáradozott azon,

hogy a Jasontól Galatáig terjedő nyolc olasz mérföldnyi sűrű bozóttal benőtt talajt egyengesse; a felszínét erős és sűrű pallóval borították, ezt faggyúval és zsírral kenték be; ekkor egy éjszaka nyolcvan könnyű gályát hadi felszereléssel együtt Jasonnál szárazföldre hoztak, egymásután hengerekre fektettek és a lapos és síkos pallóuton emberi erővel és emelőkkel Galatába szállítottak” (4. k. 787–88.). Fessler számol be arról a csodálatos fényről is, mely megrettentette az ostromlókat: „A réműlettől megszállt törökök kitalálták annak a tűndöklő fénynek a jelentését, melyet az elmúlt éjjel a város fölött láttak megjelenni; azt tartották, hogy az a bizánci birodalom védangyala. . .” (4. k. 790.). Amikor az éjszakai fény megszűnik, a „szultán hírnökei azt kiáltották, hogy a háború már a végéhez közeledik, hiszen a város védangyala is eltűnt”. (4. k. 792.) Fessler nyomán számol be Izidor kardinális utolsó istentiszteletéről, csak úgy mint Justiniani sebesüléséről vagy a császár közvitézésként vívott végharcáról. (4. k. 794, 795, 796.)

A Mátyásról szóló fejezetekben Bonfinire többször hivatkozik Jókai — csakúgy, mint az előbbi résznél. De itt is, mint az előző esetben is, mindig Fessler nyomán. Az utalások Fesslernél is szerepelnek, csak hogy sokkal pontosabban, mint Jókainál (vagy egyes esetekben Szalaynál is!), nagyon valószínűsítve azt a feltevésünket, hogy Jókai ezekben az esetekben nem fordult az eredeti forrásokhoz, hanem csak „másodkézből” merített. Így van ez *A zsebrákok* és a *Mátyás Bécsben* c. fejezetek esetében, vagy az Engel-re való hivatkozás vonatkozásában a *Vlad Vajda* c. fejezetnél.

A zsebrákok c. fejezet anyagának regényes részleteihez szintén Fessler szolgáltatott anyagot. Podmaniczky Balázs felébredő becsület-érzését ilyen szavakba önti Fessler: „Sendet mich — sprach er — wohin Ihr wolleth, nach Böhmen, nach Pohlen, nach Österreich, ich werde gehen; aber die Waffen wider das Vaterland zu führen, verbiethen Pflicht und Ehre. Entweder lasset Euer Vorhaben fahren, oder mich von Euch scheiden” (5. k. 150.) Magyarul: Küldjeteek engem, ahová kedvetek tartja: Csehországba, Lengyelországba, Ausztriába: elmegyek, de fegyvereimet a hazám ellen fodítani tiltja a kötelességtudat és a becsület. Vagy álljatok el szándékotoktól, vagy elhagylak titeket. Fessler beszámol arról, hogy az utóbbi történet: Podmaniczky éjjel titokban Nagyszombatba sietett, hogy értesítse a város tanácsát a küszöbön álló veszedelemről (uo.). Ugyanott olvashatjuk azt is, hogy amikor a zsebrákok meglátják a város falain Podmaniczkyt, aki felszólítja őket, hogy távozzanak Nagyszombat alól, „a horda elvonult, gyakorta megismerve a magyar úr híres hadi tudományát és vitézségét” (5. k. 150.). S annak ellenére, hogy

Jókai itt Bonfinire hivatkozik, a forrás csak közvetve Mátyás király történetírója: Fessler művén keresztül (aki Thuróczy és Bonfini elbeszélését ötvözte egybe). Ennek bizonyításául álljon itt Bonfini leírása a zsebrákok kivégzéséről Bonfini előadásában: „Svehla hiába könyörgött; börtönbe vetette. A bűnösök kivégeztetését Magyar Balázsra bízta. Ez másnap a vár kapuja előtt hosszú sor akasztófát állíttatott fel, néhányat magasabbra ácsoltatott. Azután mindnyájukat elővezették a kivégzésre. Várbeli társaikkal szemben, szemük láttára függesztettek fel kétszázötvenet, a magasabbakra a rangosabbakat: középen Svehlát, jobbján papját, balján kardhordozó szolgáját.

Társaik szörnyű végzetének láttára a várban maradottak rémülten adták meg magukat az ellenség kénye-kedvére. Háromszázan estek így fogságba . . . Báthory István a Dunán valamennyit Budára szállíttatta, s az úgynevezett Csonkatoronyba vetette. Czobor Mihály volt akkoriban a várnagy, aki ugyan kedvelte a tréfát, de a gonosztevőkkel keményen bánt, kegyetlenségtől sem riadt vissza. Dühös lett az éhes sokaságra. Az éjszaka sötétjében hatot-nyolcat — azt mondván hogy kiszabadulnak — kivitetett a börtönből, aztán követ köttetett a nyakukra és titkon a Dunába dobatta őket. Ezt éjszakáról éjszakára addig ismételte, míg valamennyi foglyot el nem pusztította e büntetéssel. (Vö. Bonfini: *Mátyás király*. Bp. 1959. 130. Geréb László fordítása.)

Ezután nézzük meg mit mond erről Fessler: „... des Urtheils Vollziehung dem Herrn Blasius Magyar übertrug. Zum Schrecken der zurückgebliebenen Zebraken würden sämmtliche Gefangenen vor den Wällen in langen zwey Reihen neben einander gehenkt, Dswela voran am höchsten Galgen, ihm zur rechten sein hussitischer Priester, zur Linken sein Schwertäger. Ohne weitere Unterhandlungen ergab sich die Besatzung mit vierhundert geraubten Frauen, alle von ausgezeichnet reizender Gestalt; Diese sandte der König nach Sirmien zu Ehegattinnen den Rasciern, damit das schöne Land, damahls Gross-Italen genannt, auch mit schönern Menschenstamme bevölkert würde. Die schlechten Brüder lieferte Stephan Bathory nach Ofen zur Kerkerstrafe im Tsonka-Thurm. Burgherr daselbst war Michael Czobor, harter, oft grausamer Mann gegen Verbrecher, darum dem strengen Könige werth; das unglückliche Volk war ihm zur Last, er liess es reihenweise in der Donau ertränken” (5. k. 151—52.). Magyarul: . . . az ítélet végrehajtására Magyar Balásznak adta át őket. A visszamaradt zsebrákok elrettentésére a sáncok előtt hosszan, két sorban egymás mellé akasztották fel őket, a legmagasabb bitóra Dswelát, jobbján huszita papját, balján pedig fegyverhordozóját. Az erősség minden további ellenállás nélkül megadta magát

a négyszáz rabolt asszonnyal együtt, akik valamennyien gyönyörű, bájos külsejűek voltak. Ezeket a király a Szerémségbe küldte feleségül a szerbeknek, hogy a szép vidék (melyet akkor Nagy-Olaszhonnak hívtak) a legszebb emberfajjal népesedjék be. A gonosz testvéreket Báthory István Budára, a Csonkatoronyba szállította rabságra. A várnagy akkor Czobor Mihály volt, kemény, a gonosztevőkkel szemben gyakran kegyetlen, ezért a szigorú király szemében értékes ember; a szerencsétlen népség teher volt a számára, ezért sorban a Dunába fojtotta őket. — Érdemes megfigyelni, hogy Jókai, minthogy Fesslernél „magyar” Balázst olvashatott, Bonfininél szintén, inkább kihagyta a kivégző nevét, nehogy rossz színben tűnjék fel a magyar-érmű Podmaniczky. Fessler forrás volta mellett szól az a körülmény, hogy Dswela kivégzett társai közül a papról ő is azt állítja, hogy „huszita” volt, továbbá az, hogy beszámol a kiszabadított asszonyok sorsáról is.

A *Vlad vajda* c. fejezet egyes egyezéseit a tárgyi és nyelvi magyarázatok vonatkozó helyein közöljük. Hogy itt is Fessler művét forgatta, arra egy apró, perdöntőnek számító bizonyítékunk van. A 316. lap jegyzetében Jókai forráshivatkozása így hangzik: „*Engel. Gesch. d. ungr. Reichs. IV. R. I. Szak. 174. lap.* „Ez a szokatlanul pontos megjelölés sem a valóságos forrásra utal, hanem a használt forrásműben található megjegyzésre! Szalay azonban, aki az eseményeket kissé szűkszavúan, de lényegében ugyanúgy Engeltől veszi át, mint az elbeszélő részletek felhasználását inkább kedvelő Fessler, így adja a forrás megjelölését: „*Engel. Gesch. der Nebenl. d. ungr. Reiches, IV. k. 1. r. 182. 2. r. 144.*” (3. k. 318.) Tehát Szalay Engelnak egy másik történeti művéhez utasítja olvasóit (amelynek teljes címe: *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. I—IV. Theil. Halle, 1796.*) Fesslernél a Vlad vajda történetét tárgyaló bekezdések után azonban ez áll: „*Engel. Gesch. des. Ungr. Reichs. Thl. IV. Abth. I. S. 174.*” (azaz Engel későbbi művét jelöli meg forrásul: *Geschichte des Ungarischen Reichs. Theil I—5. Bécs, 1813—1814.*) A mi szempontunkból az most lényegtelen, hogy vajon Szalay vagy Fessler megjelölése-e a helyes, ez Jókait sem érdekelte, csak annak megállapítása volt feladatunk, hogy kimutassuk: Jókai Fesslertől vette át Vlad vajda történetének leírását, a forrásmegjelöléssel együtt. (Egyébként a hivatkozás is Fesslernél helyes, ami azt is valószínűsíti, hogy Szalay is őt olvasva, ill. félreolvasva mondta el ezt a történetet!)

A *kenyérmezei diadal* c. fejezetben arról ír Jókai, hogy Báthory az istentisztelet után egy-egy hantot adott vitézei kezébe. Erről így beszél Fessler: „A Dénes-nap utáni kedden, midőn Ali bég Alvincről már Balamér felé vonult, az erényes és istenfélő érzületéről éppúgy,

mint bátorságáról híres Báthory ünnepélyes istentiszteletet tartatott, és katonáinak a szent ostyá helyett megszentelt földet osztatott ki.” (5. k. 349—50.)

Ugyancsak Fessler alapján mondja el a *Mátyás Bécsben* c. fejezet anyagát Jókai, néhol mondatról-mondatra követve forrása elbeszélését. Igaz itt is hivatkozik Bonfinire, de csak ott és olyan mértékben, ahol és amennyire Fessler is ezt teszi! Így például az ebersdorfi merénylet leírásakor (5. k. 403—404.), amikor a bécsi éhínség és drágaság mértékét ecseteli (5. k. 404.), vagy amikor az üvegfüvő Frigyes „sajátságos” válaszat idézi (még a hivatkozást is pontosan követve!). Bécsi bevonulását így adja elő Fessler: „Mátyás Úrnappa előestéjén tartotta ünnepélyes bevonulását a városba a hadvezérek, prelátusok és urak díszes kíséretében, és uralkodása első napját az jellemezte, hogy szabadságjogokat elismerte, és a rájuk kivetett rendkívüli adókat, mellyel császáruk sújtotta őket, eltörölte. A rá következő pénteken Zápolya István, Tettauni Vilmos, Kanizsai László és Székely Jakab csapataikkal Bécsújhey körülzárására vonultak. Frigyes örökös országaiban sehoh sem lévén biztonságban, nyolcszáz lovassal elhagyta Linzet, a német birodalomban bolyongott támogatást keresve, és a következő szavakkal vizasztalva magát: Boldog az, aki feledni tudja, ami visszahozhatatlanul elveszett (Glücklich der, welcher vergessen kann, was unwiederbringlich verloren ist). És attól tartva, hogy ezt a vizasztaló mondást maga is elfelejti, mindenütt felírta vagy felvéste ajtókra, falakra, ablaktáblákra. János ünnepén összevülegeztek az osztrák rendek, hogy hűséges meghódolásukat esküvel bizonyítsák az új uralkodónak” (5. k. 404—405.). Itt Jókai meg is jelöli Fessler-ben forrását, de mint láthattuk, ez tulajdonképpen a fejezet egészére érvényes.

Jókai *A szultán követei* c. fejezetben is Fessler anyagát rendezgeti, színezi tovább, aki így ír arról az időszakról, mikor béke volt a szultán és Mátyás között, és amikor a törökök gyakran biztosították Mátyást követeik útján tiszteletükről, békés szándékukról: „Az öt éves fegyvernyugvás során a szultán már harmadik követét küldte a királyhoz. Az első Neustadt előtt jelent meg a gépek zaja és leg-erősebb ágyúörgés közepett; a második Neustadt elfoglalása után a visegrádi várban a legteljesebb ünnepélyességtől és pompától körülvéve; hol az egyik követ, Aszan bég félelmében és ijedtében nem hallotta vagy elfelejtette az elfoglalt király rövid válaszat, és hiába kérte annak ismétlését; a másik pedig a király méltóságjeljes megjelenésétől és a fényes környezettől nagyon elámulva, a nagyúr [szultán] első üdvözlő szavait tolmácsolva elnémult. Mindkét ízben azt üzenté Mátyás a büszke szultánnak, hogy a jövőben bölcsebb

körütekintéssel és hozzáértéssel válassza ki követeit.” (I. m. 5. k. 427.)

Jókai ezt a leírást csak annyiban módosítja, hogy az első követség alkalmával beszél arról, miszerint a követ nem hallotta Mátyás válaszát, és a második követség alkalmával említi azt, hogy a követ ámulatában az üdvözlő szavaknál tovább nem jutott.

Jelentős Fessler-hatás mutatható ki a *Mátyás halála c.* fejezet egyes részleteinél is. Így a fekete sereg felállítását méltató soroknál feltétlenül Fessler elbeszélésének felhasználására kell gondolnunk. Fessler ugyanis ezt írja: „Katonai intézkedéseiről senki sem gondolkodott szerényebben, mint Mátyás maga. Amikor egyszer egy hízelkedő külföldi ezeket szerfölött csodálta, [Mátyás] Frontinusa és Vegetiusra hivatkozott éppen azzal a bizonyítékkal, amelyet a török birodalom távoli kiterjeszkedése nyújtott a legfontosabban: hogy ti. milyen mértékben maradt el a régi görögök és rómaiak hadiművészete és fegyelme mögött a modern hadviselés . . . Az újabb korok [vezéreinek] semmi nem maradt, mint a régiek legfontosabb felfedezéseit ismét előkeresni és célszerűen saját idejükre alkalmazni” (5. k. 488.) Megjegyezzük, hogy lapalji jegyzetében Fessler is Galeotto-ra utal! Ugyanígy Fesslerből valók a „hasznavehető emberek” nevei, akiknek bemutatására Fessler külön fejezetet szentel („*Híres családok*”. 5. k. 512–14.); itt olvashatunk a „két Zokoli”-ről (Mihályról és Péterről), Csupor Miklósról, „a Dóczyak”-ról (Péterről és Imréről); a „hajdani nevén Erneszt”-nek nevezett zsidóról pedig ezt írja Fessler: „. . . a svábhonból jött gazdag János zsidót . . . megkeresztelkedése után János Ernesztnek hívták, és valóban, becsületes-sége és igyekezete szoros kapcsolatban volt gazdagságával. Mátyás, akinek ő becsületesen szolgált, birtokos nemesi rangra emelte, s miután hűsége és hasznos tevékenysége révén sok tapasztalatot szerzett róla, kincstárnokká és legfőbb királyi vámszedővé nevezte ki” (5. k. 518–19.) A Zápolyákra vonatkozó részeket tárgyi magyarázatainak során mutatjuk be. Azoknál a részeknél pedig, ahol Mátyás tudománypártolását, és művészetkedvelését tárgyalja Jókai, hivatkozása ellenére ismét kizárólag Fesslert követi. Könyvtáráról — Brassicanus- és Pflugkra hivatkozva (ezt a hivatkozást következetesen átveszi Jókai!) — ezt írja Fessler: „. . . ennek a kincsnek felújítására évenként 33 ezer dukátot fordított [ti. Mátyás]. Ötvenötezer, részben nyomtatott, részben csinosan írt, szép festményekkel ékes, pompásan bekötözött kötetet gyűjtött össze életének utolsó éveiben; a cédrusfából készült gyalult polcokat arannyal átszőtt selyem függönyökkel látták el; ezzel őrizték meg a könyveket a finom portól, s a rájuk hímezett szimbolumok jelezték, hogy mik rejtőznek mögöt-

tük. Háromszáz, részben antik, részben újkori művész szobra sorakozott a termekben, kimondhatatlan varázslattal hatva a megnyilatkozó szellem eme szentélyébe lépőre. Az előcsarnokban köröskörül különböző matematikai és asztronómiai szerkezetek állottak, középen egy nagy éggömb, melyet két angyal tartott.” (5. k. 654–55.) Ugyanígy Fessler leírását követi a budai egyetem épületének bemutatásában is (5. k. 658.) a nyomdáról pedig ezt olvashatta Fesslernél: „Az első könyvnyomdát Geréb László, akkor még budai prépost vice-kancellár, hozta Magyarországra, s azt követte Hess András meghívása is Olaszországból. Ennek a művésznek első vállalkozása egy névtelen *Chronica Hungarorum*-ja volt.” (5. k. 661.)

Mátyás halálának szomorú történetét szintén megtalálhatta Fessler művében. Beszél Fessler a „tányér anconai fűgéről” is (5. k. 434.), s ő állapítja meg, hogy Mátyás akkor ünnepelte ötvenedik születésnapját („... feyerte er seinen fünfzigsten Geburtstag”). (5. k. 434.)

S bár Jókai a további Fessler-köteteket is lapozta, egyes esetekben merített is belőlük (hivatkozunk ezekre a helyekre a tárgyi és nyelvi magyarázatokban), a nagyobb mértékű átvételek Mátyás halálával megszűnnek. Érthető ez, hiszen Fessler maga is szükségavóbb lesz, ahogy a XVI. századhoz ér, s Jókai színesebb forrásanyagra bukkan e koroktól kezdve Istvánfiban, Szerémiben, Csereiben.

A magyar nemzet története és a krónikák

Az előzőekben tárgyalt forrásmunkák mellett — melyek a vizsgált rész alapvető építőanyagát adták — feltétlenül meg kell emlékezni olyan forrásokról is, melyek szintén megtalálhatók Jókai munkájában.

Itt elsősorban ismertebb krónikásaink munkájára kell gondolni. (Anonymus: *Gesta Hungarorum*, Kézai Simon *Gestája*, Kálti Márk *Képes Krónikája*, közismertebb nevén a *Bécsi Képes Krónika*, Bonfini: *Rerum Ungaricarum Decades quattuor et dimidia* és Thuróczi János *Magyar Krónika* c. műve.)

Ha a Jókai szöveget összevetjük a krónikák anyagával, számtalan egyezést találunk. Ez azonban nem jelenti feltétlenül azt — még ha Jókai csillag alatt utal is az illető krónikára — hogy *A Magyar nemzet története* írásakor azok a források asztalán feküdtek, és hogy többről lenne szó, mint arról, hogy Jókai a Szalay által is feldolgozott krónikák anyagát veszi át munkájába Szalay könyvéből. Mert hiszen gondoljunk csak arra, hogy Gibbon műve nyomán milyen távoli forrásokra is utal (*De Guignes Histoire des Huns*. Tom. II., illetve *Pater de Maillé Histoire de Chine* után, *Lienpangs*, stb.), vagy hogyan

hivatkozik Dugonics műve nyomán azonnal Bél Mátyásra és Oláh Miklósa is.

Anélkül, hogy Jókai érdemeit kicsinyíteni akarnánk a történelmi forráskutatás területén, meg kell jegyezni, hogy nemcsak itt, történelmi regényeiben is találunk példákat arra, hogy másod- vagy harmadkézből utal anyagának forrására (l. a *Balványosvár* c. regény jegyzeteit. JKK. 43.)

Néhol azt is tapasztalhatjuk, hogy Jókai az általa minden bizonynyal jól — szinte könyv nélkül is ismert krónikák anyagától eltér, látszólag tekintélyesebb forrásai javára.

Kézai például arról ír Attilával kapcsolatban, hogy sátora aranylemezekből volt összcállítva, királyi széke bársonnyal, bíborral borítva, edényei drágakövekkel kirakott aranyból készültek. Ugyanilyen pompakedvelőnek mutatja Attilát a *Képes Krónika* is Kézai nyomán — Jókai a szemtanú Priszkosz művét idéző Gibbon alapján Attila puritán egyszerűségéről beszél, arról, hogy fakupából iszik, fatányérból eszik. Egy másik példa: Kézai szerint Attila a Catalauni ütközetet megnyerte, Jókai Gibbon nyomán arról ír, hogy a vérengző csatának győztese nem maradt.

Ennek ellenére néhol — kisebb jelentőségűnek tűnő dolgokban — eltér fő forrásaitól Jókai, illetve kiegészíti azokat a krónikák vagy egyéb szakmunkák alapján. Ezek kimutatására részben itt, részben a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. részben kitérünk.

Jókai könyvtárában — a Petőfi Irodalmi Múzeum tanúsága szerint — megvolt a híres *Képes Krónika* egy latin nyelvű kiadása is. Fel is használta Jókai ennek az anyagát. A *Képes Krónika* alapján utal arra, hogy egyes források Attila utolsó feleségét nem Ildikó, hanem Mikold néven ismerték, valamint arra, hogy Marcianus császár Attila halálának éjszakáján, álmában látta annak kezívét kettétörni. A *Képes Krónika* alapján módosítja Jókai azt a részt is, mikor Attila Aquileja ostrománál a költöződő gólyákat megpillantja. (Vö: *Tárgyi és nyelvi magyarázatok*.)

Két lapalji utalás szerint Jókai Bonfini munkáját is ismerte, és talán felhasználta belőle néhány adatot a Mátyás fejezetek megírásához. Antonius Bonfinius (1425 körül — 1502) olasz származású humanista volt. Többször próbált Magyarországra jutni, és mikor 1486 őszén követként hazánkba érkezett, Mátyás megbízta a magyarok történetéről szóló mű megírásával. A mű teljes és pontos címe, amelyre Jókai is utal: *Rerum Ungaricarum Decades (quattuor) et dimidia* (Bázel, 1568.) *A magyar történelem négy és fél könyve*. Magyarra Heltai Gáspár dolgozta át *Chronika az magyaroknak dolgairól* (Kolozsvár 1575.) címmel. Mindenütt jelezzük a Bonfini-hivatkozásokat, de valameny-

nyi esetben fennáll a kétely: egyáltalán nem bizonyítható, hogy Jókai valóban az eredeti forrást használta, s nem (Szalay vagy Fessler nyomán) másodkézből idézi!

Gyakran idézi Jókai az egykor népszerű Magyar Krónikát is, melyben Thuróczi János 1487-ig foglalta össze a történeti eseményeket. Jókai ennek a krónikának első kiadásait is ismerhette (1488), de valószínűbb, hogy a Schwandtner-Bél: *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuini* 1746-ban kiadott szöveget használta. Az idézett helyeket a legújabb magyar fordításból adjuk: Thuróczi János: *Magyar Krónika*, fordította és jegyzetekkel ellátta Geréb László, Bp. 1957.

Schneller művének anyaga Jókainál

Az előzőekben elemzett források mellett miutt erre részben Jókai utalásai, részben összehasonlító elemzések figyelmeztettek figyelembe kell vennünk Julius Franz Schneller gráci professzor *Ungarn's Schicksal und Thatkraft (Magyarország sorsa és tetteje)* c. német nyelvű könyvét, mely Grácban 1817-ben jelent meg. Ez a kevéssé ismert munka Jókai könyvtárában is megvolt, amint ez a Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-hagyatékának anyagából is kitűnik. Jókai két kisebb fejezetnek (*Az amazon, Cilley Borbála*) az anyagát Schneller könyvéből vette. *Az amazon* c. fejezet Géza férfias feleségét, Saroltát mutatja be, aki versenyt iszik a férfiakkal, és egy összetűzés alkalmával egy bolgár rablóvezért vágott le személyes csatában. Szalay műve csak Sarolta „iszákosságára” céloz. Schneller anyagában viszont olyan mozzanatok is fellelhetünk, melyek Szalaynál nem, Jókainál viszont megtalálhatók. Gézát jellemezve írja Schneller: „Szép és határozott felesége, a keresztény Sarolta uralkodott rajta, aki versenyt lovagolt és ivott a férfiakkal és egyik ellenségét indulatosan kardjával sújtotta agyon.” (I. m. 26.) Jókai Schnellernek ebből a mondatából hangulatos kis fejezetet kerekített.

Az amazon c. fejezethez hasonlóan Schneller anyagából épült fel a *Cilley Borbála* c. fejezet is. Schneller írja le, miként büntette meg Zsigmond kikapós, erkölcsstelen életét élő feleségét.

„Zsigmond egy alkalommal erkölcsstelenül élő feleségét és leányát egy Nagyvárad melletti pusztára számúzta. Kenyérrel és borral szűkösen látta el őket, és egyiküknek sem engedte meg, hogy ruházatukat cseréljék. A királyi anyának és leányának az udvari cselédséggel kellett élni és hálni, és így ruházatuk tele lett élősködőkkel. Midőn a férj és atya mintegy háromnegyed év múlva ehhez a vidékhez közeledett, az anyát és gyermekét eltávolították szeme elől. A haragvó

végül megenyhült, és engedte, hogy rábeszéljék arra: találkozzék övével.” (I. m. 168.)

Jókai itt az eseményeken csak annyit változtat, hogy nem Zsigmond feleségéről és leányáról, hanem feleségéről és anyósáról beszél.

De még a továbbiakban is felhasználja Schneller anyagát, aki arról ír, hogy Borbála, „az ötvenhat éves, szereleméhes nő Jagelló Lászlónak azonos nevű tizennégyéves fiát akarta férjéül megszerezni. . . . Már-már megegyeztek, midőn erről Ausztriai Albert és általa Luxemburgi Zsigmond értesült. . . . A haldokló [Zsigmond] két parancsot adott. Egyik, hogy hú veje, hitetlen feleségét Borbálát a legszigorúbb őrizet alá helyezze.” (I. m. 169.)

Ezek a részek minimális változtatással, némi színezéssel Jókai regényes történelmében is meglevőnek.

A magyar ősvallásról szóló részek forrása

A szent tűz és a szent víz, A testvérharcok és az ezeket néhány fejezettel megelőző Az ősi vallás c. fejezetekben Jókai Szalay anyaga mellett Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia* c. művét (Pest 1854. Egyes fejezetei előbb, az Új Magyar Múzeum 1851. XI. XII. 1852. V. VI. füzetében jelentek meg), és a székely őstörténet kohólmányát, a *Csiki Székely Krónika* történelmileg hamis adatait is felhasználta. Jókai és Ipolyi viszonyát, Ipolyi művének Jókaira gyakorolt hatását részletesen kimutattuk a *Bálványosvár* (JKK. 43. k.) jegyzeteiben. Jókai nagybecsülte Ipolyit, és humoros írásában, mely *Kakas Márton arcképcsarnok*ában jelent meg Ipolyi Arnold címen, az elismerő értékelés is megszólal. (*Életemből* 2. k. 289. NK. 97.)

Ipolyi mitológiája Jókai egyes regényeiben (*A jövő század regénye, Szép Mihály, Bálványosvár, A kiskirdlyok*) éppúgy meglevőnek, mint *A magyar nemzet története* c. munkában. Így került kötetünkbe Ipolyitól a „nap és tűzimádás” szokásának leírása, az „ármány” és „nemere” fogalma, a „gyulák” és „táltosok” szerepének említése, a pogány áldozatok és jövendölések bemutatásának rajza (Részletesen I. *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetben). A magyar ősvallás feltételezhető körvonalait Szalay is felvázolja. (I. k. 54.) Jókai azonban a sokkal alaposabb *Magyar Mythologia* alapján dolgozott.

★

Az 1884-ben megjelent második, s az 1890-ben közreadott harmadik kötet forrásanyaga sok szempontból gazdagabb lehetőséget biztosított Jókainak, mint az első kötet esetében. Nemcsak azért

— s Jókai „történetírói” alkotómódszerét ismerve főleg nem azért, — mert az első kötet megjelenése óta eltelt időszakban olyan forrás-
művek is hozzáférhetővé váltak számára, amelyek az 1850-es évek
derekán még csak kéziratban lappangtak könyvtárak polcain vagy
magángyűjtők birtokában, hanem azért is, mert időközben olyan
részletes, alapos, s Jókai regényes szemléletét is kielégítő összefoglaló
munka is napvilágot látott, mint Horváth Mihály: *Magyarország
történelme*, amelynek nyolc kötete (Pest, 1871—1873.) szerencsésen
egészítette ki, majd folytatta Szalay félbemaradt történeti munkáját.
S annak ellenére, hogy — mint majd a későbbiek során látni fogjuk
— Jókai nem minden esetben nyúl az eredeti forráskiadványokhoz,
néhol, éppen Horváth útmutatása révén talál rá azokra, s forgatja
használna lapjait műve írása közben. Ezért kell bevezetőben meg-
említenünk, hogy Cserey Mihály *Históriája* után (mely már 1852-ben
megjelent Toldy Ferenc szerkesztésében az Újabb Nemzeti Könyvtár
1. köteteként), magyar fordításban is kiadásra került Istváni Miklós:
Magyarország története 1490—1606. c. műve (fordította Vidovich
György, Debrecen 1867—71.), megjelent Bethlen Miklós *Önéletrésza*
1642—1710. (1—2. k. Pest, 1858—1860.), Kemény János *Önéletrésza*
(Szalay László kiadásában, Pest, 1856.), továbbá Károlyi Sándor:
Önéletrésza és naplójegyzetei (ugyancsak Szalay László gondozásában,
Pest, 1865.), Thaly Kálmán történeti művei (esetenként hivatkozunk
rájuk), Horváth Mihály további fontos történeti kötetei (*Huszonöt
év Magyarország történelméből.* Genf, 1864. és Pest, 1868., *Magyar-
ország függetlenségi harcának története.* Genf, 1865. és Pest, 1871—72.,
továbbá részmonográfiája: *Zrínyi Ilona életrajza.* Pest, 1869.).

S nem hagyhatjuk említés nélkül azt a két hosszasan használt for-
rásművet, melyekre Horváth Mihály hívta fel minden valószínűség
szerint Jókai figyelmét: Veterani tábormagy emlékiratát (megj.
1771-ben) és Wagner Kristóf ma már ritkaság számba menő törté-
neti művét. Az utóbbit Jókai már a *Szép Mihály* írásakor is forgatta,
s ennek egy példánya éppen az ő könyvtárából bukkant elő. Ugyan-
csak jelentős helyet kapott a források között az az 1739-ben meg-
jelent életrajz, melyet H.E.S.-jelű ismeretlen szerzője a Rákóczi-
család gyalázására használt fel, s oly fontosnak tartott, hogy ugyan-
azon évben két kiadásban is közreadott. Az Országos Széchényi
Könyvtárban ui. két példányt őriznek a Jókai által is ritkának mon-
dott kiadványként számon tartott kötetből, s a két kötet — két
különböző kiadás! Ez kétséget kizáróan megállapítható, annak elle-
nére, hogy a címlapon egyaránt Frankfurt és Lipcse szerepel a kiadás
helyéül, s mindkét kötetet 1739-ben nyomták. Szövegben nincs
eltérés a két kiadás között, azonban a szöveg tördelése eltérő, s a

fejezetek nyitó- és záróábrája különbözik egymástól. A könyv Jókai könyvtárában is megvolt, ezt a példányt a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi.

Zsigmond Ferenc Jókai-monográfiájában (*Jókai. Bp., 1924.*) az író történeti regényeiről szólva megállapítja, hogy Jókai 1875 után írt regényeinek elolvasása „bárkit meggyőzhet arról, hogy Jókai elég komolyan veszi a történeti regényíró feladatát . . . Történeti szakmunkákat, néha pedig eredeti forrásokat is (kéziratos egykorú krónikákat, leveleket, Debrecen város régi jegyzőkönyveit stb.) tanulmányozgat keresztül . . . az adatokra való hivatkozással akár-hányszor félbeszakítja a saját előadását is”. (I. m. 247.) Nos, ez a megállapítás *A magyar nemzet történetére* nézve is megállja a helyét. Tagadhatatlan ugyanis, hogy Jókai ennek írásakor sem elégedett meg az összefoglaló történeti művek és részmonográfiák (természetesen gyakran kritikátlanul kezelt) megállapításaival, hanem kéziratos forrásokhoz is nyúlt. Ezek közül a legjelentősebb forrásul Kisfaludy Sándor száz évig kéziratban maradt leírása szolgált a magyar insurrekció történetéről (*Freymüthige Geschichte der Insurrection des Adels von Ungarn im Jahre 1809 und 1810.*), melyet csak 1931-ben adott ki Gálos Rezső Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái között. (E kéziratos krónikát már a *Névtelen vár* írásakor is felhasználta Jókai, sok esetben most sem az eredeti forráshoz nyúlt, hanem már 1877-ben megjelent regényéhez.) Ugyancsak kéziratban forgatta Kossuth Lajos József nádor halálakor mondott emlékbeszédét, melyet Pest megye levéltárában őriztek (s amely azóta már szintén megjelent *Kossuth Lajos iratai*. II. kötet. Bp. 1905.), s melyről maga állítja lapalji jegyzetében, hogy „Még eddig tudtommal nyomtatásban meg nem jelent”. Volt tehát Jókaiiban olyan törekvés, hogy a magyar nemzet történetének „regényes rajzai” mögé reális adatokból állítson történeti hátteret.

A nemesi insurrekció fejezeteinél egyébként új forrásanyag kap egyre nagyobb teret a kötetben, hogy a XIX. század eseményeinek tárgyalásakor átvegye az írásos emlékek szerepét: saját emlékezete, mely oly sokszor ragadtatta csodálatra kortársait hibátlanságával, s oly gyakran okozott kételyeket a kötet sajtó alá rendezőinek tévedéseivel. A reformkor és a szabadságharc történetének írásakor szinte csak a konkrét dátumok, nevek, színhelyek esetében támaszkodik Horváth Mihály műveire s egyéb (esetenként bemutatandó forrásokra), az események rajzában saját képzelete segíti (ill. gátolja). Saját képzelete mellé joggal állíthatjuk érzelmi állásfoglalását is: a nemzetet és egyént egyaránt formáló szabadságharcos emlékek felforrásújak ugyan stílusát, de az emelkedett hang mellett — külö-

nösen a kötet utolsó fejezeteiben — abban a csendes megalkuvásban, hogy a szabadságharc napjainak leírása után nem viszi tovább a magyar történetet, s így elkerüli a forradalom vérbefojtásának a kötet írásakor már nem szívesen emlegetett korszakát, a Habsburg-ház iránti „hálás lojalitása” is megnyilvánul. Ez a lojalitása különösen *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben* c. nagy munkában való részvétele során, Rudolf főherceghez fűződő tisztelete és szeretete révén nyilvánult meg, amely oda vezetett, hogy (éppen *A magyar nemzeti története* 3. kötetének megjelenése előtti esztendőben!) „vezércsillagomnak” nevezte a trónörökösöt, annak halála után írott vezércikkében. (Nemzet, 1889. febr. 2.) (Vö. Zsigmond Ferenc: *Jókai Mór élete és művei*. Bp. 1924. 58—59., Tóth Béla: *Szajrul szajra. A magyarság szálló igéi*. Bp. 1901. 228. és Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. Bo. 1954. 338.)

Utolsóként említjük meg Jókai forrásai között — 1890-ben járunk! — saját megjelent regényeit és elbeszéléseit. *A magyar nemzet történetének* írásakor nem egy esetben fordult saját regényeihez, amikor már nem vélte szükségesnek az egyszer feldolgozott források újra fellapozását. Esetenként meg fogjuk mutatni azokat a fejezeteket, amelyekben rövidítve, összevonva, sőt egyeseknél teljes egészében csorbíthatlanul veszi át régebbi írásait. Áll ez elsősorban a reformkori és szabadságharcos fejezetekre: a forradalom alatt írt újságcikkeit változtatás nélkül közli új művében, anélkül, hogy erre utalna valahol is. Tulajdonképpen nagyon is érthető: a forró napok légkörében megfogalmazott gondolatok a legtisztábban adhatták vissza a kort, s Jókai jószándékára jellemző, hogy őszinte lojalitása sem tántorította vissza a dicső napok méltó idézésétől.

★

És most vizsgáljuk sorban a 2. és 3. kötet egyes fejezeteit, ill. nagyobb egységeit a megírásukhoz felhasznált, s fent nagy vonalakban vázolt források szempontjából.

Az 1711-ig terjedő 2. kötet jelentős forrása Szalay idézett történeti munkája volt. Érdemes egy rövid fejezetnél nyomon követni: hogyan használja fel Jókai Szalay részletező szövegét, hogyan sűríti, ahol a részletek nem érdeklík, illetve hogyan fejtí ki regényírói módszerekkel a Szalaynál tömören előadott eseményeket. Elemezzük tehát *A szekérvárak* c. fejezetet, melynek teljes egészében Szalay a forrása.

A mintegy öt lapnyi Jókai-szöveg alapját Szalay 4. kötetének első 10 oldalnyi szövege képezi. Jókai a Maróth melletti szekérsánc

védelmét egy rövid bekezdésben, de roppant színesen írja le. Szalay a történetet így foglalja össze:

„A dúlások kivált a főváros környékét sujtották. Több nagyszerű kolostor és imaház s a Budától Visegrádig elszórt szebbnél szebb nyaralók lángok martalékvá lettek. Dömös és Esztergom között, Marótnál, szemben az Ipolynak a Dunába szakadásával, a kivált Fehérből s Pilisből kizaklatott lakosok, számra talán harmincezeren — férfiak, nők, gyermekek — árokkal és védfallal erősített tábort ütöttek. A török dúlások, kik a tábor kincsei után ahítoztak, több ízben visszaverettek; de szeptember 14-én rendes gyalogság és lovasság érkezett Budáról egy basának vezérlete alatt segédökre; ágyuik másnap a védfalt szétrombolták, szablyáik a védteleneket, még a csecsemőket is felmészárolták.” (Szalay, 4. k. 4–5.)

Tagadhatatlan, hogy Jókai ennél sokkal színesebben beszél el az ostromot. De nem biztos, hogy a tényekben hűségesebben. Ő tudni véli, hogy Abdi basa volt a vezér — bár erről sem Szalay, sem Istváni nem tesz említést. A tábort egyfelől a Vértes szikláival véteki körül — jöllehet a mai Pilismarót, az akkori Marót a Pilis-hegység lábánál terül el. Ezután számol be arról, hogy a török sereg nem készült várívásra. Itt ismét Szalayt követi, aki megjegyzi:

„A főváros üresen állott; . . . a királyi várak őrei feladták magukat . . . A város felgyújtott s égett három napig . . . A dúlások Fehérvárig, Győrig, Sopronig vitték az üszköket. Várívás nem volt feladásuk; Visegrád, Esztergom, Komárom erősségei megmentettek, meg Székesfehérvár is.” (Szalay, 4. k. 4.)

Dobozy Mihály és hitvesének hősi halálát, melyet Istváni nyomán számos történetírónk megörökített, s legismertebb irodalmi feldolgozásként Kölcsey verse ment át a köztudatba (*Dobozi*, 1821-ből), Jókai szintén Szalay tömör előadása nyomán dramatizálta. Szalay ezt írta:

„Dobozy Mihály, Fehér vármegyei nemes, hitvesét Ilonát magához, paripájára emelvén, mármár menekülendő volt, midőn egy török csapat nyomába jött. Ilona a gyalázattól félt, nem a haláltól. Dobozy törét a nő keblébe mártotta, s üldözői közé rohanva felkoncoltatott.” (Szalay, 4. k. 5.)

A külön életet élő novellisztikus feldolgozás után a rideg történeti tények ismertetésével zárja Jókai a fejezetet. Itt ismét Szalaytól meríti adatait:

„Nándorfehérvártól Budáig s Budától Nándorfehérvárig kétszáz ezer magyart ölt le a török” — írja Szalay (4. k. 10.), de egy lappal előbb, igaz jegyzetben, Buda kifosztásáról így tájékoztat: „A budai várakat külsőleg bántatlanul hagyta [Szolimán], de kincseit s rész-

ben talán Mátyás könyvtárát is hajókon Nándorfehérvárra s innen Konstantinápolyba szállította.” (4. k. 9.) Ennyit adott alapanyagul írónknak a történész. A többi — beleértve a Corvina-idézetet is — Jókai leleménye, szépírói hozzájárulása a rideg tényekhez.

A *Népszerű törvények* c. fejezet forrását szintén Szalay köteté szolgáltatta, aki — szinte szó szerint vette át Jókai! — így írt a székesfehérvári országgyűlés törvényeiről:

„Az országgyűlés végzései közül csak néhány maradt reánk. Az elhunyt főpapok és törvényes örökösök nélkül elholt világi urak javait vegye kezébe a király s fordítsa az ország oltalmára. Kérjen számot a felség az egyházak kincseinek mire fordítása s hová kerülése iránt; a maradvány szolgáljon közbiztonsági költségül. A zsidók ízesenek ki az országból. Azon jobbágyok, kiknek házaik leégtek, öt év lefolyása alatt adót királynak, földesurnak ne fizessenek. A hadjárat alkalmával s azóta elkövetett hatalmaskodások fenytessenek meg. Jövő évi Szent György napra segélypénz járjon a felségnek. Tizenöt nap alatt az országgyűlésen meg nem jelentek is tanúsítsák hűtlenség büntetése alatt hódolatukat; s azon egyházi és világi urak, kik magokat a komáromi gyűlésben részeltetni fogják, essenek el hivatalaiktól, javadalmaiktól, mint árulók. — János király azon végzés ellen, mely az egyházak kincseit az ország oltalmára rendelé fordítani, világos szavakkal tiltakozott; királyi jövedelmeit, nemzetsége vagyonát és saját életét ajánlván fel ama kincsek helyett az országnak, Verböczi tanácsából, úgy látszik, kit udvari főkancellárjává nevezett, s ki a többi törvénycikkelyeket sem erősítette meg vele.” (Szalay, 4. k. 22—23.)

A fentiekhez hasonló szövegegyezést még számtalan résznél, sőt egész fejezeteknél is kimutathatunk, a tárgyi magyarázatok során hivatkozni is fogunk ezekre. Most csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a szó szerinti egyezéseken kívül se szeri, se száma azoknak a fejezeteknek, amelyek megírásához Jókai az alapanyagot Szalayból merítette, csak Szalay elbeszélését stílusosan átdolgozta, átalakította, átcsoportosította (sokszor a történeti sorrendiség szempontját is figyelmen kívül hagyva). Ilyen esetekben még a Szalaynál idézett leveleket, más történeti kútfőkre való hivatkozásokat is beolvastja szövegébe, mint pl. a Losonczy István temesvári harcairól szóló *A pallos uralma* vagy *A szultán kutyája* című fejezetek esetében.

A csecsemő kirdly c. fejezet magva, alapvető gondolatmenete és cselekménye megtalálható Szalaynál, ő volt Jókai alapvető forrása. Olvassuk el a török szultán követének Izabellánál tett látogatásáról szóló bekezdést Jókainál, majd Szalaynál, aki így beszéli el a jelenetet:

„Szolimán . . . egy csauzt Budára küldött, hogy saját embere által János fiának lételéről meggyőződjék. Izabella, fiával, János Zsigmonddal karjain, zokogva lépett a csauz elébe, s feloldván füzőjét, szeme láttára emtette a kisedet. A csauz letérdelt, s kezét a gyermekre tévén, Szolimán nevében megesküdött, hogy e gyermek fog Magyarország felett uralkodni.” (Szalay, 4. k. 201.)

Horváth Mihály, aki lényegében ugyanígy meséli el a történetet, annyiban változtat csak az elbeszélésen, hogy kiemeli a török küldött meghatottságát: „A csauzt e jelenet annyira meghatotta, hogy a szép királyné lábaihoz borult, s kezét a gyermekre tévén, megesküdött, hogy ő és nem más leend Magyarország királya.” (Horváth, 4. k. 166.)

Jókai tehát, amikor szinte szó szerint ragaszkodik a jelenet leírásakor Szalayhoz (a további részletek egyezése mutatja Szalay forrás voltát Horváth-tal szemben), a regényes „meghatottság” esetében Horváth tudósításához fordul. Ez azért érdemes a megjegyzésre, mert a továbbiakban egyre sűrűbben váltja fel Szalayt Horváth, hogy később alapszöveggé válják. Ezek az egyezések ugyanolyan jól nyomon követhetők, mint Szalay esetében. Néhány kirívó példát említünk ezekre is, hogy a kisebb azonosságokra a tárgyi magyarázatokban hivatkozzunk majd.

Hogy a kötet későbbi fejezeteiből is merítsünk példát, megemlítjük a *Rákóczy menekülése a börtönből*, az *Esze Tamás* c. fejezeteket, vagy — szöveg szerinti egyezéssel — A „*Libertas*” címűt. E fejezet első felében Jókai arról ír, hogy a magyar nemesfém-bányák termését felemészte a fegyver-, lőszer- és posztóvásárlás. Horváth erről többek között ezt írja:

„Pénzt eddigelé két forrásból meritett (Rákóczi). Ezek egyike volt a bányák nemes érce. De amit ebből meritett, azt mind elnyelte a fegyvervásárlás Danczkában, a lőszerék előállítására s az udvari hadainak ruházatára szükséges posztó s egyéb szükségletek beszerzése.” (Horváth, 6. k. 371.)

A rézpénz veréséről szólván Horváthnál ezt találta Jókai:

„E rézpénz . . . belértke szerinti nagyságban nem verethetvén . kétfélét készítettet. Az egyiket polturának, a másikat libertásnak neveztek el a közéletben, mivel egyik lapján e felirat állott: „pro libertate”. Másik lapján mind a kettő az ország címerét viselte. A kisebb polturából tíz ment egy libertásra; emeből pedig nyolc tett egy tallért.” (Horváth, 6. k. 371.)

A rézpénz kényszer-árfolyamáról szintén Horváth tudósított (6. k. 372.), az újabban kibocsátott Szűz Máriás pénzről pedig ezt írja: „rendeltetett, hogy a pénzek finoman metszett Mária képére

veressenek . . . továbbá végzéssé lőn az is, hogy e pénzzel zálogot váltani s adósságot tisztázni is lehessen”. (Horváth, 6. k. 429.)

Érdemes felfigyelni arra a módszerre, ahogyan Jókai — a szövegek változatlanul hagyása mellett — átrendezi Horváth anyagát. Ezt a kis fejezetnyi részt szó szerint idézzük: Jókai szövegezése mellett jó összevetési alapul szolgál. Jókainál a *Rákóczy nemzeti hadserege* címet viseli a fejezet, s gyakorlatilag megfelel Horváth [Rákóczi] hadszervezete s tábori viszonyai c. alfejezetének. Némi — lényegtelen — kihagyással közöljük Horváth szövegét:

„. . . a fejedelem . . . a megyékben zsoldot kiáltott, nyolc libertást a gyalognak, tizenkettőt a lovasnak havonkint, s élelmezést a táborzás alatt. A nép nagy számmal jelentkezvén, a főispánok által egy évre zsoldba fogadtatott, s örömrivalgások közt tette le a hűségi esküt, s aztán egy havi zsolddal a behivatásig hazabocsáttatott. E megyei (Jókainál: mezei!) hadaknál sokkal nagyobb gondot fordított a fejedelem udvari testőr-hadaira, a német ezredekre, a francia granátos és a vadász osztályokra. Testőr hada ezer karabélyos lovasból és két ezred gyalogból állott, melyeknek egyike kék, másika vörös egyenruhájú, mind egyike 1200 főből . . . s palotás nevet viselt. E gyalog hadat a fejedelem . . . báró Limprecht alezredes . . . vezényletére bízta . . .

A német ezredek számszerint nyolc lovas és ugyanannyi gyalog zászlóalj a német szökevényekből s a fejedelem szolgálatába állott foglyokból s azon magyarokból szerveztettek, kik elébb a császári ezredekben szolgáltak . . .

Ujjonnan szervezte a francia granátosok osztályát is, mely a nagy-szombati csatában száznolcból hatvanra olvadt . . .

Volt még egy körülbelül 200 főből álló török s krimi tatár had is a fejedelem zsoldjában, kiknek parancsnokává a szerzetes báró Andrassy Miklós lőn. A szabadságszeretet hozta őt klastromából a táborba, hol magát több ízben kitüntette bátorsága által; csuháját azonban mint katona is megtartá. Látván, hogy a nagy részben protestánsokból álló hadi nép előtt nincs tekintélye, önként ajánlkozék e tatár csapat vezéréül, mely őt aztán dervis ezredesnek nevezé s nagy tiszteletben tartá . . .

Maga a fejedelem 75 ezer gyalogra, lovasra teszi zsoldosainak összes számát.

Hadban e szerint nem, de annál inkább szenvedett hiányt jó tisztekben. Bonac marquis . . . küldött ugyan neki néhány francia tisztet. . . A német szökevények közül, miután Czelder Orbán, bár szintén ilyen, de különben mint szigeti fi, magyar volt, csak Roth János ezredet, ki elébb, mint császári tiszt magyar nőt vett, emeli ki a fejedelem . . .” (Horváth, 6. k. 373—75.)

Az idézeteket folytatni lehetne, hiszen Szalay műve bevégezetlen lévén, 1711 után Horváth lett Jókai legfőbb forrásává. A tárgyi magyarázatokban a vonatkozó helyekre utalunk.

De Horváth szerepét még ott is hangsúlyoznunk kell, ahol Jókai más forrást nevez meg munkájában. (Gyakran előfordul ugyanis, hogy Jókai — a történeti hitelesség látszatának fenntartása végett eredeti forrásokra hivatkozik ott is, ahol a forrást másodkézből idézi!) Például álljon itt a Báthory Zsigmondról frott fejezet egy része, ahol Jókai egy idézet közepébe beleszúr egy mondatot: „így ír Istvánffy”. Nos, az idézetet Horváthból írta ki (4. k. 449.), de figyelmét elkerülte, hogy Horváth — helyesen — Illésházyt jelöli meg forrásul! A másodkézből való idézés gyakran szerepel Jókainál és erre minden esetben hivatkozni fogunk.

Hogy a továbbiakban nem időzünk Szalay és Horváth forráskritikai elemzésénél, azt nemcsak azért tesszük, mert — mint megjegyeztük — a tárgyi magyarázatok során hivatkozunk az egyezésekre, hanem azért sem, mert Szalay és Horváth magyar történeti munkái könnyebben hozzáférhetőek a kutatók számára, mint azok a művek, melyek elemzésére a következőkben kívánunk rátérni.

Ezek sorát talán jogos Wagner Kristóffal kezdenünk, akinek művére már a *Szép Mihály*ban utal Jókai, de amely kötet — jóllehet Jókai saját könyvtárában is megvolt — csak a legutóbbi időkben került elő a Petőfi Irodalmi Múzeumban. (D. 322. sz. alatt.) A kolligátum kötet első része a *Christlich- und Türkischer Staedt- und Geschicht-Spiegel*. 1. Buch. In Ober- und Nieder-Ungarn. (1—2. Theil.) Augsburg, 1687. — Ezután egy 1688-ban megjelent *Anhang* következik, majd Wagner újabb munkája: *Das maechtige Kayser-Reich-Sina und die Asiatische Tartaren*. (Augsburg 1689.) A kötet első lapján Jókai bejegyzése olvasható: „Ex libris Mauritii Jókai”. A *Spiegel* kötet lapjain a továbbiakban is felfedezhető Jókai keznyoma: a lapszéleken kék, piros és fekete bejegyzések, bekarikázott, megjegyzett részletek, mind megannyi jele annak, hogy az író sűrűn használta a sok kortársi megfigyelést megörökítő beszámolót. *A magyar nemzet történetében többször is hivatkozik Wagnerre, anélkül, hogy művének címét megadná.* [Pl.: 456 : 12 „mint Wagner Kristóf nevezi”, 464 : 12 „Egy egykorú német történetíró (Wagner) így szól”, 486 : 26 „Az akkori Győr városát így írja le a szemtanú” majd ugyanezen részben nevének is említve: 489 : 13 „Ugyanezen krónikástól (Wagner Kr.) bírjuk az akkori Komárom városa leírását is”.] Később, Buda visszafoglalásának leírásakor már név nélkül idéz Wagner művéből. Látjuk tehát, hogy Jókai nagy jelentőséget tulajdonít Wagner munkájának, szereti és hitelt érdemlő tanúként

hivatkozik rá. Nézzük meg a vonatkozó helyek alapján, hogyan használta fel krónikáját.

Az első hely, ahol Wagner neve felbukkan, *A szigetvári vértanúk* c. fejezet. Itt Jókai azt írja, hogy Zrínyi Miklóst „gróf Szeríni”-nek nevezi Wagner. Wagner művének 51. oldalán említi Zrínyit „Serini”-nek, de más helyen (43. lapon, s az 51.-en is) „Herr Graf Nicolaus Serin”-nek vagy „Graf Niclas Serin”-nek mondja. Később ismét hivatkozik rá Jókai, amikor Zrínyi kirohanásának jellemzését idézi: „mint tüzes villámsugár, úgy csapott le közéjük, halálra vágva, a kit elől talál s utat csinálva magaelőtt: vitéz társai mindenütt nyomában” (464 : 12).

Wagnernél: „... er schoss wie ein feuriger Stral unter die Feinde, als gleichsam in ein Heer viler hundert tausend Wellen; blitzte mit seinem Säbel unter ihnen herum; schlug alles, was er damit bestreichen konte, zu Boden: und machte ihm allenthalben Platz damit; biss endlich die Menge wider ihn zusammen stieß, und auf eins Salve gab: davon drey Kuglen ihn niederfällten, und dieses Helden Seele aus der Schantze ihres Leibes triben” (i. m. 51–52.).

(Magyarul: „Mint tüzes villámsugár csapott az ellenség közé, a sok százezres hullámzó tömegbe; szabályával körben villogott közöttük; akit elérhetett, mindenkit a földre sújtott általa: és mindenütt helyet csinált vele; amíg végül a tömeg ismét összeczárult körülötte és egyszerre ösztüzet adtak rá: három golyó a földre sújtotta, és e hős lelkét testének hüvelyéből kiragadta.”)

Az *Egy kiváló magyar hős* c. fejezetben ismét találkozunk Wagner krónikájával. Az akkori Győr városának leírását vette át tőle Jókai egészében meglehetősen szabad, bár helyenként szolgálain hű fordításban:

„Győrnek hét széles erődje van s közülük négy fennsíkron vagy magas hegyen fekszik, amiről túl lehet látni a többin. Az első a vár-bástya, ezen áll a kormányzó vára vagy kastélya. A második a vizi-bástya, amely egészen a Dunáig nyúlik. A harmadik a Szent Hegy bástyája, amely alól, amikor a törökök egykor egy aknát robbantottak fel, egy lovas a Dunába repült, de lovas és lova csak jelentéktelen sérülést szenvedett. A negyedik, a középső bástya, a határra rúg. Az ötödik az Új-bástya. A hatodik a Császár vagy császári bástya, és végül a hetedik a Magyar-bástya, amelyik a Rábához legközelebb fekszik.” (Wagner, 32.)

A továbbiakban Wagner ezt írja:

„Ha valaki kíváncsi mindenféle hadi eszközökre és berendezésekre, az sehol jobb alkalmat nem találhat, mint Győrben és Komáromban, mert itt különösen könnyen megfigyelhetők ezek a szerszámok,

mint a Hajnalcsillag nevű, amelyet akkor használnak, amikor őréséget kell állni; vagy az, amelyiket a várfalak megrohanásakor kell használni; arra is alkalmas, hogy támadáskor vagy faltöréskor védekezzenek vele. Arrébb égetett agyagfazekak láthatók, nyulós és gyúlékony anyaggal töltve, hogy az ellenség közé dobhassák őket. És ezeken felül még láthatók azok a palánkok, amelyeket sűrűn kivertek vaskampókkal, s kívül a sáncok előtt egy kicsit betakartak földdel, hogy ezek a rohamra futókat megsebesítsék és fogva tartsák. Nagy ágyúgolyók és kézigránatok is láthatók, amelyek nagytűzűek és könnyen gyulladó anyagokkal vannak teletömve, amelyeket kézzel lehet eldobni, s amelyek egymással összekapcsolva függenek és vad tüzre lobbannak. Nem kevésbé a spanyol lovasok, amelyek arra szolgálnak, hogy elállják az utat és a lovasokat feltartóztassák; különböző fajtájú láncos fegyverek és sok más hasonló dolog.” (Wagner, 32–33.)

Ami pedig a rézkakas legendáját illeti, Jókai azt is Wagnernél találta meg:

„A törökök egykor gúnyképpen egy ércből öntött kakast tűztek a Vizi-kapu toronyomrára azzal a csufolódó feltételezéssel, hogy amikor ez a kakas kukorékolni fog, csak akkor fogják a keresztények újra birtokba venni Győr városát.” (Wagner, 34.)

Ugyancsak Wagner Komárom-képét rögzítette (szó szerinti fordításban) Jókai (Wagner, 34–35.), jóllehet akár Szigetvár, akár Győr vagy Komárom ostromának leírásához más forrásokat is használt.

Nagyon érdekes, hogy olyan esetben is a valóban kortárs Wagner szövegét veszi át Jókai, amikor nem hivatkozik rá, s a fejezetek egészét más forrás alapján dolgozza fel. Ilyen például a *Buda visszavívása* c. fejezet, amely — *Az utolsó budai basa* című saját korábbi elbeszélésén túl (NK. 37. k.) végső soron Szalay művéből meríti adatait, mégis sok esetben felfedezhető Wagner szövege. *Az utolsó budai basa* forrásait vizsgálva Czunya Miklós már felhívta az irodalomtörténészek figyelmét Wagner művének forrás-voltára. (*Jókai török-írdgyű regényeinek forrásairól*. Bp. 1934. 16.)

Különösen a budai vár és kastély török hódoltság-kori leírása alkalmával kölcsönöz Wagnertől, aki közli krónikájában, amit „a következők benn járt német urak” leírtak a vár romjairól. Wagner hivatkozik is „az utolsó császári követ, Walter Lessle gróf útleírása”-ra (Wagner, 19–20.), s az ő nyomán Jókai is bemutatja: hogyan ment tönkre a 140 éves török megszállás alatt Buda messzi földön híres királyi vára.

A fejezet elején Jókai a „lefejezett” szobrokról szól. Wagner erről így tudósít:

„Ugyanott áll egy gyönyörűen csiszolt márvány boltív, amelybe egy vértanút faragtak, de annak a feje borzalmasan meg volt csonkítva: sőt, ezek a bolond zsarnokok még a szobor alatt fekvő sárkányt sem kímélték” (Wagner: 20.).

Jókai a továbbiakban (548.) leírja a zodiacus tizenkét égi jegyével és „ragyogó mondas”-sal díszített termet — ezt is Wagner nyomán:

„Ugyanott lehetett látni egy nagyon szép folyosót, ahol a boltozaton fent fából ügyesen kifaragva és aranyozottan állt az égbolt 12 jegye . . . Arrébb egy 44 lépés hosszú és 18 lépés széles hatalmas terem volt, amelynek boltozatára az égi szférát tették, de amely már az idők során majdnem megfeketedett, és a csillagoknak azt az állását mutatta, mint amilyen az Mátyás király születésének időpontjában volt, s alatta ez a mondat: *Aspice Matthiae . . .*” (Wagner: 19.)

Ezután Wagner is érzékelteti azt a nagy utánjárást, amire szükség volt ahhoz, hogy a követ megtekinthesse Mátyás könyvtárának maradványait, majd így folytatja: „Akkor [a könyvtár] nem állt többől, mint körülbelül három- vagy legfeljebb négyszáz kötetből, melyek egy tömegben heverték a földön és porral, penésszel, sárral voltak belepve.”

A várkapuban heverő püspöki síremlék maradványairól (Jókai: 549.) is beszél Wagner: „A város felső részébe vezető bejáratnál egy vörös márványból készült szép síremlék látható; amelyen olvasható a felirat, hogy itt Márton esztergomi érsek nyugszik eltemetve.” (Wagner: 20.)

Érdekességként említi Wagner, hogy „az üvegcserépek helyett, melyek a házakba beengedték a fényt, papírt tettek az ablaküregbe és ennek hűjával szalmával tömték be a lukakat” (20.). Természetesen e tudósítást Jókai is méltónak találta arra, hogy felhasználja leírásában (549.).

A másik régi forrás, amelyre Szalay és Horváth egyaránt felhívta figyelmét, Veterani Frigyes császári tábornagy emlékirata a Magyarországi török harcokról 1683 és 1694 között. Ennek az emlékezésnek két nyomtatásban is megjelent kötete ismert. Az egyik — s erre hivatkozik Szalay — 1788-ban jelent meg Drezdában. A címe: *Des Grafen Veteranis Feldzüge in Ungarn von 1683 bis 1694*. A másik — s Jókai minden valószínűség szerint ennek alapján dolgozott — korábbi megjelenésű: *Denkwürdigkeiten des Marschalls Grafen Friedrich Veterani vom Jahr 1683–1694*. (Wien und Leipzig, 1771.) Jókai hivatkozik is Veterani „emlékirataira” (591: 16), s ez az utóbbi kötetre utal. Jókai hivatkozásának megfelelője ugyan mindkét Veterani-kötetben fellelhető; Szalay a „Feldzüge”-re hivatkozva

idézi Veteranit: „Tököli maga keresztényi szeretettől indítva titokban üzent nekem, hogy tudjam, mit kell tennem Debrecen környékén” (Szalay, 5. k. 534, Veterani: *Feldzüge* . . . 133.).

Ez az idézet — kissé bővebben — megtalálható a *Denkwürdigkeiten*-ben is:

„Néhány nappal ezután a keleti vidékről származó egyik barátom jelentette, hogy az ellenség tervbe vette Felső-Magyarország meghódítását, és ugyanakkor Gyula segítségére is szándékoznak jönni. Azonban Tököly (Veterani »Tekely«-t ír!) erről keresztényi szeretetből értesített engem, hogy Debrecen környékén erre felkészülhessek.” (89–90.)

Ami Jókainak azt a kijelentését illeti, hogy Tököly „előre megüzente” Veteraninak a török nagyerejű hadmozdulatait, túl általánosított, Tököly szerepét szépítő átfogalmazás. Tény, hogy Veterani ilyesféle titkos üzenetekről számtalanszor ad hírt emlékiratában [„ . . . az a hír érkezett . . . ” (65.), „ . . . miután értesültem arról, hogy a tatárok mozgolódnak, csak úgy, mint a török főserég . . . ” (80.), „ . . . a krimi tatárok Nagykánjának mozdulatairól értesülést vettem . . . ” (84.) — de a fent idézett esetet kivéve sohasem említi Tököly nevét, csak annyit mond, hogy „barátainktól állandóan áradnak a híradások” (86.)], itt tehát Jókai regényírói fantáziáját engedte szabadjára . . .

Veterani utolsó csatájának leírása — természetesen nem magától a tábornagytól, hiszen ő eltűnt a csatatéren — szintén megtalálható az emlékiratban. Néhány jellemző részlet bemutatásával igazoljuk, hogy Jókai forgatta a kötetet. Jókai tudósít minket Veterani levéléről, melyben „megírta Veterani a szász fejedelemnek, hogy a szultán az egész seregével az ő nyakán van” (593: 18.).

A császári tábornagy emlékiratában: „A levélnek magának ez volt a tartalma: most kaptam az értesítést, hogy a Nagyszultán teljes erejével közeledik rám.” (Veterani, 113.)

A csata leírásának alapja szintén az emlékirat. Ez mondja el, hogy a „tábornagy, miután szentmisét hallgatott, lóra ült, megtekintette táborát, kiállította a sereg-csoportokat és mindent teljes rendbe szedett”. (Veterani: 113., Jókai: 593: 21.) A csata menetéről, hogy „a törököket kétszer visszaűzték” (Veterani, 114.), s hogy Veterani „maga is megsebesült, de nem vette észre a sebeit” (Veterani: 114.), s hogy amikor „egy tiszt jött hozzá és azt tanácsolta, hogy meneküljön, a tábornagy ezt válaszolta: Én még sohasem hagytam cserben a katonáimat!” (Veterani; 114.). Haláláról, ill. eltűnéséről így tudósít: „ . . . emberei lóra tették, egy darabig lován vágatott és egészen hátrahagyta övét, végül eltalálták és elfogták,

úgy hogy senki sem mondhatta, hogy őt holtan látta volna.” (Vetserani: 115.)

A német nyelvű forrásokat egy nagy fejezet időszakára ismét magyar tanulmány váltja fel: Horváth Mihály Zrínyi Ilona-portréja (*Zrínyi Ilona életrajza*. Pest, 1869.). Horváthról — II. József-fejezete kapcsán meleg szavakkal emlékezik meg Jókai, „nagy történetíróknak” nevezi, s nem lehet véletlen, hogy az okiratos anyagra és hiteles kortársi emlékezésekre épülő, a regényes elemeket sem nélkülöző Zrínyi Ilona-életrajz nem került el Jókai figyelmét. A kisebb egyezéseket a tárgyi magyarázatok során említjük meg, most a forrás használatának mértékére például három jellemző részt emelünk ki Horváth monográfiájából.

I. Rákóczy Ferenc pataki „kiskirályságáról” Jókai tömören tesz említést (602: 31). Horváth szolgáltatta az udvartartás felsorolásához az adatokat:

„... a pataki udvar valóban fejedelmi fényben élt. Egyebek közt 27 főember szolgál, 22 étekgő, 15 bejáró, 7 pohárnok, 8 asztalnok, 2 ajtónálló, 6 csatlós, 4 trombitás, 12 lovász s mintegy 50 másféle szolgál, szakács, sütő, madarász, agárhordozó, s ezeken felül 237 kapus drabant, 152 kékgyalog, 154 lovas katona és 30 puskás tartozott az udvarhoz. A fejedelemné külön szolgálatára a nőcselédségen kívül még négy lovas és nyolc gyalog inas volt rendelve.” (Horváth: *Zrínyi*. 10—11.)

Jókai megrázó színekkel ecseteli a Zrínyi Ilona szívében játszódó tragikus konfliktust hitvesi hűsége és hazaszeretete között. Ámde ennek — szinte szó szerinti forrása — ismét Horváth könyve:

„A személyes veszteségek e végtelen folyamában Ilonának alig jutott más vigasztalás, mint amelyet hazaszerető honleányi szíve a hazának épen a férje és szövetségese, a török veszedelme által feltételezett megszabadultából merithetett. Mostoha sorsa ugy akarta, hogy minden diadaly, melyet a keresztény fegyverek a törökön nyertek, minden diadal, mely a haza egy-egy részét a félhold járma alól felszabadította, az ő személyes viszonyaira nézve mindannyi lépés volt az örvény felé, mely az egy szerelmén kívül végre egész földi szerencsáját elnyelte.” (Horváth: *Zrínyi*. 54—55.) — Jókainál ugyanez a rész megtalálható a 605. oldalon (5—14 sorokban).

S végezetül nézzük meg, hogyan írta le Horváth Zrínyi Ilona utolsó napjait:

„Öt-hat nappal halála előtt némi könnyebbülést érezvén, megtette végrendelezéseit. Megemlékezett fiáról, Rákóczy Ferencről, kinek szabadulási hira a börtönből fél év előtt oly nagy vigasztalást hozott számára . . . Halála előtt pár nappal, mivel immár nem szól-

hatott oly hangosan, hogy a vele ugyanazon szobában fekvő férje, kit köszvénye szinte ágyhoz szegezett, meghallhatná, jámbor szolgájának fejét magához huzván, e szókat mondá fülébe: „Követem az én édes uramat, ha mit én vétettem ő Kegyelmének, én ő Kegyelméhez igaz voltam. Másokat is követek kicsinytől fogva nagyokig, nékem megbocsássanak; én is mindenkinek megbocsátok.”

Február 18-án pedig a mellette imádkozó Komáromyra vetvén szemeit, ne imádkozzék már Kegyelmed, — ugy mond — se magamat ne imádkoztasson, hogy meggyógyuljak. Hitem kezeivel megfogtam az én üdvezítőmet Jézus Krisztust, hadd bocsásson el, hogy mennél hamarabb méhessek hozzája’. Ezután reszkető kezeit az ég felé emelvén, a haldokló Krisztusnak a keresztfán s atyjának, Zrínyi Péternek a hóhérbárd alatt mondott eme szavait ismétlé latin nyelven: „... Uram, a te kezeidbe ajánlom lelkemet!’ S e főhásszal: „Veni sancte spiritus — jőjj el sz. lélek ur isten!’ örökre elszenderült.” (Horváth: *Zrínyi*. 119—20.)

Külön kell foglalkoznunk a *Rákóczy fiai* című terjedelmes fejezettel, illetve annak forrásával. Azért is megérdemli a megkülönböztetett figyelmet, mert — úgy látszik — Jókai is nagyon szeretete könyvének ezt a részletét. Ez nemcsak abból látszik, hogy — mint erről a Kolozsvár c. lap *Irodalom és művészet* rovatában értesülünk, Jókai a Petőfi Társaság ülésén *A magyar nemzet története* készülő 3. kötetéből éppen ezt a fejezetet olvasta fel, s ebben „megható és eleven képet tárt fel a nagy bujdosók életéből. Különösen emelkedett rész volt az, amelyben a költő lelke egész hevével sikra szállt azon vád ellen, mintha Rákóczi fiainak, Józsefnek és Györgynek gyávasága okozta volna az utolsó felkelés kudarcát. Szünni nem akaró éljenzés és taps követte Jókai pompás felolvasását.” (1890. jan. 8. 5. sz. 3.) De mutatja Jókai meleg érdeklődését e téma iránt, hogy *A magyar nemzet története* befejezése utáni esztendőben már meg is jelenteti a *Rákóczy fia* c. regényét.

Az elsődleges, elindító jellegű forrás ebben az esetben is Horváth Mihály történelme, mely közli azt a Rodostóban 1727. jún. 17-én kelt Mikes-levelet, melyben a hűségese íródeák beszámol György látogatásáról. Ugyanitt közli azt az — egyébként Thaly Kálmán által felfedezett és közzétett — adománylevelet is, melyben III. Károly (VI. Károly néven spanyol király) Rákóczi Györgynek két hűbéri birtokot adományozott Szicília szigetén. Jókai nyilván Horváth útmutatása nyomán fordult Mikeshez, kinek *Törökországi levelei* a mű írásának időpontjában már három kiadásban is hozzáférhetővé váltak (Kulcsár István kiadásában Szombathelyen, 1794-ben, Toldy Ferenc gondozásában Pesten 1861-ben és Abafi Lajos szerkesztésében

ugyancsak Pesten 1880-ban. Kritikai kiadásuk: *Mikes Kelemen Összes művei. I. Törökországi Levelek és Misszilis levelek*. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Bp. 1966.). Jókai csak hézagosan idézi a leveleket, akkor sem ragaszkodik hozzájuk, amikor összefüggően látszik idézni (mint a 702: 23–32 esetében is), mert a kihagyott részeket nem pontozza ki. A Csernavodáról 1739. jún 4-én keltezett (147. számú) levélből is csak azokat a sorokat emelte ki, melyek Rákóczi György hiányos neveletésére vonatkoztak, Mikes helyi reflexióit elhagyta Jókai. Pedig másutt — igaz, már Rákóczi Józsefre vonatkozóan — idézi és elfogadja Mikes véleményét, hogy „József az itteni szokásokat nem tudta megkedvelni, azt nagyon el lehet hinni Mikes Kelemennek” (710: 12). Mikes ezt írja 1737. márc. 8-i Rodostóban kelt levelében: „Bezzeg, néném, nyertünk mi a változásban, mint Bertók a csikban. Vigasztalásunkra vártuk ezt az iffiu fejedelmet, de szomorúságunkra jött. A szép rendtartást, amelyet az atya szabott volt közöttünk, és amelyet oly igen igyekezett annyi esztendőök alatt megtartani és megtartatni velünk mind holtig, azt a fia harmadnap alatt felfordítá, és annak elrontásán kezdé el az itt való életét ugyannyira, hogy oly kevés idő alatt abban a keresztényi és fejdelemhez illendő rendü tartásban csak egy kis fótocská sem maradna meg. Minden eltöröltetett, és csak a nagy rendtelenségnek ködje szállotta meg a házunkot.” Ugyancsak Mikestől veszi át Jókai a „harc theatruma” kifejezést (712: 18) Rákóczi József sikertelen felkelési kísérletének jellemzésére. Mikes 140. sz. levelét ezzel kezdi (Vidin, 1738. szept. 1-én): „Már most bizvást elmondhatjuk, hogy vége vagyon a komédiának, és a theatrumról becsületesen leszállítának, és a vezér minden ceremónia nélkül felada rajtunk. Perditio ex te, Israel (Te magad vagy romlásod oka, Izrael).”

De olyan esetekben is felfedezhető Mikes leveleinek hatása, amikor nem hivatkozik rájuk Jókai. Így például akkor, amikor a szultán kétszínű politikáját említi Rákóczi Józseffel kapcsolatban: „Mint-hogy a portának a császárral való békessége még tart — írja Mikes 1737. jan. 2-án Rodostóból — de sőt még minthogy a császár a porta és a muszka között való közbenjáró, a porta nem akart okot adni a császárnak a panaszra, hogy miért hozatta maga mellé a fejedelmet, mert itt igen tartanak attól, hogy a császárt valamiben megboszontsák, mert nem akarnak két ellenséget csinálni . . . Ezen okból küldék oly hamar ide vissza a fejedelmet . . .” (123. sz. levél).

Rendkívül érdekes forrásként kezelte Jókai azt a kis német nyelvű könyvecskét, melyről előbb már említést tettünk. Ez az ismeretlen szerzőtől származó munka — nyíltan Rákóczi-ellenes beállítottsága ellenére — azt bizonyítja, amit Jókai helyesen látott

meg, hogy milyen jelentős ellenfélként bánt a császári ház az egész Rákóczi-családdal. S abban is igaza van Jókainak, hogy „a mű szerzőjének nagyon közel kellett állnia Rákóczyhoz; mert annak gyermekkorától kezdve, egész viddini táborozásáig annyi apró részletet találunk feljegyezve, a mennyit csak a legbizalmasabb bajtársa gyűjthetett össze; ki a mellett még sem az ő híve volt, hanem a császári kormányé” (705: 14.). Bizalmas értesülései, okiratokkal alátámasztott tárgyismerete még azt a megjegyzést is jogossá teszi, hogy a betűjelek mögé búvó szerző olyan udvari körökben volt járatos, ahol nem volt számára nehéz betekinteni a titkos ügyiratokba sem. S a mű célzatossága, azonnal Rákóczi József sikertelen felkelési kísérlete után történt megjelenése azt is sejtetni engedi, hogy éppen az udvari körök bátorításával, talán sugalmazásával vagy rendeltére jelent meg! Amellett a szerző a korban nem is mindennapos írói vénáról tesz tanúbizonyságot: értekezésében oly jó érzékkel keveri az életrajzírás, a regényes elemek felhasználásának motívumait a politikai pamflet eszközeivel, a száraznak tűnő tárgyilagosságot a szenvedélyesen reakciós politizálással, a humort az etnográfiai és történelmi érdeklődéssel, hogy nagyon is tudatos írói szerkesztést, jó arányérzékkel, s feltétlenül iskolázottságot és gyakorlatot feltételezhetünk.

Mindenesetre megállapítható, hogy Jókai keresve sem találhatott jobb forrástanyagot e fejezet megírásához. Alaposan élt is a lehetőséggel! Szinte bekezdésről bekezdésre követi elbeszélését, s ezáltal már *A magyar nemzet története* fejezetével mintegy rövid vázlatát adja jövendő Rákóczi-regényének.

Bevezetőjében írja a szerző — amit Jókai idéz is (705: 22), hogy „... az lett volna a legjobb, ha a római császár őfelsége a Rákóczi-hercegnek, amint azt kezei közé kaphatta, fejét vétette volna, ezzel minden később jelentkező kellemtelenséget megelőzhetett volna” (a bevezetés x 5-tel jelölt lapján és versóján). A tulajdonképpeni életrajz első oldalain József herceg gyermekkorát mutatja be a szerző. Itt írja le, hogy a kis József „csak addig élt asszonyanyja mellett, amíg a császári felség — atyja szökése miatt — azt nem parancsolta, hogy a bécsi himmelspforteni kolostorba kell anyjának vonulnia. Ettől kezdve elő sem fordulhatott, hogy magához vehesse a hercegi gyermekeket. Így József és testvére a győri püspök udvarmesterénél laktak (kosztra szerződtek), s még hercegi rangjukhoz méltó nevelésükről is kegyelmesen gondoskodott a római császári udvar, s jóllehet Bécsben éltek, sem atyjukkal, sem anyjukkal nem érintkezhetek.” (3.)

Ezután beszámol a névváltoztatásról, bár előzőleg a két erdélyi fejedelem, I. és II. Rákóczi György életét mutatja be, mintegy a

fiatal hercegnek szóló oktatás formájában — s érdekes, hogy a következőkben Rákóczi Györgyről alig történik említés. Így József „Marchese di San-Carlo” nevét a 60., míg a kisebbik Rákóczi-fió „Marchese di San-Christina” nevét csak a 72. oldalon említi. A birtokadományozás tényét s az adományozólevél szövegét is közli itt, majd részletesen elbeszéli József diákéveit, szerelmi kalandjait és botrányait. (E részek elemzése — azt hisszük — a *Rákóczy fia* c. regény forráskutatásánál válik indokolttá.) Marilla nevét, kávécsinzelkedését, s Rákóczi József róla írt gúnyversét is közli (61–66.), ugyancsak „a szép aranyművesnével” folytatott gáláns kalandját. Érdekes, hogy Jókai — egyébként nagyon is helytálló — megállapítja, hogy ti. „egészen vígjátékba illő jelenetei valának” e kalandnak, tulajdonképpen az életrajz egy külön kalandján alapul: „egy napon komédiás-csoport érkezett a városba — írja az ismeretlen szerző — és az aranyművesnek kedve szottyant, hogy megtekintse komédiázásukat” (67.), a férj távolléte, majd váratlan hazatérése okozta azután a Jókai által említett „megugratás” bonyodalmát. (67–71.)

Jókai a következőkben is követi az életrajz elbeszélését: „Röviddel ezután otthagya az egyetemet, ahol oly sok bolondságot művelt, és visszatért Bécsbe. Itt a római császár öfelsége tetemes járadékot juttatott számára, de ő oly csodálatosan osztotta be és oly pompásan élt vele, hogy már nem győzte fizetéssel.” (71–72.)

József megkomolyodásáról is számot ad a szerző; sommázó és ellenséges megállapítása, melyre Jókai hivatkozik (706: 32) pontos fordításban így hangzik: „Aminthogy lehetetlen jó gyümölcsöt szedni a romlott fáról, úgy az is lehetetlen, hogy a rebellis Rákóczitól valami más származzék, mint rebellis. S jóllehet Rákóczi Józsefnek . . . meg kellett változtatnia a nevét, a Rákóczi-szívet és a felforgató vért megtartotta”. (72.)

Olaszországi utazását, a szinte külön novellát képező bolognai kalandot s törökországi útját Jókai — jelentéktelen stílárius változtatásokkal s az időrend átformálásával — szinte szó szerint fordította a német könyvecskéből. Megemlíti, hogy Osman basa és gróf Bonnevall igyekeztek őt a Nagy-Szultánnál kegyeltté tenni, aki hajlott arra, hogy „őt valamilyen nagy basává tegye, ha elhagyja keresztény vallását és mohamedánna lesz, ettől azonban Rákóczi vonakodott” (77.). Rákóczi József ünnepélyes konstantinápolyi bevonulását a kelletnél is színesebben írja le az emlékirat (Jókainál 711.). Négy oldalon keresztül sorolja a felvonulás érdekességeit, név szerint és rangjuknál is említve a résztvevőket, pompás anyagot szolgáltatva Jókainak. Ő még az olyan részleteket is hűen fordítja, mint (711: 18)

a „két orta (!) janicsár-sereg, tiszteikkel, ceremónia-turbánokban” (81. lapon, míg a bevonulás a 80–84. lapokon olvasható).

A felkeléssel, melyhez oly szerencsétlenül igyekezett a szultán felhasználni a Rákóczi-nevet, érthetően részletesen és nagy ellenszenvvel foglalkozik az életrajz. József felhívását a magyarokhoz teljes szövegében közli (95.), majd — II. Rákóczi Ferenc rövid életrajzá-
nak közbeiktatása után — a felkelés eredménytelen volta feletti örömet fejezi ki. Ezután ismerteti a Rákóczi József fejére kiadott körözés teljes szövegét és a vérdíjak összegét is hangsúlyozza (147–151.). Mint ahogy azt is tőle tudja Jókai, hogy „nem sokkal a rendelet közzététele után jelentkezett a császári udvarnál egy rác, és magát késznek mondta arra, hogy Rákóczi József herceget élve vagy halva, ahogy ezt tőle kívánják, előállítja” (151–52.). Jóllehet a szerző igyekezett az eddigiekben Rákóczit komolytalan — mondhatnánk: bohém — színben feltüntetni, némi elismeréssel beszél arról, hogy a rebellis herceget nem riasztotta meg a körözés, sőt ismerteti Rákóczi válaszfelhívását is (teljes terjedelemben), majd aldunai hadjáratát is (152–53.). Igazán apróság, de megjegyezzük, hogy Jókai elnézte a szövegben közölt számot (vagy tudatosan kívánta nagyítani a megmozdulásban résztvevők számát), mert az ismeretlen szerző nem 53, hanem csupán „23 felszerelt hajót és sajkát” említ (153.).

Végezetül beszámol arról, hogy Rákóczi „egy különösen erős . . . vérhányást kapott” (156.), s hogy ebben az állapotban találta Kelemen pápa kiátkozó bullája (157–65.). Befejezésül megemlíti utolsó konstantinápolyi útját, mintegy hangsúlyozva a Rákóczi-ház végzetesen kereszténység-ellenes voltát.

Az eddigiekben olyan forrásműveket mutattunk be, amelyek a Jókai mű szempontjából hosszantartó vagy egyszeri, de egy-egy fejezet egészére terjedő hatást jelentettek. Ezek sorában jelentős helyet foglal el Kisfaludy Sándor sokáig kéziratban maradt jelentése az 1809–1810-es magyar nemesi insurrekcióról. Jókai *A győri két nap c.* fejezeténél — lábjegyzetben — hivatkozik is rá: „Ezt az egész történetet, valamint a megelőző fejezet [*A karakói és a pápai napok*, V. F.] lényegesebb részleteit Kisfaludy Sándor munkájából vettük át, mely csupán kéziratban létezik s a nádor parancsára lett megírva, a király magánhasználatára.” (801.) Ezt a nyilatkozatot még azzal egészítik ki, hogy nemcsak a Jókai által megjelölt két fejezet anyaga alapul Kisfaludy kéziratán, hanem tulajdonképpen a témával foglalkozó első (*A magyar insurrectio* című) és az azt lezáró utolsó (*Mesko körútja* címet viselő) fejezet is.

A magyar nemesi inszurgens had védelme „szívügye” volt az írónak. Erre kötelezve érezte magát a családi hagyomány révén is.

Többször említi gyermekkori emlékei között atyja — Jókay József — részvételt a nemesi felkelésben: „Gyermekkorom emlékei visszahatolnak egész a napoleoni világharcok korszakáig: a magyar insurrekcióig. Apám maga is ott verekedett Győr alatt a franciákkal, mint nemesi hadnagy. Még én láttam azokat a nyugalmazott huszárfőstrázsamestereket, akik egy elveszthetetlen golyóval a lábukban, s azokat a nagy vállalkozókat, akik egy (nagyon is elveszthető) millióval a zsebükben jöttek haza a világháborúból; s hallgattam a történeteket, amikben maguk is résztvettek, a „kend az Alvinczy?” adomáját (a sárkánytalan puskával), a „retirálj, Komáromig meg se állj!” gúnydalát, a mesés korszakot, amikor Komáromban volt az udvar!” (*Jókai a maga irodalmi munkásságáról*. NK. 100. k. 118—19.) Másutt is szól erről: „Mi, a század első évtizedeiben serdültek, még emlékezünk azokra a gúnydalokra, amikkel a népajk derék vitézeink véráldozatát megjutalmazta: „retirálj! retirálj! Komáromig meg se állj!” s sokáig fenntartotta magát az a röpke szó, hogy „kend az az Alvinczy?”” (*A győri ütközet emléke*. HhM. 4. k. 261.) Apja szerepéről is megjegyzi ugyanebben a cikkében, hogy „Apám is hadnagy volt az insurrekcióban, a győri ütközetben is részt vett (mint vőlegény), soha sem beszélt róla.” (uo. 261—62.) Igaz, hogy ezt az állítást Eötvös Károly kétségbe vonja, mert szerinte Jókay József nemcsak elmesélte szereplését, hanem még jegyzeteket is készített a felkelésről. „Ami övele magával történt, arról nem hallgatott, de azzal nem is dicsekedett.” (Eötvös Károly: *A Jókay-nemzetség*. Bp. 1906. 133.)

Tulajdonképpen az insurrekció védelmét szolgálta *Névtelen vár* c. regényével is, melynek mintegy felét a nemesi felkelés bemutatása foglalja el. (megj. 1877-ben, JKK. Regények 34. k. Sajtó alá rendezte Harsányi Zoltán, Bp., 1965.) Ennek forrásvizsgálata során Harsányi Zoltán pontról pontra mutatta ki, hogy „az író elsősorban Kisfaludy Sándor emlékiratából merítette a regény anyagát, ... Szerepel a regényben Kisfaludy *Hazafiúi Szózata* ... Az író már sajnos hozzáfehérhetetlen érdemrend-feljegyzéseket is forgathatott.” (JKK, 557—59.)

Mint a *Névtelen vár* jegyzeteiből is kitűnik, Jókai Kisfaludy iratát sajátos módszerrel használta fel; s minthogy *A magyar nemzet története* megfelelő fejezeteinek írásakor már alig nyúlt az eredeti forráshoz, hanem inkább előző regénye alapján fogalmazta át a szöveget, tömörítette, átcsoportosította, ezért a *Névtelen vár* forráshasználata ebben az esetben is jellemző. „Kisfaludy Sándor az insurrekcióról készített emlékiratához egy függelékét csatolt ezzel a címmel: *Geschichte einzelner Regimenter, Bataillone und Individuen der Insurrection des Adels von Ungarn.*» (Egyes ezredek, zászlóaljok és személyek története a magyar nemesi felkelésben. A Gálos-féle kiadásban a

260–326. l.-on.) ... Itt Kisfaludy betürendbe szedte az érdemes tetteket végrehajtó, jutalmazott inszurgenseket, rövid leírását adva harci cselekedeteiknek ... (Jókai) romantikus hőskereső és hőszobrászó módszerének is megfelelt az, hogy a kiemelkedő vitézi tetteket végrehajtó felkelők közül csokorba gyűjti a legkiemelkedőbekeket.” (JKK. 558–59.)

Ezért nem tartanók helyesnek, ha *A magyar nemzet története* lényegében másodlagos forrásanyagának vizsgálatakor újra visszaautalnánk Kisfaludyra. Mégis, hogy fogalmat alkothassunk Kisfaludy jelentős szerepéről, néhány jellemző részt bemutatunk az emlékiratból, s összevetjük Jókai szövegével.

Abban a bekezdésben, amelyikben Jókai az udvari haditanács akadémikusodását érzékelteti, s lényegében a *Névtelen vár* két szereplőjének, Görömbölyi Bernátnak és Vavel Lajosnak párbeszédét tömöríti, Jókai Kisfaludy emlékiratának pontokra bontott megállapításait s a nádori választ ötvözte egybe (Kisfaludy, i. m. 69–70.), de Kisfaludy írásából egyébként is merít. Így pl. az egyenruha-kérdés megoldása után – írja Jókai – „az Artillerie-Direction nem akart adni a gyalogságnak puskát.” Kisfaludynál: „Ezekhez a nehézségekhez 1809. március 28-án egy másik is járult: az Artillerie-Direction (tüzérségi-felügyelőség) jelentette ugyanis, hogy képtelen ellátni a hadra kelt inszurrekciós hadakat különféle fegyverekkel.” (Kisfaludy, 77.) Később ez található Jókainál: „A lovasságnak pedig nem akart adni kardot, hanem szuronyt puskához való pangánót!”. Kisfaludynál: „Éppen ebben az időben, 1809. április 2-án jött az udvari haditanács elnökétől a nádornak a jelentés: az előző évben az volt a vélemény, hogy az összegyűlt inszurrekciós lovasság és gyalogság részére elegendő szablyát tudnak biztosítani: azonban azóta a császári és királyi hadsereg létszáma jelentősen megnőtt, sok új hadosztályt és hadtestet állítottak ki, amelyeket nem tudnak ellátni a megígért szablyákkal. Ezért azt tanácsolja, hogy az inszurrekciós gyalogság a szablyák helyett bajonettjével szolgáljon és javasolja, hogy az inszurgenseket magukkal hozott szablyáikkal elégítsék ki.” (Kisfaludy, 77.) Másutt pedig: „A polgárőrségnek a legfelsőbb helyről alabárdokat ajánlottak”. (Kisfaludy, 80.)

Nézzünk néhány példát a hadi események leírásakor Jókai forráshasználatára. A pápai úton zajló harcok alatt tűnt ki a szűk híd védelmében a „jó Ferenczy János” (799.) Kisfaludy Ferenczyről a következőket írja:

„Ferenczy János. Egykor közlegény volt, majd káplár a pesti lovasregimentnél. 1809. június 12-én szokatlan és csodálatraméltó hősiességet tanúsított. Éppen a kórházból jött, az ezredét Borsos-

Győrnél megkereste és megtalálta, amikor az ellenség tüzeben álltak. Hátul álló bajtársaitól összegyűjtötte a patronokat, azokkal az első vonalba sietett, s az ott állók között szétosztotta. Sőt közben-közben ő maga is villámgyorsan az ellenség közé lőtt és valamilyen dárdával (pikával) egymásután három franciát ledöfött. A Borsos-Győrből Pápára vezető híd töltésén kialakult tolongásban, ahol a mi csapataink szorongtak, s két Ott-huszár az árokba zuhant, Ferenczi a segítségükre sietett, lovaikkal együtt kihúzta, és megmentette őket.” (Kisfaludy, 290.)

A veszprémi „örnagyi osztág” helyállítását így örököltette meg Kisfaludy (igaz, hogy ő „főhadnagy divízióról írl): „Amikor a főhadnagyokból álló osztágot Pápa előtt a számbeli fölényben lévő ellenség lovasrohama érte, úgy álltak, mint a szikla, és bevárták az ellenséget, amely nem is merészelt rájuk támadni, hanem megállt és csodálta bátorságukat, amíg végre az osztág (a hadosztály) hidegvérrel visszavonult.” (Kisfaludy, 264.) — Hogy Jókai ezt a magában is regényes leírást még színesebbé tette, s megteremtette a kardjával tisztelgő francia tiszt alakját: kitűnően jellemzi az író alkotás-módját.

Végül olvassuk el, milyen anyagot nyújtott Kisfaludy Fodor István vitézségének bemutatásához Jókainak (807.): „Fodor István a veszprémi lovasezred tagja, 1809. június 14-én önfeláldozásával bajtársát, aki már fogságba esett, megszabadította, és miközben ezt az érdemes cselekedetét véghez vitte, 13 lőtt sebet és 11 kardvágást kapott, s csak miután lovát is meglőtték, esett fogságba.” (Kisfaludy, 291.) Ebben az esetben tehát Jókai az adatokat átvette forrásától, de a cselekmény menetét — éppen a regényesség kedvéért — lényegében megváltoztatta, nem tudván belenyugodni abba, hogy ilyen hőstett végrehajtója ne meneküljön meg.

A jelentős anyagot szolgáltató forrásművek után azokat is meg kell említenünk, amelyek csak egy-egy esetben nyújtottak alapanyagot a mű megszövegezéséhez. Néhány lényegtelen, apróbb szövegegyezés mellett ilyen forrás volt Istvánfi Miklós *Magyarország története*, amelynek adatai több helyen is felbukkannak, de kizárólagos forrásként csak az *Egy ősmagyar jellem* c. fejezet esetében említhetjük. Bodó Ferenc történetét Istvánfi így adja elő:

„Bodó gyalogságát elvesztvén a lovassága által elhagyatván, dühöngve, fogcsikorgatva s a szerencsét vádolva erősen ellent állt, ... de . . . elfogatott . . . Egerben . . . Bodó, miután arra, hogy meg nem szökik, magát hittel kötelezé, lazúl őriztetvén, Török Bálint által megvendégtetett, s ott kellesténél többet iván, fogadásáról megfeledezve, éjjel megszökött, s egész Gyöngyösig . . . ment. Hoi

a mámortól kijózanodva, adott szaváról megemlékezett, s azonnal lovakat rendelve elhatározá, hogy Egerbe, honnét jött, az ellenséghez visszamegy, s magát, hogy szavát megtartsa, Bálint és Pekrinek, kik keresésére indultak, önkényt megadta; azután azoktól a zászlók és zsákmánnyal együtt Bécsbe Ferdinándhoz küldtetett, ki a zászlókat, a győzelem emlékeit a sz. István templomába helyezteté; ő pedig Bécs-Ujvára vitetett, s egy nagy vasrostélyos börtönüregbe záratot, mely az előkelő foglyok számára volt fentartva; hol több évig szenvedett, miután nem volt rávehető, hogy szabadságát, János király ellen kardot vonván, megvegye; sőt Ferdinánd szelidebb ajánlatát, hogy semlegesen viselje magát, sem fogadta el, inkább akarván a börtönben meghalni, mint Jánost, kinek hűségét esküdt, elhagyva dicstelenül élni; s így haszontalan szilárdságának dicsőségét csak későn nyerve el, ott halt meg.” (Istvánfi i. m. I. k. 169—70.)

Ugyancsak Istvánfi históriájából merítette Jókai a *Hogy lett Budavára a töröké?* c. fejezete anyagát. Istvánfi erről a török csalárdtságát bemutató eseményről így tudósít:

„Szolimán . . . Ó-Buda külvárosainál szállt táborba. . . . Azután a pihenésre néhány napot engedett, mely alatt a maga és szokása ellenére magával hozott két fia, Szelim és Bajazet nevében a kisednek a főcsausztól ajándékot küldött, mi állt: három harc-paripából, arany ló szerszámmal s ugyanannyi bibor, arannyal áttört kaftányból; a királynőnek pedig nagyértékű drágaköves gyűrűket, arany nyakláncot s babilóniai művü diadémét, kívánta ez a királynétól a Szolimán nevében, kinek kívánata parancs volt, hogy az általa testvérül fogadott király fiát, ki, ha felnő, az ő jótéteménye folytán, bizonyon uralkodni fog, a főurakkal, kik vele az ostromot szilárdul kitarták s visszaverék, hozzá a táborba küldje; ne is aggódjék semmit, mert, miután őt látta, s karjai közé véve, megcsókolta, azonnal anyjához sértetlenül visszabocsátja; minthogy Szolimán oly nagy-lelkű fejedelem, hogy amint hatalomra minden uralkodót maga után hagy, úgy igyekszik azokat igazságosságával is felülmulni, s nem is fogja megszenvedni, hogy az uralkodás reményében nevelt gyermeket legkisebb baleset érje, magát a királynét pedig mindig, mint gyermekét s menyét fogja tekinteni.

A királyné a válasz felett sokáig habozott, de a halogatással a bárbar uralkodónál mire sem ment, végre a barát tanácsa s kérelmeire a gyermeket dajkájával, s néhány éltes-nővel, annak sorsa felett nem kissé aggódva, könnyek közt a táborba bocsátá. A főurak közül, hogy őt György baráttal kísérjék, kijelöltek: Bálint a seregek fővezére, ki lázban szenvedvén, társaitól honmaradhatását kérte, Petrovich, Batthány Orbán, Buda várkapitánya, s az őrség parancs-

noka, Pestheni György és Verbőczy ki kevéssel előbb Konstantinápolyból visszatérván, a megszállás feloldása után a várba jött, és más előkelő állású férfiak. Kik a királyi gyermekkel a táborba indultak, eleibök jött egy csapat fényesen szerelt palotás lovas, kik a táborban két oldalt felállított janicsárok között, őket Szolimán sátorához vitték; ki a gyermeket nagy örömmel s kegyesen megtekintvén megdicséré; s két fiának is megmutatá, majd erszényéből arany pénzt vón ki, azt a dajka kezébe adá, mi a barbároknál kitünő kegyesség s jóakarat jele.

Majd Szolimán parancsára a budai főurakat a pasák megvendég-lék, s hosszasan lakomázva s egymással beszélgetve, őket visszatarták. Miközben a város megtekintésének őrve alatt, néhány utasítással el-látott csapatot abba beküldöttek, kik csendesen, minden zaj nélkül, előbb a Szombat-, majd utána a többi kaput is elfoglalták, úgy, hogy az őrség és a polgárok a cselt alig vették észre. Így a kapukat, tereket s keresztutakat gyorsan megszállván, a janicsár parancsnok a várost belovagolva hirnökkel meghirdetteté, hogy a hatalmas Szolimán császár akarja s parancsolja, hogy a városban mindenki a fegyvert azonnal letegye s átadja, magát nyugalmasan odahaza tartsa, ki nem engedelmeskedik, fejét veszti. A polgárok a váratlan esetre megrémülve, fegyverüket kiadták; s a janicsárok és törökök mintegy tizezren, a város minden házait megszállták. Szolimán . . . a gyermeket a gyaloghintóba, min a táborba hozatott, beültetvén, anyjához bocsátá. Majd György barát- és Verbőczyvel, a többi főurnak a külső sátorbani várakozást parancsolván, értekezett; már estve volt, s az éj közeledett, a királynő, a főurak sorsa felett aggódva, Szolimán sógorát Rustant, . . . sürgeté, hogy közbejárjon; végre éjjel a többit elbocsátá, az egy Bálintot tartván vissza, kit egy külön sátorba Rustánhoz közel vitetett, a busuló- s szomorkodóknak azt mondván, hogy vele másnap beszéde lesz.

Ezután Magyarország sorsa felett a pasákkal tanácskozott, a vitat-kozással néhány nap tölt el, minthogy a vélemények különbözősége miatt nem tűnt ki, mi lesz a hosszas tanácskozás végeredménye; Mahomet pasa és Ulemán a gyermek Konstantinápolyba vitelét s Budának egy bölcs, mérsékelt török parancsnok alá adását javallák; a belgrádi pasa, a keresztények dühös ellensége s a magyarok engesz-telhetetlen gyűlölője, hosszas beszédében kifejté, hogy a gyermek és a főurak kivégzendők, váraik lerontandók, a királyné atyjához vissza-küldendő, s Magyarország török tartománnyá alakítandó . . . A sze-lidebb Rustán véleménye méltányosabb volt; s oda ment ki, hogy egy nagy és igazságos fejedelem kötelessége, hogy a királynénak és kisdednek az országot, mit az atyjának hűbériül adományozott, meg-

tartsa, s mindenkitől rettegett fegyverével azokat örökségökben megvédelmezze.

... Mit megértve a királyné, hallgatva, könnyeivel panaszlá, a zsarnok hűtlenségét, s a szükségnek engedve, kivonult a várból, miután megtudá, hogy már annak kapuit a janicsárok megszállották: A főurakkal kivonulónak a Nisa aga (irodafőnök) a Dragománnal (Tolmács) a kék és aranyos arabs betűkkel írott oklevelet átadta, ... melyben Szolimán a mindenható Isten s Mahomet nevére, fejére és kardjára esküszik: hogy Budát, amint a gyermek felnő, átadja, mit átvévén Budáról Erdélybe utazott, hogy azt többé soha ne lássa, hasztalan nyujtva be előbb folyamodványát Szolimán- és Rustánhoz, hogy Bálintot szabadon bocsássák. Állítják, hogy Bálintnak György barát vetett tört, ki Szolimánt előre figyelmeztetvé, hogy Bálintnak ne higgyen, mert az állhatatlan ember, miért osztán a zsarnok őt őrizet alá helyezte. De mi a kétes (a) dologban, bizonyost nem állithatunk." (Istváni: i. k. 276—78.)

Természetesen e fejezethez is használt Jókai más forrásokat: Szolimán üzenetét (416: 14) és Rusztem basa szavait (418: 1) Horváthból vette át, a szultán hálaimegyezéséről (418: 11) Szalay elbeszélése alapján tudósít. Itt is hű maradt tehát másutt megszokott szerkesztési elveihez: minden forrásából a regényes, érdekes részeket kiemelve dolgozza át az alapul szolgáló szöveget.

S bár a *Martinuzzi György* c. fejezet forrásait a *Fráter György* c. regényének kritikai kiadása során adjuk meg, hivatkozunk kell arra, hogy e fejezet számos helyét vette át Szerémi György emlékiratából. (*Szerémi György . . . emlékirata Magyarországi romlásáról*. 1484—1543. Kiadta Wenzel Gusztáv. Pest, 1857. Mon. Hung. Hist. II. oszt. 1. k. Magyar fordítása Erdélyi Lászlótól, átdolgozta Juhász László: Szerémi György: *Magyarországi romlásáról*. Mon. Hung. V. Bp. 1961.), de már a megelőző fejezetek egyes részleteinél felismerhető Szerémi hatása. Így *A fekete carbán* Cserni Jován sebesülésének története (Szerémi i. m. 173.), Hoberdanacz János merénylete *Az órgyilkos* c. fejezet kisebb motívumegyezései (Szerémi i. m. 293.) és Fráter György életét vázlatosan tárgyaló fejezet apróbb egyezései (ezekre nézve Czunya Miklós idézett dolgozatához utasítjuk az olvasót: i. m. 31—55.).

Kemény János és Bethlen Miklós Zrínyire vonatkozó megállapításait nem az eredeti önéletrészek alapján idézi Jókai. Idézeti rendre megtalálhatók az összefoglaló történeti művekben: Keményt Horváth Mihály, Bethlent pedig Szalay közlései alapján idézi. Bizonyították erre hogy Jókai csak annyit — vagy jóval kevesebbet — idéz, mint, amennyi szöveget a feldolgozók is közreadnak kötetekben, és egyet-

len esetben sem többet vagy más szövegrészeket. (A megfelelő részeknél hivatkozni fogunk a tárgyi magyarázatokban.) Ugyanez vonatkozik a — meglepően kis számban előforduló — Cserei-idézetekre is, s a kuruc mozgalmakat bemutató fejezetekben sűrűn szereplő Rákóczi-émlékezésekre.

Még egy fejezet alapját képezte egy önálló emlékirat szövege, melyet Jókai eredetiben forgatott, s hivatkozott is rá: a *Vékony János a kuruc hadnagy c. történet* Károlyi Sándor önéletírásának egy részletén alapul. Jókai maga írja, hogy a történetet „Károlyi Sándor feljegyezte” (692 : 34). A romantikus ízü történetet így meséli el Károlyi:

„... Vékony János . . . assecurálta (biztosította) méltóságos Pálfi János ur őexcellenciája által (ti. Savoyai Jenőt), most elmegyem az törökökkel, de az jövő esztendőbeli campaniakor (táborozáskor) unicsoda készüllettel és erővel fog a vezér megindulni, akkor ő hercegségének szolgálatjára egész relatiójával (jelentésével) fog megjelenni. S ezzel a győzedelemmel Isten ő szent fölsége az egész tömösi baná-tust visszaadta az kereszténységnek egész a Dunáig . . . Nandorfejevárnak megvételével s az pogányságnak széllyelveretésével nem kevés-sé consoláltatott (vigasztaltatott) az egész kereszténység, melyeknek alkalmatosságának előtte . . . Vékony János az vezérnek megindulása előtt a nandorfejevári basához expediáltatván (küldetvén), a levelekkel a feljebb megirt igéreti szerént nem nandorfejevári basához, hanem egyenesen fölséges Eugenius herceghez vitte az leveleket, s ottan az vezérnek erejét bővséggel repraesentálta (jelentette).

Melyre következett kegyelmes parancsola is hiven s igazán végben vivén, az vezér táborának elérkezésével az egész generalátus (vezérkar) előtt személy szerént való vitézséget az midőn megmutatta volna, az pogányság által czidával (dzsidával) vékonyában megcsapatván a czidát is magával elhozta, s ugyanott ugyanottan meggyógyittatván azután Nandorfejevárnak kézbe esése után mellém küldetett . . .” (Károlyi Sándor *önéletírása és naplójegyzetei*. Kiadta Szalay László. Pest, 1865. I. k. 111—12. és 118—19. lapokon.)

Az a tény, hogy Jókai *A magyar nemzet története* 1902-es kiadásában ezt a zárójeles megjegyzést látta szükségesnek: „II. Uldszló, II. Lajos és a rákövetkező Zápolya János korának rajzát egybegyűjtém *»Fráter György című regényemben*”, s hogy a *Rákóczy fiai* című fejezet mintegy vázlata a következő év nagyszabású történelmi regényének — két dologra is figyelmeztet.

Elsőként adódik az a következtetés, hogy *A magyar nemzet történetének* néhány részlete későbbi írások magvának hordozója. Mint-hogy azonban a mű második kötete 1884-ben, a harmadik pedig

1890-ben jelent meg, azonnal belátjuk, hogy az idős írónak már nem sok új regényre, s főleg nem történeti ihletésűre! — maradt ereje. Így a megjegyzések fonákja gondolkozathat el inkább: az a mód ugyanis, ahogyan Jókai egy-egy témáját többször is kifejtve jut el a végső megfogalmazáshoz, illetve ahogyan újra és újra felbukkannak már megírt történetei, bemutatott szereplői, történeti eseményei. S ezt a szempontot *A magyar nemzet történetének* forrásait kutatva nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Bizonyosnak látszik, hogy azokat a történeti eseményeket eleve-
nítve fel, melyekről már korábbi elbeszéléseiben, regényeiben bővebb-
ben szólt, nem lapozta fel újra az eredeti forrásokat, hanem saját
írásaiból merítette emlékeit. Ez *A magyar nemzet története* számos
fejezetében megfigyelhető. Minden ilyen esetben hivatkozni fogunk
a szövegek vagy szövegrészek egyezésére a tárgyi magyarázatok
során, most azonban tételszerűen fel kell sorakoztatnunk azokat az
írásokat, amelyekről kimutatható, hogy regényes történeteihez fel-
használta őket Jókai.

A szekérvárak megírásakor Dobozy önfeláldozásának történetét
Dobozy és neje c. régebbi elbeszélése alapján fogalmazta újra (Ma-
gyar Sajtó. 1857. A hősök könyvéből.), bár egyes motívumokat
Az utolsó csatár c. elbeszéléséből is átvett.

Különösen gazdagon merített *A magyar nemzet történetének* össze-
állításakor erdélyi és felvidéki helyszínen játszódó történelmi írásai-
ból. Áll ez elsősorban a XVII. századi erdélyi fejedelemség rajzára.
Az *Apró fejedelmek* nagy korszakot átfogó fejezete megírásakor nem-
csak az *Erdély aranykora* és a *Törökvilág Magyarországon* részleteit
használta fel, hanem a *Szép Mikhál* és *A Damokosok* összegező meg-
állapításait is. Különösen az Apafi Mihály, ill. II. Rákóczi György
korát summázó bekezdésekhez szolgáltattak gazdag anyagot az
emlétt regények.

De az *Erdély aranykora* még későbbi fejezetek során is felbukkan
ösztönző hatásával, megfogalmazásainak átvételével, különösen a
„Kényszerített fejedelem”, „A nagyszőlősi ütközet” és az „Egy
vadászat 1666-ban” című fejezetek, melyek a *II. Zrínyi Miklós és
Montecuculi* történetének kialakításánál jelentettek segítséget az írónak.

A *Törökvilág Magyarországon* „Az utolsó nap” c. fejezete lényegé-
ben készen adta az alapanyagot *A zernyesti csata* c. fejezethez: ennek
egyéb, említett és még említendő forrásai (Veterani, Szalay) mellett
szinte kizárólagos forrásává lett.

A murányi Venus és *A pallos uralma* c. részek egyes motívumai fel-
lelhetők *A lőcsei fehér asszonyban*.

A magyar nemzet történetében három olyan fejezet is található (*Az ostromolt Bécs, Buda visszaválása és Budavár eldrulója*), melynek forrásul egy korábbi Jókai-novella nevezhető meg, egyes részletek kivételével, szinte kizárólagos forrásul: *Az utolsó budai basa*. Ez a novella (vagy inkább kisregény) 1859-ben jelent meg a Vasárnapi Újságban, majd a Nemzeti Kiadás 37. kötetében, s természetesen sok forrás felhasználásával írta Jókai. Történeti művének összeállításakor szó szerint vett át ebből számos részletet.

A kuruc-fejezetek megírásához nagy segítséget jelentett Jókainak két nagy regénye: *A lőcsei fehér asszony* és különösen a *Szeretve mind a vérpadig*, s néhány kisebb elbeszélése, írása. Minden vonatkozó helyen idézzük az egyezéseket.

A *Benyovszky Móric* történetét ismertető nagy fejezet tulajdonképpen nem egyéb, mint az 1888-ban megjelent *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai* 1–2–3. és ez időben már nyomdában levő s 1891-ben megjelenő köteteinek vázlatos összefoglalása. Itt a roppant terjedelmű anyag miatt nehéz a szövegszerű egyezéseket tételszerűen kimutatni, de a szöveg felépítéséből s az adatok egyezéséből nyilvánvaló, hogy Jókai *A magyar nemzet történetéhez* felhasználta frissen elkészült vagy nagyobb részében már meg is jelent munkáit.

A *Magyar jakobinusok* fejezetének anyagát is feldolgozta már korábban, s erre támaszkodva állította össze — természetesen átdolgozva, újabb forrásanyagot felkutatva — a fejezetet. Alapvető forrásoként kell azonban számon tartanunk *A világhírű Martinovics-összeesküvés részletei* c. írását, mely először az *Életképekben* jelent meg, majd a *Jókai Mór forradalom alatt írt művei 1848–1849. c. kiadványban* (Bp. 1875.).

Az insurrekció történetével foglalkozó lelkeshangú fejezetek fő forrása — áttételesen és új feldolgozásként is — Kisfaludy Sándor idézett munkája. Azonban feltétlenül figyelmeztetnünk kell *Névtelen vár* c. regényére, mint amelynek mintegy harmadát éppen az 1809–1810-es nemesi felkelés eseményei foglalják el.

A *reformkorszak Magyarországon* c. fejezettel kezd meg Jókai új könyvének azt a részét, amely legközelebb feküdt szívéhez. A 48-as szabadságharc előkészítésének időszakáról, dicsőséges napjairól és harcairól számtalan cikkében, több nagy regényében számolt be. Természetes, hogy most, amikor újra erről a korszakról írt, felhasználta korábbi írásait, némelyiket szó szerint át is vette, némelyik részleteit alkalmazva az új szempontok szerint, némelyiket pedig csak tartalom szerint illesztette be történetébe. Így — ismételve, hogy esetenként hivatkozunk az egyezésekre — csak összegezve sorol-

juk fel azokat az írásait, melyek *A magyar nemzet történetére* vonatkozó fejezeteinek forrásaiul szolgáltak.

A reformkorszak Magyarországon c. fejezethez felhasználta az *Eppur si muove. És mégis mozog a föld, az Egy magyar nábob, a Kárpáthy Zoltán* és a *Politikai divatok* c. regényeit, s több kisebb cikkét (*A legelső gőzhajó Magyarországon, Graefenberg és vizgyógy-intézete, A komáromi gyászos ünnep*).

A *Wesselényi Miklós, és Március 15-én 1848.* c. fejezetekben elbeszélte eseményeket a *Kárpáthy Zoltán, A köszlőví ember fiai* és *A tengerzemű hölgy* c. regényei alapján dolgozta fel, míg a *Forradalom vér nélkül* és a *Nyílt szavak honunk fiatalághoz* c. fejezetek szövegét változatlanul átvette az *Életképekben* 1848-ban megjelent írásaiból.

A szabadságharc eseményeit bemutató fejezetek anyagának számos motívuma szerepet kapott szintén korábban írt elbeszéléseiben, életképeiben, regényeiben és cikkeiben. Az *Életképek, az Esti Lapok, az Igazmondó* hasábjain megjelent írásai éppen úgy számításba veendőek, mint a *Csataképek* egyes elbeszélései, más novellái és regényeinek részletei.

A reformkor és a szabadságharc időszakának legdöntőbb, s nyomon nem követhető forrása természetesen saját emlékanya volt. Egyes események adatszerű bemutatásához Horváth Mihály történeti munkája segítséget nyújtott neki, de az emlékek hőmpolygó áradata sokszor elnyomja a pontos adatokat: ilyenkor bajos lenne írott forrást keresnünk elbeszélése mögött.

A szabadságharc történetének legtöbb motívumát saját emlékezetéből, illetve az ezzel a dicsőséges korszakkal foglalkozó saját műveiből vette át Jókai. Mégis meg kell említenünk a forrásművek közül kettőt (melyek saját könyvtárában is megvoltak): ezekből csak egyszer-egyszer merített, s a vonatkozó helyeknél hivatkozunk is a tárgyi magyarázatokban (Szeremlei Samu: *Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről*. Pest 1867. és Gelich Rikárd: *Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben*. I—3. Budapest 1882.)

★

Forrásainak elemzésénél figyelmeztetnünk kell arra az olvasót, hogy Jókai történeti érdeklődése más összefoglalásban is kifejezést talált. A Rudolf trónörökös főherceg „ő császári és királyi fönsege kezdeményezéséből és közreműködésével” megindított sorozat (*Az osztrák—magyar monarchia írásban és képben*) *Magyarország I.* kötete részére (Bp. 1888.) írt egyik fejezet szerzője szintén Jókai volt, aki *Az új korszak (folytatása a Habsburg-házbeli királyok korának)* címmel

a XIX. század reformmozgalmát ismertette. A feltűnő szövegegyezésekre hivatkozni fogunk, de e fejezet részletes elemzése egy soron következő kötet szerkesztőjének feladata lesz.

★

IRODALOM

Jókainak ezt a munkáját közel sem kísérte olyan sajtóvisszhang, mint amilyennel a regények esetében találkoztunk. A hírlapirodalomhoz hasonlóan a Jókairól szóló könyvek és füzetek is átsiklanak a *Magyar nemzet története* fölött. Itt közlünk néhány olyan kritikai megjegyzést, amelyek kötetünk címét nem említik ugyan, de Jókai történelmi tárgyú munkáira vonatkoznak, és közzétételük ennél a műnél a legindokoltabb, mely átfogó képet ad Jókai történelem-szemléletéről.

Viszonylag sokkal élesebb és élénkebb kritika fogadta Jókai történelemkönyvének tankönyv-változatát. Ezeket a kritikákat külön fejezetben közöljük.

Az első hír a Budapesti Viszhang (1854. aug. 27. 17. sz. 543.) lapjain jelent meg a *Könyvismertetés* c. rovatban.

„Heckenast Gustáv könyvkiadónál a következő könyvek jelentek meg: *A magyar nemzet története*. Jókai Mórtól. A költői lélek csodás fölfogásával van írva e könyv, s nem hagyja csüggedni az embert, — hisz annyi vihar nem birta lefujni nevünket a történet lapjairól.

Egy lap azt mondá: gyanítja, hogy nők számára van írva e könyv, — míg mi azt mondjuk, azon szunyadó lelkek számára van írva, kik saját eszüik gyér világánál nagyon igénybe veszik, hogy más ember vezesse őket.

Gyönyört ígérünk az olvasónak, vegye meg a könyvet, ára 2 ft. pp.”

A következő hónapban már terjedelmesebb kritika látott napvilágot.

Garády [feltehetőleg Fabó András]: *A magyar nemzet története*. Jókai Mórtól, Pesten, 1854. 8. r. 352. *Tudomány és Irodalom* c. rovat (Pesti Napló 1854. szept. 7.)

„Legtermékenyebb írónk, Jókai Mór, kinek muzájától szép-irodalmi téren szokott illatos virágokat venni a magyar olvasó közönség, a jelen munkában a komolyabb tudomány, nemzeti történelmünk mezejére lépett, új oldalról mutatva be fáradságtalan munkásságát a hazának. Csalódnék az olvasó közönség, ha e műben történet-

íróink hangyaszorgalma által eddig napfényre derített kutfók vagy eddig ismeretlen oklevelek nyomán összeállított, évről évre lehozott, s épen a miatt nem mulatásul szolgáló, krónikai előadását keresné honi eseményeinknek. Csalódnék e szerint a szaktudós is, vélve, hogy sejtett, de százados homálylepel alatt nyugvó nemzeti események ohajtva várt földerítését vagy azoknak lánczolatában ittott mutatkozó hézag betöltését veendi sz. munkájában. Ily cél nem lebegett, s a ki tudja, mennyire tartja elfoglalva tollát a szépirodalom, nem is lebeghetett Jókai előtt. Ő más feladatot tűzött ki magának. S e feladat, ha jól sejtjük, megkedveltetni nemzeti történelmünket a haza miveltebb leányaival."

A cikk szerzője elismerőleg szól Buday, Péczeli, Horváth Mihály, Szalay munkásságáról, de mivel ezek nem olvasmányosak, nincsen olyan hatásuk, mint Jókai művének.

Majd így folytatódik a cikk: „Mily szükség, hogy a hon leányai ismerjék a hon történelmét! Sz. tehát nemzeti történelmünk olvasását, tanulmányozását szép szerével, ha szabad úgy szólunk, becsempészni akarja delnőink körébe. E végett 99. cikkben kiválasztá a nemzeti történelem azon momentumait, melyeket nőinknek tudniok érdekes, hasznos, szükséges egyiránt. Az előadásról elég annyit megjegyeznünk, hogy az Jókaié! Ő eltér a történészek száraz irányától s kellemes, a figyelmet lelánczoló, unalmat nem okozható irmodorban, mintegy megczukrozva, költészi kellemekekkel előntve nyújtja adományait. Valódi komoly eseményeket olvasva azt véljük, hogy regényt olvasunk."

A cikk végezetül egy részt közöl a *Sajó* c. fejezetből. (Az említett rész kiadásunkban *A tatárfutás* címet kapta.)

Az első kötet másodszeri megjelenésére, csak egy jelentéktelen hír hívta fel a figyelmet: „Jókai Mórtól *A magyar nemzet története regényes rajzokban* . . . most második kiadásban jelent meg. Történeti apróságok ezek, de oly vonzólag előadva, hogy olvasásukkor minden magyar hölgyben fel fog kelni a vágy, Magyarhon történetét minden apró részletében ismerni." Családi Kör *Irodalom és művészet* c. rovat. (1860. okt. 21. 2. sz. 30.)

A Vasárnapi Újság (1865. jan. 9. 5. sz. 56.), a Pesti Hírnök (1865. jan. 24. 19. sz. 2.) és a Fővárosi Lapok (1865. jan. 24. 19. sz.) rövid hírekben tudósít arról, hogy Jókai műve nagy népszerűségnek örvendő.

A magyar történelem további századainak feldolgozásáról 1872-ben kaptak az olvasók először híreket.

„Jókai Mór *A magyar nemzet története* című munkát, melyből már öt kiadás jelent meg 12,500 példányban, folytatni fogja a mai

napig.” (Fővárosi lapok 1872. dec. 6. 280 sz. 1221.) Hasonló hír szerepel még a Vasárnapi Újságban is (1872. dec. 8. 49. sz. 621.).

Az Arad és Vidéke (1883. máj. 12. 109 sz.) a második kötet írásáról ad hírt. „Jókai Mór most fogja befejezni a *Magyarok története* című művének második részét, mely hazánk történetét a mohácsi vérsztől egészen napjainkig tárgyalja; egyes megragadó episodokban.” Hasonló közlemény szerepel még a következő helyeken: *Nemzet* (1883. máj. 10. 128. sz.), *Nemzeti Újság* (1883. máj. 11. 41. sz.) és *Magyar Polgár* (1883. dec. 13.)

Az 1884-es esztendőben már a mű külföldi fordításáról is van hírünk.

A Budapesti Hírlap *Tudomány és Irodalom* c. rovatban írja (1884. jan. 3. 3. sz. 2.). „Jókai Mór *Magyar nemzet története* című munkája jövő évi január hótól kezdve olasz nyelven füzetenként fog megjelenni. A műhöz, melyet Gauss Viktor fiumei hazánkfia fordít le, a magyar eredeti szöveg illusztrációi lesznek mellékelve. A könyvet Battara Péter jóhírnévként örvendő nyomdatulajdonos adja ki.” Az olasz fordításról tudósít a kolozsvári *Ellenzék* is (1884. jan. 4. 3. sz.).

A harmadik kötet megjelenéséről az első hírt a Budapesti Bazár adta (1890. márc. 1. 40.).

Majd az *Ellenzék* (1890. dec. 23. 294. sz. 6.) arról ad hírt, hogy „Jókai Mórnak régóta híres könyvét, *A Magyar Nemzet Történetét*, illetve annak első kötetét uj most már V. kiadásban adta ki a Franklin-Társulat”.

A Kolozsvár (1890. jan. 8. 5. sz. 2.) *Irodalom és művészet* c. rovatában a Petőfi Társaság üléséről a következőképpen tudósít: „Taps és lelkes éljenzés fogadta Jókai Mórt, midőn a felolvasó asztal elé állott. Tudvalevőleg Jókai nem fejezte be egyik legszebb művét: *A magyar nemzet történetét*; a hiányzó befejező rész, a harmadik kötet most készül.”

Ebből olvasta fel Jókai a *Rákóczi fiai* c. fejezetet, írja a lap, majd így folytatja: „Megható és eleven képet tárt fel a nagy bujdosók életéből. Különösen emelkedett rész volt az, a melyben a költő lelke egész hevével sikra szállt azon vád ellen, mintha Rákóczi fiainak, Józsefnek és Györgynek gyávasága okozta volna az utolsó felkelés kudarczát. Szünni nem akaró éljenzés és taps követte Jókai pompás felolvasását.” Körössi László *Jókai Mór* c. tanulmányában (Korrajzok 5., 6., 7. füzet Bp. 1894.) néhány általános, Jókai történelemszemléletét elemző megállapítást tesz. „Jósika nagyobb történeti készséggel volt fölfegyverezve, a historiai staffageokat gyakran impozáns vonásokkal festette, de alakjai beállításánál s azok szerepeltetésénél nagyobb krónikás, mint költő. Jókai történelmi regényei nem egyebek, mint gyönyörű mesék, melyekbe gyakran nemcsak a historiai események,

de a jellemek pragmatikája sem tökéletes, s mind a mellett kellemesen hatnak s nem provokálják tudományos ismereteinket vitára.” (212.)

Általános jellegűek Névy László *Jókai Mór* c. tanulmányának megállapításai is. (Bp. 1894.) „Történeti regényeiben a hazai história számos nevezetes időszakát és emberét találjuk erős vonásokkal ábrázolva, a török és kurucz világot, a napoleoni időt és a függetlenségi harczot mesteri kezekkel festette. Nem Scott Walther tanítványa; nincs meg benne Kemény Zsigmond bonczoló képessége; a történeti események között is azok érdeklík, melyek már magukban regényesek, s a valóságot tarka, merész fictiókkal bővíti; de az olvasó folyvást annak a kornak levegőjét érzi, melyben őt a költő vezette.” (39.)

Zlinszky Aladár: *Arany ballada forrásai* c. cikkének harmadik, befejező közleményében (ItK. 1900. 262.) a következőket írja.

Arany János *Tetemrehívás* c. balladájának forrásait kutatva először a világirodalmiakra utal (*Nibelungének*), majd így folytatja. „Ez idegen hatás mellett a hazai történelmi kutatások is ösztönt adtak Aranynek a tetemrehívás szokására nézve. Jókai már megemlékszik róla *A magyar nemzet történetében* (Pest, 1854.) A testvérharczok czímű fejezetben. „Ha valaki meggyilkoltatott — úgymond — rokonai holttestét temetetlen hagyták, míg gyilkosa meg nem büntettetett, annak pedig a holttesténél meg kellett jelennie. E szokás Kálmánig fennmaradt: *tetemrehívás* és *halálújítás* czím alatt (56.)’ *A varchoniták* czímű novellájában bele is vitte ezt az ősszokást. Halila tetemrehívás útján tudja ki férjének, Elemérnek gyilkosát, mert a ,varchonitáknál ősi szokás, hogy ha valakit meggyilkolnak s gyilkosa nem ismertetik, a holttestet a legközelebbi rokon ravatalra fektetve, felviszi a chagán elé s felhívja mindazokat, a kikre gyanuja van, hogy kezüket a holt sebére téve, esküdjenek meg, hogy halálában nem vétkesek. Ha a seb vérzik, az azt jelenti, hogy a gyilkos tette rá kezét. E törvényszék a *Zomotor*, a halálujítás” (126.)

Zsigmond Ferenc: *Jókai mesemondása* c. cikkében az írónak a történelemhez való viszonyát vizsgálja. (It. 1914. 353—65.)

„A komoly történeti események és személyek is bárányszelídséggel engedelmeskednek nagy mesemondónknak s bűvös érintésére az adoma bohóc-köntösévé válik rajtuk a történeti jelmez. És mindnyájan szívesen beállunk a gyermekhallgatóság soraiba s jól mulatunk mi nagy gyerekek a szultánokon, fejedelmeken s más ,félelmes’ hatalmasságokon, mikor ezek lekerülnek a bábszínház deszkájára. Ide kerül pl. az öreg szultán apó ,onnan Stambulból’, aki ha valami neki nem tetsző dolgot tapasztalt Erdélyben, fogott egy korbácsot, mely mindig ott lógott a szegen s úgy végigvert vele rajtunk, hogy csak úgy repedt a bőrünk; egyszor azonban Rákóczi Gyurka nagyon

megmakacszkodott s elindult Lengyelországba, akárhogy kiabált is utána az öreg apó ,onnan Stambulból': megállj gyerek! mert biz a fenekedre verek! [*Damokosok*]. S mily pompásan naiv megelevenítése a régi török — magyar békekötésnek az ilyen néhány szó: Azt mondta a török a magyarnak: ,kend is jó katona, én is jó katona, — ne bántsuk egymást.' (Novellák 319.) [*A legvitézebb huszár*] Az adomás letörpítésnek ezek a példái már átvezetnek bennünket Jókai tehetségének parodizáló hajlamához, mely hajlam testvére a népmese naiv anachronizmusának és torzító kedvének." (361.) Az idézett rész megtalálható még Zsigmond Ferenc: *Jókai*. Bp. 1924. 383.

Rédey Tivadar: *Jókai és a történelem* (Századok 1925. 113—25.) c. cikkében hangsúlyozza, hogy Jókainak „mind egyéniségéből, mind költői alkotása egészéből igenis a történelmiség erős fuvallata árad. Regényei — s azoknak is inkább általános hangulata, semmint szorosabban tárgyi elemei — lopják lelkünkbe a történelem ígésétét, akár korabeli környezetbe helyezi azok cselekvényét, akár elmúlt századokba." (115.)

Benedek Marcell: *Benedek Elek* c. cikkében (ItK. 1955. 8.) apja történelmi tárgyú munkái kapcsán utal Jókaira „*A Hazánk története* (a népek és az ifjúságnak szánt könyv) Jókai óta az első írói szándékkal megírt magyar történelem. De az írói szándék itt nem ,regényes rajzokat' jelent, hanem — a tudomány eredményeinek lelkiismeretes felhasználását."

Nagy Miklós: *A kőszívű ember fiai* c. cikkében (ItK. 1958. 234.) az *Emlékek a szabadságharcból* c. Jókai írás gondolatait elemezve írja: „A legsúlyosabb igazságokat a Szemere-minisztérium intézkedéseiről mondja el. Szavai nyomán kibontakozik Budavár ostromának értelmetlensége, a kormány elrendelte börtös-imádságos keresztes hadjárat demoralizáló hatása, az országos zűrzavar, amelyben » . . . mindenki tette azt, amit jónak látott, csak éppen nem engedelmeskedett egy jottányit sem.« Nyári Pál kiábrándult tisztánlátása szólal meg itt, s hogy mennyire nem futó hangulatról van szó csupán, azt a főbb pontok megismétlődése mutatja *A magyar nemzet története zárófejezeteiben*. Mindez ugyancsak ellentétben áll *A kőszívű ember fiai* napfényes ábrázolásával."

SZÖVEGVÁLTOZATOK

Kiadásunk főszövege a mű 1902-ben készült, az író életében megjelenő utolsó kiadása, mivel itt olyan jellegű kiadvánnyal állunk szemben, melyen Jókai élete végéig javíthatott, dolgozott. Ezzel kívántuk a Jókai írói elképzelései szerint alakuló szöveget a legteljesebben meg-

örizni. A szövegváltozatok összeállításánál a regényes korrajz egyes kötetének első, azaz 1854-es 1884-es és 1890-es kiadásait vettük figyelembe. Az egyes fejezetek folyóirati közlését, minthogy a kötetből valók és későbbiek is, a szövegváltozatok összeállításánál nem vettük figyelembe.

Kiadványunknál publicisztikai jellegére való tekintettel megőriztük — a *cz* használatát kivéve — az alapszöveg helyesírását.

Összefoglalólag jegyezzük meg, hogy az 1854-es kiadásnak: *hunn, melly, Mohamed, olly* alakjait az 1902-es kiadás: *hun, mely, Mohammed, oly* alakokra módosította.

Lap: Sor:

- 5 3 éjszaki belsejében (1854: északi belsejében)
- 11 nevezendi hónapnak. Azon apró (1854: nevezendi hónapnak.)
A Kárpátokból alá rohanó folyamoknak útját állták a carniai és juliai hegyláncok, azok tengerré torlottak meg itt, míg egyszer a mindnyájoknál hatalmasabb Ister utat törve magának a Farkasvölgyön keresztül, új erővel támadt az ellenálló gránit falakra s egy földrengés északaján keresztül törve azoknak szikláncolatát a vaskapunál, száz mérföldet futott alább s az embertől nem lakott világrészben egy új országot foglalt el magának, mellynek neve most a „fekete tenger”. Azon apró
- 12 melyekkel a magyarországi (1854: mikkel az alsó magyarországi)
- 15 Kárpátok (1854: Karpátok)
hegyoldalán, Erdélyben Vidra fölött egy egész hegy csupa csigakövétekből, a piszkei márványvágásokban kővé vált ammonitülkők s a vasbányákban vassá vált tekerics-csigák találtak, a halszárnyak (1854: hegyoldalán a halszárnyak)
- 20 kihányt állatnövények (1854: kihányt zoophiták)
- 21 miknek faja egészen elűt a mostani hasonló életműszeres állatoktól és az irtózatos (1854: mikhez hasonló neme az életműszeres állatoknak többé nem létez és az irtózatos)
- 23 Vaskapu (1854: vaskapu)
* *Azóta, hogy e munka íródott, e futóhomokot dúsan termő szőlőkertek foglalták el (1854: a megjegyzés hiányzik)*
- 6 : 8 kezükben (1854: kezeikben)
- 10 mely a (1854: mely hosszában a)
- 11 a Sárga-tengerig (1854: a japáni tengerig)
- 12 Jeges-tengerig terjedt (1854: jeges tengerig terjedt. Lap alján a következő megjegyzést csatolta ide az író: *Hosszában a tér mintegy 110 fokot = több mint 5000 mérföldet foglal el,*

Lap: Sor:

- észak felé, a lakható földrészekig bátran lehet 1000 mérföldre tenni szélességét.*
élt a többi közt egy egyszerű nomád nép (1854: élt egy egyszerű nomád nép)
- 14 nem változó (1854: nem változott és nem változandó)
- 15 A szabad ég alatt (1854: A szabad alatt ég [sh.])
- 27 se folyam, se kőfal, se aggodalmasan (1854: sem folyam, sem kőfal, sem aggodalmasan)
hadi taktika (1854: hadi tactica)
- 7 : 4 Vezéreit *fejedelemnek* nevezé (1854: Vezéreit *Mursának Khánnak* nevezé)
- 6 A *fejedelem* (1854: A *Khán*)
- 8 a *népgyűlés* (1854: a *Korultai*)
jelent meg (1854: *megjelent*)
- 12 gyanítani, azon eszme (1854: gyanítani, *mely a világnyelvet közeltti meg*; azon eszme)
- 13 hogy a *scythák* (1854: hogy a)
- 17 Árpád *Szvatopluktól* (1854: Árpád a *megtámadott királytól*)
- 22 ott *lehetett e pásztornép hazája* (1854: ott volt e pásztornép *legelső hazája*)
- 25 több *vezér* fölött (1854: több *Mursák és Khánok* fölött)
egy *népső* (1854: egy *Tandsu*)
- 27 *Éjszaki-tenger* (1854: *északi tenger*)
- * *gyűlést* (1854: *gyűlés*)
- * *tartották meg* (1854: *tartatott meg*)
- 8 : 7 *délszaki naphősséggel* (1854: *aequatori naphősséggel*)
- 8 *északi fagygyal* (1854: *polusi fagygyal*)
- 10 *chinai hadvezérek* (1854: *chinai hadsereg*)
- 14 *megadni nekik* (1854: *megadni*)
- 15 *nomádoknak* (1854: *nomadoknak*)
- 17 *Szinte ezerháromszáz* (1854: *ezer háromszáz*)
- 18 *szülőföldén* (1854: *szülötte földén*)
- 20 *elkezdett* (1854: *elkezde*)
- 29 egymást rontó (1854: *egymásra rontó*)
s megszűnt lenni *belviszdly miatt, a Krisztus utáni első században* (1854: s megszűnt lenni a *Christus utáni első században belviszdly miatt*)
- * *az a tenger* (1854: *azon tenger*)
a *hajós* (1854: *azon hajós*)
- ** *Histoire* (1854: *Historie*)
- 9 : 8 *jönni* (1854: *jőni*)

Lap: Sor:

- 9 létezik (1854: létezik)
éjszaki (1854: északi)
missionárius (1854: missionarius)
- 10 millióra szaporodva. Sajnos, hogy nekünk nincs módunkban, mint más gazdag nemzeteknek, műlértő tudósaink közvetlen vizsgálódásai nyomán kideríthetni, vajjon csakugyan nyelvrokon nép-e az, mely egyéb vonásaiban hozzánk hasonlatos? A harmadik csapat (1854: millióra szaporodva. Nyelvük még most is annyi sajtósdógos hasonlattal bír a magyarhoz: miszerint innen szándékoznak közéjük térítőket meghítni. A harmadik csapat)
- 19 nyugotra (1854: nyugatra)
- 21 historikusaival (1854: historicusaival)
- ** A „későbbi vizsgálatok” kezdetű mondatról a „*hogy ott kell lenniök*” szavakkal záruló rész az 1854-es kiadásból hiányzik
- 9 : *** Ezen őshagyományok egyike volt tárgya „*Varchoniták*” című elbeszélésemnek (1854: a megjegyzés hiányzik)
- 10 : 1 lakik, vitatott birtokdért a vér (1854: lakik, a vér)
3 nedves lehetett (1854: nedves volt)
7 örökös (1854: öröklő)
8 széles erdőekkel benőtt (1854: széles vadfákkal benőtt)
mocsarak (1854: mocsárok)
- 14 provinciáival (1854: provinciaival)
- 25 mocsarakba (1854: mocsárokbába)
- 28 messze idegen hazákban rabszolgácul (1854: messze africai partokon rabszolgácul)
- 29 erőszak, vagy besorozta légióiba, s vitte más barbarok ellen. A meghódított (erőszak. A meghódított)
- 11 : 5 lakhelye meg nem (1854: lakhelye irtózatoss meg nem)
7 Buda, Zágráb (1854: Buda, Zimony, Zágráb)
- 11 helyén. Az újabb időkben Ó-Buda határárn egy egész régi római várost (*Aquincumot*) hoztak napfényre tudós régészeink, egy egész amphitheatrummal és meleg fürdőekkel. A civilizált (1854: helyén. A civilisált)
- 16 mocsarak (1854: mocsárok)
- 17 szőlőhegyek (1854: szőlőhegyek)
- 19 dákok, marahánok (1854: Dákok, Jászok)
nyomonként (1854: nyomonként)
- 25 népvándorlás (1854: a népvándorlás)
* temetkezni (1854: temettetni)
- 12 : 4 későbbi századokban (1854: legközelebbi századokban)
6 alánok (1854: Alanok)

Lap: Sor:

- 10 szittyá (1854: szyttya)
mocsaras (1854: mocsáros)
- 15 alánok (1854: alánoké)
- 19 aldnok (1854: Alanok)
- 25 római (1854: a római)
- 13 I nyugoti góthok (1854: góthok)
a „Nimródától Attildig” c. fejezet az 1854-es kiadásból hiányzik
- 14 : I Róma isteneknek kezdte nevezni császárait (1854: Róma császárait isteneknek kezdte nevezni)
5 szittyá (1854: szyttya)
7 mondák (1854: mondák)
- 14 14 évenként (1854: évenként)
- 19 vásárolt (1854: vásárlott)
- 21 vezérek és hősök (1854: királyok és hősök)
- 27 szakál (1854: szakáll)
környezé. *E leírás különben gyanús, mert nem egykorú történet-íróktól ered, s mint tudjuk, az akkori írástudóknak nem sok okuk lehetett Attila alakját eszményíteni. Ez emberi környezé. Illyennek írják őt le a vele egykorú historicusok. Ez emberi)*
- * gladius (1854: gladius)
- 15 17 Caesarok (1854: caesárook)
- 19 elenyészés (1854: elenyésszen)
- 24 skandinávok (1854: scandinavok)
- * ereklyéül (1854: ereklyeül)
- ** a girondistákat meggyilkoltató (1854: a girondistákat hasonlító viszonyok miatt meggyilkoltató)
Az „Attila és Buda történetét örökíté meg Arany János” kezdetű mondattól a „Lefordította e hősköteményt magyarra Szász Károly” mondattal bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásból hiányzik
- 16 I gepidáké (1854: a gepidáké)
minisztere (1854: ministere)
többi apró (1854: több apró)
- 19 Chrysapius (1854: Chrysaphius)
- 28 hihetleg Jászberényben (1854: Jászberényben)
- 17 I és sajtószertű (1854: s sajtószertű)
- 3 a szobrok veres fenyő, a falak fehér gyertyánfa (1854: szobrok rózsaszínű cédrus, a falak hófehér gyertyánfa)
- 4 kirakva tarka (1854: kirakata tarka)
- 6 négyesgű (1854: négyesgű)

Lap: Sor:

- 7 *sánccölöpökkel volt* (1854: *palisádokkal volt*)
8 *titkolhatták* (1854: *titkolhaták*)
14 *fogadták* (1854: *fogadák*)
18 *mai napig is* (1854: *maig is*)
22 *vendéget* (1854: *vendégeket*)
24 *férjeik számára* (1854: *férjeik, vőlegényeik számára*)
25 *csótárjai* (1854: *csójtárjai*)
26 *győzelmeket. A hogy az a szokás a viseletben a magyar népnél mind a mai napig fennmaradt: a cifra szűrők, bundák, a kalotaszegi varrottások mind a másfélezer év előtti nemzeti divat maradványai. Csak Attilán* (1854: *győzelmeket. Csak Attilán*)
32 *mint őseié* (1854: *mint ősei*)
18 : 4 *alacsony* (1854: *alacson*)
6 *szégyell* (1854: *szégyenl*)
7 *Estére meghívta* (1854: *Estvére meghívta*)
10 *kara felett* (1854: *kara fölött*)
15 *egy kelyhet* (1854: *egy poharat*)
18 *és kupáktól* (1854: *és billikomoktól*)
20 *mint húst* (1854: *mint húst, még kenyeret sem evett soha*)
21 *A vendégség közepett serleget töltetett* (1854: *A vendégség vége felé poharat töltetett*)
22 *Berich fejedelemre* (1854: *Berich góth fejedelemre*)
23 *egyenként* (1854: *egyenként*)
kedvesebbjeit, mit a (1854: *kedvesebbjeit, poharat ürítve egészségükre, mit a*)
24 *összeütött serleggel* (1854: *összeütött pohárral*)
31 *hullatták* (1854: *hullaták*)
32 *nem oszthatják, s kézfijaik idegeit pengetve kísérik a lant húrjainak zenéjét. Vajha az ősi költeményekből egyet feljegyeztek volna az utókor számára. Ez az adat bizonyítja, hogy a költészet és a zene már az ős húnoknál is otthonos volt. Ezek után* (1854: *nem oszthatják. És még most is ezernégyszáz év után, sírva vigad a magyar. Ezek után*)
19 : 3 *idegen szemfényvesztők* (1854: *mór szemfényvesztők*)
4 *esztelen csacsogsuk* (1854: *esztelen beszédjeik*)
5 *öltözetők* (1854: *öltözetük*)
7 *művész* (1854: *művész [sh.]*)
vált a szittyafajból (1854: *vált a magyarból*)
8 *kötelen táncolást* (1854: *kötelen táncolást*)
másnak engedte (1854: *engedte másnak*)

Lap: Sor:

- 12 legkisebbik (1854: legkissebbik)
13 gyermekarcát; a jósok azt mondák (1854: gyermekarcát s azt mondá)
14 fentartani (föntartani)
22 hűtlent is (1854: hűtelent is)
26 e merénylet által (1854: e merény által)
28 megvesztegetni. Theodosius (1854: megvesztegetni. Az eunuchot említésre sem méltaták. Theodosius)
29 nem élte túl (1854: nem élhette túl)
30 nővére Pulcheria (1854: testvére Pulcheria)
31 meggyilkolni (1854: meggyilkoltatni)
megölette s annak (1854: megölette s)
A catalaumi tér c. fejezet az 1854-es kiadásban nem képez új fejezetet.
- 20 10 szövetségesei (1854: szövetségei)
Éjszaki-tengertől (1854: északi tengertől)
20 seregei elé (1854: serege elé)
22 Úgy szólt (1854: Úgy szólt)
28 a nyilak (1854: nyilak)
30 dárddal, karddal és buzogánnyal rontva ellenére (1854: karddal és buzogánnyal víva ellenével)
32 buzogányai (1854: buzgányai)
- 21 3 balszárnyukkal való összeköttetésük megszakított (1854: balszárnyukkal összeköttetésük lőn megszakasztva)
10 felbomlott (1854: föl bomlott)
11 sereg egyes dandárai közt (1854: a két sereg közt)
13 egymástól (1854: egymástul)
17 kísérőinek (1854: kísérői)
22 elhatározással (1854: határozattal)
27 naponkint (1854: naponként)
tőlők (1854: tőlük)
30 néhány napot (1854: néhány napot)
32 átkelt a Rajnán (1854: átkelt a Rhenuson)
A Detre-monda c. fejezet az 1854-es kiadásban még nem szerepel.
- 22 16 jóslották (1854: jóslották)
19 Honoria volt (1854: volt Honoria)
24 énekléssel töltve az időt (1854: énekléssel)
27 megjelen (1854: megjelenik)
28 érezni (1854: érzeni)
melyre nézve (1854: melyekre nézve)

Lap: Sor:

- 23 : 6 futott végig (1854: végig futott)
7 meteorok (1854: meteorok villanyos időben)
9 sápadtság (1854: sápadtság)
15 érezni (1854: érzeni)
17 egyszer alkalmat (1854: s egyszer alkalmat)
21 Felhívás volt (1854: Fölvívás volt)
27 érdemeket (1854: érdemet)
31 a hódítók (1854: csupán a hódítók)
32 a vőlegény (1854: a szörnyű vőlegény)
- 24 3 az a város (1854: azon város)
5 osztozott e sorsban (1854: osztotta e sorsot)
6 érze kegyelmét (1854: érezé kegyelmét)
8 az az eset (1854: azon eset)
krónikák (1854: cronicák)
9 milanoi (1854: milánói)
10 a római (1854: római)
11 hol római császárok aranyat töltenek adóul a szittyia király
(1854: hol aranyat töltenek adóul római császárok a szittyia
király)
13 abból is (1854: abból)
17 elszaporodtak. A keresztyén írók egy legendát említenek föl
Attila e hadjáratáról, melyet költői szépségeért mi is ide jegyzünk.
Egy éjjel (1854: elszaporodtak. Egy éjjel)
22 fejük (1854: fejeik)
30 halvány (1854: halovány)
- 25 1 felállítva a Szent-Péter templomában (1854: felállítva
Vatikán-ban)
5 elfoglalását. Egy másik legendát is jegyzett fel a krónika:
midőn Attila Róma határát át akarta lépni, hirtelen leszállt
elője a légből három sorsnemű, a kik fenyegető szóval kidítnak
red: „vissza Attila!” Ez is művészi alkotás tárgyul szolgál.
Másnap követség (1854: elfoglalását. Másnap követség)
14 önként (1854: önkényt)
15 folyt (1854: folyott),
19 a távoli világváros (1854: a távol ködeiben meglátszó világ-
város)
23 a csata (1854: a csaták)
elfeledtetni (1854: elfeledtetni szívével)
25 Ildikót (1854: Ildicót)
frank királyleányt. Attila nőül (1854: frank királyleányt.
Ha a férfit saját képére teremté az Isten, úgy a nőt angyalai

Lap: Sor:

- képére kellett alkotnia. Ildicót teremté a legszebb angyaléra.
Attila nőül)
- 25* Mások szerint Mikoltot, a braktán kirdlyleányt (1854: a megjegyzés hiányzik)
- 26 : 1 mindig (1854: mindég)
3 életében (1854: éltében)
13 túlvilági (1854: túlvilág)
14 Ildikó (1854: Ildicó)
19 látta Attila kézivét (1854: Attila kézivét látta)
22 eljöttek (1854: előjöttek)
26 halt meg (holt meg)
29 Sírásóit, kik eltemették, visszatértükben a hunok legyilkoldk, hogy soha (1854: Sírásói, kik eltemették, kölcsönösen meggyilkoldk egymást: hogy soha)
34 alkatrészeikre (1854: eredeti alkatrészeikre)
- 27 : 2 ellenök (1854: ellenük)
Netád (tán Hernád?) folyó (1854: Netád folyó)
7 fejét tizenhat év múlva (1854: fejét)
20 hozzájuk (1854: hozzájuk)
22 Az „Ennyit jegyez föl a hagyomány” kezdetű mondatról az „s ezért a tejutat ma is «hadak újdának» nevezik” mondatnál bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásból hiányzik.
6 Hunnivár térein őzek (1854: Hunnivár utszán a vad őzek)
- 28 : 13 hegyektől (1854: hegyektől)
- 28* látható volt a közelebbi években is (1854: látható most is)
- 29 : 1 adófizetőkké (1854: adófizetőikké)
3 hasonmása (1854: hasonmással)
7 faderekakból (1854: faderekakkal)
- 11 A „Néhány év előtt a Dunántúl egész nagy síkmezőt fedeztek fel” mondatról a „a férfiak fülkagyolójára akasztva viseltettek” mondatnál bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásból hiányzik.
17 Kétszázötven év küzdelmei (1854: Egy század küzdelmei)
18 Károly, a kit (1854: Károly, kit)
23 reformátusok (1854: reformatusok)
29 (Ha a Magnus névmellék nem vezetné félre az értelmet, hajlandók volnánk Róbert Károlyt érteni alatta) (1854: az idézett mondat hiányzik).
- 30 : 1 A Kuma (1854: a fekete vizű Kuma)
6 szép női (1854: szép nők)
ifjak (1854: ifjaik)

Lap: Sor:

- 8 önként (1854: önkényt)
14 építési (1854: építészeti)
30* Falk utazásai szerint (1854: Falk utazási után)
maig is (1854: mai is [sh.])
felírásból (1854: felírásból)
18 tovább mentek (1854: odább mentek)
19 história-írók (1854: historiai írók)
26 a szomszéd (1854: szomszéd)
31 2 a belső (1854: az a belső)
elköltözni készíti? Hogy firól fira szállt közöttük az őshagyomány Attila országáról, a gazdag apai örökségről? s a minden (1854: elköltözni készíti? hogy ideiglenes állomásukban híret hozták elszórt bujdosók hozzájuk Attila országnak, s a minden)
6 tejjel (1854: téjjel)
15 iramszarvas (1854: írámszarvas)
26 nyelvet beszél, melynek szabályai a magyaréval azonosak, melyet a nyelvtudósok a magyar rokonai közé soroznak, s tagjául nevezik azon büszke családnak, ki lánglelke (1854: nyelvet beszél, mellynek legtöbb szava a magyaré, a délceg népé, ki lánglelke)
31* Ezt a népszakadást írtam le „Mahizeth” című elbeszélésemben (1854: a megjegyzés hiányzik)
32 2 Álmos (1854: Álmus)
7 Töhötöm (1854: Tuhutum)
8 „A hét vezér a fejedelemválasztás” kezdetű mondatról a „gyökereit a földbe verte” mondattal bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásból hiányzik.
21 elindulásuk (1854: elindulások)
22 egyszerűek, miket egyszerű (1854: egyszerűek. Az újabb kori socialismus s a constitutionalis rendszer alaprajzai vannak e törvényekben, miket egyszerű)
23 Birtokfelosztás (1854: Birtokegyenlőség)
32* Ez dímot művészi festményben öröklötte meg Paczka magyar festőművész. A kép a nemzeti múzeum képtárában van. (1854: a megjegyzés hiányzik.)
33 8 négyzögű (1854: négyszögű)
14 ellenök (1854: ellenük)
27 viselte (1854: sokáig viselte)
28 az ujon (1854: azon ujon)
29 havasok (1854: ősz havasok)
34 1 gyermekek, négykerekű szekereken, a miket magyar találmány-

Lap: Sor:

- nak lehet nevezni, mert másutt csak a kétkerekű kocsikat ismerték. A „göncöl szekere” elnevezés legrégebb tanúbizonysága a magyarok által használt négykerekű szekérnek, hátul (1854: gyermekek, hátul)*
- 20 Szereth (1854: Sereth)
- 22 Kaukaz (1854: Caucaz)
- 29 térítő (1854: térítői)
- 35 : 6 bizonytalanságról való (1854: bizonytalanságróli)
- 12 nálunk (1854: náluk)
- 13 a szél-isten? Kik voltak (1854: a szél isten? az Erdélybe bejövő magyarok háromszoros „Deés kiáltása hivatkozik-e tán Ormuzd dewseire? Kik voltak)
- 21 A „Mi szerepet játszottak” kezdetű mondatról az „írott betű nagyon kevés” mondattal bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásból hiányzik
- 29 Gyuláknak (1854: Ghyulák-nak)
- 30 csorgatták (1854: csorgaták)
- 31 szerencsédíó serleg (1854: kókuszdíó serleg)
- 33 *„elrejtés” csodájának hitték (Az 1854-es kiadásban ehhez a következő megjegyzés szerepel: Egy alföldi városban több helyen maig sem fogadják meg cselédnek, a kinek a bundájába fekete bárdny bőre van bevarva, s fanatice haragusznak a fekete bundát viselő férfitra.)*
- 36 : 1 a fehér szín iránt (Az 1854-es kiadásban ehhez a következő megjegyzés szerepel: *Az illy több napokra elrejtözött tetszhalott dlomlításai voltak legnagyobb hitelli jóslataik. Álmos neve is illy dlomlításból veszi rejtélyes eredetét*) [a két egymás után következő megjegyzést minden kétséget kizáróan felcserélték.]
- 4 némi vallásrokonság jeléül. Idegen historikusok. (1854: némi rokonság jeléül. *Azon időben: hogy őseink az Ural és a Volga közt tanyáztak, járt ott egy új vallás terjesztője, Manes, vagy tán Manó, s követőinek nagy serege is azon tartományokból támadt elő. Ezek voltak a Manicheok. Ezen Manónak egy kristálybarlangban virágbetűkkel írott könyve [lap alján ide a következő megjegyzés kapcsolódik: E könyv czíme volt Ertengh, vagy ördöng.] volt alapja azon tanoknak, miket a manichaeok később túl feszítve terjesztének el maguk közt, s miknek néhány vonsa tán szinte érezhető őseink vallásában. Szerintök szentek voltak az elemek, azért nem volt szabad földelni a földet, megfőzni a vizet, ételt tenni a tűzre s sóhajítani*

Lap: Sor:

- a levegőbe ; mert föld, víz, tűz és lég istenek voltak s haragudtak érte, ha valaki őket kénzd. Nem ez volt-e oka : hogy a hunnok kenyeret nem ettek? mert a kenyérért a földet kellett volna szántani, lótejet ittak, s hogy a tüzet meg ne szentségtelenítsék, a nyers húst nyergeik alá rakták, úgy porhanyították meg. E manicheokról azt jegyzi meg a traditio : hogy szitkozódni igen hosszasan és igen czifrádn tudtak ; ha egyéb nem, a czifra vdlogatott merész kéromkodási formulák bizonyosan a pogány hit maradványai nálunk. Idegen historicusok)
- 8 énekeltek, Manes (1854: énekeltek, ősi pénzneméről, mellynek „istennyila” volt a neve, Manes)
- 12 Mindez (1854: Mind az)
- 36 : Cím: Útközben a haza felé (1854: A fejezet hiányzik)
- 36* Az ősvallásról tanúskodó hagyományokat összegyűjtöttem «Bálványos vár» című regényemben. Bálványos várban, melyet törvénykönyvünk «Arx idololatriae»-nek nevez, egész a tizenkettedik századig megmaradt a régi pogány szertartás, az Opour rhabonbánok oltalma alatt (1854: a megjegyzés hiányzik)
- 38 : 26 a nagy embert (1854: az embert)
- 39 : 1 új életnek. A hagyomány szerint a vándor népfajoknak szokásuk volt, midőn új hont akartak elfoglalni, az öreg fejedelmet az ország határádn megdlidozni, ki maga önkényt lépett a máglydra, melyen elhamvasztották, tetterős fídra bízva a hadverés munkáját : így tettek Almossal is. Egy pusztá. (1854: új életnek. Apja, Almus csak bevezette a honba népét, a megszerzés nagy műve fia számdra maradt fenn. A vezéréhez hí magyar nép paizsára emelte Árpádot s ekkor kölcsönösen hűséget esküdtek egymásnak, a nép a fejedelemnek s a fejedelem a népnek. Egy pusztá)
- 9 hét vezérre osztva, a kiknek nevei voltak Árpád, Szabolcs, Gyula, Kund, Lehel, Vérbölcs és Örs, 216 ezer (1854: hét vezérre osztva 216 ezer)
- 16 kell élnie (1854: keljen élnie)
- 19 országáról való (1854: országárol)
- 23 Tisza és Sajó között van, mit az ellene támadt Laborc vezér leverése után elfoglalt, s titkon fékezve (1854: Tisza és Sajó között van, mit szomszédai önként engedtek dt a békében szelíd, barátságos népnek, s titkon fékezve)
- 39* meg épen (1854: plane)
- 40 : 2 a harccal. Arnulf német (1854: a harccal, először Leo byzanci császár, majd Arnulf német)
- 3 hívta (1854: híta)

Lap: Sor:

- 4 midőn (1854: s midőn)
5 a férfiakat (1854: férfiakat)
7 önfedelmeik alatt. Az így meghódított (1854: önfedelmeik alatt, s a csatában elfogott kirdlyt nem köté diadalszekeréhez, hanem asztaldhoz ülteté, meghagyta birtokában s lednydt menyévé fogadta. Az így meghódított)
12 rokonaival való (1854: rokonaivali)
15 politikája (1854: politicája)
    bennlévő (1854: bennlevő)
23 elosztatva (1854: elosztatva)
26 lakik, s hogy annyi (1854: lakik, s hogy azon terméketlenség mellett, mely minden nemesebb fajú állatok sajátja, s annyi)
28 kilenc millióra (1854: hét millióra)
29 tulajdonítani. A mint már említettük, Etelközben Árpád, Simon bolgdr fejedelemmel kelt harcra, ki ellen (1854: tulajdonítani Árpád első csatája Symon, Bolgár fejedelemmel volt, ki ellen)
41 5 gyorsan támadva (1854: sebesen támadva)
12 nagyobb embervesztés (1854: egy embervesztés)
13 lehetetlennek (1854: lehetlennek)
16 Simon vajda az alsó Dunánál (1854: Symon vajda a Dunánál)
18 Levente vezette (1854: Liuntin vezette)
19 A „De ez a győzelem bosszúvágat” kezdetű mondattól a „Zuard és Kadosa vonultak.” mondattal bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásban így szerepel: „Második győzelmük volt Arnulf császár segélyével Svatopluk ellen. E két harc csatdba keverte ellenük a többi rokon fajait a bolgároknak, oldhoknak és slávoknak. Mindenikkel eldöntő ütközet vívatott; — Gelu, az oldh herceg ellen Tuhutum, a bolgdr Ménmarót ellen Tas és Szabolcs, a déli Slav Glad ellen Bojta, Zuard és Kadosa mentek.”
33 Gylu (1854: Gelu)
    Erdély, Glad serege (1854: Erdély. Ménmarót elfogatott Bihar vdrában, s lednydt Árpád fival eljegyezve, birtokában hagyatott. Glad serege)
34 szláv (1854: sláv)
42 2 „Mén marót a kazdrok fejedelme” kezdetű mondattól a „Morva folyóig terjesztette ki országa határait” mondattal bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásból hiányzik.
28 még ezután magát (1854: még magát)
    dunamelléki bolgárok (1854: Dunántúli bolgárok)
43 6 önként (1854: önkényt)

Lap: Sor:

- 10 eddigi (1854: eddig)
a véres csatában (1854: a rövid ütközetben)
- 11 seregek szét hullottak (1854: seregek szétveretve elhullottak)
- 12 nyomról nyomra (1854: nyomról nyomra)
- 15 Kárpátoktól a Dráváig (1854: Kárpátoktól a Draváig)
- 16 mindig (1854: mindég)
- 20 Az „(Árpádnak Zalánnak megvívott harcát)” kezdetű mondatról, a „(most ezt a helyet az ezredéves ünnepély emlékszóba jelöli)” mondatral bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásból hiányzik.
- 44 4 magányügyének (1854: magányügyének)
7 bármennyire (1854: bármennyi)
8 históriairok (1854: historiárok)
- 13 ezrenkint (1854: ezrenkint)
- 19 A kinek ismerete (1854: Kiknek ismeretük)
- 23 végét (1854: végét)
- 27 tétélez föl (1854: föltétélez)
- 45 11 és tizenöt (1854: s tizenöt)
- 12 a magyarok ellen viselt (1854: az ellenük viselt)
- 14 ment Pozsonyig s a (1854: ment s a)
- 21 Bugot (1854: Bugat)
- 30 híven (1854: híven)
- 46 1 ürügyeket (1854: ürügyöket)
- 8 Pyrenaeokat (1854: Pyraeaeokat)
- 12 nemzet összességének (1854: nemzet összegének)
- 47 8 kedvéért (1854: kedveért)
- 13 elefántcsont (1854: elephántcsont)
- 17 mértföldnyire (1854: mértföldrökre)
- 29 Konrád (1854: Conrad)
- 48 1 utolsó (1854: utósó)
- 3 szeretett (1854: szerete)
- 11 Hosszasan (1854: hosszan)
a kiirtból (1854: a kiirtól)
- 13 hallgatják (1854: hallgaták)
- 27 miért nem (1854: mért nem)
- 49 4 országban (1854: órszágban)
- 7 tengődtették (1854: tengődtették)
- 10 (A gyászvitézek történetét felhasználta Szigligeti hasonló című darabjában) (1854: a megjegyzés hiányzik)
- 28 fejüket (1854: fejüket)
- 30 rablóhadat viselni (1854: rablóhadakat viselni)

Lap: Sor:

- 50 : 7 leigézé (1854: leigézte)
9 méltóságos arcaival (1854: méltóságos arcaival)
13 el akarták (1854: el akarák)
31 figyelmeztetéseire (1854: figyelmeztetésére)
34 keccsen (1854: keccsessen)
- 51 : 5 néhány (1854: néhány)
18 ültetni (1854: elültetni)
21 kivívni (1854: kivíni)
23 párosult (1854: párosul)
24 elődeink (1854: eldődeink — sh)
- 52 : 5 ma is találni (1854: maig is találni)
12 szövétneket (1854: szövétnekeket)
16 egy kard (1854: ezer kard)
27 torlódb fekete (1854: torló fekete)
- 53 : 13 összevagdalva (1854: levagdalva)
14 vénje azalatt (1854: vénje ezalatt)
19 a sziveket (1854: a szivet)
23 csendet inte (1854: csendet int)
26 magyar fegyvert (1854: fegyvert magyar)
- 54 : 12 cikkázott (1854: cikázott)
13 folytatá ldtásait (1854: folytatá visióit)
18 megmeríté (1854: megmeríti)
- 55 : 7 lázadók (1854: lázzadók)
15 a sereg élen (1854: a serege élén)
17 dárda (1854: egy dárda)
24 nyakukra (1854: nyakokra)
- 56 : 8 azonosak maradtak (1854: azonok maradnak)
néhány (1854: néhány)
10 néhány (1854: néhány)
12 felülről (1854: felyülről)
- 55* „Thonuzóba a napimádó magyarok” kezdetű mondatból,
az „s aztán megnőtt fölöttük a sírdomb” mondatból bezáró-
lag terjedő rész az 1854-es kiadásban hiányzik.
21 töredékei, *Opour Kevend és fiai védelme alatt, a kiktől származott
a ma is virágzó Apor-család*. Papjaik. (töredéki. Papjaik)
29 szerencsiéből (1854: szerencsiéből)
kézről-kézre (1854: kézről-kézre)
32 Kézdi-Vásárhelyhez (1854: Kezdi Vásárhelyhez)
33 tovább menne (1854: odább menne)
34 hívják (1854: híják)
- 57 : 3 a férfiak (1854: e férfiak)

- 4 diákos utókor (1854: diákosabb utókor)
 5 kitörölte (1854: kitörülte)
 12 halt el vagyona (1854: halt meg vagyonai)
 13 szállott (1854: szálltak)
 16 jelenni. Mindenkinék, a ki a vértettben gyanús volt, oda kellett lépni a halott teteméhez, s kezét annak keblére tenni. A kinek érintésére a haldios seb újra vérzeni kezdett, azt jelentették ki a peresedők gyilkosnak. E szokás (1854: jelenni. E szokás)
 21 cím alatt (*Ez szolgálta tárggyúl Arany János egyik legszebb balladájának.*) S magánéletük. (1854: cím alatt. S magányéletük)
 34 keresztelés (1854: keresztelőd)
 58 4 leánynak (1854: lyánnak)
 fenyőfát (1854: fenyőfa ágat)
 leány (1854: lyán)
 11 „A pogány ősök idejében” kezdetű mondattól az „úgy síroldk el” mondattal bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásban hiányzik.
 16 holott (1854: aholott)
 19 fejedelem (1854: fejedelem)
 20 vérfoltjai a város (1854: vérfoltja városa)
 26 lázadót (1854: lázzadót)
 59 : 1 krónika-fró (1854: Chronica író)
 3 klastromot (1854: sok klastromot)
 cím. Az első koronázás Magyarországon (1854: A magyar korona)
 8 A magyar korona története egy szép legendával kezdődik. II. Sylvester. (1854: II. Sylvester)
 9 A „II. Sylvester pápa Boleslav lengyel herceg” kezdetű mondattól a „Sylvester lelkesedése az érsek szónoklata után e históriai szavakban tört ki” mondattal bezárólag terjedő rész nagy mértékben eltér az első kiadás szövegétől. (1854: II. Sylvester pápa, kit kortársai messzeható szellemeért bűvésznek tartottak, egy korondt készítettet Boleszláv lengyel herceg szádmra. A melly nap e korondt dt kellett volna adnia a lengyel követeknek, az azt megelőző éjszakán a legenda szerint egy angyal jelent meg dlmában, a ki azt adá tudtára: hogy a készen levő korondt ne adja a lengyeleknek; hanem jőni fognak holnap a nap első órájában követek egy idegen országból, kik e korondt fejedelmük szádmra fogják kérni, azoknak adja azt. E követek István követei voltak. A kalocsai érsek Neszte egyszerűen leírva Istvánt a pápa előtt, az e szavakban tört ki)

Lap: Sor

- 60 : 6 maga az apostol (Az 1854-es kiadás a következő lapalji megjegyzést fűzi ide: *Carthuisius*)
- 7 „*E discs cím mindvégig*” kezdetű mondatról a „*hanem odafenn az égben*” mondatral bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásban hiányzik.
- 12 „*A lengyeleknek szánt koronát*” kezdetű mondatról a „*viselik az utánuk következett magyar kirdlyok*” mondatral bezárólag terjedő rész nagy mértékben eltér az első kiadás szövegétől (1854: *S a lengyeleknek szánt koronát egy bulla kíséretében elküldé Istvának, ez a magyar korona felső része, melyet alul ama diadém körül, mit Dukas görög császár küldé Geiza hercegnek*)
- 61 5 csillagsugarakkal (1854: csillagsugárokkal)
- 6 napsugárba (1854: napsugárban)
- 7 tizenkét csillagból (Az 1854-es kiadás ide a következő lapalji megjegyzést fűzi: *Jelenések könyve XVII. V. 1.*)
- 10 derengeni (1854: derengni)
- 15 halványabb (1854: halaványabb)
- reménylél (1854: remélé)
- 27 utóddául (1854: utódaul)
- 62 1 örömmünnep (1854: diadalünnep)
- 13 hálótermébe (1854: hálóteremébe)
- 23 embertől (1854: ember tekintetétől)
- felébressze (1854: fölébressze)
- 31 elfogattak (1854: befogattak)
- 63 3 ölhetünk (1854: ölethetünk)
- 6 unokaöccseit (1854: unokái öccseit)
- 13 magyar trónon (1854: magyar trónjdn)
- 16 még a nyílt (1854: még a nyílt)
- 22 lázadás (1854: lázzadás)
- 63** a lázadást (1854: e lázadást)
- 63** fölkelőkhöz (1854: felkelőkhöz)
- 64 : 21 vijjon meg (1854: vijjon meg)
- 22 nép vérét (1854: nép vérit)
- 27 följánlá magát (1854: följánlá kardját)
- 28 megvívni (1854: megvívni)
- 30 pomerán (1854: pomeran)
- 65 : Cím *Vátha lázadás* (1854: a fejezet hiányzik)
- 67 : cím *Győzelem csata nélkül* (1854: *Harc vér nélkül*)
- 13 békére kívül. Alig hogy (1854: békére kívül. *A napimddók felekezete újjólag föltámadt a kereszt uralma ellen Vatha vezérlete*)

Lap: Sor:

- alatt, fölégeté a templomokat, a papokat legyilkolá, Gellért püspököt a Budai hegyről taszította alá, melyet maig is a martyr nevééről neveznek, alig hogy)
- 14 hogy Vatha (1854: hogy ez)
- 25 örököséül (1854: örököséül)
- 68 1 néhány (1854: néhány)
- 7 elsüllyeszté. *Vörösmarty egy balladájához „Kund buvár”-ról választá ezt a tárgyat, melynek egyik örökszép sora ez: „Teremt-e Isten több magyart, Míg a világ, míg napja tart, Ha mink is elfogyánk?”* E vesztés. (1854: elsüllyeszté. E vesztés)
- 14 A következő (1854: A következett)
- 18 jönni (1854: jöni)
- 22 tejjel-mézzel (1854: téjjel-mézzel)
- 31 kérdését (1854: kérdését)
- 69 : 10 aludni (1854: alunni)
- 23 kiéhezett (1854: kiéhezett)
- 28 vértjeit is (1854: vértjeit)
- 70 : 12 kerülhetett volna (1854: kerülhetendett)
- a trón mögött (1854: a trón háta mögött)
- 20 választá. (*Vörösmarty költeményéből, mely e tárgyról szól, így felel Béla: „Kard ada hölgyet, hírt, a kard megszerzi, ha szűkség, a koronát . . .”*) De András (1854: választá. De András)
- 71 1 Első Béla (1854-es kiadás ide a következő lapalji megjegyzést fűzi: *Thuróczi szerint nem „Albert” hanem „Benjamin”.*)
- 3 de nagy volt az is (1854: de nagyobb az)
- 8 éteesebbek közül. Még szigorúságában (1854: éteesebbek közül (*Tehdt a national convent eszméje is a magyartól származott*). Még szigorúságában)
- 10 őszinte kérelemmel (1854: őszinte *petition*al)
- 13 lázadókat (1854: lázadókat)
- hozzájok (1854: hozzájuk)
- 15 életébe (1854: éltébe)
- 16 lázadt (1854: lázadt)
- 20 emlegeti (1854: *elemlegeti*)
- 22 együtt érezzen fájdalmában, dicsőségében a nemzettel (1854: együtt érezze fájdalmát, dicsőségét a nemzettel)
- 24 enyészszék el (1854: *elenyészsen*)
- 28 árát szabta (1854: árrát szabta)
- 29 krónika (1854: *ronica*)
- 72 : 6 kövein kuszik (1854: kövein *lát*szik)
- 10 megfosztotta (1854: megfosztatta)

Lap: Sor:

- 73 2 megsértett jog, mint *védvárdba menekülni*; az ifjú (1854: megsértett jog, mint *birdjára appellálni*; az ifjú)
8 gonosz *intőjel* (1854: gonosz *omen*)
13 tapasztalták (1854: tapasztalák)
21 karinthe herceg (1854: Carinthe herceg)
28 nyugati (1854: nyugoti)
34 *Cserhalomnál utolértek* (1854: *a Maros mellett utolértek*)
74 14 az ellenség. *Vége az egyik kún vezér, Ákos maga is elesett László keze által személyes párviadalban. A kún* (1854: az ellenség. *A kún*)
21 lánynak (1854: lánynak)
24 kardcsapásai alatt (1854: kardja alatt)
34 szövetségeseik helyett (1854: szövetségeseikért)
75 5 olthatatlan (1854: olthatlan)
19 vitézebbjeit (1854: vitézebbjeit)
26 melyet a fegyver (1854: kit a fegyver)
27 *kényre kényre feladta* (1854: *kegyelemre vagy kegytelenségre feladta*)
76 21 testvérünk élte (1854: testvére élte)
34 vadászat közben (1854: vadászat közbe)
77 10 jegén át *szabadulni* (1854: jegén át *menekülni*)
14 Zonuk (1854: Zornuk)
22 meg volt *dermedve* (1854: meg volt *merevedve*)
24 Zonuk (1854: Zornuk)
27 *találkozott* (1854: *találkoztak*)
78 17 zászlót cserélt (1854: zászlókat cserélt)
30 úgymond (1854: úgymonda)
79 1 Mosonyra (1854: Mosonra)
6 *magán uralkodni* (1854: *uralkodni magán*)
7 *megöszült matróna* (1854: *megöszült hajú matróna*)
22 Merchart (1854: Marchart)
26 majd ő (1854: majd ő is)
80 1 tűz *lángja* (1854: tűz *arca*)
9 *krónikairó naivul* (1854: *cronicaíro nagy naivul*)
19 lázadás (1854: ott lázadás)
20 láttak és mindenik (1854: láttak, és a *közkatonák is dlmokat láttak és mindenik*)
24 e nehéz ékszer (1854: e *terhes ékszer*)
26 és koronával (1854: és a *koronával*)
27 testvérek *kegye*, büszkén (1854: testvérek *jobbja, hanem a testvérek feje, büszkén*)

Lap: Sor:

- 31 meghalt (1854: megholt)
- 81 : 3 négyesögű (1854: négyesegű)
5 vele egykorú (1854: vele egykori)
9 anathéma (1854: anathema)
10 vette s (1854: vette őt s)
16 szeretetébe bízva (1854: szeretetében bízva)
- 82 : 4 s koronáját (1854: és koronáját)
15 vissza többé (1854: vissza többet)
25 a nemzet *kegyeltjét* (1854: a nemzet *szentét*)
- 83 : 1 egy meghalt (1854: egy megholt)
2 halt meg (1854: holt meg)
9 (*E tárgyat találjuk Vörösmarty dltal egy lendületes balladában megörökítve*) (1854: a megjegyzés hiányzik)
11 keltének (1854: költenek)
12 jönnek (1854: jönnek)
20 mindig (1854: mindig)
21 minden léptét (1854: minden lépteit)
23 népköltötte csodatételek (1854: népámitó csodatételek)
25 kisebb alakok (1854: kisebb szellemek)
- 84 : 13 vad bölények (1854: vad belények)
15 a sziklából; *egy nagyvádradi monda szerint a püspök-fürdő gyógyerejű patakja is szent László paripája nyomából eredt. Az üldözött* (1854: a sziklából, s az üldözött)
19 futnia kellett (1902: utaln kellett — sh)
21 soraira rontott (1854: soraira rontott. *Egész Europa bdmulta és szerette őt. És midőn a buzgó keresztyén világ szent vérszomjtól dtgyulladva, mint egy férfi fegyvert ragadva, föltámadt: hogy a megvdltó sírját, s azon földeket, miknek apdk hagyományai-ban szent emlékü maradt, a bitoló hitlen néptől visszafoglalja; az egész meginduló kereszteshad dltalános egyetértéssel Lászlót vldasztá vezérének.*
A magyar kirdly elfogadta e megtisztelő fölhívást, melly mind lelke fönnségét, mind fegyverei dicsőségét méltán megilleté s kirdlyi rokonait és szövetségeseit is egyesítve maga körül, készült a szent háborúhoz. De más volt felőle határozva a csillagok felett. Nem a megvdltó sírját, hanem azon magas helyet, hova e sírből fölszállott, kellett meglátogatnia.
Holta után három esztendeig gyászolta az egész ország, s a keresztyén világ szentei számát eggyel szaporltá ő benne.
- 84* Kapolcs (1854: Kopolcs)
Ákos alatt (1854: Ákos alatt)

Lap: Sor:

- 84** Erdélyben, a Kirdlyhgdón dtvivő orszdgt mentében ma is láthatók egész rétegekben ezek a pénzalakú kövek, a melyek egyébiránt a nummulites csiga kövületei (1854: a megjegyzés hiányzik)
- 84*** pereltek (1854: pereltek egymással)
- 85 : Cím László Európa vezére (1854: A fejezet hiányzik)
- 86 : 29 mindinkább tisztult (1854: mindinkább tisztult)
- 87 : 1 nomádkirály (1854: nomádkirály)
8 művelte lelkét (1854: művelte lelkét)
10 művelt (1854: művelt)
18 élt Kiewben (1854: élt Kiowban)
Dávid (1854: David)
- 23 nagyhercegi címmel. *De mind a szövetségkötés, mind az eskü csak arra való volt, hogy a béke színe alatt alattomban törjenek egymásra. Swatopolkot Dávid.* (1854: nagy hercegi címmel. Ezt Dávid)
- 28 azzal (1854: azal)
- 88 3 nagybdtyja trónját (1854: apja trónját)
6 bölcs unokaöccsét (1854: bölcs fiát)
12 trónjába visszatenni (1854: helyébe visszatenni)
14 ottlétét (1854: ott lételét)
18 és apuliai (1854: és az apuliai)
22 László holta (1854: apja holta)
23 hitetlenek (1854: hitlenek)
26 egyedüli (1854: egyedül)
30 Jeruzsálembe (1854: Jérusálembe)
31 haláldért (1854: halálaért)
hanem boldogságért (1854: hanem népem boldogságaért)
- 33 állítanom (1854: állittanom)
- 89 : 2 Nagybdtyám ígérhette (1854: Apdm ígérhette)
4 nem örökölhetek (1854: örökölhetni)
8 anathéma (1854: anathema)
12 abban az időben (1854: azon időben)
15 véget vetni (1854: végét vetni)
19 világrázkództatás (1854: világrázkódás)
33 Néhány (1854: néhány)
- 90 : 17 megfosztva (1854: megfosztatva)
22 buzgó férfiú (1854: szent férfiú)
28 asceták (1854: asceták)
32 lehet találni (1854: lehet találni)
Jeruzsálemet (1854: Jerusalemet)

Lap: Sor:

- 34 ott azonban eszébe (1854: ott eszébe)
91 : 3 kihágások miatt (1854: balfogások miatt)
4 szultán (1854: Zultán)
6 a harmadik (1854: egy harmadik)
14 minden kegyeletet (1854: minden pietást)
23 megjelent neki (1854: neki megjelent)
92 : 1 őr hadtesttel (1854: figyelő hadtesttel)
15 nagy részt (1854: nagy részint)
24 nemzetre, mely a keleti őserkölcst és nyugoti míveltséget magdában egyesítse, csodás összeolvadástra a szabadság (1854: nemzetre, közvetítőre a keleti őserkölc és nyugoti míveltség között, csodás anomalonjára a szabadság)
29 nemzete sietett (1854: nemzetei siettek)
30 életét (1854: halhatatlan életét)
93 5 Azon vádat (1854: Azon vád)
a keresztes hadaknak e fegyveres (1854: e fegyveres)
6 terhelik (1854: a keresztes hadnak terhelik)
12 Bouillon (1854: Bouillon)
13 békés átvonulás (1854: bardtságos átvonulás)
15 Jeruzsálem (1854: Jerusalem)
17 Jeruzsálem (1854: Jerusalem)
21 tej (1854: tēj)
26 megfeszítik. Mindezekről (1854: megfeszítik e sokkal undokabb zsidók maguk, mint azok, a kiket ők megöltek (* alatt megjegyzés: L. Fessler) Mindezekről.
28 együtt menni (1854: menni)
94 : 12 például szolgálhat (1854: példányul szolgálhat)
17 lázadók (1854: lázzadók)
21 végre (1854: s végre)
23 ellenezni (1854: ellenzeni)
26 Buzilla (1854: Busilla)
35 és egy leányt (1854: egy leányt)
95 3 norman (1854: norman#)
4 főnséget (1854: főnnséget)
6 pótlák (1854: pótolák)
vulkánhevű (1854: volcánhevű)
10 leányka (1854: lyánka)
13 királyné (1854: királynő)
24 s visszaküldé (1854: visszaküldé)
27 jogot ad (1854: jogot dd)
29 Az a király (1854: Azon király)

Lap: Sor:

- 31 Öcsece Álmos hatszor lázadt (1854: *Unokatestvére Álmos, Lampert fia hatszor lázadt*)
őt fosztani (1854: fosztani)
- 96 : 2 összeesküvéseket (1854: összevesküvéseket)
3 pedig nem volt (1854: és nem volt)
12 Álmos (1854: Álmos)
14 szigeten (1854: szigetben)
16 baja van (1854: bajuk van)
szigeten (1854: szigetben)
25 gondolatait (1854: gondolatjait)
27 mentől jobban (1854: mentül jobban)
- 97 7 nejeért (1854: nejeért)
10 csak komoly (1854: csak egy komoly)
19 evangéliomra (1854: evangéliumra)
22 kócsagot (1854: kolcsagot)
kócsag (1854: kolcsag)
23 vajjon (1854: valljon)
29 Szvatoplukot (1854: Svatoplugot)
31 a Pozsonyhoz (1854: s a Pozsonyhoz)
32 roppant (1854: egy roppant)
- 98 1 bátyjához (1854: nagy bátyjához)
14 szörnyeteg (1854: egy szörnyeteg)
festék le (1854: fessék le)
27 mindig (1854: mindég)
29 Ezen egyetlen (1854: Ez egyetlen)
- 99 4 a „*De strygis vero, quae non sunt*” kezdetű mondatról „*A magyar nemzeti felvilágosodás első vezérbajnokát tiszteli Könyves Kálmán kirdlyban*” mondatral bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásban hiányzik.
- 100 : 3 (*Kálmán kirdly és Álmos herceg történetét dolgoztam fel „Könyves Kálmán” című drámámban.*) (1854: A megjegyzés hiányzik)
9 az a gyermek (1854: azon gyermek)
11 az életet (1854: és az életet)
fölkerezte (1854: fölkeresteté)
16 órájáig (1854: órájaig)
21 összevesztve (1854: úgy összevesztve)
23 vívtak (1854: vívtak)
26 megvédeni (1854: megvédni)
29 seregei (1854: a seregei)
- 101 1 a nagyherceg (1854: az orosz nagyherceg)
2 másiknak (1854: másiktól)

Lap: Sor:

- 3 helyezé (1854: behelyezé)
7 de hogy (1854: de ahogy)
10 tudott sokra (1854: sokra tudott)
13 bekebelezett (1854: bekeblezett)
15 mindig (1854: mindég)
27 banderiumokkal (1854: bandériumokkal)
- 103 6 vagdalták (1854: vagdaltak)
13 a királyné (1854: a királynő)
19 Az a nép (1854: Azon nép)
- 104 : 7 lázadást (1854: lázzadást)
11 ez erős (1854: az erős)
17 a királyné (1854: a királynő)
- 105 6 hallatlan merészséggel (1854: pártatlan merészséggel)
11 megdermedve néztek (1854: elmeredve néztek)
- 106 9 az ifjú (1854: s az ifjú)
18 mindig ő (1854: mindég ő)
20 vére folyt (1854: vére folyott)
23 utolsó (1854: utósó)
24 utolsó (1854: utósó)
26 *Mert vitéz volt s ki tudja nem lett volna-e ünnepelt hőse e hazának, ha ez fídvá tudta volna őt fogadni? (Borics herceg történetét dolgozta fel Szigligeti „Trónkereső” című drámájában).* (1854: a mondatok hiányzanak)
- 107 1 halt meg (1854: holt meg)
14 az ifjú (1854: a ifjú)
18 az időben (1854: ez időben)
- 108 : 16 néhány (nehány)
- 109 : 5 Csudomil (1854: mert Csudomil)
20 átoltották (1854: átolták)
- 110 : 6 a békekötéskor (1854: a békekötésekor)
12 szoktak meghalni fölösleges fejedelmek (1854: szokták)
- 111 3 ment (1854: elment)
18 két roppant (1854: egy roppant)
33 közepette (1854: közepett)
- 112 : 6 keresztshadban (1854: keresztshadban)
12 Jeruzsálemi (1854: Jeruzsálemi)
23 boszantá (1854: boszontá)
- 113 4 ismertebb néven (ismertebb nevén)
5 királyné (1854: királynő)
10 nem volt (1854: sem volt)
16, 24 királyné (1854: királynő)

Lap: Sor:

- 26 e *dodonai* (1854: ez *oraculum*)
29 megszaktítás (1854: megszakasztás)
- 114 : 4 meggyilkolt (1854: *miatta* meggyilkolt)
9 (*Bánkbán történetét öröklé meg Katona József hasonló című drámájában, mely elsőrendű remekműve a magyar irodalomnak*) (1854: a megjegyzés hiányzik)
23 *penzügyhivatalokat* (1854: *finanчивatalokat*)
28 *jutottak éppen úgy, mint a magyar kirdlynék Veszprém-ben tartogatott drágaköves koronája* (1854: *jutottak, mint a Veszprém-ben tartogatott Isabella kirdlynő drágaköves koronája.*)
- 115 : 1 jó rendben (1854: jól rendben)
6 megfürdött (1854: megfürdőtt)
12 *A jeruzsálemi hadjárat történetét leirtam a „Minden poklokon keresztül” című regényemben.* (1854: a megjegyzés hiányzik)
33 *ismaelita adószedők* (1854: *mohamedan adószedők*)
- 116 : 1 lázongott (1854: lázzongott)
11 *szintén fölkent* (1854: *szinte fölkent*)
20 a trón *felett* (1854: a trónon)
28 egy főurakból (1854: egy több főurakból)
33 *tudta ki* (1854: *gondolta ki*)
- 117 : 8 megteltek (1854: megtöltek)
9 *jönni* (1854: *jőni*)
Ez új özőnvíz (1854: Ez özőnvíz)
17 *jelölték* (1854: *jelelték*)
27 *Kaukázon* (1854: *Kaukazon*)
- 118 : 5 *emelgették* (1854: *emelgeték*)
14 *állapotában* (1854: *állapotjában*)
emberirtó (1854: *emberrírtó*)
15 „*Sokszor meghalt már e nemzet*” kezdetű rész az 1854-es kiadásban új fejezetbe kerül. A fejezet címe: *Sajó*.
- 119 : 3 *aludni* (1854: *alumni*)
9 *jönnek* (1854: *jőnek*)
13 *koponya-pyramidok* (1854: *koponya piramidok*)
17 *vállat vonogattak* (1854: *vállat vonítottak*)
32 *vérző* (1854: *vérező*)
- 120 : 14 *hallgatták* (1854: *hallgaták*)
25 *Néhány* (1854: *Nehány*)
30 *mondogatták* (1854: *mondának*)
- 121 : 3 *főnemesek közül* (1854: *fő nemesek körül*)
17 *levertség* (1854: *leverettsé*)
23 *mondá* (1854: *monda*)

Lap: Sor:

- 34 *kik hiányzanak a főurak közül* (1854: a hiányzó főurakat)
122 : 24 felszólítására (1854: *illy* felszólítására)
30 házunkat (1854: házunk)
123 : 14 mentül jobban (1854: *s* mentül jobban)
124 : 2 gulyánkról (1854: *a* gulyánkról)
12 *tétesse őt* (1854: *tettesse őt*)
28 *kétrét feltakarva* (1854: *hétrét feltakarva*)
31 Jeruzsálemi (1854: Jéruzsálemi)
elidegeníthetetlen (1854: *elidegeníthetlen*)
34 *így hangzik* (1854: *ígyen* hangzik)
125 : 1 *ha nem ha* (1854: *ha ne ha*)
13 *mondá* (1854: *monda*)
17 *körüle állanak* (1854: *körüle állnak*)
21 *kimondhatalan* (1854: *kimondhatlan*)
28 *horpadt* (1854: *horpadott*)
30 *a szablyavágás* (1854: *egy* szablyavágás)
31 *néhány* (1854: *nehány*)
126 : 12 *lesujtott férfi* (1854: *lesujtott*)
127 : 1 *pénzes zacskóikat* (1854: *pénzes zsacsakóikat*)
128 : 9 *mocsár süppedékén* (1854: *mocsár söppedékén*)
129 : 10 *tegzet ragada* (1854: *tegzét ragadta*)
11 *Néhány* (1854: *Nehány*)
29 *Kiálta* (1854: *kiáltá*)
31 *tovább mentek* (1854: *odább mentek*)
33 *ellenség előtti ütközet* (1854: *ütközet*)
130 : 26 *utolsó* (1854: *utósó*)
27 *ezt semmi emberi erő nem képes* (1854: *ezt sem isten, sem ember nem képes*)
31 *hangzék szerte* (1854: *hangza szerte*)
131 : 9 *Vigyáztass!* (1854: *Órizd magad!*)
16 *Hizelg most!* (1854: *Hizeleg most!*)
34 *vezérek* (1854: *vézérek*)
132 : 16 *jégesőként* (1854: *jégesőként*)
21 *rendezhetlen* (1854: *rendezhetetlen*)
22 *hiában nyargaltak* (1854: *hijjába nyargaltak*)
34 *mindíg* (1854: *mindég*)
133 : 1 *mindíg* (1854: *mindég*)
18 *Keresztül vágta* (1854: *körösztiül vágta*)
25 *több lovag* (1854: *több lovagok*)
32 *elföldni* (1854: *elfedni*)
134 : 4 *néhány* (1854: *nehány*)

Lap: Sor:

- keresztülvágni (1854: körösztül vágni)
9 roskadozik (1854: roskadoz)
18 Mit álmódott (1854: Mit álmodhatott)
31 Az elveszett (1854: Az elvesztett)
- 135 : 4 Peking (1854: Pecking)
15 seregét (1854: seregeit)
18 vérfürdő volt (1854: vérfördő volt)
20 mindig (1854: mindég)
22 rejtkehelyeire, a legsűrűbb erdőkbe (1854: rejtkehelyére, a legsűrűbb erdőkre)
25 elbújt (1854: elbútt)
26 felkeresték (1854: fölkeresték)
- 136 : 3 elbújt (1854: elbútt)
5 elbújt (1854: elbútt)
6 szőlő (1854: szőlő)
felégetett (1854: fölégetett)
12 a Sajónál (1854: Sajónál)
21 maguk közt (1854: magok közt)
29 legyen takarítva (1854: legyen takarva)
33 a ki egy (1854: az egy)
34 tízezer márka (1854: tízezer márk)
- 137 : 7 Dalmáciába (1854: Dalmatiába)
9 Esztergom (1854: Esztergam)
23 fölcicomázva (1854: fölcicsomázva)
25 temetkezni (1854: temetközni)
27 (E tárgyat irtam le „Szászországok” című elbeszélésemben) (1854: a megjegyzés hiányzik)
29 hiába (1854: hijjába)
30 jönni (1854: jőni)
32 csak üres (1854: már csak üres)
- 138 : 2 a Frangepánok hajójára (1854: a hajóra)
6 Köröskörül üresek, néptelenek és lakatlanok voltak az országok (1854: Köröskörül üres volt, néptelen és lakatlan az ország)
16 „A tatárdúlásról írta meg” kezdetű mondatból „A tatárfutásról szól az egykori Rogerius «Carmen miserabilis-je» mondat- tal bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásban hiányzik.
27 amennyire szem (1854: mennyire szem)
- 139 : 8 csendes (1854: csöndes)
11 bukkant elő (1854: bukkán elő)
19 elől. *Lapis refugii*. Boldogok (1854: elől. Boldogok)

Lap: Sor:

- 22 rejtekhelyek (1854: rejthelyek)
140 : 2 (Ezt irtam le „Fulkó lovag” című elbeszélésben) (1854: a megjegyzés hiányzik)
7 kunyhóban (1854: gunyhóban)
9 Százankint (1854: Százanként)
21 vetetlen földek (1854: vetetlen föld)
30 kivívni (1854: kivíni)
31 tejjel (1854: téjjel)
141 10 Babenbergi (1854: A Babenbergi)
11 útve az (1854: útve be az)
18 nemzetet rablák (1854: nemzetet, *elhagyák*, rablák)
24 egyenkint (1854: egyenként)
28 sírhalmokat (1854: sírhalmakat)
142 5 vendégek elől (1854: vendégek *szemei* elől)
7 Gyanítani (1854: Gyanítani)
8 fennen hirdeté (1854: fennyen hirdeté)
21 lázadó (1854: lázzadó)
25 (Szigligeti drámt irt IV. István történetéből) (1854: a megjegyzés hiányzik)
27 IV. Béla (1854: Béla)
143 : 14 beláthatatlan (1854: beláthatlan)
17 hagyta falai (1854: hagyta *megpihenni* falai)
20 városról-városra (1854: városul-városra)
28 megszólalni (1854: megszólalni)
32 N.-Magyarország (1854: nagy Magyarország)
144 5 N.-Magyarország (1854: nagy Magyarország)
16 és magyarokra (1854: és a magyarokra)
26 könyvek (1854: könyek)
145 7 néhány (1854: néhány)
26 (E tárgyról irtam «Másik haza» című elbeszélésben). (1854: a megjegyzés hiányzik)
27 A korszellem messze előrelt (1854: Az idő *gondolkozik*)
29 választatott (1854: választatott el)
146 : 1 IV. László (1854: III. László)
5 mindig (1854: mindig)
17 A korszellem messze előrelt (1854: Az idő *gondolkozik*)
25 a vezér leánya (1854: a vezér-leány)
147 : 2 csoportonkint (1854: csoportonként)
határozták el (1854: határozák el)
5 pohár között és hölgykarok ölelésében hallá (1854: pohár és hölgykarok *közt* hallá)

Lap: Sor:

- 8 kun sereg (1854: a kun sereg)
9 Buzogány (1854: Buzgány)
10 hullott alá (1854: omlott alá)
18 csapatonkint (1854: csapatonként)
31 Kupcsek (1854: Cupcsec)
148 : 10 (Kun Lászlóról drámt írt Dobsa Lajos) (1854: a megjegyzés hiányzik)
16 magyarra (1854: a magyarra)
17 után Miczbánné várdban, egy koldusasszony jelent meg (1854: után egy koldusasszony jelent meg Miczbánné várdban)
18 és segélyt (1854: s segélyt)
30 szolgáltatta (1854: szolgálta)
149 5 (Miczbán legendáját drámai tárgyul használta fel Szigligeti) (1854: a megjegyzés hiányzik)
12 üzte meg a (1854: üzte a)
13 dúlta, s utóbb (1854: dulta, mely koponya több száz év óta a Kazinczy család birtokában van, s utóbb)
22 germán (1854: german)
27 tudományosság, s abszolút kormányzat alatti erőszakos elnemzetietlentlési rendszer, s annyi (1854: tudományosság, s annyi)
149* Ez a koponya, melyet a Kazinczy-család erekelei között láttam, embertanilag is nevezetes arról, hogy a fejteőjén egy teljesen beforrott trepanation látható. (1854: a megjegyzés hiányzik)
150 2 vívtak (1854: vívtak)
7 rejtkehelyéről (1854: rejtthelyéről)
20 dlordcs csaló (1854: csaló)
24 össze határozatra (1854: össze)
29 meg a szeletmek (1854: meg az ételnek)
151 3 idegen hazákba. A pápa (1854: idegen hazákba s most ötszáz év után a frank Croyx család ereiben folynak azon nemes vér cseppjei, mely a századik ivadéknak sem hagyja elfeledni: hogy előde magyar volt és fejedelem. A pápa)
4 kegyence Martell Károly számára (1854: kegyenc számára)
6 lázadás (1854: lázadás)
10 A Róbert Károly útjába (1854: Az útjába)
18 a „Magyarországon senki volt” kezdetű mondatról az „öt magát hagyta futni, haza Bajorországba” mondattal bezáróan terjedő rész az 1854-es kiadásban így hangzik: „fejére téve azt, bejrdta az országot, népszerűséget esdeni, Erdélyben a vajda leányát feleségül kérte, e helyett Apor vajda elvette tőle a koronát s öt magát engedte odább menni.”

Lap: Sor:

- 152 : 5 nem adhatott (1854: nem adandott)
6 trónon megállhatásra (1854: trónon megállhatni)
az oligarchákkal kezdet (1854: az olygarchákkal)
8 Apor László vajda (1854: László vajda)
9 tartogatva (1854: tartva meg)
Trencsini Csák Máté (1854: Csák Máté)
cím Csák Mátyus (1854: Csák Mátyus)
19 szentelt chrisma (1854: szentelt chrisam)
22 mindig (1854: mindég)
28 hiába (1854: hijjába)
30 egyházi átok (1854: templomátok)
33 az angyali koronát (az egyetlen koronát)
34 meg azzal (1854: meg vele)
- 153 : 4 a „Csák Máté a magyar oligarchák” kezdetű mondatról az
„Ez a trónkövetelő főnemes” szavakkal bezárólag terjedő rész
az 1854-es kiadásban hiányzik.
15 leghatalmasabb hívei egyikét veszté (1854: egyet veszte leg-
hatalmasabb hívei közül)
Csák Máté (1854: s Csák Máté)
16 Omode (1854: Omodé)
19 pártja seregeivel (1854: pártjai seregeivel)
21 de serege győzött (1854: de győzött)
23 sokáig védte (1854: sokáig bátran védte)
27 Rozgony (1854: Rozgon)
31 Jordán (1854: Jordan)
- 154 : 2 Omode (1854: Omodé)
8 azt hitték (1854: hitték)
14 Petőnch Pétertől (1854: Petőnch Péter)
31 mozaik (1854: mozaik kirakás)
32 festők freskói (1854: festők remekei)
- 155 : 5 léptel (1854: léptel)
12 termek (1854: teremek)
22 Zách Bódog (1854: Zách Felicián)
28 ismétlődött (1854: ismétlé magdt)
29 lányt (1854: lyánt)
33 apjához nem ért (1854: apjához ért)
- 156 : 19 a király fiainak (1854: a király fiaknak)
23 (Zách Klára történetét megöröklé Arany János balladája, a Zách-
családét Szigligeti szomorú-játéka)(1854: a megjegyzés hiányzik)
28 halt meg (1854: holt meg)
29 azt mondá ki (1854: azt mondá)

Lap: Sor:

- 30 ivadék~~ig~~ (1854: ivadék~~ai~~)
34 Nemezist (1854: Nemerist)
- 157 : 26 oly ~~kínhalállal~~ halt meg (1854: olly halállal holt meg)
27 néhány (1854: nehány)
29 néhány (1854: nehány)
- 158 : 4 Johanna és Mária (Janka és Irma)
10 eljegyzett Mária~~t~~ (1854: eljegyzett Irmá~~t~~)
12 menyegzői ágy (1854: menyegzői ágy)
19 a házasságtörés gloriába burkolja arc~~o~~t (1854: a házasságtörés piros arcot fest meg~~o~~dnak)
28 elidegeníteni (1854: elidegenít~~ni~~)
29 állt (1854: állott)
- 159 : 3 tette Johanna (1854: tette Janka)
8 vinni a fiát (1854: vinni gyermekét)
12 hol Johanna (1854: hol Janka)
32 felugrottak (1854: felugortak)
- 160 : 3 Johanna udvarhölgye (Janka udvarhölgye)
5 Johanna (1854: Janka)
7 Johannának (1854: Jankának)
9 trónjában való (1854: trónjában)
15 telt el (1854: tölt el)
18 gyanútlan (1854: gyanútalan)
22 hálószobájáig (1854: hálószobájai~~g~~)
27 fölébredt (1854: fölébrede)
28 aranynyal dífont (1854: arannyal himzett)
- 161 : 4 (Johanna királyné történetét megírta drámában Rákosi Jenő)
(1854: a megjegyzés hiányzik)
7 Johanna párthivei (1854: Janka párthivei)
11 azon öntudatuk (1854: azon öntudat)
24 Johanna sietve (1854: Janka sietve)
25 kegyencei kiadását (1854: kegyencei kiadatását)
27 szenesallra vall (1854: Seneschallra vall)
29 szenesall (1854: Seneschall)
- 162 : 3 királynő (1854: királyné)
7 kik megölelték (1854: kik őt megölelték)
11 testvérenek özvegye (1854: testvére özvegye)
30 állt ellen (1854: állt ellent)
34 honnan Johanna új férjével együtt, ki a csatából futvást szabadult meg, a tengeren át a Provençébe menekült (1854: honnan Janka és a csatából menekülhetett új férje a tengeren át a Provençébe futott)

Lap: Sor:

- 163 : 5 király visszatért (1854: király innen visszatért)
Nápolyban (1854: Nápolyba)
7 Johanna (1854: Janka)
8 vonult be, *Nápolyba hadsereggel* a pápa (1854: vonult be a pápa)
10 volna állítniok (1854: volna állitniok. *Nápolyba hadsereggel*)
22 csendesen (1854: csöndesen)
23 páncélosai rajta (1854: páncélosaival rajta)
26 Ádám (1854: Adam)
27 Johanna férje (1854: Janka férje)
- 164 : 11 és seregei (1854: s seregei)
bevették *Canossát* (1854: bevették azt)
14 vívjon (1854: víjjon)
30 kiuszik vele (1854: vele kiuszik)
- 165 : 8 Johanna (1854: Janka)
9 királyné (1854: királynő)
24 összegyűlt (1854: összeült)
- 166 : 5 Johanna (1854: Janka)
7 mosolyogva fogadta (1854: mosolyogva olvasd)
13 Johanna (1854: Janka)
14 elűzte őt (1854: elűzte)
18 ő maga font (1854: ő font)
font és adott át férje (1854: font férje)
19 (Nagy Lajos korát fényes leírásban találjuk Arany János Toldi-trilógiájában) (1854: a megjegyzés hiányzik)
23 szőlőtők (1854: szőlőtők)
25 a hol (1854: s hol)
38 északi (1854: északi)
- 167 : 11 Dnieszteren (1854: Dnieszteren)
14 Lengyelországba hadai élen (1854: Lengyelországba)
15 Dnieszter (1854: Dnieszter)
17 szultánjok (1854: zultánjok)
19 jutott rajta (1854: jött rajta)
22 a megtértendőket (1854: a még megtértendőket)
29 jönni (1854: jőni)
- 168 : 8 épen egy (1854: épen)
- 169 : 2 Mármarosból (1854: Marmarosból)
4 telepített Mármarosba (1854: telepített)
9 az árván maradt (1854: az özvegyen maradt)
10 a második (1854: e második)
11 lón egyesítve. Két korona (1854: lón egyesítve. *A lengyel*)

Lap: Sor:

- fővdrosokban magyar kirdlyi udvarok, s a magyar fővdrosokban lengyel országggyílések tartattak. Két korona)*
- 13 *sajdtságos viszonyaik (1854: viszonyos sajdtágaik)*
- 19 *A lengyel nép soha sem volt boldog, soha sem volt egyetértő, alkotmánya, mely a korlátlan „veto”-t szentesíti, bizonyítja, mely örök harcoknak kellett e nemzet belsejében dúlni, midőn jogot adott minden egyes embernek arra: hogy akaddlyul léphe- sen fel az összes nemzet ellen (1854: a bekezdés hiányzik. Helyette a következő lapalji megjegyzés szerepel: Az év- könyvek egy anecdotont mondanak e korlátlan veto felől. Egy országggyülésen a rendek nem birtak határozathoz jutni, mert egy vén nemes közülök ülés végén mindég ellent mondott. A többi mind egyetértett, csupán az akarta az által gyakorlatba venni az alkotmányos jogot. A rendek végre összebeszéltek: hogy egy napon szokatlanul korábbi órában fognak összegyűlni s a később érkezendő ellenmondót kizdrandjka a teremből; úgy lőn. A későn érkező miután az ajtón hasztalan dörömbölt, végre azt taldta fel: hogy a kandallón másszéké be, a mely úton a terembe jutva épen, midőn a rendek már a határozatra szavaztak, bedugta fejét a kandallón; mielőtt azonban ideje lett volna kimondhatni a fatalis „nyepozvolim”-ot, egy nemes észrevevé s kivont karddal odaugrott és leütötte a bedugott főt. A határozat így lehetett érvényes.)*
- 25 *öreg királyné (1854: öreg királynő)*
- 170 : 6 *legyőzve hullott (1854: törve hullott)*
8 *és segítségével (1854: s segítségével)*
- 11 *Szerbia (1854: Servia)*
- 18 *semmije (1854: semmie)*
- 20 *államgazdagság (1854: statusgazdaság)*
- 26 *Az elfoglalt országokban nem maradt a magyarnak egyebe, mint a kihullott vére. (1854: a mondat hiányzik)*
- 171 : 3 *tanulság (1854: tanúság)*
7 *napsugarakat (1854: napsugárokat)*
15 *fanatismusukban (1854: fanatismusokban)*
- 172 : 5 *mely ellen (1854: mi ellen)*
18 *azt a hatalmas (1854: azon hatalmas)*
19 *egész erejére (1854: egész összeszedett erejére)*
33 *Csak Magyarországon lehetett megalkotni Magyarországot; de nem a Balkán félszigeten (1854: a mondat hiányzik)*
- 173 : 5 *Zsigmondot (1854: Sigmondot)*
14 *menyegzői (1854: mennyegzői)*

Lap: Sor:

- 174 : 1 Zsigmondot (1854: Sigmondot)
6 Erzsébet elé (1854: Erzsébet elé *Hedviget követelve*)
9, 21 lázadásban (1854: *mindenütt* lázadásban)
10 által izgatott (1854: által igazgatott)
nők ellen (1854: nők ellenében)
12 Zsigmondnak (1854: Sigmondnak)
- 175 : 12 néhány hívével (1854: néhány hiveivel)
17 lázadó (1854: lázadó)
34 Zsigmondot (1854: Sigmondot)
- 176 : 2 ellenmondott (1854: ellentmondott)
5 udvariasságból (1854: udvariassággal)
királynő (1854: királyné)
7 a lakást (1854: lakást)
8 magán szállásra (1854: magány szállásra)
14 el volt tervezve (1854: ki volt tervezve)
15 királynénak (1854: királynőnek)
30 *takarva* (1902: *rakatva* — sh)
- 177 : 11 hol a *chrisma* (1854: a hol azt a *Chrisam*)
14 kívánják-e (1854: kívánjátok e)
25 elhalványult (1854: elhalaványult)
26 *Johannát* (1854: *Jankát*)
- 177* Moncensis (1854: Moncenis)
- 178 9 félelmes (1854: oly félelmes)
14 este (1854: estve)
- 179 : 19 behajították (1854: behajíták)
28 sarkantyúra (1854: sarkantyúba)
- 180 : 8 Palizsna (1854: Palizsma)
auráni (1854: auráni)
16 (*A királynők tragoediáját megírta Czako Zsimond*: „*János lovag*”
című drámájában) (1854: a megjegyzés hiányzik)
29 *Johanna* (1854: *Janka*)
31 *Horváthy Erzsébetet* (1854: *Erzsébet Horváthot*)
Horváthy (1854: *Horváth*)
- 181 : 1 kiszabadították (1854: kiszabadíták)
2 Zsigmond (1854: Sigmond)
tette neje (1854: *tette fogoly neje*)
8 magánemberét (1854: magány emberét)
államférfiét, de (1854: *statusférfiét és*)
13 *szintén* (1854: *szinte*)
egynéhány ezer véka (1854: *egynéhány véka*)
19 életét (1854: éltét)

Lap: Sor:

- 25 Zsigmond (1854: Sigmond [Az eltérés végig következetes])
30 a békülésre (1854: békülésre)
- 182 : 8 a pártütés (1854: a hitlen pártütés)
17 ki állva (1854: állva)
24 (Héderváry Kont és a harminc magyar nemes történetét megénekelte Garay János nagy hatással szavalható szép balladájában. Ugyane tárgyról írt Vörösmarty egy hangulatteljes szomorújátékot „Bujdosók” cím alatt) (1854: a megjegyzés hiányzik)
30 rólok (1854: róluk)
- 183 : 6 Galiciát (1854: Galiciát)
legnagyobb s (1854: legnagyobb és)
10 legyőzhetetlen (1854: legyőzhetlen)
16 és Zsigmondtól (1854: s Sigmondtól)
26 Átellenben (1854: Átellenében)
31 törökkel való (1854: törökkeli)
kiismerték (1854: kiismerék)
- 184 : 7 janicsárokkal (1854: jancsárokkal)
11 szembeszálltak (1854: szemben szálltak)
19 (Ezt a történetet írtam le „Rozgonyi Cecília” című elbeszélésben) (1854: a megjegyzés hiányzik)
30 lehajózott Konstantinápolyba (1854: Konstantinápolyba lehajózott)
33 a fejét (1854: fejeit)
- 185 : 11 az elsőkelőbb főurak (1854: több főurak)
17 egyenkint (1854: egyenként)
21 érintésére (1854: érintésire)
24 A Sikelósi várban ma is mutogatják azt a nagyon szűk cellát, mely a nemzet által elítélt királynak börtönül szolgált: ajtaján csak meghajtott fővel lehetett belépni. (1854: a mondat hiányzik)
29 míg ő künn (1854: míg künn)
- 186 : 4 erősen körülhatárolta (1854: erősen körülírta)
10 annál több áldozatába került (1854: annál többbe került neki)
12 a harmadik, a ki az igazi lett volna, magán (1854: a harmadik az igazi, magán)
13 gyűlöletes volt (1854: gyűlöletes)
14 nagyon is (1854: igen is)
23 tanítványai (1854: tanítványi)
- 187 : 23 jelképére (1854: mesterük tanáknak jelképére)
27 Szerencséjükre terebély-fák voltak az ablak alatt, annak az dgaira hullottak (1854: a mondat hiányzik)

Lap: Sor:

- 188 : 9 hussziták (1854: hussiták) [továbbiakban az eltérés következetes]
21 körülfogta (1854: körülfogja)
24 keresztül (1854: köröszkül)
29 nem mutattak (1854: sem mutattak)
30 vezette (1854: vezetett helyette)
34 *A szdjhagyomány azt hirdeti, hogy Ziska saját végakarata szerint, holta után a bőrét dobra húzták, hogy még halva is vezesse a hlveit harcra tüzelő hangjával az új hit ellenségei rontdsdra.* (1854: a mondat hiányzik)
- 189 5 thaboriták (1854: tháboriták) [továbbiakban az eltérés következetes]
cim Cilley Borbdla (1854: Cilley Borcsa)
18 férji jogai (1902: férfi jogai)
19 Borbdla (1854: Borcsa)
29 míg ő meg (1854: míg ő újra meg)
- 190 3 nem lévén (1854: nem levén)
10 Borbdlának (1854: Borcsának)
17 királyné (1854: királynő)
27 forrongtak (1854: forongtak)
28 világító lelke (1854: szent lelke)
- 191 5 csatateré (1854: csatatére)
10 Gutenberg (1854: Guttenberg)
12 Zrínyi (1854: Zrínyi)
- 192 9 cicomázták fel (1854: csicsomázták fel)
12 legnagyobb hősenek (1854: legnagyobb emberének)
13 ki nem vívta (1854: ki nem vívta)
19 *Egyébirdnt a szerbek is magukénak vallják Hunyady Jánost, a kiknek népballadában „Szibinyáni Jankó” név alatt követi el csodás hőstetteit.*
28 Tvarko (1854: Tvarko)
29 Radivoy (1854: Radivog)
- 193 3 a melyik király kiverte (1854: a melyik kiverte)
15 Péterf Miklós (1854: Péterfi Miklós)
26 vizén való (1854: vizéni)
28 Cserny (1854: Csernyi)
30 *(Ezt az eseményt írtam le Rozgonyi Cecilia című elbeszélésben.)* (1854: a megjegyzés hiányzik)
- 194 11 tört s az ott (1854: törve az ott)
12 várára rohant (1854: várára tört)
19 Cilley Borbdla (1854: Cilley Borcsa)

Lap: Sor:

- 195 : 14 Cilley Borbdla (1854: Cilley Borcsa)
18 dllamférfiak (1854: statusférfiak)
23 királyné (1854: királynő)
27 királynénak (1854: királynőnek)
28 szultán (1854: zultán)
34 királyné (1854: királynő)
196 : 1 királyné (1854: királynő)
3 királynét (1854: királynőt)
11 Előbb (1854: Elébb)
16 felföldön (1854: földön)
26 sziklaváraikban (1854: szikla váraikba)
197 6 szultán (1854: zultán)
15 a környező ellenséget (1854: a környező sorokat)
21 dőzsölve zajongtak (1854: dőzsölve rajongtak)
30 az ezüstveretes (1854: az ezüstvereses)
31 ráismerhetnek (1854: ráismerendnek)
32 nem ismerő (1854: nem rettegő)
198 2 néhány (1854: nehány)
3 bosszúálló (1854: boszúálló)
11 arcra, termetre (1854: arca, termete)
12 harci merészségre (1854: harci merészsége)
18 megbomlott (1854: megbomolt)
29 megbosszulni (1854: megbosszulni)
199 : 2 (E hősi harcot énekelte meg Kisfaludy K. „Kemény Simon”
című drámdjában) (1854: a megjegyzés hiányzik.)
5 építésére (1854: építésire)
8 sahra (1854: Shachra)
19 csatarendben (1854: csatarendbe)
21 közepen (1854: középre)
25 közepen (1854: közepén)
200 : 19 A dombon elrejtett (1854: A dombra rejtett)
33 semmivé tételéről (1854: semmivé lételéről)
201 : 7 kivívni (1854: kivíni)
24 Szendrő felé vonultak (1854: jöttek Szendrő felé)
32 egyenkint (1854: egyenként)
33 szándékozván (1854: szándékozva)
202 : 6 egyenkint (1854: egyenként)
7 s az is (1854: s azt)
13 foltonkint (1854: foltonként)
14 akkor jut (1854: akkorra jut)
27 maradványai (1854: maradványi)

Lap: Sor:

- 203 : 4 másik (1854: mádik - sh -)
13 rabságba (1854: rabságra)
31 elővétették (1854: elövetették)
- 204 : 1 lázadás (1854: lázzadás)
2 erőre kapott (1854: erőre nőtte ki magát)
7 közellenség ellen (1854: köz hitellenség ellen)
9 ígérte hátulról (1854: hátulról ígérte)
13 az európapártolta háború (1854: az Európa szertei háború)
14 vezérszerep (1854: cimszerep)
23 magyarral való (1854: magyarrali)
- 205 : 2 Hasszan (1854: Hassan)
25 szégyenéből (1854: dlszégyenéből)
26 hitetlenek (1854: hitlennek)
- 206 : 6 nem oly lelkesülten (1854: nem oly zajosan, nem olly lelkesülten)
13 közelgő sorsát (1854: beközélgő sorsát)
23 háromszorosan (1854: háromszoros)
24 lovassal (1854: oldh lovassal)
- 207 : 10 Szerviában (1854: Serviában)
20 húszezer magyar (1854: tizenötezer magyar)
24 sietett eléje (1854: sietett elébe)
30 dtatott szívek (1854: altatott szívek)
31 mindenkinek (1854: mindeniknek)
- 208 : 1 beleegyeztek (1854: megegyeztek benne)
5 egyedül három ellen (1854: egy három ellen)
9 velök (1854: velük)
17 egri püspököt (1854: egri érseket)
27 kicsavarta (1854: kifacsarta)
32 csatarendben (1854: csatarendbe)
34 e látomány (1854: a látomány)
- 209 : 1 egymagában őrzí (1854: egymagában érzi)
3 szólal (1854: szóllal)
25 A zord, fekete (1854: A vad, fekete)
34 egri püspök (1854: egri érsek)
- 210 : 2 gyönyörűséggel (1854: gyönyörködéssel)
20 egri püspök (1854: egri érsek)
21 sereget (1854: seregét)
- 211 : 13 rendelkezése ellenére (1854: rendelkezése ellen)
16 azt feltartí az égre (1854: azt felmutatta)
18 kik azt megfertőztették (1902: ki azt megfertőztették — sh)
31 egyenkint (1854: egyenként)

Lap: Sor:

- 33 zászlójával (1854: zászlájával)
- 212 : 3 Néhány (1854: Nehány)
4 néhány (1854: néhány)
7 e pillanatban (1854: egy pillanatban)
9 látományra (1854: látmányra)
10 mindenkinek (1854: mindenki)
19 *(A várnai gyászt örökléte meg a latin distichon. (A megjegyzés az idézettel együtt hiányzik az 1854-es kiadásban.)*
22 a pártjára (1854: pártjára)
- 213 : 15 Hédervári (1854: Hedervári)
19 kifejejté (1902: kielejté — sh)
29 elhatalmasodott (1854: elhatalmazott)
31 gyermekkirály (1854: király)
32 felügyelete (1854: fölügyelete)
- 214 : 2 azon tudattal (1854: azon öntudattal)
9 északig (1854: északnak)
27 néhány (1854: néhány)
29 alkotóin (1854: alkotóikon)
- 215 : 7 hadjáratra (1854: hadra)
10 nemesi főből (1854: főből)
13 országból minden lépést (1854: minden lépést országból)
16 híni fel (1854: híni fel)
20 fölhívta (1854: felhífta)
22 ott találkozott (1854: ott csatlakozott)
24 szintén (1854: szinte)
- 216 : 20 anatóliai (1854: a natóliai)
- 217 : 2 ágyúgolyók által (1854: ágyúgolyók előtt)
15 ne vegye el (1854: ne vegyék el)
- 218 : 5 közepén (1902: közepén)
7 elragadtatva (1854: elragadva)
10 az anatóliai (1854: a natóliai)
20 lándzsadöfés (1854: lándzsadöfések)
24 holttesteivel (1854: holttestével)
- 219 : 2 Belgrádba (1854: Belgrádra)
3 haldios ellensége, Brankovics (1854: Brankovics, haldios ellensége)
5 kezébe adja (1854: kezébe adandja)
11 levélben (1854: levelében)
12 kossovai (1854: Cossovai)
- 219 : *Cím. Az 1854-es kiadásban a Rigómező c. fejezet után szerepel egy Giskra c. fejezet is, mely az 1902-es kiadásból kimaradt. A fejezet szövege a következő:*

„Szép idők lehettek azok!

Erzsébet királynő cseh rablókat hitt be saját országába, hogy koronáját Ulászló ellen fia szédre kivívják.

Azok bejöttek, tele építék sziklavárakkal a felvidéket, elfoglalták az arany és ezüst bányákat, pusztították a földnépét s ország kapitányának nevezték rabló vezérüket.

Erzsébet rég meghalt, Ulászló szinte, a magyarok épen Erzsébet fiát a trónra hozhatni fáradtak fegyverrel és ésszel; hanem azért a cseh rablók itt benn maradtak az országban, s uraknak ismerték magukat benne.

Könnyű volt nekik. Az ország színe, java Hunyadyval messze, délen harczolt, s az északon lakó földesurak, a helyett, hogy védték volna ellenük a népet, szöveterkeztek velük s osztottak a zsákmányon. Egy némelly közöllök maig sem tudja, mint jutott roppant kiterjedésű jószágaihoz?

Azonban Hunyady a törökkel fegyverszünetet kötött, Brankovics csupán jöttének hírére kiadta kezeseül letartott László fiát s így az alsó ellenségek-től menekülhetve fordult a felsők ellen.

Hunyady soha sem bírta azt megfogni, mint juthatott olly megtörhetlen hatalomra a cseh maroknyi haddal Magyarországon, hogy az egész felvidékkel daczolhasson? A legelső hadjárat megtanítá e titokra. A mint a felvidéki urak bandériumaival a cseh rablók losonczi várást ostromland, megjelen előtte Giskra s Hunyady mielőtt csatára került volna a dolog, szétfutni látja a banderiumokat s ő egyedül marad kisded veterán csapatával.

A hő s dühösen végja magát az övéivel keresztül az ellenség seregén s Kékkő várást állomást vesz. Az ostromlott Losonczi várból egy szakállas golyó Bebeket, a banderiumok vezérét véletlenül haldra sebesítve, Hunyady lovagjai ezt is elhozzák magukkal. Ez haldokolva bevallá, hogy ők mind-egyertérsben voltak a cseh kalandor főnökkel.

Tehát drulds volt a talismán, melly Giskrát mindannyiszor győzelmeihez segíté.

Ezt megtanulva Hunyady, az alsó magyarországi banderiumokat, a mindig hő Rozgonyiak csapatjait gyűjté maga körül, ezalatt Lordndfi György hősi kitarással védte Vár-Gedét Giskra ellen, ki innen visszaveretve Eger vár alá vonult s ott elfogott püspökük kivégzésével fenyegette a városiakat, ha kapuikat meg nem nyitják előtte. De biz azok azt felelték neki, hogy csinálhat a püspökkel, a mit akar, a haza annál előbb való.

Ekkor visszajött Hunyady s Giskra nem bizhatva többé druldsban, rabló váraiba vette magát: — azokat Hunyady egyenkint elfoglalá s lerontatá; bevette egy huzomban Ság, Zólyom, Szepesvár, Rosnyó várait; legfontosabb vára volt e vidéken Giskrának Derencs, hozzájárulhatlan volta miatt, a baloghi völgyben.

Itt Hunyady az elemek által védett vár ellen magukat az elemeket hitta fel ostromlól. A Balog vitéz nagy gátokkal elrekesztetve, a vizet

felszorlta a völgybe s a cseh rablókat, mint az ürgéket, úgy öntötte ki várakból.

E hely eleste után Giskra nem tarthatta magát többé a harctéren Hunyady előtt, az országrendei tehát siettek nagy hamar békét kötni a cseh ural, nehogy Hunyady ez utolsó hatalmas ellenségének is nyakára hágjon. Még a hadi költségeket is megtérítették neki a jó magyar urak.

Hunyady áldotta, hogy az ő személyében mindenütt a hazát üldözik saját gyermekei s most még egyszer olly elkeseredetten fordult Fridrik ellen, ki az ország kiskorú királyát visszatartóztatd.

Az aristocratia szép, ha polgárerény s nemzetiség érzet van általa képviselve, de ha csak hiú önzésre született, akkor zabla kell neki. Az angol aristocratiának is megvannak másokat terhelő kiváltságai, az is örök küzdelemben van ellenpártjaival, de hogy mint egy lélek összpontosuljon egyszerre, még csak az sem szükséges, hogy hazája legyen fenyegetve, egyetlen polgár sérelme elég arra. Magyarország aristocratidája sokáig nem tudott bele tanulni e hivatásába, s a mi később észére téríté, — az haldicsapása volt; a mohácsi vész.

Lap: Sor:

- 220 : 12 a ki (1854: ki)
221 : 2 a trónra (1854: török trónra)
15 óriás (1854: óriási)
222 : 7 szintén (1854: szinte)
16 utcán (1854: utcán, minden nappal)
223 : 2 az a néhány (1854: azon néhány)
26 Hihetetlennek (1854: Hihetlennnek)
volna meg (1854: volna)
27 Tömérdek nép (1854: Myriad nép)
32 mély járdású genuai (1854: mély genuai)
224 : 1 melyet fölül (1854: melyeket felyül)
11 küldi ellene (1854: küldi ellen)
16 török (1854: a török)
23 a villamos fénytünemény az égen (1854: az electricus fény phoenomenon az égen)
25 mondd (1854: monda)
babonás (1854: Ominosus)
225 : 15 jutott volna (1854: eljuthatott volna)
27 ostrom-hágcsón (1854: ostrom hágcsókon)
226 : 1 a kezében (1854: kezében)
4 egyenkint (1854: egyenként)
7 fel nem ismertette (1854: nem ismerve)
11 szigete (1854: szigetje)

Lap: Sor:

- 26 s az — *Hunyady volt* (1854: s az volt — *Hunyady*)[~]
227 : 3 Szerbiába (1854: Serviába)
7 Szerbia (1854: Servia)
12 teremnek (1854: termenek)
19 észrevevé (1854: észrevéve)
20 otthagyva (1854: odahagyatva)
27 szétbomlott (1854: szanaszét bomlott)
29 egy csapat (1854: egy *kis* csapat)
tudatni (1854: tudatandó)
229 : 9 az érsek (1854: az érsekek)
31 Párisban (1854: Párizsban)
230 : 2 készen találtak (1854: késznek találtak)
18 hagyva el Budát (1854: hagyva el *a várost*)
24 a félhold (1854: félholdja)
231 18 Kanizsay (1854: Kanisay)
232 17 felégetve (1854: megégetve)
233 : 10 Dugovics Titusz (1854: Dugonics Titusz)
18 Dugovics (1854: Dugonics Titusz)
29 a vér (1854: a vér — sh)
234 13 utánok (1854: utánuk)
26 a csoport (1854: a *kis* csoport)
235 11 tömegétől (1854: tömegeitől)
16 Mohameddel (1854: *magával* Mohameddel)
25 gerely által (1854: *kopja* által)
31 az árokban (1854: az árkokban)
236 : 6 csapatonkint (1854: csapatonként)
14 dicsőség (1854: *a* dicsőség)
16 Nándorfehérvárra (1854: Nándorra)
27 mint *hadvezér* (1854: mint *honfi*)
29 megsíratá (1854: megsíratá *őt*)
30 nevezve *őt* (1854: nevezve)
237 4 jönni (1854: jönni)
12 az ország (1854: ország)
15 a Hunyady-család (1854: Hunyady család)
20 szintén (1854: szinte)
238 4 Hunyady *Ldszlónak* (1854: Hunyadynak)
7 Hunyady *Ldszló* (1854: Hunyady)
12 ingatag (1854: *iz*gatag)
26 *E* fogadott (1854: *A* fogadott)
32 *a* grófnak (1854: grófnak)
239 3 és saját (1854: s saját)

Lap: Sor:

- 15 muzeumokban (1854: muzeumokban)
33 jónak látá (1854: jónak látta)
240 : 2 kegyelemért (1854: kegyelmeért)
241 : 28 elítélték (1854: elítéltették)
29 a naplement (1854: s nap-lement)
242 : 1 lázadó (1854: lázzadó)
12 leütötte (1854: elütötte)
243 : 9 azzal (1854: s azzal)
19 kínok közt (1854: kínok között)
25 Isten keze nem késik (1854: Az Isten nem késik el)
244 : 8 székely, a kazár (1854: székely)
22 Holott (1854: Halott)
32 megegyezve (1854: s megegyezve)
33 kitűzött (1854: a kitűzött)
34 utcákon (1854: utszákon)
fel-furulyálni (1854: furuglyálni)
245 : 1 s patkányok (1854: és patkányok)
2 furulyás (1854: furuglyás)
11 furulyázott (1854: furuglyázott)
33 e népfaj (1854: a népfaj)
246 : 11 néhány (1854: nehány)
15 malabari (1854: melabari)
27 legelhagyatottabb (1854: legelhagyottabb)
247 : 10 végül a zsidó faj, mely, a mióta hitvallása befogadottá lett,
igyekezett magyarrá lenni. (1854: a mondat hiányzik)
248 8 szélétől (1854: szélitől)
16 Azért mi is (1854: Mért mi is)
24 nem lehetett (1854: nem lehet)
25 mondani (1854: monдания)
33 végét szakasztá (1854: véget szakasztának)
249 : 12 Strassnicból (1854: Strassnicot)
28 a nemzetet érzé (1854: a nemzet érzé)
29 megifjodni (1854: megifjudni)
250 : 2 fractio (1854: factio)
6 nagybátyját (1854: nagybátyját Szildgyit)
14 Boszniát és Szerbiát (1854: Bosniát és Serviát)
28 jönni (1854: jönni)
251 6 ezuttal lemondott (1854: ezúttal letett)
8 „Albert király halála után” kezdetű mondatról az „azokkal
együtt vége lett Giskra hatalmának is” mondatral bezáróan
terjedő rész az 1854-es kiadásban hiányzik.

Lap: Sor:

- 251* cím: *Giskra hadai* c. fejezet az 1854-es kiadásban *Az utolsó cseh hadak* címet viseli, és nem *Az ifjú király, hanem előbb a Mátyás megváltásáa* c. fejezet után szerepel.
- 253 3 országa csendességéről (1854: országa belső egészségéről) gondoskodni. Rozgonyi (1854: gondoskodni. *Mint égő kelevények pusztítottak azon Giskra rabló várai, melyeket az eddigi kormány tűrt, vagy nem bírt lerontani.* Rozgonyi)
- 4 és Hédervári (1854: s Hédervári)
egri püspök (1854: egri érsek)
6 Az egész (1854: Ez egész)
10 egri püspök (1854: egri érsek)
14 zászlai (1854: zászlói)
17 Thalafuz (1854: Thalafur)
18 síkon (1854: nyílt síkon)
Giskra harcosai (1854: a csehek)
20 a földnépétől (1854: népétől)
Thalafuz (1854: Thalafur)
22 Héderváry püspök (1854: Héderváry érsek)
24 a püspök (1854: az érsek)
34 és *Giskra hadait* (1854: és a cseh kalandorokat)
- 254 : 3 reájok (1854: reájuk)
5 Mátyás a horvát (K: Mátyás <a rendes> a horvát)
12 elnevezték őket (K: nevezték őket)
16 vezéri (1854: vezeri)
18 Magyarországra. Itt (K; 1854: Magyarországra. *Azok kap- tak az alkalmon s betörték Magyarországra, a hol Pozsony előtt várta őket Dzwela.* Itt)
31 ellenök (1854: ellenük)
- 255 : 1 megérkezteig (1854: megékezteig)
4 lányokat (1854: lányokat)
13 levágtak közülük (1854: levágtak belőlük)
21 szerbiai (1854: szerviai)
- 255–262 *A kormányzó szakácsa, Előkészületek a harcra, Vlad Vajda, Mátyás király és a magyar korona* c. fejezetek az 1854-es kiadásban a *Zsebrákok* c. fejezet előtt szerepelnek.
- 29 oka többé (1854: többé oka)
- 256 : 9 óvatosságáért (1854: óvatosságaért)
19 a hová akar (1854: a hova akar)
22 nagybtyjával (1854: nagyatyjával)
24 Mentségedet (1854: Mentségeidet)
mondá neki (1854: monda neki)

Lap: Sor:

- 258 : 1 dughatá vissza (1854: dughatá azt vissza)
19 volt szemei előtt (K: volt <előtte> szemei előtt)
27 kíséretestől (1854: kísérestől)
- 259 : 1 E tettén már (K: E tetten már)
és sietett (1854: s sietett)
15 volt az s első (1854: volt az első)
16 első bojárjai (K: és bojárjai)
- 260 : 6 szólt a király (1854: szól a király)
Az 1854-es kiadásban a *Vlad Vajda* c. fejezet után *A cseh rablók* címen a következő rövid fejezet szerepel:
„Sok ideig pusztították az országot a cseh martalócok, sokáig makacs harczot viseltek a király seregeivel s bár mindenütt megverettek, mégis sok gondot okoztak kitaradásuk által.
Vége maguk is látták, hogy veszniök kell, s midőn nem volt számukra mentség többé, akkor a nemeslelkű király megbocsátó kezet nyujta feléjük.
A cseh harczosok főnökei, Komoróczy, Bartos és Korbel siettek hódulatukat letenni a király ldbaihoz s hadaikkal az ő szolgálatába léptek, s a milly makacsul harczoltak egykor ellene, olly vitézül harczoltak azontúl mellette.
A bölcs ifju fejedelem jól tudta azt, hogy a belső ellenséget jobb megnyerni, mint megölni.”
- 12 érte adni (1854: érte átadni)
- 14 és Frigyes (1854: s Frigyes)
- 261 7 a török vezér (1854: e török vezér)
10 birtokában volt az (1854: birtokában volt ez)
26 csak ígéretnél (K: csak az ígéretnél)
- 262 : 12 Szerbiának (K; 1854: Szervíának)
Szebernik (1854: Szrebernik)
- 263 2 királyt (1854: külön királyt)
3 moldovai (1854: moldvai)
- 264 : 14 néhány vár (1854: néhány várak)
15 kémlelő (1854: kémlő)
23 a szükségtelen (1854: e szükségtelen)
26 Szabács (1854: Szabacs)
30 a fejére (1854: fejére)
- 265 : 5 velők (1854: velük)
15 egri püspök (1854: egri érsek)
18 nevelt ifju (1854: nevelte ifju)
- 266 : 2 öt haza (1854: ötöt haza)
28 seregével s (1854: seregével és)

Lap Sor:

- 267 : cím A lengyel hadjárta (1854: A lengyel hadjárárs)
5 vissza akará Mátyásnak adni (K: vissza akará <neki> Mátyásnak adni)
14 Krakkóig (K: Krakkó)
25 kigyuladt (K: kigyulladt)
- 268 4 Ezt követte nemsokára Mátyás király menyegzője Beatrix hercegasszonnyal, a miben több volt a dicsőség mint az áldás. — kezdetű bekezdés az 1854-es kiadásból hiányzik, majd a fejezet többi része az 1854-es kiadásban külön címmel újabb fejezetet alkot, a fejezet címe: Szabács ostroma
10 ötezer janicsár (K: ötezer válogatott janicsár)
12 kócsagot (1854: kolcsagot)
17 elhordá (1854: elsodrá)
33 janicsár (1854: jancsár)
- 269 : cím Kenyérmezei (1854: A kenyérmezei)
1 egy kis sík (1854: egy sík)
2 Alvincről (1854: Alvincről)
5 a helyen (1854: e helyen)
7 elesetteknek (1854: elesteknek)
23 kit egyszer (1854 kit egykor)
28 a dolgát (1854: dolgát)
- 270 : 4 Október (1854: October)
13 háromszoros (1854: háromszor)
15 ereszkedik le (1854: ereszkedik alá)
- 271 : 5 tömeg áll (1854: tömeg állt)
összebomlott (1854: összebomlott — sh.)
- 272 : 2 tánca (1854: táncba)
4 toborzót (1854: táborzót)
9 kenyérmezei (1854: kenyérmezői)
12 név, pedig (K: név <melly> pedig)
13 egy (K; 1854: csak egy)
16 oly (1854: olly)
17 melynek (1854: mellynek)
19 melynek (K: mellynek)
24 Konstantinápoly (1854: Constantinápoly)
30 melyről (1854: mellyről)
- 273 : 1 verset (K; 1854: verseket)
2 szeméről (K: szemeiről)
3 oly (1854: olly)
8 mely (1854: melly)
cseresnyén (K: cseresznyén)

Lap: Sor:

- 10 nyájasak (1854: nyájasok)
20 vágyó (1854: vágyó volt)
33 melyet (1854: mellyet)
olykor (1854: ollykor)
- 274 : 3 státusbölcészetnek (1854: statusbölcsészetnek)
10 születésekor még (1854: születésekor)
még nem (1854: nem)
14 surgudzsált (1854: Surgudzsált)
31 fejedelmeknek (1854: fejedelmek)
- 275 8 néhány (1854: nehány)
11 Néhány (1854: nehány)
29 találta (1854: találta ennél)
31 ötvenezret (1854: ötvenezert)
33 beleszólalása (1854: beleszólása)
- 276 : 12 mozlímek (1854: mozleminek)
15 és egy nagy (1854: s egy nagy)
33 megfordított (1854: megfordult)
- 277 5 Európának (1854: Európában)
14 aranyat (1854: aranyt)
16 az ötvenezet (1854: ötvenezet,
találtak (1854: találtak)
25 a békét (1854: békülő jobbát)
békülő jobbja (1854: keze)
28 dicsőségről szőtt (1854: dicsőségről)
29 Sassenage (1854: Sassenage)
- 278 : 2 Lassan emésztő (1854: Lassú emésztő)
25 az a diadal (1854: azon diadal)
- 279 : 10 olasz fejedelmek (1854: olasz hercegek)
14 békefeltételeket (1854: békeföltételeket)
24 reájuk (1854: reájok)
29 ezt segíteni (1854: őt segíteni)
32 Zápolya vezénylette (1854: vezénylette Zápolya)
- 280 : 8 hogy az (1854: s hogy az)
11 kinyitá (1854: is kinyitá)
14 a magyar vezérek kezébe (1854: Mátyás kezébe)
15 előhaladásán (1854: előhaladásán)
- 281 : 1 abba halt (1854: abban halt)
6 ostromot, végre (1854: ostromot, csak miután egyenkint
elfoglalták hídfőiket, végre)
10 Duna jégén (1854: Duna jégén)
11 felkészülve (1854: készülve)

Lap: Sor:

- 16 *kípróbált* (1854: próbált)
18 *halászkunyhóban* (1854: halászgunyhóban)
20 *kunyhó* (1854: gunyhó)
22 *kunyhóba* (1854: gunyhóba)
23 *kunyhó* (1854: gunyhó)
28 *tudósítá* (1854: tudósítá *őket*)
30 *ez árulás* (1854: az árulás)
- 282 : 16 *eltörülte* (1854: eltörölte)
23 *feledni* (1854: feladni)
25 *mindenütt* (1854: minden)
- 283 : 10 *látott soha a török* (1854: látott soha)
19 *Úgy történt* (1854: Úgy történet)
20 *a szultán* (1854: e szultán)
21 *meghosszabbítani* (1854: meghosszabbíttatni)
22 *többé* (1854: többet)
27 *Magyarország fölül s mfg* (1854: Magyarország felől s még)
- 284 : cím *Mátyás népszerűsége, adomák a nép ajkán* c. fejezet az 1854-es kiadásból hiányzik.
- 285 : 12 *dicsőségek* (1854: dicsőségük)
18 *lovainak patkói* (1854: patkói)
21 *1485-ik* (1854: 1485-*dik*
Európa minden (1854: Európa *csaknem* minden)
22 *kötöttek a magyar királysággal* (1854: kötöttek *volt*)
köztök (1854: köztük)
- 286 : 10 *lovasból, nyolcezer gyalogsból* (1854: lovas nyolcezer gyalogos)
26 *hogy hősi* (1854: hősi)
27 *szerezzen* (1854: szerezni)
30 *család fejei* (1864: család)
szerezék (1854: szerzé)
31 *hatalmukat* (1854: hatalmát)
- 287 : 2 *által eléggé* (1854: által *úgy hiszen* eléggé)
3 *kincstárnok* (1854: kincstárnak)
7 *mindazt* (1854: *később* mindezt)
a nagy (1854: e nagy)
10 *Bug* (1854: Bog)
17 *földmives* (1854: földész)
20 *munkából* (1854: munkában)
30 *ötvenezer* (1854: ötvenötezer)
32 *adott ki a király* (1854: adott ki)
34 *kapocccsal* (1854: kapcsolatokkal)

Lap: Sor:

- 288 : 7 évdíjat (1854: évi díjat)
9 férfiai (1854: férfiat — sh)
25 melyet Beatrix (1854: miket Beatrix)
30 Mátyás ekkor (1854: Mátyás akkor)
31 Szobrot emelt neki az utókor *Kolozsvárdott, szülő városában ; de* (1854: Szobort nem emelt neki az utókor; de)
- 289 : 1 később (1854: késő)
6 kit *Corvinus Jánosnak* neveztek (1854: kit neveztek *Corvinus Jánosnak*)
7 *természetes* fia (1854: fia)
8 mint nagyapja (1854: mint *apja mint* nagyapja)
13 a hatalomra (1854: hatalomra)
- 289* *Mátyás kirdly alakját, különösen uralkodásának azon korszakát, melyben a cseh rablók uralmát összetörte, választá Jósika Miklós tárgyul egyik legkiválóbb regényéhez e cím alatt: „Csehek Magyarországon”* (1854: a megjegyzés hiányzik)
- 290 : 4 a közbiró (1854: közbiró)
25 megtámadták (1854: megtámadák)
- 290* *Az ifjabb Hunyady János történetét választá tárgyul Szigligeti „Mátyás fia” című drámdíjához.* (1854: a megjegyzés hiányzik)
- 291 : 10 fejvesztett (1854: fejvesztett)
291 : 22 sereg vitézei (1854: sereg vitézi)
29 hordatta (1854: hordotta)
32 sülyesztette (1854: sülyeztette)
- 292 : 3 *Éles* ellentétet (1854: *Elmés* ellentétet)
15 ezen főurak (1854: ezen jó urak)
23 trónra. *Az már nős volt, s nem is vehette el Mdyás özvegét.*
A mint (1854: trónra. A mint)
26 a melyiket (1854: melyiket)
29 válaszában (1854: s válaszában)
- 293 : 15 bűne (1854: bűnei)
23 özvegy (1854: az özvegy)
28 nem birt (1854: nem bir)
30 elégtétel (1854: elégtétel *vétel*)
- 294 : 16 ez vénen (1854: az vénen)
20 Jajca (1854: Jajoca)
24 védszelleme (1854: vétszelleme)
védszelleme. *A török hadjáratból a keleti pestist hozta haza magával s az ölte meg ifjan. Mindenki örült a dicső Corvinutód haldlának: még az özvegye is: a ki férjhez ment rögtön egy német herceghez. Sokkal* (1854: védszelleme. Sokkal)

Lap: Sor:

- 295 : 7 nem volt szava (1854: nem volt szólója)
8 1514-dik év (1854: 1514-ik és)
12 néptől (1854: *elégületlen* néptől)
21 Bakács (1854: Bakacs)
26 szelleme *lángol* (1854: szelleme *leendett*)
élőkre (1854: élükre)
30 Akként (1854: Aként)
- 296 : 10 szintén (1854: szinte)
19 elszakasztott (1854: elszakasztatott)
tartották (1854: tarták)
21 büntették meg (1854: bünteték meg)
28 nem pogányról (1854: nem a pogányról)
- 297 : 6 a föld (1854: föld)
8 lemeszárolták (1854: lemeszárolták)
9 a mi fényest (1854: a mit fényest)
20 segélyért (1854: a segélyért)
26 az erdélyi vajdának (1854: az erdély vajdának)
27 mi harcolunk (1854: mi megharcolunk)
34 hozzájuk (1854: hozzájuk)
- 298 3 Néhány (1854: Nehány)
10 és segített (1854: s segített)
12 cardinalis (1854: cardinal)
23 és sikerült (1854: s sikerült)
28 vitézség mellett a harci kocka (1854: vitézség mellett *harcolt a magyar a magyar ellen, a nélkül, hogy jobb vagy balra dülne a diadal. Este felé sikerült Dózsnak a püspök seregét megkerülni s már aprította a kasza a bomló rendeket, midőn közbeszóltak a vdr ügyei, soronkint seperve a kaszds hadat; a harci kocka*)
32 támadnának (1854: támodnának)
- 299 : 3 a kuruchad (1854: a harchad)
5 Báthory (1854: Batory)
10 végezték ki (1854: végezték ki)
19 egy vár (1854: egy erős vár)
20 álmódzni (1854: álmadozni)
28 öntené (1854: öntetni)
29 gyorsan (1854: már gyorsan)
31 közelíteni (1854: közelíteni)
34 vajdára (1854: vjdára)
- 300 : 22 halt meg közülök (1854: meghaltak közülök)
24 meg nem hunyorítá (1854: nem hunyorítá)

Lap: Sor:

- 301 I mondd (1854: monda)
8 (Dózsa György történetét írtam meg hasonló című szomorú-játkomban) (1854: a megjegyzés hiányzik)
10 huszonkét éves (1854: huszonhét éves)
14 lázadás (1854: lázzadás)
16 jóvoltodért (1854: jóvoltaért)
25 magasabb állást (1854: magasabb állomást)
33 (Ezen korszak rajzát taládjuk báró Eötvös József kiváló nagy regényében „Magyarország 1514-ben”) (1854: a megjegyzés hiányzik)
- 302 I bevégzé jámbor életét (1854: bevégzé jámbor életet)
2 Ő akarva nem (1854: ő nem)
legkevésbé (1854: legkevésbé)
ellenségeinek. De akarván kívül, jelleme lágyággal mégis
tönkre tette a Mátyás király alatt oly hatalmas Magyarországot.
Fia (1854: ellenségeinek. Fia)
8 gyöngé (1854: gyenge)
13 fogékony kedélyt (1854: hajlékony kedélyt)
15 bölcsesség (1854: bölcsesség)
16 hideg vértlen (1854: hideg vérrel)
24 elzálogóítani (1854: elzalogosítani)
27 vagyondt (1854: vagyonaít)
28 hagyományba (1854: hagyományába)
az érseki jószágok (1854: jószágai)
30 sólyommadara, mely a legyek elkapkodására volt kitanítva.
Lajos. (1854: sólyommadara. Lajos)
- 303 I szímet adni a kincstárnak tartozik. (1854: a kincstárba tartozik)
4 igazi hazafi (1854: igaz hazafi)
6 Perzsia (1854: Persia)
8 Jeruzsálemben (1854: Jerusálemben)
17 bölcséget (1854: bölcsességet)
19 becsapásnak (1854: becsapásnak)
21 halastóba. A követ halastóba fojtásdt ugyan a későbbi történet-
búvárok erősen kétségbevonják; de az tény marad, hogy a szul-
tán követét fogságra vetették, s ez volt a nagy sérelem, a miért
a szultán a magyar nemzet megfenyítését elhatározd. (1854:
halastóba.)
26 Saját maga idézte (1854: Saját maguk idézték)
- 304 : 3 meggyilkolása vagy fogságra vetése elég (1854: meggyilkolása
elég)
16 jobb érzelmi (1854: jobb érzelmi)

Lap: Sor:

- 17 felszerelésre (1854: felszerelésre)
18 Imre és társai (1854: Imre)
26 megadni magukat (1854: magukat megadni)
305 3 azoknak neve (1854: azok neve)
4 oligarchái (1854: olygarchái)
oly királyt (1854: olyan királyt)
5 gyöngye (1854: gyenge)
12 tartotta meg senki (1854: tartotta senki)
kivont karddal (1854: vont karddal)
18 növekedő (1854: növelkedő)
20 történetírók (1854: történészek)
26 elragadta (1854: elragadta)
306 : 9 Illy helyzetben (1854: Illy helyetlen — sh)
15 vagyondt (1854: vagyonait)
családja szálljon (1854: családja szálljon)
18 Nándorfehérvár (1854: Nándorfejevár)
28 leggyöngébbek (1854: leggyengébbek)
307 : 2 felajánlták (1854: felajánlák)
20 az történt (1854: történt)
26 a király ígérte (1854: s ígérte)
308 : 17 Fortunatus Imre és cimbordi az ablakon keresztül menekültek
meg. (Szerencsés Imre történetét használtam fel tárggyul „Zsidó
fiú” című drámdámban) (1854: az idézett rész hiányzik)
23 országgyűlésen. A mire ugyan azt mondta a király, hogy
„tandcskozásra nagyon sok, ellenségverésre nagyon kevés”. A
királyt (1854: országgyűlésen. A királyt)
26 tarthaták (1854: tarthaták)
309 : 27 Báthory (1854: Bátor))
310 : 7 lévén (1854: levén)
összejövetelök. Ez összejövetelek helye Kecskemét volt, a nagy
alföldi város, a hol minden ember kész lovas vitéz, a nélkül,
hogy a nemesek sorába tartoznék. Itt toborzották hiveiket a
kalandosok, kikkel Verbőczy pártját megbuktatták. Verbőczy
(1854: összejövetelök. Verbőczy)
13 és sietett (1854: s sietett)
14 Báthoryt (1854: Bátor))
16 azonban az ítéletet (1854: miután az ítéletét)
30 példabeszéd. (Törvények bőssége, igazság insége) (1854:
példabeszéd)
311 : 28 Usref bég (1854: Usref)
312 : 11 Kelemen pápa (1854: Clemens pápa)

Lap: Sor:

- 16 legközelebbi harcban (1854: legközelebb harcban)
- 313 : 1 Julius 2-ára (1854: Julius 2-ra)
17 hiába kért (1854: hijába kért)
- 314 : 2 csatarendben (1854: csatarendbe)
6 a „Tomory Pál különben” kezdetű mondatról az „*onnan a hadsereg vezényletére*” mondatral bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásban hiányzik.
17 „*Az alvezérek nem voltak*” kezdetű mondatról a „*S hadai élére dllt*” mondatral bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásban hiányzik.
- 27 augusztus 26-án (1854: augusztus 26-kán)
- 315 : 1 monda (1854: monda)
2 huszonhétezer (1854: huszonhatezer)
12 huszonkilencedikén (1854: Huszonnyolcadikán)
18 kérdé (1854: kérdé tőle)
20 a homlokzaton (1854: homlokzaton)
21 Battyányi (1854: Battyán)
13 halásápadtá (1854: halásápadtá)
23 Báthory (1854: Batory)
32 Hiába (1854: Hijába)
- 317 : 4 hivatalbeli főúr (1854: hivatalbeli úr)
15 „*A király gyóntató káplánja*” kezdetű mondatról „*A Szerémi által felhozott szöbeszéd szerint Zápolya György alvezért is itt ölték volna meg Tomori harcosai*” mondatral bezárólag terjedő rész az 1854-es kiadásban hiányzik.
- 318 : 12 (II. Ulászló, II. Lajos és a rákövetkező Zápolya János kornak rajzát egybegyűjtém „*Fráter György*” című regényemben). (1854: a megjegyzés hiányzik.)
15 hazáját (1884: a hazáját)
25 Pestet pedig leégeté (1884: Pestet porig leégeté)
- 320 : 30 volt neje is (1884: volt saját neje is)
- 322 : 21 rohantak alá (1884: zuhantak alá)
- 323 : 1 csak egy negyedszázada annak, hogy (1884: csak most négy esztendeje, hogy)

TÁRGYI ÉS NYELVI MAGYARÁZATOK

- 5 : 2 azon helyen, hol most Magyarország fekszik, egy tenger állott — a Kárpát-medence közepét elfoglaló ősmasszívum, mely még a Föld történetének ókorában alakult ki, a harmadidőszak derekán, a Kárpátok—Alpok—Dinaridák kiemel-

Lap: Sor:

- kedésével egyidejűleg lesüllyedt, és eközben a harmad-időszak végén tenger öntötte el, mely a pliocén korig elborítva tartotta a területet.
- 8 *conchylidák* — kagylók, csigák, vízben élő puhatestű állatok
Farkasvölgy — Pozsony megye nagyszombati járásában van egy Farkashida nevű község, majd Pozsonytól nem messze egy Wolfsthal nevű falu. Valószínűleg erre a vidékre utal Jókai.
- 10 *Vidra* — teljes nevén Alsóvidra. Régen Torda-Aranyos vármegyéhez, ma Romániához tartozó község. Közeli szép vízesés és a kőületeiről híres Csigahegy található.
- 11 *piszkei márványvadások* — Piszke nagyközség Esztergom közelében. Kőbányájában vörösmarványt fejtenek.
- 12 *ammonitülkők* — más néven ammonszarva. Régen kihalt, csupán kőületekből ismert csigafélék. A csigákkal Jókai több művében foglalkozik (pl. *A csigák regénye* vagy az *Egy hirhedett kalandor a XVII. századból*: A boldog nyugalom c. fejezet). A *Fekete gyémántok*: Mielőtt ember lett volna a földön c. fejezetében hasonlóan ír a megkövült csigamaradványokról, mint régmúlt idők tanúiról. „A föld-ülepések egyes lapjai aztán kezdenek homályos regéket beszélni elmúlt évezredekéről. Az eltemetett idők állat- és növényvilága ott fekszik kővévált maradványiban ez örök lapokon; s a vizsgáló szemei előtt hosszú sorban megelevenül mindegyik” (JKK. I. k. 6.).
- 14 *állatnövénnyek* — valószínűleg az ún. húsevő vagy bogárfogó növényekre gondol Jókai. Ezek a növények a levelükre jutott állatkákat, rovarokat elfogják, és ezekkel táplálkoznak. A tudomány mintegy 500 fajtát ismer!
- 5 : 14 *kecskekörmök* — a *Congeria ungula caprae* nevű harmad-időszaki kagyló megkövesedett s kopott állapotban a kecskekörmőre hasonlító maradványainak népies elnevezése
- 6 : 9 *Scythia* — az ókori írók (Hérodotosz) szerint a szittyák, más néven szkíták lakóhelye, ez pedig a Don és Al-Duna között elterülő füves, pusztai terület. Későbbi felfogás szerint ez a terület erősen bővült, és mindazon területet magába foglalta, ahol a szkítákkal rokon népek tanyáztak. Anonymus helytelenül azonosította Szkítiát a magyarok őshazájával. Jókai itt Gibbont követi. (i. m. 2. k. 117.)
Bosporus — 29 km hosszú tengerszoros a Fekete- és a Márvány-tenger között

Lap: Sor:

- Sárga-tenger* — Kelet-kínai-tenger sekély melléktengere Kína és Korea között. Nevét a folyók, főleg a Hoangho által behordott, nehezen leülepedő lösziszap sárga színétől kapta.
- 10 *chinai fal* — toronyerődökkel megerősített 4000 km hosszú várfal Észak-Kínában, mely a nomád népek pusztításaitól védte az országot.
- 6 : 29 *csak egy istenség volt, melyre imádvá tekintte föl... a nap* — a pogány székelyek napimádó szertartásait részletesen rajzolja Jókai a *Báldványosvár* c. regényében.
- 7 : 11 *Herodot* — helyesebben Hérodotosz, görög történetíró (i. e. 490—427.). Életműve a görög-perzsa háború története, melyben Európa és Ázsia világraszóló küzdelmét mutatta be. Jókai állítását igazoló forrásként hivatkozik „Hérodotra” a *Báldványosvár* jegyzeteiben is (223.).
- 21 *Manguk* — Kelet-Ázsia nagy folyójához tartozó területnek lakói. Az Amur-vidéknek, Amur-földnek középső részét nevezték Mangunak. Lakói a halászó, vadászó, a múlt század végén csaknem teljesen nomád életmódot folytató mangunok.
- 27 *Ujgurok* — (ujgurok) a Kínai Népköztársaságban és a Szovjetunióban élő, a török nyelvcsaládhoz tartozó nép. Jelentős szerepet játszottak a hun törzsszövetség létrejöttében, majd a 8. század közepén a mai Turkesztánban államot alapítottak.
- 28 *azon betűkkel, mikkel később a hunok Attila alatt írtak* — Jókai *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen: A magyar nyelv sajátosságai* c. fejezetében is beszél „az állítólag ősi magyar (úgy nevezett *hun-székely*) írásjegyek”-ről (i. m. 281.). A *Báldványosvárban* „ökörbőrre hun betűkkel írott véghagyományról” ír Jókai (JKK. 43. k. 12.), *A kiskirályokban* pedig a 16 betűből álló ábécét is közli (1. k. 108). — A kérdésre nézve l. Németh Gyula: *A magyar rovásírás* (Bp., 1934.) és Szabó Dénes: *A magyar nyelvemlékek* (Bp. 1959.) c. művek vonatkozó fejezeteit. Vö.: 37 : 4
- 7* *De Guignes Histoire des Huns. Tom. II.* — Deguignes (1721—1800) francia orientalistára utal Jókai, kinek a hun népekről írt: *Histoire générale des Huns, Turcs, Mongols et des autres Tartares* (Párizs, 1756—58.) c. négykötetes műve korában nagy feltűnést keltett. Jókai azonban Gibbon alapján utal a műre (2. k. 123.).

Lap: Sor:

- 8 : 11 *Kao-Ti* — említi Jókai *A magyar néphumorról* c. értekezésében is. (Vö.: Vasárnapi Újság 1860. febr. 5. 61.) „hogy készített Kao Ti császár kövekből hadsereget, miután élő népét az ellenség és az elemek elpusztíták”. Utal rá Gibbon is (2. k. 123.).
- 16 *Szinte ezerháromszáz esztendeig* — Gibbon: „a Tandzsuk hatalma ezerháromszáz évi kormányzat után, a keresztény időszámítás első századának végén tökéletesen megsemmisített”. (i. m. 2. k. 125., Hegyessy: 2. k. 98.)
- 23 *emlékszobrot emeltek* — Gibbon: „Egy magas hegy tetején emelt oszlop büszke felirata azt jelentette ki az utókorak, hogy a kínai hadsereg 700 mérföldre nyomult orszáuk szívébe)” (i. m. 2. k. 125. Ez a rész Hegyessynél hiányzik!).
- 26 *Sienpi* — erről így ír Gibbon: „A legyőzött hunok... legfelénkebb része kénytelen volt szülőföldjén maradni... és a Sienpi — keleti tatárok — győztes fajával összevegyülni.” (i. m. 2. k. 125., Hegyessynél: 2. k. 98–99.)
- 8* *Baikál* — (Bajkál) Kelet-Szibériában fekvő tó. Meredek partjait 2000 méteres hegylancok övezik. A föld legmélyebb tava.
- 8** *Pater de Maille: Histoire de Chine után Lienpang* — Az utalás itt másodkézből történik: Gibbon művéből. (2. k. 123.).
- 9 5 *a chinai császár egy diplomata nyájasságával fogad* — „Tandzsu... nagy pompával fogadtatott ezután a kínaiak fővárosában, külön palota jelöltetett ki elfogadására... de térden állva mutatta be hódolatát a császárnak, és háládatosan fogadta el a pecsétet, mint királyi függőségének jelvényét.” (Gibbon: 2. k. 125., Hegyessy: 2. k. 98.)
- 8 *Gütlaw missionárius állításaként* — Gütlaw — másképpen Gütlaff Károly, orientalista és hittérítő (1803–1851). Eleinte Batáviában, Szingapurban és Sziámban működött. 1831-ben ment Kínába, ahol nagy lelkesedéssel látott hozzá a nép megtérítéséhez. Az Új Magyar Múzeum (1850. II. LXXXVII.) beszámol Dr. Gütlaff Károly akadémiai előadásáról, melyet „*A chinai nyelvről és írásról*” címen tartott. „Ez alkalommal a dzungár népről s a kokonoor körüli mongolokról is szólt, kiknek nyelve ismeretlen ugyan előtte, de összeköttetésbe fogja juttatni az academiát egy e nyelvben jártas, sőt erről szótárt is készített missionáriussal, kinek közlése után a dzungár nyelvről ítélet hozathatik. E nép iránt előadó különös érdekléssel viseltetik, mert, úgymond,

Lap: Sor:

- külső hasonlat és saját népregéi után ő e vitéz s a chinai birodalmat most is még gyakran rettegető, bár tőle különleg függő népben a régi hunok utódait s a magyarok testvéreit sejtí." (i. h. LXXXVII.)
- 9 : 14 *A harmadik csapat, a legbátrabb* — Gibbon: „De a legharciasabb és leghatalmasabb fajok változó szerencséjük közepett is fenntartották őseik csüggedhetetlen szellemét. A nyugati világ nyitva állott bátorságuk előtt, és ezen borzalmas száműzöttek két nagy részre szakadva, egyik Oxus, a másik Volga felé vette útját.” (i. m. 2. k. 126, Hegyessy: 2. k. 99.)
- 19 *Imaus* — más néven Imaosz: a Himalája régi neve
- 9* *Charsi és Ortus* — Gibbonál: „Ötvennyolc horda, körülbelül kétszázezer ember... a kínai császár védelmét kérte, és engedelmet nyert, hogy a Chansi és Ortu tartományok legvégső határát lakják és őrizzék.” (i. m. 2. k. 125–26., Hegyessy: 2. k. 99.) Az R.V.B.T. a *Római világbirodalom bukásának története* cím rövidítése.
- 9** *Kőrösi Csoma Sándor* — a híres magyar Ázsia-utazó alakját felismerhetjük Barkó Pali (*Eppur si muove...*) megformálásában is. Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842) szegénysorsú székelly családból származott, és csak nagy nehézségek árán érte el tudományos sikereit. Először 1819 őszén indult Tibetbe; ezután már nem tért vissza hazájába. *Széchenyi Béla gróf* — (1837–1918) gr. Széchenyi István fia, földrajzi utazó, az 1877–78-i magyar kelet-ázsiai expedíció vezetője; ebben az utazásban Lóczy Lajos geológus is részt vett. Útjáról a *Széchenyi Béla gróf Keletázsiai újjának tudományos eredményei* c. háromkötetes munkájában számolt be. (Pest 1890–97.)
- 9*** *Varchoniták* — a varchoniták, más néven várkunok vagy avarok. Jókai említett elbeszélése 1851-ben jelent meg a Pesti Naplóban. A varchonitákról Fessler azt írja, hogy az avarok „olyan mongol néptörzs volt, melyet egykori vezéreikről, Var-ról és Chun-ról neveztek el varchunitáknak”. (i. k. 46.)
- 10 : 12 *Augustus Octavianus* — Augustus Caius Julius Caesar Octavianus római császár (i. e. 63–i. u. 14.) hódította meg Pannóniát; déli részét i. e. 35-ben, a nyugati 16-ban, utoljára a keletit 12–10-ben. Dácia jóval később lett római tartomány: Trajanus két hadjáratban hódította meg (i. u. 101–102-ben és 105–107-ben).

Lap: Sor:

- 10 : 14 *cohorsok* — gyalogos csapategységek az ókori római hadseregben
- 20 *Ister* — a Duna ókori neve. Eredetileg az egész folyót Isternek nevezték, az i. u. első évszázadoktól csak az Al-Duna elnevezése.
- II : 10 *propraetorok* — helytartók, kormányzók, a római tartományokban
- 11 *Aquincum* — ókori római város és légiós tábor, az i. sz. 2–3. században Alsó-Pannónia székhelye. Romjai — a mai Óbuda határában — ma is láthatók.
- 18 *ddk*ok — trák eredetű nép, Dácia lakói, i.e. 70-től 44-ig Burebista dák király egy időre kezdetleges államba tömörítette a törzseket, melynek középpontja a mai Erdély volt. Önállóságukat a római birodalom csak állandó harcok árán tudta elvenni.
- marahdnok* — a maharan v. moravi nevű szláv törzs tagjai, akik a 6. század második felében Morvaországban telepedtek le, s hatalmukat később, Szvatopluk uralkodása idején, a Duna-medence egy részére is kiterjesztették. A honfoglaló magyarok azonban 905–906-ban kiszorították őket innen. Jókai *A kiskirályokban* is utal rájuk. (i. k. 134.)
- quddok* — (kvádok) a svéd törzszű ókori nép, a felnémetség egyik ága, mely a barbár népek terjeszkedésének korában a Duna északi partvidékén lakott, a Vág, a Garam és az Ipoly mentén.
- 28 *fehér hunok* — más néven eftaliták, a hunok egyik törzse, mely i. u. az 5. században az Oxus völgyében tanyázott. (Vö. Gibbon i. m. 2. k. 126, Hegyessy i. m. 2. k. 99.)
- 11* *Procopius* — görög történetíró a 6. századból. Részt vett Belizár hadjárataiban. Görög nyelvű munkái közül Kortörténete érdemel figyelmet, melyben a vandálok, mórok, perzsák és gótok ellen (395 és 553 között) viselt háborúk történetét írta meg.
- 12 : 1 *fekete hunok* — a fekete hunok elnevezésre nem találtunk Gibbonnál; ő csak „fekete kalmükök”-ről ír. (i. m. 2. k. 126.)
- 3 *Hungaria magna* — a. m. Nagy Magyarország. Gibbonnál ez olvasható: „A tizenharmadik században Rubruquis barát, ki a Kipzak végtelen síkjain át utazott, hallotta Magyarország emlékezetes nevét közös nyelvvel és származással.” (i. m. 2. k. 126., Hegyessy: 2. k. 99.)

Lap: Sor:

- 12 : 5 *aldnok* — iráni eredetű lovasnomádok. A 4. század második felében a hunok kiszorították őket a Kaukázusból.
- 7 *Tanaís* — a Don latin neve
- 22 *keleti góthok* — a gót nép germán eredetű volt; időszámítá-sunk kezdetén a Balti-tenger déli partvidékén, a Visztula torkolatánál élt. A 4. század elején terjedt el közöttük a kereszténység, ugyanekkor ment végbe különválásuk keleti és nyugati gótokra. A keleti gótok — miután a hunok a 370-es években legyőzték őket — egy ideig a hun törz-szövetségbe olvadtak. — Megjegyezzük azonban, hogy a szöveg pontatlan: a rómaikat a nyugati gótok győzték le. Pár sorral alább maga is „a kiűzött nyugati gótok”-ról ír.
- 27 *keleti római birodalom* — más néven bizánci birodalom, görög vagy görög keleti császárság. E birodalom i. u. 395-ben keletkezett, az adrianopolisi csata időpontjában, 378-ban, tehát szigorú értelemben véve még nem lehet kelet-római birodalomról beszélni. Theodosius két fia között osztotta fel a római birodalmat.
- 28 *Adrinápoly* — illetve Adrinapolis, később Drinápoly, majd mai nevén Edirne. Város Törökország európai részén a Bulgáriába vezető vasútvonal mentén. Az említett csata 378-ban (aug. 7-én) volt, mikor a nyugati gótok a fellázadt rabszolgákkal szövetkezve legyőzték a római seregeket.
- 29 *Maga Valens császárr is ott veszett* — „Valens, szolgálóinak gondoskodása által a csata színhelyéről egy közeli viskóba vitetett, hogy sebeit bekötözzék és jövő biztonságáról intézkedjenek, de a gyarló menhely az ellenség által föl-fedetett... Valens, kíséretével együtt... elveszett.” (Gibbon i. m. 2. k. 140., Hegyessy: i. m. 2. k. 111.)
- Valens* — Flavius Valens 364–378 között volt római császár
- 12* *Rubruquis* — (Willem van Ruysbroek), flamand Ázsia-utazó, ferencrendi barát (1210 körül született, meghalt 1270 körül). 1253–55-ben IV. Ince pápa és IX. Lajos francia király követeként Mangu kánnál járt Karakorumban. Latin nyelvű úti jelentését 1589-ben adták ki először. (Vö.: Gibbon i. m. 2. k. 126. és Hegyessy im. 2. k. 99.)
- 13 I *nyugoti góthok* — másnéven vízigótok. A hunok elől menekülve lépték át a római birodalom határait, majd Illíriában telepedtek le.
- 13 I *elfoglalták a győzelmes hunok az új hazát* — a Kézai Simon-alkotta *Gesta Hungarorum* fiktív hun-története (mely tagad-

Lap: Sor:

- hatalatlan leleményességgel megszerkesztett történeti koncepció) nem állta ki a történeti kutatások kritikáit. Érdemes idézni legújabb értékelését: „A magyar múlt általa konstruált világtörténelmi távlatai, a világverő hun ősök büszke tudata, a magyar nemesség szabad hun közösségtől való leszámrazásának fikciója a nemesi-nemzeti gondolkodás, múltszemlélet alapja lett; a magyar nacionalizmus legrégibb csfrai is ide nyúlnak vissza.” (*A magyar irodalom története*. 1. k. Bp., 1964. 87.)
- 7 *Maeotis* — az Azovi-tenger ókori neve. A 7–8. században a magyarok a kazárokkal együtt a Meotisz vidékén éltek, és a középkori krónikák szerint itt játszódtott le a csodaszarvas története és Hunor és Magor nőrablása.
- 15 *Macrinus és Detricus vezérek* — Kézai *Gestajáig* visszamenő fiktív nevek (— bár Horváth Mihály is így említi őket: 1. k. 5.). *Macrinus* — Pannónia longobárd születésű kormányzója volt, *Detricus* nevében pedig felismerhető Nagy Teodorik gót király (uralkodott 475 és 526 között) mondaivá alakult figurája.
- 24 *Balambér* — (vagy Balamir) a hunok első ismert királya; az ő vezérlete alatt keltek át a hunok 374-ben a Volgán.
- 14 : 7 *Hadur* — a 19. század első negyedének romantikus magyar irodalmában szereplő költött ősi magyar isten. Nevét Aranyosrákosi Székely Sándor formálta meg *A Székelyek Erdélyben* c. (1823.) eposzában, amikor így írt: „Zágon, Haddúr Fő-Papja, beszélni így kezd” (1. ének, 86. sor.). Az ő nyomán több szépirodalmi alkotásban feltűnik. Arany János: *Buda halála*, Herczeg Ferenc: *Pogányok* c. műve és számtalan másod- és harmadvonalbeli író munkája őrzi a nevet. Jókai gyakran említi *Báldványosvár* c. regényében is. (L. még Ipolyi: *Magyar Mythológia*, 1. k. 87.)
- 11 *Rugila* — Attila egyik nagybátyja. Nevéről (épp úgy az Attila, Buda és Réka nevekről is) bőven szól Németh Gyula: *A hunok nyelve* c. tanulmányában. (*Attila és hunjai*. Szerk. Németh Gyula. Bp. 1940. 221.). Magyarázata szerint a név töve a gót eredetű Ruga, Rua; s ugyanaz a gót kicsinyítőképző járult hozzá, mint ami Attila nevében is megtalálható.
- 12 *Theodosius* — I. vagy Nagy Theodosius 379–395 között római császár, Valens utódaként uralkodott.
- 24 *villogó szemei* — „szokása volt vadul forgatni szemeit,

Lap: Sor:

- mintha élvezni akarná a rémületet, amit gerjesztett” — írja Gibbon. (i. m. 2. k. 316., Hegyessynél: 2. k. 240.)
- 14* *Ammianus Marcellinus* — római történetíró (330–390 után); hatalmas műve a *Rerum gestarum libri XXXI. (Viselt dolgok 31 könyve)* a 96-tól 378-ig terjedő időszak eseményeit tárgyalja, egészséges kritikával. Különösen becsek az egyes népekről adott erkölcsrajzai, továbbá földrajzi leírása. A „gladius barbarico ritu, humi figitur nudus eumque ut Martem verecundius colunt” mondat magyar fordítása a következő: „A meztelen kardot barbár szokás szerint a földbe szúrják, és azt mint Marsot, félelemmel tisztelik.” (Vö.: Gibbon i. m., 2. k. 316.)
- 15* *Dugonics András* — (1740–1818) — a nemzeti történelem kérdései felé érdeklődéssel forduló piarista tanár. Leghíresebb műve az *Etelka* c. áltörténeti politikai kulcsregény, amely célzatával korában nagy sikert aratott. Az Árpád és utóda korába helyezett regény ősi szokásokkal, pogány szertartásokkal is megismertette olvasóit. Az utalással kapcsolatban lásd az *Etelka* 35. sz. jegyzetét: „Úgy teccött egykor *Atilának* álmában, hogy önnön-magától *Marstól* . . . föl-fegyvereztetett . . . Ezt a’ híres kardot *Salamon* kirájunknak (sic!) édes anyja, *Ottónak* . . . ajándékozta”. (Pest–Pozsony, 1805. I. k. 156–57.; 3. kiadás.)
- 15* *Bél Mátyás* — (1684–1749) pozsonyi evangélikus lelkész és tanár. A Nova Posoniensis c. latin nyelvű újság alapítója és szerkesztője. Fő műve a *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. I–5. k. (Bécs 1735–42.) (*Az újabbkori Magyarország történelmi földrajzi leírása.*) A Bél Mátyásra való hivatkozás az *Etelka* c. regény 35. sz. jegyzete alapján történt.
- 15* *Oldh Miklós* — (1493–1568) főpap, humanista író. Előbb királyi titkár, majd I. Ferdinánd kancellárja, illetve esztergomi érsek. *Hvungaria et Atila* . . . c. munkája (Kiadta Kollár Ádám, Bécs, 1763.) középpontjában Mátyás király alakja áll. „Attilát, Hunyadi Mátyás eszményképét azért aktualizálta, hogy anarchiába süllyedt osztályát a hún dicsőséggel az ország megmentésére sarkallja.” (*A magyar irodalom története*. Bp. 1964. I. k. 281–83.) Jókai itt is az *Etelka* 35. sz. jegyzete alapján hivatkozik a forrásra!
- 15 : 13 *nem uralkodásvágy, nem kegyetlenség* — Jókai itt Gibbon nyomán magyarázza — Attilát mentve — a testvérgyilkosságot: „Fivére Buda, ki a nemzet egy része fölött uralko-

dott, kénytelen volt lemondani kormányzatáról és életéről. De még e kegyetlen tény is természetfölötti ösztönnek tulajdonított; és az erély, mellyel Attila Hadur (Gibbonnál: Mars) kardját kezelte, meggyőzte a világot, hogy az egyedül az ő legyőzhetetlen kardjának van szánva." (Gibbon i. m. 2. k. 317., Hegyessy: 2. k. 241.)

- 21 *Thuringa* — bizonyára Thüringiára utal Jókai. Thüringia németországi terület a Schwarzwald és Harz-hegységek, Saale és Werra folyók között.

Burgund — híres francia bortermő vidék. A burgundok 437-ben Aetius római helytartó ellen támadtak, és ekkor a római zsoldban álló hun seregek megsemmisítő vereséget mértek rájuk.

Oceán szigetei — „Meghódította az Óceán szigeteit, a skandináviai birodalmat, melyet a Balti-tenger övezett" (Gibbon, i. m. 2. k. 317., Hegyessy, 2. k. 242.) Ide kapcsoljuk Szabó Károly egyik értékes megjegyzését, mely esetleges tévedésnek elejét veszi. „Az óceáni szigeteken, melyet a régiiek nem világtengeri értelemben vettek, bizonyosan a dalmáciai szigetek értendők." (*Mutatványok Priszkosz töredékeiből.* Új Magyar Múzeum, 1850. I. k. 618.)

- 23 *geogok* — Szekeres László szerint tatár nép (a góg nép); ezekre utal Jókai a *Szomorú napok* és *A varchoniták* c. írásában is. (Vö. *Szomorú napok*, JKK. 358.)

- 15** *Nibelungenlied* — középfelnémet hős eposz. Mai formáját 1200 körül nyerhette el. Krimhild és Attila házasságát a második rész örökíti meg. A *Nibelungenlied* Attila-portrójáról így ír Szász Károly: „A *Nibelung-ének* Eteléjében, mi a mi nagy királyunkra nem ismerhetünk. S ha jól szemügyre vesszük, nem is az egyik sarkától másikig földült, megrémült Nyugat iszonyú Eteléje az. Ez a gyöngye, hajtható jellemű, bár szintoly nagy fényű, birtokú s hatalmú hódító, nem más, mint a germán mondák Eteléje." (*A világirodalom nagy eposzai.* Bp., 1882. 2. k. 246–47.)

- 15** *a girondistákat meggyilkoltató jacobinusok* — a girondisták a köztársaságpárti ipari és kereskedő burzsoázia érdekeit képviselő párt tagjai voltak, akik egyre élesebb ellentétbe kerültek a francia forradalom valóban forradalmi pártjával, a jakobinusokkal. 1793. jún. 2-án az ún. Hegypárt a párizsi tömegek segítségével megbuktatta őket, majd amikor kísérletet tettek a polgárháború kirobantására, a párt vezetőit kivégezték.

Lap: Sor:

- 15** *Arany János . . . hőskölteményeiben* — utalás a hun mondakör műveire: a *Buda haldla* c. eposzra (1863.) és a hozzá kapcsolódó töredékekre.
- 16 : I *gepidák* — népvándorláskori germán néptörzs. Visztulavidéki hazájukat a vandálok vándorlása idején hagyták el. Attila birodalmának hűséges alattvalói voltak.
apó királyok voltak testőrei — „Az sok harcias fajok közvezérei — kik Attila zászlaja alatt szolgáltak — mint testőrök soroltattak be uruk személye mellé.” (Gibbon i. m. 2. k. 318., Hegyessy, 2. k. 242.)
- 16 : 18 *Chrysapius* — „Némi előleges társalgás s a titoktartás kölcsönös esküje után a herélt Attila halálának indítványozását kockáztatta, mint valami fontos szolgálatot, mely által Edek azon gazdagságban és fényűzésben részesülhet, melyet az imént megbámult.” (Gibbon i. m. 2. k. 329, Hegyessy, i. m. 2. k. 255.)
- 16* *Dugonics* — Etelka 201–213-ig. A jegyzetben Priszkoszt idézi, majd így fejezi be: „Ezek történtek tehát *Szegeden Atildának* üdejében, *Priskusnak* (a’ki akkor jelen volt) tanúbizomsága szerént.” (213.)
- 18 32 *kézijaik idegeit pengetve* — *A három márványfej* c. regényben így ír Jókai: „Aminthogy valóban annyira megszelidíté a vad népeket a magasbul jövő ahitatos ének, hogy kézijaik húrjait pengetve képezének zenekíséretet hozzá, s mivelhogy a kézijaik húrjai a hanglajtorja minden fokait képviselték, úgy ebben a kézijpengetésben bizvást feltaláljuk a hajdankor Wagnere által feltalált múltak zenéjét.” (L. bővebben e témát Priscus Retor interjújában Attila királynál.) Vö. i. m. 240. JKK.
- 19 : I *Ez az adat bizonyítja, hogy a költészet és a zene már az őshunoknál is otthonos volt* — itt idézzük Szabó egyik megjegyzését az Új Magyar Múzeumban megjelent cikkéből, melyet Attila lakomáján elhangzott dalokhoz fűz: „Újabb és fényes bizomsága ez a nemzeti költészet Etel idejebeli virágzásának és különös szeretetének” (i. h. 624.).
- 6 *költő és művész vált a szittyafajból, de a bukfenchányást s kötélén táncoldást másnak engedte* — szinte azonos formában fogalmazta meg Jókai ezeket a gondolatait az *Eppur si muove És mégis mozog a föld* c. regényében: „A magyar úrnak született, nem hisztriának. Szereti a jó muzsikát,

Lap: Sor:

- meg is fizet érte; de maga nem muzsikál senki pénzéért. Tapsol a kötélen táncolónak, de maga nem hány buk-fencet.” (JKK. I. k. 94.)
- 22 *Eslav és Orest* — „Eslav és Orest követeit tüstént Konstantinápolyba küldötte... A szemrehányás tisztét... Eslav teljesítette, ki a kelet császárhoz a következő szavakat intézte: ... Theodosius eljátszotta atyja tiszteletét.” (Gibbon i. m. 2. k. 330., Hegyessy i. m. 2. k. 256.)
- 24 *Arcadius* — keletrómai császár, Nagy Theodosius idősebbik fia, aki 395-től 408-ig uralkodott a római császárság keleti felén.
- 30 *Pulcheria* — „Pulcheria... minden törvényes vizsgálat nélkül kivégeztette Chrysapiust” (Gibbon i. m. 2. k. 331., Hegyessy i. m. 2. k. 257.). *Pulcheria* II. Theodosius huga volt.
- 19* *Priscus* — híres bizánci történetíró (?–kb. 473.) Művéből töredékek maradtak ránk. 448-ban mint a bizánci követség tagjai Attila hun királynál járt, beszámolójából ismerjük Attila udvarát és a hunok életét.
- 20 I *Marcidn* — Pulcheria férje, 450-től 457-ig keletrómai császár.
Cím: *Catalaun* — Sík mező Észak-Franciaországban a Châlons-sur-Marne mellett. A nevezetes csatát 451-ben vívta Attila a rómaiakkal.
- 9 *Éjszaki-tenger* — az Atlanti-óceánnak a Brit-szigetek által elkülönített sekély melléktengere. Partjain Nagy-Britannia, Németország, Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia és Norvégia osztoznak.
- 10 *Közép-tenger* — Földközi-tenger
- 20 : 4 *Klodvig* — (Chlodovech) az első Meroving-uralkodó a frank birodalom trónján (466–511)
- 15 *Thorismund* — (megh. 453.) II. Theodorik nyugati-gót király testvére, maga is király.
Theodorich — (419–451) nyugati-gót király, aki Toulouse-ban tartotta székhelyét, Aetius seregében a rómaiak szövetségeseiként harcolt s el is esett.
Aetius — Aetius Flavius a nyugat-római birodalom hadvezére III. Valentinianus császár alatt; a hatalmára féltékeny császár megölette.
- 21 : 24 *oroszlánhoz hasonlítja* — „történéssük [ti. a gótoké] a barlangbeli oroszlánhoz hasonlította Attilát, ki kétszeres dühvel fenyegette vadászait.” (Gibbon i. m. 2. k. 343., Hegyessy i. m., 2. k. 267.)

Lap: Sor:

- 18 *Honoría* — III. Valentinianus császár nővére, akit 31 éves korában (449-ben) Konstantinápolyban kolostorba záratott a császár.
- 22 : 3 *Detre*. Némely írók azonosítják a cesomauri ütközetben a római és góth sereget vezérlő *Detricussal* — itt minden bizonnyal Arany Jánosra is utal Jókai, aki így ír *Keveháza* (1853.) c. „kisdud eposzában” (A kisdud eposz elnevezés Gyulai Páltól származik):

„ . . . gyors nyilat az ívnek húrja
Szász Detre homlokába fúrja . .

. . .
Ám Detre hős, mint egy bika,
Ha taglót érez homloka,
Megrendül a csapás miatt —
S kettétöri a vas nyilat.”

(ÖM. 4. k. Bp. 1953. 15.)

Arany utal „Cezumór” helység nevére is. Detre alakja feltűnik Aranynál a *Csaba királyi* első megfogalmazásában is (ÖM. 4. k. 141.) A *Keveháza* c. költeményt Jókai a *Szikszói Enyhlapok* közléséből ismerhette. Természetesen Jókai, akárcsak Arany, a Kézai és Thuróczi krónikájában is találkoztott a Detre mondával. (Vö. : ÖM. 4. k. 213–14.) „Detréről a történetkutatás azóta felderítette, hogy alakjában a német mondák több személyt halmaztak össze . . . Riedl Frigyes úgy gondolta, hogy mesebeli alakja még élhetett nálunk Thuróczi korában . . . A homlokába lőtt nyílról Thuróczi azt is tudja, hogy vesszejét letörte és a benntört vassal elment Rómába. Valkai András versében:

Homlocba nyillal azt is lütték vala,
Homlokába Rómába vitte vala,
Azért haláltalannak hívják vala.”
(Vö.: Voinovich Géza: Arany J. ÖM. 4. k. 214–15.)

- 22 : 16 *augurok* — a madarak repüléséből, énekéből és viselkedéséből jósoló papok az ókori Rómában
- 23 : 32 *Aquileja* — város Észak-Olaszországban, Velencétől 100 km-re. Jelentős szerepe volt Pannónia római kori műveltségének kialakításában. Attila hadai 452-ben lerombolták.

- 24 : 2 *a városból elköltözõ gólyák* — „Három hónapot sikertelenül töltött el Attila [Aquila ostromával], mikor... észrevette, hogy egy gólya egyik düledező tornyon lévő fészket elhagyja, fiaival a tartomány felé repül” (Gibbon i. m. 2. k. 344., Hegyessy i. m. 2. k. 268.) — Itt azonban egy apróságra fel kell figyelniünk. Gibbon szerint a gólya fiai anyjukkal repülnek, Kókai szerint az anyamadrár csőrében viszi fiait. És ez az átalakítás nem Jókai leleménye. A *Képes Krónika* ui. így ír: „Történt egy napon, hogy megpillantott egy gólyát [ti. Attila], amint felszállt a tengerről egy palota tetejére, ahol fészke volt, csőrébe fogta fiókáját és szemük láttára elvitte a tenger nádasába.” (i. m., Bp., 1964. 2. k. 79. Geréb László fordítása)
- 6 *a mi meghódolt, érze kegyelmét* — „Milánó és Pavia a közromlástól önkéntes hódolat által menekült meg.” (Gibbon i. m. 2. k. 344., Hegyessy i. m. 2. k. 268.)
- 13 *egy másikat festetett melléje* — „Azonnal hozatott egy festőt, és megfordítva javíttata ki az alakokat ugyanazon festményen: és a császárok járulnak könyörgő állásban a szkítiai fejedelmekhez” (Gibbon, i. m. 2. k. 345., Hegyessy, i. m. 2. k. 268.) — Itt ismét tanúi lehetünk annak, hogy Jókai hősének idealizálása érdekében módosít a cselekményen. Jókai hőse nem mázoltatja át a meglévő műkincset, hanem újat festet mellé.
- 25 : 1 *Raphael* — Raffaello Santi (1483–1520) olasz festő, Leonardo és Michelangelo mellett az „érett reneszánsz” legnagyobb mestere.
- 2 *Szent-Péter templom* — San Pietro, Rómában, Péter apostol sírja felett épült monumentális templom
- 5 *Alarich* — I. Alarich nyugati-gót fejedelem (376–410)
- 7 *hirtelen leszállt eléje a légből három sorsnemű (alirumma), a kik fenyegető szóval kiáltának red: „vissza Attila!”* — Delianca így beszél a részeg Ocskayhoz: „Én vagyok a hadmegállító Runa, aki azt mondja: vissza Attila!” (*Szeretve mind a vérpadig*. JKK. 1. k. 355.) Az alirumma jelentése Jordanes szerint: varázslónő.
- 11 *követség jött hozzá Rómdból* — erről így ír Gibbon: „Attila dühét egy ünnepélyes és könyörgő követséggel megkérelmi [ti. Róma]. E kitűnő megbízatást elvállalta Avienus elsőrangú szenátor, Trigetius praetori főnök és Leo római püspök.” (Gibbon i. m. 2. k. 346. Hegyessy i. m. 2. k. 270.)

Lap: Sor:

- 12 *Leó* — I. vagy Nagy Szent Leó 440-től 461-ig volt pápa
- 19 *visszafordult seregével* — Jókai az *Egy az isten* c. regényben így ír: „Jól esett mindennap hallgatni Gábor úr ömledézéseit azon kedvenc téma fölött, hogy milyen jó lett volna, ha őszünk, Attila, akkor, mikor itt járt a maga hunnusaival, Rómát elfoglalta volna, itt letelepedett volna, a keresztény hitet felvette volna, mi most volnánk a rómaiak, hisz diákok úgy is jobban tudunk, mint a hajdani Latium lakói” (XIV. fejezet).
- 26 *meglátta Ildikót* — „Attila időközben kiengesztelte gyengéd vágyait az által, hogy a szép Ildikót számos nejeihez csatolta.” (Gibbon i. m. 2. k. 347., Hegyessy i. m. 2. k. 271.)
- 25* *Mások szerint Mikoltot* — itt minden bizonnyal ismét a *Képes Krónika* adatával van dolgunk, mely ezt tartalmazza: „Most a baktriai király Mikold nevű lányát vitték hozzá szeretőül, aki minden emberi mértéken felül szép volt” (i. m. 2. k. 81.) De mivel ez a jegyzet később került Jókai szövegébe [az 1854-es kiadásban hiányzik még], származhat Thierrytől is, aki így ír: „Ki volt ezen Ildikó? A germán hagyomány belőle királyleányt csinált, s majd a rajnántúli egyik frank király, majd a burgund király leányának mondja; a magyar hagyomány, mely Mikoltnak nevezi, atyjává egy baktriai fejedelmet tesz.” (*Attila, Attila fiai és utódjai történelme a magyarok Európába telepedéséig.* Pest, 1865. 195. Szabó Károly fordítása.)
- 26 : 20 *álmában látta Attila kézlvét ketté törni* — erről Gibbon nem ír, a *Képes Krónika* viszont említi: „Azon az éjszakán, melyen Attila . . . meghalt, Marcianus császár — ki ekkor Konstantinápolyban volt — álmában eltörve látta Attila íját, ebből megértette, hogy meghalt.” (i. m. 2. k. 84.)
- 30 *Sírásoit, kik eltemették* — „a sírásó foglyokat megölték” (Gibbon i. m. 2. k. 348., Hegyessy i. m. 2. k. 272.)
- 27 : 5 *hellebard* — alabárd (a német Hellebarde szóból)
- 5 *sarmata* — a szarmaták a szkítákkal rokon, iráni nyelvet beszélő nomád néptörzsek. Vándorlásaik során Magyarországra is eljutottak. Uralmukat i. sz. 3–4. században a gótok és a hunok döntötték meg.
- 7 *Dengezics fejét* — „Dengezics . . . fejét dicstelenül a Hippodromon tették ki.” (Gibbon i. m. 2. k. 349., Hegyessy, i. m. 2. k. 273.)
- 16 *hunhalom* — a hunhalmok — máskor: kunhalmok — (egyes

Lap: Sor:

- helyeken: őrhalmok) mesterséges dombok, az ő- és népvándorláskori temetkezések emlékei. Hasonlóan szerepelnek a *Báldányosvárban* is (50.).
- 23 *Kézai Simon* — a 13. században IV. László udvarában élő pap, krónikaíró. Latin nyelvű krónikájában (*Gesta Ungarorum*) a hunoktól kezdve saját koráig tárgyalja a magyarok történetét, akiket a hunok utódainak tekint.
- 24 *A hadak útja* — Vö.: NK. 93. k. 233.
- 27* *Némelyek őrhalmoknak tartják, mikről telegrafszerű jeleket váltottak* — a *Báldányosvárban* így ír Jókai: „mikor Deés alá megérkezett, ott az Őrhalmon nagy máglyát rakatott nyergекből”. A „telegrafszerű” jelzésekről is ír a *Báldányosvár* c. regény Fergettyúvár c. fejezetében (Vö. Orbán Balázs: *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból.* (Pest. 1868. 3. k. 177–87.)
- 28 6 *Hunnivár* — Jordanesnél előforduló helynév. Vö. Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története.* 2. kiad. Pest, 1852. 1. k. 35.
- 8 *avarok* — népvándorláskori török–mongol eredetű nép. Mint népelem Magyarországon visszamaradva, az Árpád-kori magyarság kialakításában jutott előkelő szerephez és kimutatható a királyi családban is. Az avarokról szól Jókai 1851-ben írt *A varchoniták* c. novellája és a novella alapján készült *Dalma* c. színdarab. A *Báldányosvárban* arról ír, hogy a „palóc, avar, uz” ivadék belekeveredett az „ős-magyar anyatörzsbe”. (JKK. 5.)
- 15 *hún betűkkel beírt rovások* — l. a 9 : 4-hez írt jegyzetünket!
- 18 *Chaganok* — az avarok legfőbb uralkodóját valóban kaganak neveztek. A *Báldányosvárban* a kunok vezérét nevezi Jókai csakánnak. „Az én nevem Kuthen vezér, kunok főcsakánja”. Ezzel a mondattal mutatkozik be Kuthen Mike Sárának (JKK. 18.). A *varchonitákban* így ír: „Chagánom örülni fog jó szándékodon” (*Hangok vihar után* I. NK. 21. k. 37.) A *Dalmában* Oldamur avar chagán, míg a *Leventében* Marót csakán szerepel. A *kiskirdlyok* (NK. 1. k. 289.) szintén „csakány” alakban említi Jókai, mint állítólagos magyar méltóságnevet.
- 28* *Kállay Ferenc* — (1790–1861) Kölcsey barátja volt. Történeti, jogi, filozófiai és politikai értekezései jelentek meg a Tudományos Gyűjteményben s az Akadémiai Tudománytárban. A Jókai által idézett munkájának pontos és teljes címe:

Lap: Sor:

- Históriai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, régi hadi és polgári intézeteiről* (Nagyenyed, 1829.). Kállay említett műve ezzel kapcsolatban a következőket írja: „A Csíki Szentmihályi Templomfalán levő felírás, melyről alább bővebben értekezek bizonyosságul szolgál, hogy a Székelység még 1402-ben sőt azután is élt a Hunnus betűkkel, és maga a Nemzet is Hunnus maradvány.” (22.)
- 28* *Szamosközi István* — történetíró (?—1612.) A gyulafehérvári káptalan levéltárnoka. Művei azért becsesek, mert okleveles források alapján írta.
- 28* *Toldy Ferenc: Nemzeti Irodalom Története, I. füzet.* — A mű pontos címe: *A magyar nemzeti irodalom története.* (Pest, 1851.) Az utalással kapcsolatban lásd: 1. k. 37—40.
- 28* *Thuróczi* — a székelyekről írt fejezetben (*Capitulum de Siculis*) szól erről: „in baculorum excisionis artificio . . utuntur” (botra véssett betűket használnak).
- 28* *csík-szent-mihályi templom* — község a régi Csík megyében. Csíkszentmihály mai nevén Nicolesti (RSZK).
- 29 : 2 *Baján* — (megh. 602.) avar fejedelem, neve 562-ben tűnik fel először. A mai Magyarország területén 568-ban települt le népével.
- 10 „*csősz árkok*” — Csőrsz árka. Elég széles, de nem mély árok a Duna és a Tisza között. Ismerünk egy Csőrsz-árkot Erdélyben is. Ezért használta Jókai jogosan a többszámot.
- 11 *Néhány év előtt a Dunántúl egész nagy sírmezőt fedeztek fel* — talán arra a nagy szennyezésnek számító kaposvölgyi leletre céloz Jókai, melyet Högyész és Regöly községek között találtak, s melyről Wosinszky Mór közölt ismertést *A kaposvölgyi bronzüst c. tanulmányában* (Archaeológiai Értesítő, 1891. 427.). Megjegyezzük, hogy ez a Jókai-utalás *A magyar nemzet története* korábbi kiadásában még nem szerepelt. (Vö. Fettich Nándor: *A hunok régészeti emlékei. Attila és hunjai* Szerk. Németh Gyula. 246—47.)
- 19 *gyűlrvádrak* — a népvándorlás korának jellegzetes köralakú építményei, egyes helyeken „avargyűrű” néven ismeretesek.
- 26 *Has septem ecclesiis aedificavit Carolus Magnus* — Magyarul: Ezt a hét templomot Nagy Károly építtette.
- 30 cím: *Magyarvár* — Vö. a *Keletkezése, forrásai c.* fejezetben e kérdésről mondottakkal
- 1 *Kuma* — 635 km hosszú folyó, a Kaukázus északi lejtőjén ered és a Kaspi tóba ömlik.

Lap: Sor:

- 2 most is „Madzsar”-nak neveznek — a kérdés teljes körét feldolgozta Martinkó András: „Magyar” vártól Magyar-vidrig c. tanulmányában (Itk. 1964. 4. sz. 417–48.) Megjegyezzük, hogy Jókai a vár nevét Fessler művéből is vehette, aki azt írja, hogy „a magyarok a Terek (Török, Türk) . . . és a Kuma között éltek, amelynek bal partján a nagy várost, Madshart, amelynek romjai még ma is állanak, bevették”. (I. k. 223.)
- 20 *bessenyők* — Hunfalvy Pál szerint a besenyő nép ugor eredetű, tehát rokon a magyarral; — minden esetre a 11. századtól a 12. századig szerepelnek a Fekete-tenger mellékének és hazánknak történetében. (Vö. Hunfalvy Pál: *Magyarország Ethnografiája*. Bp. 1876. 353.)
- 23 *Pyrenaeokig* — Pireneusokig
- 25 *Konstantinápoly kapuját bevágta bárdjával* — nyilvánvaló utalás arra a mondára, mely szerint Botond — a Dráva—Duna találkozásánál letelepedett magyar törzs legendás hírű őse — bárdjával betörte Bizánc, tehát Konstantinápoly kapuját.
- 30* *Klaprott* — Klaproth Henrik (1783—1835) német orientalista. Több évig utazott Kínában. Általános keleti történelmi munkákon kívül főleg a Kaukázussal foglalkozott. Klaproth művére utal Horvát István is (*Rajzolatok* 48.). Klaproth híres útirajza: *Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808*. (Halle—Berlin, I. k. 1812., 2. k. 1814.)
- 30* *Turkuli* — vagy Turkolly Sámuel, kinek Asztrahánból írt, erősen kétes hitelességű leveleit 1747-ben, majd „Turkuli Mihály” [!] aláírással 1783-ban s még 1821-ben is közlik. E levelek kritikai vizsgálatára l. Martinkó fent idézett tanulmányát.
- Falk* — Falk Miksa (1828—1908) publicista, politikus, aki külpolitikai cikkei közt beszámol Oroszországról, földrajzi és történelmi írásai tankönyvként szerepeltek.
- 31 : 12 *Obi* — helyesen: Ob.
- 17 *trogloidyth* — trogloditáknak (barlanglakóknak) nevezik a műveltség legalacsonyabb fokán álló népfajokat, akik barlangokban, üregekben laktak.
- 31* *Mahizeth* — Jókai novellája [„laponn ősmonda”] 1852-ben jelent meg Müller Gyula Nagy Naptára c. kiadványban. Jókai itt népmeszerű magyarázatát adja — jelen kötetünk-

Lap: Sor:

höz hasonlóan — annak, hogyan került az őshazában visszamaradt magyar nép az északi, hófödte vidékre.

- 32 : 2 *a hatvannégy éves Álmos* — „Álmos . . . Ugyek és Emese fia . . . hatvannégy éves volt” — írja Fessler. (I. k. 230.)
- 11 *E vérdílozat esküvése volt* — az eskü Jókai-féle szövege szabad formálása annak az öt pontnak, melyet Szalay (I. k. 9—10.) szó szerint Fesslerből fordított le. (Fessler, I. k. 231—32.)
- 32* *Paczka Ferenc* — festőművész (1856—1925). Történelmi és vallásos tárgyú képeket és realista arcképeket festett. Itt említett képének címe: *Emese álma*.
- 33 3 *Zuzddli* — minden bizonnyal az Anonymusnál is pusztai vidékként említett Susdal nevű területre utal Jókai. (*Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről*. Fordította Szabó Károly. Második kiadás. Javította Fejérfpataky László. Bp., 1892. 11.) Susdal északi orosz fejedelemség volt a mai Moszkva vidékén. A *Képes Krónika* is említi (i. m. 85.) Jókai forrása Fessler is lehetett, aki — ugyancsak Anonymus nyomán — ezt írja: „Egy több napon át tartó, vad vidékeken keresztül vezető utazás után, miközben sem városra, sem házakra nem találtak, a Volgához értek, amelyen a baskirok és más ott legeltető népek akkori szokása szerint állatbőrökből való tömlőkön átúsztattak; a folyón túl a Susdali síkságon találták magukat, az oroszok földjén.” (I. k. 233.)
- 4 *Dezna* — Fessler említi a „Don és a Desna között” élő „magyarokat”, akikkel „barátságban élve legeltettek és művelték a földet” őseink. (I. k. 235.)
- 7 *maig is találnak azon helyeken* — Fesslernél: „Auch sind überall herum viele mit Fliessen umsetzte Gräber, in welchen man Waffen und metallenes Geräth, wie es jetzt noch in Ungarn gebräuchlich ist, gefunden hat” (I. k. 236—37.). Magyarul: Köröskörül mindenütt vannak kőlapokkal körülvett sírok, amelyekben fegyvereket és olyan fémeszközöket találnak, melyeket most is használnak Magyarországon.
- 12 *kiewi kunok* — Anonymusnál: VIII. fejezet (i. h. 12.), Fesslernél I. k. 239.
- 14 *Ed, Edöm . . .* — a vezérek nevei Fesslernél: Ed, Edum, Etu, Bunger, Ousad, Boyta és Retel (I. k. 239—40.) — Jókai e neveket magyarosabb formában újra megismétli (l. 48 : 12).

Lap: Sor:

- 26 *Lebedia* — a magyarság lakóhelye a honfoglalás előtt, a Don és a Dnyeper folyók közti területen
- 28 *Ezek ádták tudtára* — Anonymusnál: „S a ruthénok vezérei ... kérék Álmos vezért, hogy Galiczia földjét elhagyva, a Hovos erdőn túl nyugot felé Pannónia földjére szálljanak, mely előbb Athila király földje volt” (i. h. 13—14.); Fesslernél: „lefestették Álmosnak Pannóniát, a magas hegységen túli földet, amely egykor az Attila-birodalom középpontja volt” (I. k. 239.), s zárójelben magyarázza a magas hegyet: „hóvoser Waldes”.
- 34 : 14 *ezek is hét vezérrel jöttek* — Fessler ugyan *nyolc* törzset említ s *nyolc* vezér nevét sorolja is fel, de az utolsó kettő (Fesslernél: Chupon — Tzopon) annyira hasonlít egymásra, hogy Jókai elírásnak ítélte. (Fessler, I. k. 247.)
- 16 *Kabar* — a 890-es évek elején a besenyők elől kitérő honfoglaló magyarsághoz csatlakozó lovasnomád török nép. Anonymus mint hunokról emlékezik meg róluk.
- 20 *Bug és Szereth* — A Bug a Visztula 700 km hosszú, jobb oldali mellékfolyója Lengyelországban. A Szereth pedig egyik 416 km hosszú bal oldali mellékfolyója az alsó Dunának.
- 21 *Sokan visszatértek* — „A többiek átkeltek a Donon, részben hogy a Kuma menti Madshar lakói legyenek, részben hogy tovább vándoroljanak a Kaukázusba.” (Fessler, I. k. 247—48.)
- 35 10 *Ahriman* — az ármány szót Ipolyi is az Ariman szóból származtatja. (i. m. I. k. 9.)
- 12 *nemere* — (helyesen: Nemere) rendkívül hideg, viharos, romboló keleti szél. Ipolyi írja: „Északi szél, mely még az embert is megöli” (i. m. 2. k. 115.) A *Bádványosvárban* így ír Jókai: „s ha valakit ottkap az öreg ördög, a *Nemere*, úgy eltemeti fővényfelhőivel, hogy csak a dárdája hegye látszik ki a buckából.” (JKK. 7.) A *Damokosokban*: „Február végével, amikor még a Székelyföldön haragosan fújdogál végig az öreg Nemere, s rázza a havat a szakálláról.” JKK. 51.)
- 15 *a göncöl* — a nagy kaszós — a *fiastyuk?* — a csillagnevek Lugossy József: *Magyar csillagászat* c. művéből Ipolyi közvettésével kerültek Jókaihoz. (Ipolyi i. m. 2. k. 351—53.)
- 16 *silledny (villi)* — az elhalt menyasszony lelke, aki társnőivel holdfényben erdei tisztásokon vagy keresztutakon

Lap: Sor:

- táncol s táncra csábítja az arra vetődő férfiakat; ezek azután életükkel fizetnek a mulatságért.
- 18 a „csoda” verje meg — máig is élő átkozódás, erősen szelídült értemmel. Oh, hogy a csoda egyen meg! — annak is szokták mondani, aki valami nevetségest, mulattatót mond. (Vö. TSz. 336.)
- 22 *alirumna* — Ipolyi szerint: *aliorumna*. Jelentése: varázslónő. (i. m., 1. k. 142, 160, 179.) Vö.: *Bálványosvár* (JKK. 17.) és jelen kiadás 31 : 1-hez írt jegyzetünkkel.
- 23 *garaboncok* — a boszorkányok fiainak tartotta őket a néphit, akik tizenhárom évig jártak az ördög iskolájába (Ipolyi i. m. 2. k. 214.). A *Bálványosvár* c. regényben a pogány szertartások segédpapjai, varázslói. „Amint beereszték s odabocsáták őket Szilamérhoz, ez mindjárt rájuk ismert. Ezek a gyulának (a tűzgyújtópapnak) a garaboncai.” (JKK. 185.)
- 28 *tüzhalmok* — a pogány papok áldozó helyei (Ipolyi i. m. 2. k. 251.) Mike Sára így beszél a kun fejedelemhez: „Ha te most... a tüzhalmokon tüzet gyujtasz, ha kürtöléssel, énekléssel, táncolással bálványtiszteletet támasztasz, ezzel az én népemnek a lelkét megkárosítod.” (*Bálványosvár*, JKK. 24.)
- 29 *Gyulák* — Ipolyi szerint a pogány hitvilágban papi és bírói hivatalt betöltő emberek (i. m. 2. k. 236.).
Táltosok — a régi pogány magyarok bölcsei és papjai (Ipolyi i. m. 2. k. 206.)
- 31 *mely szerencsendió serleg sokáig megvolt a Sándor-család birtokában* — a szerencsendióból faragott kelyhet a pogány székekelyek áldozó poharaként tartották számon, egészen addig, míg annak hamis volta ki nem tűnt. Orbán Balázs (i. m. 2. k. 58–59.) és Ipolyi Arnold (i. m. 2. k. 297.) egyaránt említi a *Csiki Székely Krónika* alapján. Ezzel kapcsolatban így ír Tóth Béla: „Ezt a közönséges renaissancekori kókuszdió-poharat, minő a magyar nemesi házaknál tucatszámra maradt fenn a XVI–XVII. századból, a hírhedt *Csiki Székely Krónika* tette meg a székekelyek áldozó poharának” (*Mendemonddék*, Bp. 1907. 2.) Majd később így ír: „Állítólag a székely rabonbánok székhelyén, Budvárában őrizték, s midőn nemzetgyűlést tartottak, ezt mindig megelőzte a pohárból való áldozat” (uo. 3.) Ez a hamis történelmi kuriózum bekerült a *Bálványosvár* történelmi kelléktárába

Lap: Sor:

is: „A székelyek őrzik a hét vezér kókuszdió serlegét, amibe azok a szövetségkötésnél vérüket csorgatták” (JKK. 12.). A motívum szerepel *A varchonitákban* is, mint a rabonbánok fejedelemválasztó szertartásának fontos kelléke.

szerecsendió — nem azonos a kókuszdióval, mint ez a fentebb idézett magyarázatokból kiderülne: a *Myristica fragrans* dióhoz hasonló termése, melyet szárított állapotban fűszernek és gyógyszerkészítésre használnak. Viszont az is bizonyos, hogy az említett serleg — már nagyságánál fogva is — nem szerecsendióból, hanem kókuszdióból készülhetett.

Sándor-család — ez a név is a *Csiki Székely Krónikából* került Jókaihoz. Szádeczky Lajos, aki a krónika összegező bírálatát elvégezte, (*Csiki Székely Krónika*, Bp., 1905.) kimutatta, hogy a sokáig becses történelmi forrásnak tartott Krónikát Sándor Zsigmond székely birtokos koholta azért, hogy ősenek, Sándor Jánosnak tatár rabságból való kiváltása céljából közben elidegenített családi birtokait visszaperelhesse. A Krónikában a Sándor-család több költött őse szerepel. Jókai a *Báldványosvárban* is szerepelteti Sándor János rabonbánt (JKK. 28.), és utal Sándour Están rabonbánra, aki valóban őrzője volt a szerecsendió kehelynek. Utal Jókai a csiki rovotosra is; ez a *Csiki Székely Krónika* tréffás elnevezése. (JKK. 32.)

33 *elrejtőzés* — az ezzel kapcsolatos pogány hiedelmet Jókai részletesen és regényesen írja le a *Báldványosvár* c. regény Az elrejtőzött c. fejezetében (JKK. 196–213.).

34 *zend-vallás* — az óiráni muzdaizmus egyik kései ága; tanításuk a két-isten-hit, mely szerint a világosság és a sötétség harcában az embernek mindenkor a világosságot kell szolgálni.

36 : 8 *Manes* — (vagy Mani) a manicheusok vallási felekezetének alapítója aki a keresztény tanításokból és a mágusok tudományából akart új vallást teremteni.

10 *Rabonbánok* — költött méltóságnév; Jókai több munkájában ír róluk, és mindenütt úgy állítja be őket, mint akik papi és bírói szerepet tölthettek be a pogány székelyeknél. Említi a méltóságot Orbán Balázs (i. m. 2. k. 65.) és Ipolyi Arnold is (i. m. 2. k. 228.). Orbán és Ipolyi egyaránt a *Csiki Székely Krónika* koholt anyagából meríti az adatot, így az minden történelmi alapot nélkülöz. A rabonbán szót Jókai már

A varchonitákban is használja. A Leventében Upolet rabonbán szerepel.

- 13 *a rózsás és tulipános könyvet Sapor kirdly vetteté a tűzre — a fenti megállapítás csak általánosságban igaz: a manicheusok Mani=Manes tanításait színes képekkel illuminált könyvekben őrizték, s amikor a Szasszanida-dinasztiából származó II. Saphur (Sapor) király uralkodása alatt üldözni kezdték őket, könyveiket is elégették. De nem egy bizonyos könyv elégetéséről volt szó. II. Saphur 310-ben született és 379-ben halt meg.*
- 36* *Az ősvallásról tanuskodó hagyományokat összegyűjtöttem „Báldványos vár” című regényemben. Báldványos várban, melyet törvénykönyvünk „Arx idololatriae”-nek nevez, egész a tizenkettedik századig megmaradt a régi pogány szertartás az Opour rhabonbának oltalma alatt — Jókai Báldványos várára vonatkozó ismereteit Ipolyi (i. m. 2. k. 254.) és Orbán Balázs (i. m. 3. k. 84.) műveiből merítette. A Báldványosvár c. regény először a Nemzetben jelent meg 1882. szept. 14—dec. 5. között, majd 1883-ban kötetben is.*
- 37 : 6 *Hetumogerek (hét magyar) — a magyar törzsszövetség hét fejedelme, akik a vérszerződésben azzal a feltétellel esküdtek hűséget Álmosnak, hogy ők maguk és fiaik mindig benne lesznek a fejedelmi tanácsban. Anonymus említi őket e néven: „a hét fejedelmi személy, kiket hetumogernek nevezünk a mai napiglan.” (i. h. 9.) Vö. Báldványosvár (JKK. 43. 5.)*
Dentumogeria — más néven Dentümogyer. Anonymusnál a szkíta földnek és lakosainak közös neve, a magyarság honfoglalás-előtti Don-vidéki hazájának emléke (i. h. 8—9.).
- 12 *Levente — a források szerint Árpád egyik fia, aki Simon (vagy Simeon) bolgár fejedelem ellen 894-ben sikertelen hadjáratot vezetett. Olykor Liuntin-ként szerepel. Jókai Levente címen drámát is írt alakjáról.*
- 13 *Bölcs Leó — VI. vagy Bölcs Leó a makedón dinasztia tagja, 886—911 között uralkodott. Taktika c. hadtudományi művében beszél a magyarokról, a magyarok harcmódorát elemezve.*
- 14 *Simon bolgár kirdly — (893—927) a magyar honfoglalás kortársa: birodalmának határait a Fekete-tengertől a Szá-vaig és az Égei-tengerig terjesztette ki.*

Lap: Sor:

- 19 szerződést kötött a nemzet és a fejedelem — a szerződés pontjait ismétli Jókai a *Bálványosvár* jegyzeteiben is. Ott forrásként Szabó Károly tanulmányát nevezi meg. (Új Magyar Múzeum, 1854. 401–402. Vö. JKK. i. m. 222.)
- 38 : 22 *Laborc* — Anonymus szerint Ungvár ispánja volt: „Hungvár alá lovaglának . . . akkor azon vár Loborczy nevezetű ispánja, kit nyelvökön dukának hívtak, megszőkvén, Zemplum [Zemplén] várába siet vala.” (i. h. 18.)
- 39 : 3 *a vándor népfajoknak szokásuk volt . . . az öreg fejedelmet az ország határára megöldozni* — Mike Sára így beszél Kuthen vezérhez: „Ismerem jól a kunok szokását. Mikor a fejedelmük megvénül, a fia pedig férfivá lesz, akkor a vén fejedelmet meg szokták ölni. Ezt olyankor teszik, mikor egy idegen ország határán belépnek.” (*Bálványosvár*, JKK. 21.)
- 39* *Dugonics* — L. *Etelka* 14–15. — A Rátkai és Bedekovics utalás is e jegyzet alapján történt: „Rattkay György (*Zágrábi kánonok*) elő-adgya Nagy Sándornak levelét, melyben eme *Tótságnak* kiváltságai foglaltatnak.”
- 39* *Svatopluk* — (*Szvatopluk*) 871–894 morva fejedelem
- 40 : 2 *Arnulf* — 887–899 között német király
- 21 *Billa és Boksa* — „Billa és testvére Boksu pedig . . . tanácsot tartván, a magokkal hozott nép két harmadát a nevezett vár [Pest] szolgálatára rendelék, egy harmadát pedig tulajdon maradékaiknak hagyák.” (Anonymus, i. h. 62–63.)
- ismaeliták* — az Árpádok korában Dél-Magyarországon, Havasföldön és Besszarábiában letelepedett, kereskedelemmel foglalkozó mohamedán bolgárok (nálunk más néven szaracénok)
- 41 : 34 *három szláv Kujás s két besenyő vezér* — „Zwey Petschene-gische Anführer und drey Slavische Kujäsen” — írja Fessler (i. k. 259.).
- 42 1 *Pancsova* — város a Temes folyó mellett. Ma: Pančevo, Jugoszlávia.
- 3 *Mén Marót a kazárok fejedelme* — erről így ír Szalay: „Ménmarót khazar eredetű s mint ilyes, rokon fajból való levén, csekély hatalma dacára is kímélettel bánt vele a nemzet.” (i. k. 18.)
- 5 *Bihar várában* — amikor a honfoglalók a Tiszántúlt megszállták, a Körösök s a Berettyó és Ér vidékének mintegy a

Lap: Sor:

- középpontjában földvárat találtak, melyet az őslakosság Biharnak nevezett. A hagyomány valóban Mén Marót várának tartotta, helytelenül.
- 25 *Nyitra* — város a Nyitra folyó mellett. A vár és a város már a honfoglalás idején lakott telep volt; ura Zobor [ez Anonymustól koholt fiktív személynév, i. h. 39.] szláv vezér a magyarok elleni harcban esett el.
- 26 *Morva* — (Morava, March) folyó Csehszlovákiában. A Szudétákban ered, alsó szakasza az osztrák—cseh határon folyik. Devin-nél (Dévény) torkollik a Dunába.
- 43 6 *alpári mező* — Alpár jelentős község Bács-Kiskun megyében a Tisza mellett. Anonymus szerint itt állt Zalán földvéra. (i. h. 34.)
- 44 6 *Brenta* — folyó Olaszországban. Trentótól keletre a Caldonna-tóból ered. A Pó-síkság északkeleti részén keresztül folyva Velence közelében éri el az Adriai-tengert.
- 44* *Fessler: Geschichte der Ungarn* — Fessler művére vonatkozóan I. Keletkezése, forrásai c. fejezetünket. Itt az idézett hely: I. k. 330.
- 45 8 *Árpád kiskorú fia ellen a szomszéd németek nagy sereget gyűjtöttek* — erről így ír Szalay: „Árpád halálának hírére sietett a német birodalom Zoltán kiskorúságát felhasználni, s már június 17-én roppant sereg gyűlt együvé... A magyarok... különkülön támadták meg az augusztus elején Pozsonyig előhaladt csapatokat... Az érsek megveretett, őmaga s vele Ottó freisingeni és Zakariás sábeni püspök is ott veszttek... a csatamezőn maradt kivülről még tizenöt nevesebb gróf.” (I. k. 22.)
- 12 *a másik évben elesett... a thüringi herceg* — Szalaynál: „Egy évvel utóbb...Thüringenre törtek... Burkhard örgróf... a csatában maradt... 909-ben egy csoport magyar frank és alemann földet látogatott meg s busásan felrakodva tért vissza.” (I. k. 23.)
- 15 *Lajos, Nagy Károly utolsó ivadéka* — a Karoling-család, mely nevét Nagy Károly frank királyról (768—814) kapta, három ágra szakadt, de csakhamar mindhárom ág kihalt. Az utolsó Karoling V. vagy „Lusta” Lajos volt, aki fiatalon halt meg, egy évi uralkodás után (966—987).
- 16 *Zoltán* — (máshol: Zsolt) Árpád legkisebb fia. 896 táján született s 949—950 körül halt meg.
- 18 *Lajos... a békét adóval vásárolta meg* — Szalay: „Lajos,

Lap: Sor:

- hogy a birodalom megpihenhessen, magát és utódait évenkénti adó fizetésére kötelezé.” (1. k. 24.)
Augsburg — a bajorországi Lech-folyó melletti város közepében vívták a magyarok 955-ben vesztes csatájukat.
- 20 *Innen Olaszhon felé fordultak* — Szalaynál: „Őseinket ellenállhatatlan vágy nyugot felé vonszá . . . Olaszországot választák hadviselésük színhelyéül . . . Felső Olaszországban Berengár ellen több főúr . . . pártot üttöttek.” (1. k. 25.)
Berengár — 888-tól 924-ig Olaszország királya
- 23 *Berengár később orgyilok által esett el* — „Berengár gyilkos kezektől esett el 924-ben. A magyarok szövetségesök halálát megboszulandók, Rudolf ellen indultak, s Paviát, akkora nemcsak Olaszország, de általában Nyúgoteuropa egyik legnépesebb s leggazdagabb városát ostromlák. Midőn a város . . . bevétellett, már csak kőhalom volt.” (Szalay, 1. 26.)
- 24 *Pavia* — Pavia, város Észak-Olaszországban Milánótól délre, a Ticino folyó partján
- 25 *dalmatdk* — az illír nép egyik törzse az általuk lakott területet róluk nevezték el később Dalmáciának.
- 26 *Peuchen* — „[Henriket] Peuchen előtt, Wurzentől nem messze vereség érte . . . aki a Goslar melletti megerősített várba, Werle-be huzta meg magát.” (Fessler, 1. k. 280–81.)
Werle — (Werl) város Ansberg porosz kerületben, a Haar északi lejtőjén.
- 27 *egy foglyul esett magyar vezér drán vdsárolt magának kilenc évi békekötést* — „Ekkor történt, hogy egy magyar vezér német kézbe esett, s Henrikhez vitetett. Szabadságának eszközésére roppant kincset ajánlottak fel a magyarok, de Henrik kilenc évi békét követelt érte váltságul.” (Szalay, 1. k. 27.)
- 30 *megtartá adott szavát* — „Szószegést nem ismertek a magyarok, ők híven megtartották a békét.” (Szalay, 1. k. 28.)
- 46 : 4 *Hugo* — (megh. 947.) 926-tól Olaszország királya volt, kegyetlensége révén vált hirhedtté.
- 5 *Henrik* — Első v. Madarász Henrik (876–936) 919-től német király.
- 8 *Merseburg* — város az NDK-ban, a Saale folyó mellett, Galle-tól délre. Itt, pontosabban Riade-nál, aratta Henrik 933-ban győzelmét a magyarok felett.
- 14 *Takson* — (megh. 972-ben) 947-től magyar fejedelem, Zoltánnak, Árpád fiának fia.

Lap: Sor:

- 16 *A német kirdly ellen földmadott német fejedelmek hivták őket segítségül* — „953-ban pedig Ludolf alemann herczeg, ki atyja ellen pártot ütött, Taksonyt követség által hadi társul meghívta . . . Otto . . . botrányos ellenségeskedésben élt rokonaival. Most kibékült velük.” (Szalay, I. k. 34.)
- 22 *Lech* — a Duna mellékfolyója, amely Voralbergben (Ausztria) ered és Augsburg alatt ömlik a Dunába.
- 23 *Ottó* — I. vagy Nagy Ottó (912—973) 936-tól német király, a középkor egyik legjelesebb uralkodója volt.
a szent dárddal — hasonló szent ereklyének számító dárdáról ír Jókai a *Minden poklokon keresztül* c. regényében is. Itt Zenóbius így szónokol: „Megtaláltam a szent dárdát, amivel a keresztfára feszített idvezítő oldalát meglökte a római lictor . . . A király ezt a lándzsát, különös kitüntetésképpen, a vitéz székely vezérre, Lebée Lászlóra bízta” (i. m. 124.) Vö. még a Keletkezése, forrásai c. fejezetünkben e kérdéstről írottakkal.
- 31 *fekete erdő* — Feketeerdő (Schwarzwald), a Német-középhegység déli legmagasabb része.
- 32 *Rhenus* Németország egyik legnagyobb folyójának, a Rajnának, latin neve.
- 47 : 5 *Geiza* — (Gyeücsse, Géza) az utolsó magyar fejedelem a királyság megalapítása előtt. 972-től 997-ig uralkodott.
- 22 *Az augsburgi gyászos ütközetben* — az ütközetet 955. aug. 10-én vívták Ottó király, illetve Bulcsu, Lehel és Botond vezérek seregei.
- 49 : 10 (*A gyászvitézek történetét felhasználta Szigligeti hasonló című darabjában*) — az említett mű címe: *Gyászvitézek* (1838.) Jókai Szigligetiről és néhány művéről tanulmányokat is írt. Vö.: *Írói arcképek*. Bp. 1955. 271—76.
- 26 *Kupa várdában* — a kereszténység ellen felkelő nemzetségvezér vára Somogy megyében lehetett.
- 51* *Schneller: Ungarns Schicksal und Thatkraft* — Vö. i. m. 26.
- 52 : 33 *A vén táltos* — alakja emlékeztet az öreg, összeroppant Opour Kevendre (*Bálványosvár*)
- 53 : 29 *A Fehér Várdában* — a mai Székesfehérvárott.
- 55 : 3 *szent Móricz dárdája* — a motívumrokonságot lásd előbb „a szent dárda” kifejezés magyarázatakor (46 : 23).
- 55* *Thonuzoba* — Jókai *Thonuzoba* címen ír „ősmagyar regét” 1856-ban. Thonuzoba pogány elszántsággal és fanatizmussal fenyegetést, csábítást egyaránt visszautasít, és a pusztán

elő harcos szép hasonlatával bizonyítja, hogy eltérhetetlen szálak fűzik pogány hitéhez: „Amilyen igaz, hogy ez a nyíl bármilyen magasra lőjsem is fel, soha nem marad az égben, hanem visszajő a földre, olyan igaz, hogy én soha sem vallhatom magamat királyod hívének, mert miként e nyilat a föld, úgy visszahúz engemet azoknak emléke, akik már a földben vannak” (*Mesék és regék*. NK. 93. 260.) Thonuzóba alakja ott kísért *A kiskirályok* c. regényben is, ott azonban a Thonuzóba sírja körül zajló események, melyekkel Tanussy Decebált ámítják hosszú éveken át, szatirikus funkciót töltenek be.

- 56 : 1 *Gyula-Fehérvár* — város Erdélyben a Maros jobb partján; ma: Alba Julia (RSZK).
- 2 *Gyula* — I. István király nagyatyja, Géza fejedelem feleségének Saroltának apja. Konstantinápolyban a görög szertartású kereszténységet vette fel.
- 4 *az ifjabb Gyula* — „az ifjabb Gyula, Zombornak a Konstantinápolyban megtért idősb Gyula testvérének fia” — írja róla Horváth. (I. k. 212.)
- 17 *páldokra vágott levelek* — a rovásírásra utal itt Jókai; ezzel kapcsolatban l. a 7 : 28-hoz írt jegyzetünket.
- 20 *maig is állanak Bálványos-vár romjai* — Bálványosvár nevezetes várrom Erdélyben, Bálványosvár-alja (ma: Unguras) felett, a régi Szolnok-Doboka vármegyében. A hatalmas vár a XVII. század óta romokban hever. Jókai 1853-as erdélyi útja alkalmával ellátogat a romokhoz és úti leveleiben beszámol erről (*Magyarhon szépségei*, Bp. 1956. 210—11.) A vár csaknem olyan fontos szerephez jut a *Bálványosvár* c. regényében, mint a híres párizsi Notre-Dame Victor Hugonál. A vár építészeti leírását, történetét egyaránt megtalálhatjuk a regényben és Orbán Balázs munkájában. (i. m. 3. k. 87—88.)
- 21 *Opour Kevend és fiai* — a *Bálványosvár* c. regény híres öreg rabonbánja Opour Kevend a regény végén kereszténnyé lesz. Fiai a regényben: Szilamér, Zsombor és Iszla.
- 23 *Apor-család* — Az Apor család eredetéről hasonlóan ír Jókai a *Bálványosvárban* is: „Az Opour rabonbánok törzsből, az Apor család nagy terebély fája sarjadt elő” (JKK. 219.). Az Aporok Erdély legősibb, nagyhatalmú családját alkották.
- 31 *hét erdő* — más néven: hét vár földje. Kézai *Krónikájában* Erdély neve.

Lap: Sor:

- 32 *Kézdi-Vásárhely* — Kézdivásárhely a háromszéki-medence gazdasági központja. Ma: Tîrgu-Săcuesc (RSZK).
- 57 : 4 *lustrumok* — itt: meghatározott időszakonként megtartott összejövetelek, szemlék.
- 21 (Ez szolgált tárgyként Arany János egyik legszebb balladájának.) Arany: *Tetemre hívás* c. balladája 1877. okt. 27-én született. A verset először a Budapesti Szemle közölte (1878. 394.), majd megjelent a Kisfaludy Társaság Évkönyveiben is (Új folyam, XIII. 1877–78. 22.) A vershez Arany a következő jegyzetet csatolta: „A középkori istenítélet... pörosztónak mondott pristald” (Vö. *Arany János összes művei*. Sajtó alá rendezte Vojnovich Géza. Bp. 1951. I. k. 549.) Jókai ezt a jegyzetet valószínűleg ismerte és a kötetünkben olvasható későbbi kissé kibővített változat megfogalmazásakor fel is használta. Erre utal Jókai következő sora: „A kinek érintésére a halálos seb újra vérzeni kezdett, azt jelentették ki a pereskedők gyilkosnak”. Az Aranyánál szereplő pristaldus, pristald, pörosztó formákból alkotta Jókai a peresedő alakot, amely itt az istenítéletnél megjelent hivatalos személyt jelölte.
- 29 *kalálka* — fonás vagy más ingyen szolgáltatott segítő munka, melynek befejeztével táncos vendégséget rendez a gazda (Ipolyi, i. m. 2. k. 299.)
- 58 2 *Rodina* — radina, keresztelői lakoma; gyermekágyas aszszony megajándékozása étellel, itallal. (Vö.: Ipolyi i. m. 2. k. 306.) Rapsonné is így szól Imolához: „Mindjárt azonnal ökröt süttetett, s vár benneteket a radinára.” (*Báldványosvár*, JKK. 176.)
- 11 *a megholt lovagot . . . lovával együtt temették el . . .* — pogány temetés részletes leírását találjuk a *Báldványosvár* c. regény A gyásztor c. fejezetében (JKK. 119–27.) és *A kiskirályok* c. regény Thonuzoba sírja c. fejezetében (2. k. 7.). Mindhárom leírás forrása Ipolyi idézett műve. (2. k. 314–30.)
- 18 *proseljta* — mai nevén prozelita. Valamely hitre újonnan áttért személy, illetve valaminek újdonsült, buzgó híve.
- 22 *Kedn* — nem a bolgárok fejedelme, hanem a moldvai besenyők vezére volt.
- 59 : 5 *Ravenna* — város Észak-Olaszországban, a Pó-deltától délre. A hagyomány szerint görög alapítású város.
- 9 *II. Sylvester* — az első francia származású pápa. 999–1003 között kormányozta az egyházat.

Lap: Sor:

- Boleslav** — I. vagy Bátor Boleszláv (967—1025) a feudális Lengyelország megteremtője; 1000-ben III. Ottó német—római császár koronázta királlyá.
- 25 *a kalocsai érsek, Anasztáz* — Anasztáz (másképpen: Asztrik) német származású bencés szerzetes volt, aki 997 után jött Magyarországra. István csak 1009 táján bízta meg a kalocsai érsekség megszervezésével, 1012-ben már mint „a magyarok érseke” szerepel.
- 60 : 13 *A magyar korona első részét* — „... a korona, annak ellenére, hogy később görög képekkel és felirattal ékes abroncsot, Dukas Mihály császár első Gézának küldött ajándékát helyezték rá, még mindig ugyanaz, mint amelyiket II. Sylvester küldött” — írja Fessler. (I. k. 382—83.)
- 20 *Dukas* — VII. Mihály (Parapinates) néven 1071-től 1078-ig volt görög császár.
- cím: *A boldogságos szűz* — Imre királyfiról, I. István fiáról szól Jókainak az *Egetvívó szerelem* c. novellája is. (*Dekameron* 3. k. 83. NK. 13. k.)
- 61 2 *Nagy és kis Boldogasszony hava* — augusztus, illetve szeptember.
- 12 *Crescimir király* — II. Crescimir király (1009—1035) horvát király, akinek leányát István király fiának, Imrének adták feleségül. Istvánnak szövetségese, a II. Konrád elleni harcokban fegyvertársa volt.
- 16 *megvallá esküjét* . . . — Imre herceg legendáját Imola is elmondja Szilamérnak, mire a pogány levente a következőt mondja: „Bizony, szerelmes aranszálam: én jobb szerettem volna, ha a „napsugarakba öltözött asszony” inkább Péter királynak jelent volna meg az álmában, mikor még herceg volt; Imrét pedig hagyta volna királlyá és hét gyermek nevetlen apjává lenni: az lett volna jó nekünk szegény magyaroknak.” (*Báldnyosvár*, JKK. 134.)
- 62 : 5 *Árpád unokái közül még éltek elegen* — Jókai Árpád unokáin nyilvánvalóan az Árpád-nemzetség oldalági leszármazottaira gondolt, hiszen András, Béla és Levente Vazul fiai voltak, Péter pedig I. István unokaöccse, nővérének fia.
- 13 *az alvó király hálótermébe gyilkos lopózott* — „Ezen testőrök vagy legalább az előkelő palotások közül négy összeesküdött az aggastyán meggyilkolására. Egy este . . . a czimborák egyike a fekvőhöz sompolyog, hogy célzatukat végrehajtsa. De rögtön rémület zsibbasztotta a kezét, s az öltöny

Lap: Sor:

- alá rejtett vas földre hullott. Csörömpölésére felébredt a beteg.” (Szalay, I. k. 97.)
- 63* *Thuróczi* — erről a *De saevitia Petri regis* (Péter király dühögéséről) c. szakaszban olvashatunk.
- 63** *Verlorene Bayern* — A *Képes Krónikában* a következőt olvashatjuk: „Ama napon véghetetlen sokaságú német veszett el azon a helyen. Ezért annak a helynek az ő nyelvükön mai napiglan *Verloren-Bayer* a neve, a mi nyelvünkön pedig *Vessz-német*. A tetemek szaga miatt ugyanis két hónapig azon a tájon jó móddal ember át nem haladhatott.” (i. m. 107.)
- Thuróczi* — *Thuróczi* ezt a helyet Schylperg néven említi a *De adventu Caesaris in Hungariam* c. fejezetben: „Theutonici verum locum eundem Schylperg vocant.” (A németek ezt a helyet Sch.-nek hívják.)
- 64 : 11 *Miksa herceg* — (Mieczyslav vagy Miesko) herceg (született 990-ben), 1025–1034 között II. Miciszláv néven lengyel király.
- 12 *pomeránok* — Pomeránia lakói. Pomeránia (Pommern; Pomrze) történelmi terület a Keleti-tenger mellékén Lengyelország és az NDK területén.
- 66 : 7 *Viska* — 1041. és 1045. között a Péter király elűzésére szított forradalomban a száműzött Endre, Béla és Levente visszahívását sürgette. Valószínűleg felakasztották, mert 1046. után már nem szerepel neve.
- 8 *Bua* — II. Gyula erdélyi vezér fia, akit öccsével Buknával együtt az ellene szőtt összeesküvésben való részvétel miatt Péter király felakasztatott.
- Bukna* — Bua testvére
- 67 : 12 *Henrik császár* — (1017–1056) III. Henrik néven 1039-től német–római császár
- 67* *Tóth Lőrinc* — Jókai szülővárosában, Révkomáromban született 1814-ben, meghalt Pesten 1903-ban. Nem volt jelentős író, de tevékenyen részt vett kora szellemi mozgalmában. Jókai a *Vata* c. drámájára utal (1836).
- Szigethi József* — (Szigeti) József (1882–1902) színész, író, a magyar színháztörténet egyik nagy alakja.
- 68 : 8 *Vörösmarty egy balladájához* — Vörösmarty kétszer írt Zotmundról. 1823-ból való a *Zotmund* c. verse, 1829-ből *A buvár Kund*. A Jókai által idézett sorok *A buvár Kund* negyedik versszakából valók.

Lap: Sor:

- 15 *Gebhart* — regensburgi püspök
- 30 *Miklós püspök* — talán azonos azzal a Miklóssal, akit a tihanyi apátság alapítólevele, mint alkancellárt említ.
- 69 : 28 *hegy és erdő maig is „Vértes”-nek neveztetik* — „Mintha záporban hullottak volna a pajzsok — régi magyar szóval, vérték — úgy fedezték be a hegység felszínét, mely ez eseménytől Vértes hegyének hivatik e napig.” (Szalay, i. k. 142.)
- 70 : 10 *várkonyi vár* — Jókai Tiszavárkonyra utal. András valóban itt tette próbára Béla herceget. A helység Szolnoktól délre fekszik a Tisza partján.
- 20 *Vörösmarty költeményéből* — az idézet az *András és Béla* c. versből való (1825.), de helyesen így hangzik: „Kard ada hölgyet, hirt; a kard megvija, ha szükség A koronát” (*Összes versei*, Bp. 1955. 116.)
- 31 *Endre maga a csatában futó lovaktól gázoltatott agyon* — „Endre viadal közben lefordulván lováról s dermedt tagjaival nem tudván többé lábra kelni, a lovak által eltapostatott”. (Szalay, i. k. 149.)
- 71 : 29 *A krónika ezt írta fel róla* — A *Képes Krónika* szövege a következő: „Akkor itt a szegények meggazdagodtak, és a gazdagok dicsőségre emelkedtek.” (i. m. 120.)
- 73 : 16 *Bátor Opos* — Szalay így ír: „Ekkor történt — mondja a hazai hagyomány — hogy Bátor Opus, Márton fia, egy óriás nagyságú csehet párbajban legyőzött, miért is mindenha nagy tiszteletben tartatott úgy a fejedelem mind társai által.” (i. k. 56.)
- 21 *karinthi herceg* — Karintia (Kärnten) szövetségi tartomány Ausztriában. A Karni-Alpok és Karavankák vidékén Jugoszláviával és Olaszországgal határos. Székhelye Klagenfurt. A hercegség címét azonban csak 1849-ben kapta!
- 29 *meszesi szoros* — a Meszes (Munții Mezeș) röghegység Romániában Erdély északnyugati határán, a Sebes-Körös és a Szamos között. Egyik mélyebb hágóján országút is vezet. Nyilván erre gondol Jókai.
- 34 *Cserhalom* — község Csehszlovákiában a volt Bereg megyében. Mai neve: Doubrovka nad Boržvou.
- 74 : 20 *kiált a lánynak : hogy rántsa le magával* — Szalaynál: „A kunok vad futamodásban . . . lerohantak a hegyen, s most László megpillantott egyet, ki lován gyönyörű magyar leányt ragadott magával. Utána száguld, de szög lova nem volt képes elérni a kunét. Szép hugom — kiált László — fogd

Lap: Sor:

- övénel a kunt, s vesd le magad a földre. S a leány a szerint cselekedett” (I. k. 157.) Szent László és a kunok közötti cserhalmi csata Vörösmarty Mihály *Cserhalom* (1825.) c. elbeszélő költeményének is történelmi kerete. Ebben is szerepet kap Bátor Opos, a nagyerejű hős.
- 75 : 21 *A harmadik hónapban egy magyar lány* — Szalay így ír: „... egy magyar leány, ki fogolyképen volt a várban, segédkezet nyújtott földieinek, s a várost éjtszakának idején több helyt felgyújtotta.” (I. k. 58.)
- 23 *segélyül jövő vihar* — Szalay nem tud zivatarról, viharról. Fessler azonban ezt írja: „[a tűz] kitört és az erős szél segítségével gyorsan elterjedt.” (I. k. 452.)
- 27 *A görög sereg . . . nagyrésztint Géza hercegnek adta meg magát* — „A védőrség követte [ti. Niketast] és vezetésével majdnem mind [beynahe ganz] Géza hercegnek adta meg magát.” (Fessler, I. k. 453.)
- 34 *a hadi zsákmány osztásakor* — „Vid, bácsi ispán tanácsára . . . azzal boszult meg, hogy a többi zsákmányt a hercegek rövidségével osztotta föl.” (Szalay, I. k. 59.)
- 76 : 3 *„Két kard nem fér egy hüvelybe”, mondá Vid* — „Miképpen két éles kard nem férhet meg egy hüvelyben, úgy egy országban nem országolhattok ti ketten” — idézi Vid szavait a *Képes Krónika*. (i. m. 128.)
- 22 *Ingovány erdejében* — Fessler írja, bár a társak nevét nem említi, hogy Géza herceg „an dem Ingowaner Wald und See” (az ingoványi — vagy ingoványos — erdő és tó mellett) vadászott a fehérvári ispánságban (I. k. 455.)
- 77 : 14 *Petrud, Zonuk és Bikás . . . átfutottak a kirdlyhoz* — Szalay: „Petrud és Bikás — a Vid által megvesztegetett várgrófok — három zászlóalj várkatonasággal Salamonhoz átalértek.” (I. k. 161.)
- 33 *Az ősz Erneyei nem tanácslá a megütöközést* — Szalay alapján, aki ezt írja: „Erneyei sirva fakadt: . . . én nem ohajtom, hogy testvéreiddel harcolj, hogy magyar vitéz öljön magyar vitézt, fiát az atya, atyját a fiu.” (I. k. 162.)
- 78 : 9 *„Azon férfiak ott . . .”* — Fessler részletesebben formálja Erneyei állítólagos szavait: „Azok a férfiak, akik ott úgy állanak, mint ha a földbe gyökereztek volna, úgy látszik nem ismernek sem félelmet, sem menekülést; a Duna a hátuk mögött, s ez elárulja szándékukat: ők vagy győznek, vagy meghalnak.” (I. k. 459–460.)

Lap: Sor:

- 30 *Sajndllak, úgymond, mint testvéremet* — „Ernyei! — mondá — hü békebarát! testvérem halálát nem fájlalhatnám inkább.” (Szalay, I. k. 64.) A mohyoroódi csata időpontja: 1074.
- 79 : cím: *A királyi remete* — a mohyoroódi vesztett csatából menekülő Salamonról, további sikertelen harcairól és a székesfehérvári találkozásról — ahol Salamon koldusként üdvözli Lászlót — szól Jókaának *Egy bukott angyal* c. novellája (NK. 33. k. 3.)
- 29 *baki hegy* — egy Bak nevű kisközség ismeretes Zala megye zalaegerszegi járásában, de Baki-hegy nem.
- 81 5 *Gergely pápa* — VII. Gergely (akit később, 1606-ban, szentté avattak) 1073–1085 között uralkodott.
- 6 *ki előtt Némethon császárja* — IV. Henrik német császár 1077-ben hódolt meg Canossában Gergely pápa előtt.
- 9 *Boleslav* — II. Boleszláv 1058-ban foglalta el a lengyel trónt, 1076-ban koronázta magát királlyá, de Szaniszló krakkói püspök lefejeztetése miatt Gergely pápa kiátkozta s megfosztotta trónjától. Magyarországra menekült, itt is halt meg 1084-ben.
- anathéma* — anatómia, a. m. egyházi átok, kiátkozás
- 18 *Synodusában* — egyházi zsinatában
- 82 : 2 *Kutesk kún fejedelem* — Fessler írja így — Thuróczi-ra hivatkozva — a kun vezér nevét, majd a besenyő kán nevét is Tzelgu-nak. (I. k. 478–79. Thuróczinál. 2. k. 56. fejezet)
- 83 : 1 *pólaiai* — Póla kis község volt Zala megye letenyei járásában
- 9 *Vörösmarty által . . . balladában megörökítve* — a ballada címe: *Salamon*, s ezt 1832-ben írta Vörösmarty.
- 84 : 6 *Temes* — folyó az Alföld délkeleti részén, román és jugoszláv területen. A Krassó–Szörényi-Hegyvidéken (Montii Caraș-Severinului) ered és jugoszláv területen, Pancsovánál (Pančevo) ömlik a Dunába.
- 84** *nummulites csiga* — nummulitok, a nummulinaek családjába tartozó tengeri foraminiferák, amelyeket a nép kölencének kőpénznek nevez.
- 85 : 2 *második Orbán pápa* — 1088-tól 1099-ig volt az egyház feje *concilium* — zsinat, egyházi gyűlés
- 3 *Piacenza* — város Észak-Olaszországban, a Pó partján. A zsinatot 1094–1095-ben tartották itt.
- 25 *Omár utódai* — célzás az I. Omár néven 634-ben kalifává lett Omar-ibn-al-Khattáb-ra (592–644), aki Mohammed pró-

Lap: Sor:

- féta egyik legbuzgóbb híveként elfoglalta és mohamedán várossá tette Jeruzsálemet.
- 86 : 11 *Bodrogvár* — Fessler közelebbről meghatározza: „a Duna bal partján” (I. k. 501.) Bodrogvár Mohács alatt állott, a régi (Bács)-Bodrog megyében.
- 12 *a piacenzai concilium követei megjelentek előtte* — „Orbán pápa 1094-ben ülést tartatott Piacenzában . . . Lászlót követség által hívták fel, válnék a sereg vezérévé. A király Bodrog várában ülé a husvéti ünnepeket, midőn a követség nála jelentkezett. A magasztos lelkü fejedelem engedett a felhívásnak . . . De a végzet máskép akarta.” (Szalay, I. k. 185.)
- 87 : 7 *a „könyves” név nem dicséretképen . . .* — „Már korábban gyakran okozott fájdalmat Kálmánnak, hogy amikor ifju társainak vad szórakozásai elől félrehúzódva inkább a könyvekben kereste kedvét, ezért azok az ő bátorságát kétségbe vonták és neki félig komolyan, félig gunyosan a «könyves» melléknevet kellett elszenvednie.” (Fessler, I. k. 504.)
- 18 *öt orosz herceg élt Kieubben* — a harcok leírásának forrása — a szűkszavú Szalay helyett — Fessler, akinél minden részletet megtalált Jókai: Swatopolk megcsókolja a keresztet (I. k. 526.), a térdeit átkaroló Lauka elutasítását (527.), vagy a farkasokkal jövendőt mondató Boniákot (528.).
- 88 18 *apuliai normanok* — Apulia (olaszul: Puglia) a Gargano félszigettől a Santa Maria di Leuca fokig terjedő olasz tartomány az Adriai tenger partján. Lakói sokféle elemből alakultak, mert az auson őslakókhoz illyr törzsek és később hellén gyarmatosok csatlakoztak.
- 90 : 12 *Walther vezér* — Gauthier Walther francia lovag
- 15 *Csupán Zimonyndi történt* — Szalaynál: „A sereg háborgatás nélkül érkezett Zimonyig . . . Közülök tizenhat azonban fegyvervásárlás ürügye alatt, huzamosabban mulatozván Zimonyban, s itt garázdaságokat követvén el, a véghely grófja, Guz, fegyvereiket elszedette s a rakoncátlanokat társaik után küldötte” (I. k. 198.)
- 18 *meztelenül bocsdttattak vissza* — bár az esetet Szalay is így írja le, a meztelenítésről csak Fessler tesz említést: „. . . sie von den Einwohnern überfallen, alles Goldes und Silbers, ihrer Waffen und Kleider beraubt, beynahe nackend zu den Ihrigen zurückgetrieben wurden” (Magyarul: a lakosok

Lap: Sor:

- megfogták őket, összes arany- és ezüsthalmijukat, fegyvereiket és ruháikat elvették tőlük, s csaknem meztelenül úszták vissza őket övéikhez.) (I. k. 508). Érdemes felfigyelni arra, hogy Jókai koncepciójába az arany és ezüst elrablása nem illet bele, tehát elhagyta az átvételkor.
- 21 *Remete Péter* — Szalay „amiensi Péter”-ként említi (I. k. 199.), Fesslernél így találjuk: „unter Aufführung Peter des Einsiedlers” (Remete Péter vezetésével) (I. k. 508.)
- 91 5 *nicaei mező* — Nicaea, Nikaia, ókori város Kisáziában, Phrygiában. Romjai a mai török Isnik város mellett találhatóak.
- 10 *egy ifjút elevenen karóba húztak* — „A rablók és tolvajok Győr vidékén gyilkosokká váltak, s egy magyar ifjat a nép láttára karóra húztak.” (Szalay I. k. 200.) Fesslernél is (I. k. 511.)
- 15 *a szent hegy* — Pannonhalma dombjáról van szó. Fessler ezt írja: „Zwischen Wieselburg und dem heiligen Berge” (I. k. 510.) Magyarul: Moson és a szent hegy között.
- 30 *Mainz* — város az NSZK-ban a Rajna mellett, a Majna torkolatával szemközt
Trier — város az NSZK-ban a Mosel folyó mellett
Worms — város az NSZK Rajnavidék-Pfalz tartományában, a Rajna bal partján
- 92 : 9 *a király egy merész rohammal kiütve* — „Kálmán kinyitvatván kora reggel az erősség kapuit, egész hadával oly rögtön s oly váratlanul rohant a keresztetek közé, s a magyarok oly magasztos vitézséget tüntettek ki, hogy Emiko és népe . . . leirhatlan rémülésben futamodásnak indultak.” (Szalay, I. k. 201.)
- 18 *egykorú historiatrók utálatos, púpos hátú, kancsal szemű . . . szörnyetegnek írják le* — Szalay könyve alapján, aki ezt írja: „Thuróczi chronographusa a nagy fejedelem physicumát is a legsötétebb színekkel festi, szerinte puposhátú, sánta, bandzsál, hebegő sat. lett volna . . . Figyelmet érdemel azonban, hogy Cosmas Pragensis, ki őt személyesen ismerte, külső idomtalanúságát aligha elhallgatja, ha az oly mértékfeletti lett volna” (I. k. 215.)
- 93* *Budai* — Budai Ferenc (1760–1802) filozófiai és történetíró *Magyar ország polgári históriájára való lexicon, a XVI. sz. végéig* (Nagyvárad, 1804–1805. 1–3. k.) c. művére utal Jókai, mely a következőket írja: „ . . . Kálmánis őket minden

Lap: Sor:

- akadály nélkül békével elbocsátotta 1102 eszt. Elmentt vól^t ezekkel az Ausztriai Márkgrófnés, a ki oda a Törökök fogságába esett, és egy Szeretsen Fejedelemhez férjhez menni kéntelenítettett, kitől két fia is lettek." (2. k. 380.)
- 94 : 26 *Roger gróf* — (megh. 1101.) szicíliai fejedelem
28 *Vinkur, ötezer nemessel kísérte* — Szalay: „Vinkur gróf, a magyar tengeremlék kormányzója 1097. május havában, öt ezer vitézzel Magyarországra a királyhoz kísérte.” (1. k. 205.)
- 95 : 9 *Predzlava nem volt már azon drtatlan szende leánya* — Szalay: „Kálmán . . . Szvatopolk Predzlava nevű leányával lépett házasságra, kit paráznának találván, viselős állapotában atyjához, Kievbe visszaküldött.” (1. k. 209—10.)
- 30 *Almos* — (1064 körül — 1127.) I. Géza király fia
- 96 : 5 *ötödik Henrik* — (1081—1125) 1106-tól német—római császár
- 33 *Boleslav* — III. vagy Ferdeszájú Boleszláv (1084—1138), aki 1109-ben legyőzte V. Henrik német császárt.
- 97 : 1 *Abaujvár* — község Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a szerecs-hidasnémeti vasútvonal mellett
- 98 4 *Kármel* — a Földközi tengerbe nyúló hegy Palesztinában. Tövében Haifa fekszik, magaslatain klastromok és üdülőhelyek épültek.
- 25 *De Kálmánt soha sem bírták* — Kálmán utolsó éveinek történetét, lelkiismeretfurdalását Fessler elbeszélése alapján mutatja be Jókai. (1. k. 547—49.)
- 100 : 4 *Könyves Kálmán* — a drámát 1854-ben írta Jókai. Bemutatója 1855-ben volt, dec. 18-án. A mű a Tomori Anasztáz által kitűzött 100 aranyon osztozott Berényi Antal: *Vak Béla* c. művével. A dráma sok azonosságot mutat felfogásban jelen kötetünkkel. A kritika kiemeli történelmietlenségét, laza, széteső szerkezetét, dramaturgiai hiányosságait. (Vö.: Vnutoško Berta: *Jókai Mór drámai munkássága*. Bp. 1914. 22.)
- 26 *Leopold osztrák herceg* — a „Kegyess” Lipót herceg (1073—1136), kit 1485-ben szentté avattak, s Ausztria védőszentje lett.
- 29 *Jaroslav herceg* — keievi herceg, akit Szent László 1091-ben vejenek mondott, Kálmánnal is jó kapcsolatban maradt, Istvántól is kapott segítséget. Meghalt 1099-ben.
- 34 *Borics* — (1113—1153) Kálmán és Predzlawa fia
- 101 : 5 *Új-Paldnka* — község a régi Bács-Bodrog vármegyében. Ma: Nova Palanka (Jugoszlávia)

Lap: Sor:

- 17 *Aki látta a még maig is egyformán bájoló kecses kun hölgyeket* — hasonló lelkesedéssel ír a kun lányok szépségéről Jókai a *Báldnyosvár* c. regényében is.
- 19 *miért pártolta annyira a kunokat István* — Szalay: „A hagyomány Thuróczinál bolygó szerelmeiről tesz említést, s történetíróink feles számmal innen azt következtetik, hogy hajlama a kunok iránt szabatosabban a kun menyecskék iránti hajlamnak mondhatnék ... Folytonos betegeskedését és kora halálát is szerelmi kicsapongásainak tulajdonítják.” (I. k. 236.)
- 103 4 *A nemesek kardot rántva rohantak a vádolt főurakra* — Szalay nyomán, aki ezt írja: „A vak király, nejének karján lépett közéjük, s Ilona, a szerencsétlenre mutatván ... irgalmat nem ismerő bosszura hívta fel saját s a király hiveit. Ilona elhallgatott, s az udvar főbbjei a kijelölt áldozatokra rohantak kísérelőkkel.” (I. k. 237–38.)
- 105 : 28 *Mária Magdolna napján* — július 22-én.
- 106 14 *Mánuel* — Komnenos Mánuel 1143-tól 1180-ig uralkodott.
- 29 *Szigligeti Trónkereső c. drámája* — A *Trónkereső* c. művet Szigligeti legjobb darabjának tartja az irodalomtörténet. 1867-ben írta és 1868-ban mutatták be. (Vö. Osváth: *Szigligeti* 142.)
- 107 13 *Jasomirgott Henrik* — (1114–1177) osztrák őrgróf és bajor herceg. Melléknevét kedvelt szavajárásától kapta: Ja so mir Gott helfe — azaz: Isten engem úgy segítjen.
- 108 : 4 *Grodezi* — „Izszlav ellenfelét Gorodez várában zárta körül” — írja Fessler. (2. k. 72.)
- 5 *Swenigrodi* — valószínűleg Szvenigorodka kijevi orosz kormányzóság járási székhelyére utal Jókai.
- 7 *Wjas* — szintén Fessler nyomán, aki a folyót a Przemysl-i vár környékén levőnek említi. (2. k. 73.)
- 29 *Andronicus* — (Andronikos) Komnenos 1183-tól 1185-ig uralkodó görög császár.
- 109 : 5 *Csudomil* — „Mánuel Csudomil előtt állt, hogy őt személyes harcra hívja. Mindketten magasnövésűek és erősek lévén, hatalmas erővel csaptak egymásra; a császár a sisak alatt az állkapcsán megsérült és az erős csapástól a szeme fölötti vasgyűrűk felsértették a homlokbőrét. Haragosan emelte fel karját és a Nagy Zsupán [Gross-Shupan] kezéből kiütötte a szablyát; ezáltal szabályszerűen legyőzte és foglyává tette őt... Negyven fogoly, aki a császárt Konstantinápolyba

Lap: Sor:

- kísérte, lett a nyeresége ennek a haditettnek." (Fessler, 2. k. 80—81.)
- 32 *Bánfi Lukács* — (helyesen: Bánffy) esztergomi érsek
- 110 : 14 *Szerém* — Szerémség, horvát Srem, római Sirmium: történelmi táj Jugoszláviában a Dráva—Száva közének keleti részén
- Dalmátország* — Dalmácia (Dalmacija): történelmi táj az Adriai-tenger mellett Jugoszláviában
- 111 : 2 *Fridrik császár* — Barbarossa (Rótszakállú) Frigyes (1123—1190) 1152-től német—római császár
- 113 2 *Tarquiniusok* — Róma két etruszk származású királya. Tarquinius Superbus — mint neve is mutatja — gögös, azaz zsarnok volt, s ezért i. e. 509-ben elűzték Rómából.
- 13 *Fülöp király* — sváb herceg, német király (1178—1208). Barbarossa Frigyes császár legifjabb fia, 1198-tól német király. Wittelsbachi Ottó palotagróf gyilkolta meg.
- 25 *esztergomi érsek János* — 1204-től esztergomi érsek. Endre szentföldi hadjárata idején az ország kormányzója lett. Meghalt 1223-ban.
- 114 : 20 *Dienes kincstárnok* — Fesslernél: „Dyonysius, königlicher Schatzmeister und Graf von Uj-Vár” azaz Dénes királyi kincstárnok és újvári gróf (2. k. 428.)
- 29 *a magyar királynék Veszprémben tartogatott drágaköves korondja* Szalay: „... a veszprémi főegyházban, Gizela királyné adakozásából őriztetett korona, száznegyven márká ezüstért áruba bocsátatott a palestinai utban, némi rögtön felmerült szükség fedezésére.” (1. k. 290.)
- 115 : 8 *Thábor hegy* — Tabor 568 m. magas hegy Názáreth közelében. II. Endre sikertelenül ostromolta 1217-ben.
- 10 *Koraddin szultán seregei* — Szalaynál: „Koraddin gondosan kikerült minden csatát” (1. k. 288.). Fesslernél: „Szafaddin szultán és fia Koraddin bej” szerepel. (2. k. 429.)
- 11 *a Thábor hegy ostromát meghiúsította* — Szalay ezt írja: „... a keresztések néhány vezetői közt kitörött civódás az ostromlók tökéletes visszaveretését vonta maga után.” (1. k. 288.)
- 13 *a „Minden poklokon keresztül”* — először a Regényvilág közölte (1882—83-ban).
- 16 *méreg-italból megbetegülve* — „A király is kórságba esett, melyből tökéletesen nem épült ki soha, s melyet ez oknál fogva méregnek tulajdonított” — írja Szalay. (1. k. 288—89.)
- 28 *eladta a király a korona várait* — Szalay: „... hogy a pénztárt

Lap: Sor:

- felsegíthesse, nem talált más módot, mint a várföldek elidegenítését, miáltal a birodalomnak a várszerkezeten épült oltalmi erejét alapjában rendítette meg." (I. k. 292.)
- 31 *Lodomérország* — Lodóméria, az egykor önálló Vladimir-fejedelemség, mely jobbára a mai Volhinia területén feküdt, s a hagyomány szerint 888 táján önként meghódolt a Kiev felől jövő magyaroknak.
- 116 7 *Egyszerre két törvényes király ült a trónon* — az áldatlan állapotokat a *Báldványosvár* c. regényében is leírja Jókai. „Két király ült egyszerre a magyar trónon: II. Endre és fia IV. Béla. — Turos is volt annak a lónak a háta.” (JKK. 5.)
- 24 *ha a király vagy annak utódai e törvényeket megszegnék* — a XXXI. pont ezt mondja: „A királyi koronától a tartozó engedelmesség meg ne tagadtassék. Hogyha pedig mi vagy utódaink valamelyike bármikor ezen rendelkezésünk ellen vétene akarnánk, álljon szabadságukban ezen levél erejénél fogva ... nekünk és utódainknak ellenállani és ellenmondani örökre.” (Idézi Szalay: I. k. 299.)
- 117 16 *Dsingizkán* — Dzsingiz v. Dzsengiz kán (1154–1227) világhírné mongol hódító. Neve annyit tesz, mint „az Ég fia”. Egységes birodalmát négy fia örökölte, közülük a harmadik volt Ogotáj vagy Oktáj kán, aki Mongólia ura lett.
- 120 : 1 *Kuthen* — vagy Kötény kun király (megh. 1242. márc. 12. után); miután 1238-ban a tatároktól súlyos vereséget szenvedett, 1239-ben IV. Bélától letelepedési engedélyt kért és kapott. Alakját és a kunok bejövételét romantikus színekkel festi Jókai a *Báldványosvár* kezdő fejezeteiben.
- 31 *lateráni zsinat* — a Monte Celion levő, Lateránnak nevezett pápai palotához tartozó templomban öt alkalommal tartottak egyetemes zsinatot. Itt a IV. lateráni (XII. egyetemes) zsinatról van szó, mely 1215-ben ült össze.
- 121 : 22 *Vánca Mihály* — a keresztnévben téved Jókai: itt bizonyára Vánca (Bánca) István váci püspökről van szó, ki később esztergomi érsek, 1252-től pedig bíboros lett — az ország első bíborosa.
- Mátyus érsek* — Vánca elődje volt az esztergomi érseki székhelyben
- 122 : 3 *duzmadt* — dagadt, pöffeszkedő, illetve göggyében, haragjában felfuvalkodott, sértődöttségében duzzogó.
- 8 *praedium* — birtok, uradalom
- 21 *praedialisták* — a régi magyar közjogban egyházi nemesek,

Lap: Sor:

- azaz olyan személyek, akik főpaptól kaptak katonai szolgálataik fejében birtokot.
- 27 *ármalista* — helyesen: armalista; olyan nemes, aki csak címert és nemesi levelet kapott, de nemesi adománybirtokot nem.
- 124 : 20 *lignici csata* — 1241. április 9-én e csatában hullott el Kegyes Henrik herceg lengyel serege Batu kán csapataival szemben (Fessler, 2. k. 509.) *Liegnitz* — alsósziléziai város az NDK-ban.
- 34 *És senki a nemesek közül* — Vö.: Aranybulla VII. pontjával (Szalay, 1. k. 296.)
- 125 : 32 *fenyér* — kopár, gyér fűvel és bokrokkal benőtt sík terület
- 127 : 9 *Ugrin* — 1217-ben kancellár, 1219-től kalocsai érsek, aki maga is közreműködött az Aranybulla megszerkesztésében. A saji csatában halt meg 1241. ápr. 11-én vagy 12-én.
- 30 *Batu kán* — (megh. 1255.) Dzsingisz kán unokája volt, a magyarországi tatár betörés vezére.
- 128 4 *Egy vasárnapon a kalocsai érsek . . .* — „Ugolin érsek néhányad magával kirohant a városból, s a visszavonuló tatárokat üzőbe vette. A kalózok könnyű lovaikon a mocsáros réten átügettek, s látván, hogy az utánok iramodott Ugolin és kísérei nehéz fegyvereik alatt sülyedeznek, s megfenekelnek a lágban, rögtön visszafordultak, s a partos helyekről körülfogván a lápot, nyilakat záporként eregették üldözőikre. Az érsek csak harmad- vagy negyedmagával menekült meg.” (Szalay, 2. k. 38.)
- 129 : 11 *ő és gyermekei fejével* — Szalay: „Fejeiket zendülők levágták s az ablakokból a künn maradt gyilkos társak közé dobták.” (2. k. 39.)
- 131 : 10 *Én orosz vagyok* — „Este Batu táborából egy orosz szökevény jött a királyhoz, hírt hozva, hogy a mongolok készülnek éjjelben átjöni a hídon, s a magyar tábornok egész erővel megrohanni.” (Szalay, 2. k. 41.)
- 25 *templariusok* — a kereszties háborúk idején, a XII. század elején alakult lovagrend
- 135 : 17 *Tamshida* — Tamáshida (Pons Thomae). Település a régi Zaránd-megyében a Fekete Körös mellett. 1241-ben már nagy német város volt, mely erősen, de sikertelenül védekezett a tatárok ellen. Ma: Tämäsa (RSZK).
- 136 : 34 *Fridrik herceg* — „Harcias” Frigyes (1211–1245) a babenbergi család utolsó tagja, aki a tatárok elől menekülő IV. Bélát kifosztotta.
- 137 : 27 *Szászsorszápek* — 1.: *Dekameron* 1. k. (NK. 11. k.)

Lap: Sor:

- 29 *balista* — helyesen: balliszta, hajtógép, mellyel köveket, gerendákat dobtak az ellenségre
- 138 : 11 *Karakor* — „Batu kán azt a hírt kapta, hogy a nagykán, Oktáj, meghalt Karakor-ban, a Tula és Orchon közti borzasztó síkságban” — írja Fessler. (2. k. 545.)
- 16 *Ruzsicska* . . . „*Béla futása*” — Ruzitska József zeneszerző (1775 körül — 1824 után), az első magyar dalmű szerzője. Előbb katona, majd színházi karmester. 1822-ben Kolozsvárott mutatták be december 26-án az első magyar operát, a *Béla futása* címűt, melyet Kótsi Patkó János szövegére komponált.
- 21 *Rogierius: Carmen miserabile* — Rogierius mester (Apuliában született 1201 és 1205 között — meghalt 1266-ban Spalato-ban) érsek, krónikaíró. 1241–43-ban a nagyváradi káptalan kanonokja volt. Itt esett a tatárok fogságába, és a tatárok között eltöltött idő élményeiről számol be abban a latin nyelvű munkájában, amelynek *Carmen miserabile (Siralmas panasza)* címet adta. Műve történelmi súlyú, forrásértékű, elsőrangú irodalmi alkotás.
- 139 19 *Lapis refugii* — menedéket nyújtó szirt, a menedék sziklája.
33 *Fulkó lovag* — a novella 1860-ban jelent meg az *Emich Gusztáv Nagy naptára* c. kiadványban.
- 141 10 *Babenbergi Frigori . . . Frangepán kardcsapásai alatt esett el* — „Frigori még nem volt talpon, midőn már a magyar vasasok körülfozták, s halálos csapást vett egy Frangepán kezéből.” (Szalay, 2. k. 56–57.)
- 142 10 *nogdjak* — az orosz birodalom török–tatár népességének egyik fő törzse, a hajdan hatalmas kipszak birodalom lakosságának maradványa.
25 *Szigligeti drámaíró IV. István történetéből* — Szigligeti Ede *IV. István* c. drámáját 1852-ben mutatta be a Nemzeti Színház.
- 144 : 5 *Huszdik napra eljutott N.-Magyarországba* — Nagy-Magyarország (a régi Baskiria, Barskardia, Bascart vagy Bastarc) a IX. század végén mintegy 120.000 négyzetkilométernyi területet az Ural délnyugati részén, az Ural felső folyásánál. A magyarok a VIII. század végén hagyták el ezt a területet.
- 145 : 26 *Másik haza* — Jókai novellája 1851-ben jelent meg a *Romemlékek* lapjain.
29 *Habsburgi Rudolf gróf* — (1218–1291) a Habsburg-ház hatalmának megalapítója; 1273-tól német király.

Lap: Sor:

- 146 : 1 *Ottokár cseh király* – (1230–1278) 1253-tól Csehország királya
- 147 : 1 *Oldamur* – Oldamur avar chagán szerepel Jókai *Dalma* c. színművében is.
- 8 *Hodos tó* – helyesen: Hódos tó (Cegei tó), 5 km hosszú, halban igen gazdag tó Erdélyben, a Mezőségben (Cimpia). – Szalay így ír: „Oldamur vezérlete alatt, moldvai rokonok által is támogatva, utat akart magának nyitni a kiköltözökhöz; de a kóborok László által Hódos-tónál, Kolosvár mellett utóléretvén, makacs ellenállás után megverettek.” (2. k. 101–102.)
- 18 *a thorockói szoros völgyben s Tarkóhegynél* – Torockó romániai helység a régi Torda-Aranyos megyében. Ma: Rimetea. (Vö.: Orbán Balázs: *Torockó és völgyének ismertetése* (Pest, 1871.)
- 148 2 *Az ifjú fejedelem orgyilkos tőre által halt meg* – Szalay: „László . . . kun és tatár dandarával táborozna és sátorban alunnék három kun által, nem tudni, mi okból, meggyilkoltatott. Mize nádor a tetteseket – kiknek a hagyomány Árbocz, Törtel és Kemencse neveket ad – üzőbe vette, s . . . elfogta.” (2. k. 104.)
- 10 *Dobsa Lajos* – (1824–1902) a szabadságharcban lelkesen résztvevő író.
- 149 : 5 *ecsedí vár* – Ecsed vára 1325-ben épült, az ecsedi láp egyik szigetén. A várat építő Gutkeled nemzetség után az erősség a Báthory család birtokába került.
- 6 *Micbán legendáját drámai tárgyul használta fel Szigligeti* – a dráma címe: *Micbán fia* (1840), Szigligeti első komoly színpadi sikere volt.
- 19 *Hegyalja* – a Zempléni-hegység délkeleti és déli pereme Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén.
- 149* *trepanatio* – koponyalékelés
- 150 : 19 *Martell Károly* – (1271–1295) az Anjouk magyar ágának őse, Károly Róbert atyja
- 20 *Albrecht* – Habsburg Albrecht (1250 körül – 1308.) H. Rudolf császár legidősebb fia, 1298-tól német király
- 151 4 *VIII. Bonifác* – (megh. 1303.) 1294-től pápa
- 10 *Róbert Károly* – Ezt az időszakot eleveníti meg Jókai *Baróthy Ilona* c. elbeszélésében. (Hazánk és Külföld 1866., valamint NK. 49. k. 57.)
- 21 *Apor László* – vagy ahogy gyakran idézi a szakirodalom: László vajda, meghalt 1315-ben.

Lap: Sor:

- 23 *Dragutin* — Üros István szerb király fia, aki 1276-ban atyját lemondásra kényszerítette.
- 152 : 11 *Vágon-túli részét Magyarhonnak* — a Kisalföldnek a Kis-Kárpátok alatt elterülő, északnyugati része. Ma: Csehszlovákia.
- 15 *chrisma* — szentelt olaj, kenet
- 153 : 20 *tornai csata* — Torna jelentősebb helység Csehszlovákiában a Miskolc—Kassa vasútvonal mentén. Ma: Turna nad Bodvou.
- 21 *Sáros vára* — Sáros község a régi Nagy-Küküllő megyében. Ma: Soars (RSZK)
- 24 *tizenhétszáz . . . lovag tört elő* — Szalaynál: „A vár bekerítettet és ostromoltatott, de Máté válogatott népet, közte tizenhétszáz vasas zsoldosokat küldött Szép Aba vezérlete alatt az őrségbeliek támogatására.” (2. k. 143.)
- 25 *Tarca* — más néven: Tárca. 90 km hosszú folyó, mely a Lőcsei hegységben ered, Sáros- és Abaúj-Torna megyén végigfolyva a Hernádba ömlik.
- 27 *Rozgony* — község Csehszlovákiában, a régi Abaúj-Torna megyében. Mai neve: Rozhanovce.
- 155 : 16 *cabbalista astrolog* — a csillagok állásának misztikus erejét és következményeit vizsgáló csillagász
- 156 : 23 (*Zách Klára történetét megöröklé Arany János balladája, a Zách-családdét Szigligeti szomorújátéka*) — Arany balladája, a *Zách Klára* 1855-ben jelent meg először. Zlinszky Aladár: *Arany balladaforrásai* c. cikkében (Itk. 1900. X.) a vers forrása-ként Szalayt jelöli meg (2. k. 156—57.) Vö.: *Arany János összes művei*. Bp. 1951. I. k. 493. — Szigligeti drámája, melyet 1846-ban írt, a *Zách unokái*.
- 157 : 1 *Bazarád* — vagy Baszarába Mihály kun v. bolgár származású havasalföldi vajda; a róla elnevezett Beszarábia ura.
- 158 : 7 *nőszülés* — a nőszülés régies alakja
- 9 *Durazzói Károly* — Nagy Lajos király unokatestvére (megh. 1348.)
- 159 : 8 *vissza akarta magával vinni a fiát Magyarhonba* — Szalay: „Ily körülmények között Erzsébet tanácsosnak látá, Endrét magával Magyarországba visszavinni, de e szándékáról lemondott ismét, kivált gróf Monte Scagliosónak, Endre rendületlen hívének esdeklésére.” (2. k. 180.)
- 160 : 10 *lobogódn egy vérpad* — Szalay: „Endre elég okatlan volt,

Lap: Sor:

- hadi játéknál oly zászlót készíteni, melyen a királyi czimer alatt a hóhér bárdja, vagy mások szerint, börtön volt szemlélhető. A gazok megértették, s halált mondtak a boldogtalakra" (2. k. 181.).
- 14 *Aversa* — olaszországi város Napoli tartományban
- 34 *San Pietro kolostor* — a morronoi Szt. Péter-kolostorról van itt szó: Fessler is említi. (3. k. 211.)
- 161 4 (*Johanna királyné történetét megírta drámában Rákosi Jenő*) — Rákosi Jenő (1842—1929.) író, publicista. A Jókai által említett mű címe: *Endre és Johanna* (1885).
- 10 *Valois Katalin* — (megh. 1308.) Fülöp bizánci császár leánya
- 28 *a nagy szenesallra vall* — a kínvallatás leírását Fesslertól vette át Jókai. Itt olvashatjuk: „[Raimund von Catanai] azonnal megragadták, s az első kínvallatás nyomán bevallotta, hogy Endre megölésében a főbűnös a főasztalnok, Robert von Cabanis volt.” (3. k. 224.)
- Szenesall* — (helyesen: Seneschall) a régi német nyelvben főasztalnokot jelentett.
- 30 *Artus király és fia Bertrand* — „Von den untergeordneten Mitschuldigen waren nur Carl Artus und sein Sohn Bertrand durch zeitige Flucht entkommen; auf der Bergfestung Sant' Agatha mit ihren Schätzen eingeschlossen, glaubten sie sich in völliger Sicherheit" (Fessler, 3. k. 225.) Magyarul: A bűnrészesség vádja elől csak a gyors meneküléssel kerülhettek ki Carl Artus és fia Bertrand; Sant Agatha-i várukba zárkózva be összes kincseikkel, teljes biztonságban érezték magukat.
- 162 11 *Írt a pápának* — Szalay: „Levelet irt a pápának, melyben kéré, fosztaná meg a gyilkos Johannát a koronától.” (2. k. 184.)
- 12 *Tarantói Lajos* — 1349-től Johanna nápolyi királynő férje
- 15 *Rienzi* — Cola di Rienzo (Nicola di Lorenzo) (1314—1354.) olasz népevezér, aki ellen a pápa és az olasz nemesség összeküzdött.
- 20 *fekete zászlója előtt* — „Die ihm vorgetragene schwarze Fahne mit dem Bildnisse des ermordeten Andreas verkündigte den Herren im Lande den Zweck seiner Anknunft und schreckte vergeblichen Widerstand zurück" (Fessler, 3. k. 261.) Magyarul: Az előtte hordott fekete zászló, rajta a meggyilkolt András arcképe, jelezte a vidék urainak idejövetele célját, és visszariasztotta őket az esztelen ellen-

Lap: Sor:

- állástól. — Megjegyezzük, hogy Szalay is említi a zászlót.
(2. k. 188.)
- 163 : 2 *Provence* — vidék és korábban tartomány Dél-Franciaországban, a mai Bouches-du-Rhone, Basses-Alpes, Var, Vaucluse, Drôme és Alpes-Maritimes département területén
- 8 *Avignon* — festői szépségű francia város Franciaországban, a Provenceban a Durance egyik csatornája mellett
- 11 *Castelnuovo* — város Dalmáciában, Cattaro közelében a Bocche di Cattaro bejáratánál
- 14 *Foggia* — az azonos nevű olasz tartomány székhelye Apulia belsejében
- 164 : 9 *Canossa* — sziklára épített vár Felső-Olaszországban, Reggio nell' Emiliától 18 km-nyire
- 14 *vívjon lovagias párbajt a két kirdly* — Szalay: „Jó egy küldött, s levelet hoz Johanna férjétől, mely Lajost párbajra hívja, hogy ez uton véget vessen a hosszas harcznak . . . A párbaj Párisban, vagy Perugiában, vagy Avignonban vagy Nápolyban történhetik . . . Az indítványozott párbaj — válaszóla Lajos — általunk is helyeseltetik; de kifogásunk van ama négy város ellen . . . Ha velünk bajt akartok vivni, történjék ez, ha úgy tetszik, a német császár, vagy az angol király, vagy az aquilejai patriarcha előtt.” (2. k. 197.)
- 21 *Negro folyam* — Szalay az esetet említi ugyan, de annak magyar lovast állít szenvedő hőséül. Jókai inkább a Fessler-féle mondát választotta, mert az jobban rávilágított Lajos lovag voltára. Ebben a változatban ugyanis Lajos király a Tanager (Negro) folyó hullámaiban egy lovát úsztató olasz fiút mentett ki (Fessler, 3. k. 309–10.).
- 34 *Somma* — a Vezuv egyik magas csúcsát Monte Somma néven ismerik. Ennek északi lejtőjén épült Somma Vesuviana. Feltehetőleg erre utal Jókai.
- 165 : 32 *kisértő daemon beszélté rd: hogy férjét ölesse meg* — Szalay: „Tanácsul adták neki [ti. Johannának], védje magát azzal: „hogy megvolt (!) büvölve, s hogy ezen büverő volt oka a gyűlöletnek, mellyel férje iránt viseltetett, s a tétlenségnek, melyet mutatott, midőn amazt megölték.’ Tanuk szükében nem volt, kik esküvel bizonyították, hogy a büvöltség félreismerhetlen jeleit látták rajta.” (2. k. 202.)
- 166 : 26 *marmorai tenger* Márvány tenger
- 167 : 1 *átvitte seregeit a Kárpátokon* — Szalay: „Lajos maga több zászlóval átkelt a Kárpátokon Kazimir segítségére, s a litvá-

Lap: Sor:

- nok fejedelmét, Kejstutot, Ladomér városánál megverte és elfogta.” (2. k. 203.)
- 4 *Kejstut* — Szalay fenti megjegyzésén kívül Fessler is elbeszéli a harcokat (3. k. 326–27.), csakhogy ő Ladomér helyett Wladimirt, Kejstut helyett Kjejstutot ír.
- 5 *vörös Russzia* — Vörös Oroszország régebben Galícia keleti része, a lengyel királyság egy részével
- 9 *Athlamoszt küldé Magyarország ellen* — Fessler nyomán, akit Jókai a következőkben is követ.
- 12 *mursa* — tatár méltóságnév. Viselői előkelő emberek voltak, akik a seregben nagyobb egységeket vezényeltek.
- 17 *Kallubah, Kaczibej és Dimeyter* — Fesslernél: „Katlubah szultán, Kaszybey girej és Dimeyter szultán” szerepel. (3. k. 333.)
- 168 : 12 *Monoszlay Tamás* — Valkó vármegye főispánja, bán
- 21 *Baldachini Julidn* — a velencei orgyilkos történetét is Fessler elbeszélése alapján írja le Jókai. (3. k. 333.)
- 22 *signoria* — a középkori olaszországi városállamok vezető hatóságainak elnevezése, a kormányzó szervek közös neve
- 27 *Istria* — mai nevén Isztria. Fél-sziget az Adriai tengerben a Balkán északnyugati részén Trieszt és Rijeka között.
- 169 : 1 *Macsó bínság* — Magyarország egy déli végvidéke a 13–15. században a Morava és Drina folyók között, a jelenlegi Mačva (Jugoszlávia) területén
- 2 *Moldva* — mai nevén Moldova. Vidék és történelmi táj a Keleti Kárpátok és a Prut között. Ma: Románia.
- 5 *Kázmér király* — Nagy Kázmér (1310–1370) lengyel király, a krakkói egyetem alapítója (1364). „*paraszt-kirdly*” — „Durva bojárjai őt parasztkirálynak nevezték” — írja Fessler. (3. k. 401.)
- 6 *a zsidók megsiratták* — erről azt írja Fessler, hogy Kázmér „imádott szeretőjének, a zsidó Eszternek karjaiban emberbaráti türelemről álmodozva, a Német- és Magyarországról kiűzött zsidóknak minden mértéken felül kedvezett”. (3. k. 403.)
- 16 *teher volt a lengyel korona* — erről így nyilatkozott Lajos: „Két nagy országnak kevés egy király, s kettős kormányom mindkettőnek jólétét könnyen veszélyeztethetné.” (Szalay, 2. k. 231.)
- 20 *a korlátlan „veto”* — erről az érdekes törvényről — mely szerint egyetlen ellenszavazat elég volt ahhoz, hogy az

Lap: Sor:

- országgyűlés határozatát megsemmisítse — részletesen ír Jókai az *Egy asszonyi hajsza* c. regényében.
- 171 : 17 az *Uzok fajából támadt ozman nemzet* — „Az új, hatalmas birodalom megalapítója az úzi emir, Osman . . .” — mondja Fessler (3. k. 450.)
- 19 *Két császárja volt* — Paleologus és Kantakuzen ellentétéről részletesen beszél Fessler. (3. k. 456–60.)
- 22 *Egyik a szerb cárt* — a szerb cár Stepán Dusán, az oszmán emir Orkán volt (Fessler, 3. k. 458.). Az emir a független törzsfőnököket megillető fejedelmi cím egyes mohamedán országokban.
- 26 *Rum Eli* — „Das Land nannte er Rum Eli” — írja Fessler (3. k. 481.) Magyarul: az országot Rum Eli-nek nevezte. Az elnevezés, mely később Rumélia néven csak a Balkán hegységtől délre eső tartományokra vonatkozott, kezdetben a török birodalom európai részét jelentette.
- 28 *barát lett* — „legte Kantakuzen . . . den kaiserlichen Purpur nieder, und ward . . . Mönch” (Magyarul: Kantakuzen letette a császári borbort és szerzetessé lett) (Fessler, 3. k. 472.).
- 30 *Adrinápoly* — mai nevén Edirne. Régi nevei: Uskudama, Hadrianopolis, Drinápoly. Város Törökország európai részében, az azonos nevű vilajetnek székhelye, a Tundsza és a Masica összefolyásánál.
- 172 : 7 *Paleolog császár rémülten futott* — Paleolog „visszatérését” és az esketési szertartást részletesen meséli el Fessler. (3. k. 491–96.)
- 14 *Lajos soha sem tőn eleget* — Lajos király török politikáját elemzi Fessler is, de Jókai tőle csak az alapmotívumokat kölcsönözte. (3. k. 513–16.)
- 173 : 2 *Hedvig* — (1371–1399) Nagy Lajos leánya, 1384-től lengyel királynő, 1386-tól Jagello felesége. (Vö.: Keletkezése, forrásai c. fejezetünkkel).
- 174 : 4 *A lengyelek új királyválasztásról beszéltek* — Szalay: „A lengyelek 1384. martius 2-dikán országgyűlési végzést hoztak, melyben kimondották: hogy királyválasztáshoz fognak látni, ha május 8-dikáig sem érkeznek Hedvig országukba.” (2. k. 260–61.)
- 26 *Jagello* — litván, majd 1386-tól lengyel fejedelem (meghalt 1434-ben)
- 177 : 21 „*Im ez az, ki sokaknak estére és földmádsárra dilitatott Izraelben, azon jegyül, kinek sokan ellene mondanak*” — a bibliai

Lap: Sor:

idézet pontosan így hangzik: „És megáldá őket Simeon, és monda Máriának, az ő anyjának: imé ez vettetett sokaknak elestére és feltámadására az Izraelben; és jegyül, az kinek sokan ellene mondanak”. (Ujszöv. Lukács evangéliuma, 2. rész, 34.)

177* *Laurentius de Moncensis és Bonfinius . . .* — az utalás forrása Szalay (2. k. 264.)

178* *Azon elfogadott bucolicus népvess* — Forgách Balázs személyével kapcsolatban fennmaradt egy történeti énektörődék, amely szerint az öreg királyné így buzdította Forgách Balázst:

Vágyjad fiam, vágd Forgách
Tied leszen Ghymes és Gács.

Forgács valóban a király meggyilkolása után nyerte vissza ősi birtokát, Ghymes várát, amelyet Csák Máté korában elvesztett.

179 : II *Horváthy János utjokat állja* — Szalaynál: „Horváthynak hirt vettek a királynék utazásáról, s lesben állott czinkosaikkal rögtön a kocsira törtek . . . Gara leugrott lováról, s rettenthetlen bátorsággal mindaddig oltalmazta a királynékat, míg a kocsi alá buván egy horvát, földhez rántotta a vitéz férfiut, hol a Károly halálaért bosszút vett gyilkosok kardjai fejét az utgöröngyhez szurták.” (2. k. 68.)

180 8 *auráni perjel* — a vránai perjelség vezetője. A Zára és Sebenico közt fekvő Vrana (Aurania) területén, a dalmát fejedelmek a XI. században bencés monostort alapítottak. Később a templomosok, majd a johanniták birtokába került.

9 *Novigrád* — tengerparti város Dalmáciában

14 *johannita* — a középkorban alakult, Szent Jánosról elnevezett, katonai jellegű lovagrend tagja

Erzsébet királynét megfojtató — Szalay: „A vránai perjel, azért is, mert már alig volt képes a velenceiek ismételt ostromait visszaverni, ami hír szerint az özvegy királynét Mária szeme előtt megfojtató.” (2. k. 270.)

16 *Czakó Zsigmond: János lovag c. drámája* — Czakó Zsigmond (1820–1847) író, a magyar romantikus drámairodalom egyik kiemelkedő alakja. A *János lovag* Czakó utolsó drámája, mely csak halála után, 1848-ban került színpadra.

23 *Dobor vára* — Jugoszláviában, az egykori Boszniában állt. Valóban itt fogta el 1395-ben Gara Miklós Horváthy Jánost.

Lap: Sor:

- 181 11 *ő eladta a XVI. szepesi várost hetvenezer véka garasért* — erről a szomorú tényről így ír Jókai a *Szép Mihály*-ban: „Az nem volt nagy baj, hogy még a szepesi tizenhat városból is tizenhárom a lengyel koronának volt zálogba adva; azért azok Magyarországhoz számítottak, s a lengyel kegyelmes ur volt, megengedte nekik, hogy maguk válasszanak maguknak szepesi grófot . . .” (JKK. 5.) Ezt említi Mikszáth is a *Fekete városban*: „Zsigmond király harminchétezer arany garasért adta zálogba a tizenhat szepességi várost” (MkrK. Bp. 1961. 23. k. 145.)
- 12 *Vágmelléket* — a Vág völgyére és környékére utal Jókai. *Jodók* — (Jodocus, Jobst) morva őrgróf, választott német király (1351—1411). Zsigmond király unokatestvére, akit Zsigmond 1400-ban — törvénytelenül — magyarországi örökösévé jelölt.
- 13 *Ragusa* — olasz tartomány- és székhelyének neve Dél-Szicíliában. A cselekmény időpontjában önálló városállam.
- 14 *Brandenburg* — történelmi tartomány Kelet-Németországban az Északnémet Alföldön. Az adott időszakban német fejedelemség.
- 26 *Vajdafy* — Vajdafy György, akinek cselét Fessler is elmondja. (4. k. 95—96.)
- 182 : 13 *Szent György tér* — a budai vár központi tere
- 20 *Kont fegyvernőke, Csóka* — Szalaynál: „Apróda — Csókának hívták — keservesen felzokogott, midőn urának fejét lehullani látta. Zsigmond . . . hozzá fordult. Ne sirj, fiu, mondá neki, eztán én leszek urad . . . Én neked, cseh disznó, soha sem szolgállok, — volt a válasz; és Zsigmond intésére a fiunak fejét azon tőkére fektették, melyen ura elvérzett.” (2. k. 281.)
- 25 *Garay János nagy hatással szavalható szép balladája* — a ballada címe: *Kont*, melyet Garay 1838-ban írt.
- 26 *Vörösmarty . . . Bujdosók* — Vörösmarty drámatrilógiát készült írni Zsigmond koráról. „Az első rész, a kezdetlegesebb *Zsigmond*, 1823—24 telén készült el, a második *Kont* címmel 1825-ben már készen volt de többszöri átdolgozás után csak 1830-ban jelent meg *A bujdosók* címmel. A trilógia-tervezet harmadik részét, az urak bosszúját, Zsigmond foglyulejtését, — ahogyan az a *Kont* kézírataiból kitűnik — tulajdonképpen beolvastotta *A bujdosók* utolsó jeleneteibe.” (Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*. Bp. 1957. 41.)

Lap: Sor:

- 183 8 *Bajazet szultán* — Bajazet vagy Bajazid (megh. 1403.) Murad fia, 1389-ben lett szultán
- 13 *Kis-Nikápoly* — a Duna balpartján fekvő város régi település; ma Turnu-Severin (RSZK).
- 17 *Halics* — Galícia régi neve
- 21 *a regényhős Coucy* — a nevezetes és nagyhatalmú dél-franciaországi arisztokrata család utolsó férfi tagjára utal Jókai, kinek tetteit a középkori francia irodalom több alkotása örökítette meg. (L. még Szalay, 2. k. 287.)
- 23 *még a leszakadó eget is fentartó dárddi hegyével* — Szalaynál: „A francia lovagok hányták vetették magokat hiúságukban... Ha az ég leszakad, fentartjuk láncsáinkkal, — ez volt válaszuk a magyarok komoly figyelmeztetésére, kik a törököket közelebről ismerték; s midőn Bajazet seregét közeledni látták, nem ismert határt.” (2. k. 287.)
- 184 : 19 *Rozgonyi Cecilia c. novella* — Jókai novellája 1851-ben jelent meg a Losonczy Phönix-ben. Csak a novella befejező szakaszában ír Jókai Rozgonyiné galambóci hőstettéről. Ugyanerről a témáról szól Arany János: *Rozgonyiné c. balladája*, melyet 1852-ben írt.
- 28 *a két Kanizsay* — Kanizsay János esztergomi érsek és testvére Kanizsay István székely gróf (vö. Fessler, 4. k. 100.)
- 34 *Nápolyi László* — a Budán meggyilkolt Kis Károly magyar király fia, Anjou László (1375–1414), aki atyja nápolyi trónját 1387-ben foglalta el. A Zsigmond-ellenes magyar főurak 1402-ben hívták be az országba, meg is koronázták; de ténylegesen sohasem uralkodott.
- 185 19 *Bebek Imre* — (megh. 1405 után) országbíró, erdélyi vajda, 1396-ban vránai perjel
- 30 *Jádra* — város Dalmáciában. Fessler szerint „Dalmácia fővárosa” (4. k. 172.) A koronázás időpontja: 1403. aug. 5.
- 34 *Stibor vajda* (1347 körül — 1414) előkelő lengyel nemesi család sarja, 1395–1402-ig erdélyi vajda. A monda szerint jobbágyaival szemben elkövetett kegyetlenségeiért kígyómarás következtében beálló halálával bűnhődött. Ezt a mondat dolgozta fel Kisfaludy Károly is *Stibor vajda c. tragédiájában* (1818.).
- 186 : 6 *secularis* — világi, nem egyházi
- 19 *Wiklef* — (helyesen: Wiclif vagy Wycliff) John angol reformátor (1325–1384)

Lap: Sor:

- 20 *Huss* — (helyesen: Hus v. Husz) Ján, cseh egyházi reformátor és nemzeti hős (1369–1415)
Hieronym — vagy Prágai Jeromos mester, Husz János hú bajtársa, aki magát Husz követőjének vallotta s kiállt az egyház megújításának cseh értelmezése mellett. 1416-ban Konstanz-ban máglyahalált halt. (Vö. Marek, Josef: *A huszita forradalmi mozgalom*. Bp. 1954. 57.)
- 23 *nominalizmus* — a középkori skolasztikus filozófiában az a materialista jellegű felfogás, amely szerint az általános fogalmak pusztán nevek, és a valóságban csak az egyedi tulajdonsággal bíró egyes dolgok léteznek.
- 25 *filioque* — a. m. és a Fiútól. A niceai-konstantinápolyi hitvallásnak a Szentlélekről szóló részébe utólag betoldott szócska. Azt fejezi ki, hogy a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is származik.
- 187 : 22 *Thabor hegy* — Tabor az ugyanilyen nevű cseh kerületi kapitányság székhelye Dél-Csehországban, 1420-ban a husziták itt egy magaslaton erősen elszórt tábort készítettek: innen a radikális irányzat képviselőinek a neve is „táboríták”. Jókai erre utal.
- 25 *Venczeslav király* — V. Vencel (1361–1419) cseh király, 1376-tól német–római császár, ki eleinte támogatta a huszitákat, de később követeléseiktől megrettenve, ellenük fordult.
- 188 1 *thaboriták* — vagy táboríták: a huszitáknak elszegényedett nemesekből, parasztokból, kézművesekből és a városi szegénységéből álló balszárnya, amely a jobbágyosság és a hűbériség megszüntetését követelte.
- 2 *Ziska* — (Žižka), Jan (1360–1424) huszita népvész, cseh forradalmár
- 13 *Višegrad* — (helyesen: Vyšehrad) ma Prága egy kerülete; az ott hajdan volt várban laktak a cseh fejedelmek. 1420-ban a husziták bevették és lerombolták.
- 26 *Deutschbrod* — város Csehországban a Sacava folyó mellett
- 30 *a két Rozgonyi* — „[Albrecht herceg] támogatására küldte Zsigmond a magyar hadsereget Rozgonyi István és György pozsonyi grófok vezetésével.” (Fessler, 4. k. 435.)
- 189 : 5 *horebiták* — a huszitáknak egy pártja, mely gyülekezőhelyét az általuk Horebnek nevezett hegyen tartotta. Horeb hegye a Bibliában azonos a Sinai hegygel.

Lap: Sor:

- az *drvák* — Žiška halála után a husziták nagyobb része Prokopius szerzetest választotta vezérül, a kisebb rész pedig Žiška helyét pótolhatatlannak hívén, vezér nélkül harcolt, s magukat *árváknak* (orfániták) nevezték.
- calixtinok* — kalixtinusok, kelyhesek: a husziták mérsékeltebb ágazata
- 10 *Hauszndl* — Fessler szerint „a felső-pfalzi és bajor határ mentén, Thauss-nál” (4. k. 452–53.). Ő beszél a kaszák helyett a „vasvégű cséphadarókról” (454.).
- 13 *a baseli zsinat* — 1431. júl. 23-án nyílt meg és 1433. júl. 29-ig tartott
- 27 *Várad* — valószínűleg Nagyvárad
- 191 13 *Nissa* — Niš, város a Déli Morava völgyében, a mai Jugoszláviában. Régi stratégiai fontosságú hely.
- Nikápoly* — Nikápoly–Nikopol, város Bulgáriában, a plevnai területben, a Duna jobb partján
- 192 : 27 *Tvartko* — (helyesen: Tvrtko) Kotromanica (1338–1391) boszniai bán, majd 1377-től 1390-ig Bosznia és Szerbia királya, 1390–91-ben pedig a horvátok királya volt.
- Ostoya* — Ostoya v. Ostoja István (megh. 1418), 1398-tól Bosznia királya
- Brankovics* — Brankovics György (1367–1456) 1427-től Szerbia fejedelme; nagy diplomáciai ügyességről tanúságot tevő hadvezér, a Hunyadi-ház adáz ellensége
- 28 *Wlad, Drakul* — (nyilvánvaló elírás: Vlad mellékneve volt a Dracul 1435-től 1446-ig volt Havasalföld fejedelme
- Hervoya* — bosnyák főúr, a nápolyi párt egyik fő képviselőjeként László királytól a spalatói hercegi címet kapta, ebben Zsigmond is megerősítette. Hercegovina területén valóságos külön országot alkotott. Meghalt 1416-ban. (Vö.: Thuróczy, VI. könyv 14. fejezetével, Fessler, 4. k. 1051–52.)
- Radivoy* — Ostoja István bosnyák király törvénytelen fia, trónkövetelő. A törökök 1463-ban lefejezték.
- 193 : 15 *Péterfia Miklós* — Macedóniai Péter fia, aki 1416-ban vívta harcait I. Mahomad császár (1402–1421) hadai ellen.
- 16 *Ikács* — Bosznia koronás királyai sorában nem szerepel Ikács vagy Ikach nevű; csak egy tartomány ura lehetett
- 18 *Piva folyam* — Montenegróban ered s a Tarával egyesülve a Drinába ömlik.
- 25 *Losonczy István* — 1387-től nádor, szőrényi majd macsói bán
- 26 *Galambóc* — más néven Golubac, Kolumbac: várrom Jugó-

Lap: Sor:

- szláviában a Duna jobb partján. Fontos végvár volt, a török hódítók már 1391-ben elfoglalták.
- 194 10 *szörényi bán*ság — a régi Krassó-Szörény vármegye területe. A szörényi bán
- ság nevét a Traján hídja közelébe eső arx Severinától nyerte (ma: Turnu-Severin néven ismert Romániában).
- 12 *Szendró* — itt nem a Borsod megyei nagyközsége, hanem Vég
- szendrőre utal Jókai. A Duna mellett, a Morava torkolatánál épült régi szerb végvárat Brankovics György átadta Zsigmondnak.
- 19 *Cille*y *Borbála* — (1392–1451) Zsigmond magyar király felesége. Zsigmond 1401-ben eljegyezte már (Borbála 9 éves volt ekkor!). Leánygyermekük, Erzsébet, Albert osztrák herceg felesége lett, utószülött fiuk, László, V. László néven lett magyar király.
- 20 *Cille*y *Ulrik* — (1406–1456) Cillei Frigyes és Frangepán Erzsébet fia; vele kihalt a Cille
- y-ház.
- 26 *Fridrik* — Cille
- y Frigyes (megh. 1434), C. Ulrik atyja
- 195 10 *Titel* — város a jugoszláviai vajdaságban (Vojvodina) a Duna és Tisza egyesülésénél
- 17 *Egy ókori próféta ezzel átkozd meg népét: „Asszonyok és gyermekek uralkodjanak fölötted”* — a pontos idézet: „És adok nékik gyerkőcöket fejedelmekül, és gyermekek uralkodjanak rajtok . . . Népem nyomorgatói gyermekek, és asszonyok uralkodjanak rajta.” (*Ószövetség, Ézsaiás könyve*. 3. rész 5, 13.)
- 196 : 14 *Giskra* — Jan Giskra cseh zsoldosvezér, Zsigmond, Erzsébet és V. László szolgálatában harcolt, Ulászló alatt a Felvidék ura lett, eleinte Mátyás ellen küzdött, majd 1462-ben Mátyás hűségére tért.
- Thalafuz, Akz*amit — Fesslernél: „Erzsébet Csehországból zsoldosokat hívott be, a kelyhes szektához tartozó urakat: Brandesi Giskra Jánost és Györgyöt, Akz
- amitot és Thalafuzt lovagjaikkal; közülük Giskrának átadta az összes bányavárosokat a zólyomi, gömöri, sárosi, abaujvári és zempléni ispánságokkal, Akzamitnak a Zipszerföldet, Thalafuznak Liptót és Trencsént.” (4. k. 540–41.)
- 15 *bányavárosok* — Magyarországon azok a helységek voltak, melyek királyi vagy földesúri kiváltságból bányaművelési jogot nyertek. Így pl. Selme
- cbánya, Körmöcbánya, Nagybánya a királytól, Jászó, Rozsnyó és Telkibánya egyházi és világi főuraktól nyerték kiváltságaikat.

Lap: Sor:

- 26 *Fridrik császár* — III. Frigyes római császár (1415—1493) 1493-ban választották német királlyá (IV. Frigyes néven). Mátyás több hadjáratot vezetett ellene.
- 197 : 5 *battai ütközet* — Batta (Bata) romániai község a régi Krassó-Szörény vármegyében
- 6 *a szultán öcsését, Izsákot* — Szalay: „Izsákbeget, Murad rokonát, ki rögtön Nándorfehérvár előtt termett, Vég-szendrőbe visszazoritja, hírt vevén, hogy Mezet-beg Erdélyre tört; elébe siet.” (3. k. 40.)
- 11 *Lépes György püspökkel* — Szalay: „1442. martius 18-án Gyulafehérvárról Lépes György erdélyi püspökkel a Maros-Szentimre környékén táborozó ozmán sereget felkeresi. Midőn az ellenség roppant számát látja — ott volt a szultán európai öszves lovassága — visszavonult; de a püspök, kit heve elragadott, nem bontakozhatván ki a török sorokból, az Ompoly vizénél lefordult lováról és nyomban lenyakaztatott.” (3. k. 40.)
- Lépes György püspök népnýúzó adópolitikájának nagy szerepe volt az 1437-es parasztfelkelés kiobbantásában.*
- Maros-Szent-Imre* — község a régi Alsó-Fehér vármegyében. Ma: Sântimbru (RSZK).
- 16 *Ompoly* — a Maros 65 km hosszú baloldali mellékfolyója Romániában
- 21 *Borbánd* — község a régi Alsó-Fehér megyében. Ma: Barabant (RSZK).
- Tótfalu* — helyesen: Tótfalud. Alsó-Fehér vármegyei község volt. Ma: Taut (RSZK).
- 199 : 2 *Kisfaludy K. „Kemény Simon” című drámája* — Kisfaludy a drámáját 1820-ban, első írói korszakában írta.
- 12 *Magura hegyek* — a Magura név több hegységet jelöl a Kárpátokban. Ilyenek: Árvai Magura, Liptói Magura, Szepesi Magura
- 13 *volcani szoros* — a Vulkán hegység a Kárpátok déli határláncolatának egyik kisebb tagja Erdélyben, a régi Hunyad vármegyében. Az említett szoros nyilván a Vulkán-hágó, mely a hegység legjelentősebb átjárója.
- 200 : 16 *csalmások* — a csalma patyolatból készült török főveg; csalmás — annak viselője
- 201 : 23 *Kevi* — Keve, az egykori Keve vármegye székhelye. A megye a régi Temes és Torontál területén feküdt.

Lap: Sor:

- 32 *Ujlaky* — Ujlaky Miklós erdélyi vajda és macsói bán, 1445-ben a kormányzótanács tagja lett.
- 202 : 3 *Nisa* — helyesen Niš. L. 238: 4-hez írt jegyzetünket.
5 *thessaliai basa* — Thessalia Görögország keleti partvidékének a neve
8 *Haemus* — a Balkán-hegység ókori neve. Bulgár neve Stara Planina.
- 22 *jaloveci róna* — Jalovec (Jalóc) csehszlovákiai község a régi Liptó vármegyében
- 203 : 3 *Reis-effendi* — az állami kancellária feje, külügyminiszter
11 *Castriota György* — (1403–1468) albán nemzeti hős, török nevén Skander [Alexander] bég
22 *fermán* — a szultán kézjegyével ellátott s a nagyvezír által kibocsátott parancs vagy rendelet
Kroya — helyesen: Kroja, Kruja, törökül Akhiszar. Város Albániában, Tiranától északra.
- 204 : 1 *Karamánogli* — Karamán város Kisásziában (?)
4 *Genua* — Genova. Város, tartomány, a cselekmény idején önálló városállam Olaszországban, Liguriában
7 *Macedonia* — történeti táj a Balkán-félszigeten, az Aliakmon, Vandar, Sztruma és Meszta folyók vidékén
nuntius — a pápa állandó követe a kormányoknál
9 *Caesarini Julián* — (1398–1444) olasz bíbornok, pápai legátus Magyarországon, a török elleni háború megszerzése volt küldetésének elsődrendű célja. A várnai csatában esett el.
- 30 *Szrebernik* — végvár Boszniában
Szendrő, Galambóc, Szrebernik... átadása — Szalay: „Galambóc, Végshendrő, Szrebernik birtokába jó újból a korona. Egyesek talán azért is hajlandók voltak a feltételek elfogadására, mivel ez esetben hetven ezer aranyon fognak a török foglyok kiváltatni.” (3. k. 61–62.)
- 31 *novobrodoi gazdag ezüsbányák* — az ujbrodai ezüsbányák a Száva folyó közelében voltak.
- 205 : 16 *Alberti cardinal* — Szalay: „Alig távoztak el Murad emberei, midőn Francesco Alberti bíbornoktól... hír érkezett.” (3. k. 62.)
28 *Az egyház felbontja... e békekötést* — Szalay: „Julián... a szegedi fegyvernyugvás megszegésében vétséget annál fogva nem akart látni, mivel ezen szerződés szövegét foglalt magában a keresztes háborúra kötelezett király részéről,

Lap: Sor:

- s mint ilyes, ha nem volna már magában érvénytelen, a római szék által érvénytelennek nyilváníthatatik.” (3. k. 63.)
- 206 : 28 *Az oláh vajda . . . figyelmezteté Muráth haderejére* — Szalay: „Drakul oláh vajda . . . figyelmeztette a királyt, hogy parányi serege elégtelen a kitűzött cél eszközlésére.” (3. k. 66–67.)
- 9 *Gallipolis* — Gallipoli (Geliboln) félsziget a Dardanelláktól északra. 1357-ben törökök foglalták el.
- 13 *Sumen* — törökül: Sumla, Sumna — az ugyanilyen nevű bolgár kerület és járás székhelye Várnától 90 km-re
Sumen és Petrec sziklavádrakat ostrommal elfoglaldk — Szalay: „Sunnium és Petrecz, a mai Devina és Dehodin ellenállotak. Magyar s lengyel vitézek egy napi vivás után kiostromolták mindkettejét, ötezer ozmánt leöldöstek.” (3. k. 67.)
- 15 *a genuai hajóhad Muráth hadseregét jó pénzért átszállította a Bosporuson* — Szalaynál: „Murad . . . minden főért, melyet átbocsátanak, egy aranyat ígért a velencei és genuai hajókapitányoknak, s ezek saját gályáikon Muradot és seregét Gallipolin alól az europai partra szállították.” (3. k. 67–68.)
- 25 *Kavárna* — Kavarna, bulgáriai helység a Fekete-tenger partján
- 26 *Galac* — mai nevén Galați. Romániai város.
- 208 : 21 *maga Hunyady mindenütt jelen volt* — Szalay: „Hunyadi maga ott fog lenni, ott fog vezérlni, hol az ütközet hullámai jelenlétét szükséglik” (3. k. 69.).
- 22 *Midőn a király fejére fel akarták tenni az ezüst sisakot* — Szalaynál ez olvasható: „Egy apród Vladisláv fejére készült tenni az ezüst sisakot, de rosszul fogta, mert földre hullott . . . Kezéből talán a vész kapta ki, mely a Bosporusra rohant, s egy pillanatban a magyar birodalom nagy fekete zászlaját Thallóczy vitézeinek kezében és szent Lászlóét a tartalék seregnél — hőn tisztelt, féltett ereklye mindkettő — darabokra szaggatta. Többeket aggodalommal töltött el a tünémeny; eszökbe jutott, hogy nyomban a szegedi végzés hozatala után megindult a föld, s hogy romokat láttak magok körül . . .” (3. k. 69.).
- 30 *Pontusz* — Pontus Euxinus: a Fekete tenger latin neve
- 211 : 20 *egy lobogóra feltűzték az okiratot* — Szalay: „a szultán verőczzével oltalmazott árok megett állott, előtte egy dárda, s ezen a szegedi békelevél.” (3. k. 69.)
- 214 : 31 *interregnum* — az uralkodói jogok gyakorlásában beálló szünet

Lap: Sor:

- 215 10 *misera plebs contribuens* — a. m. a nyomorult adófizető nép. A kifejezés azonban csak az 1751. évbéli törvénykönyvben szerepel először.
- 21 *Dán oldh fejedelem* — több fejedelem neve volt Dan; itt II. Dan-ról van szó, aki 1420-tól uralkodott. Zsigmond pártfogolta, sokszor harcolt a törökök ellen.
- 23 *Brankovics . . . alattomban tudósítá a szultánt* — Szalay: „Brankovics ez uttal is áruló volt, és Hunyady minden mozgalmairól értesítette Muradot.” (3. k. 102–103.)
- 30 *Pristina* — helyesen Priština. A jugoszláviai Kosovo-Metohija AT fővárosa a Kosovo poljen. A Kosovo polje magyar neve Rigómező. Régóta stratégiai fontosságú város.
- 216 6 *Raska* vagy Sitnitza; folyó, mely Rigómező mellett folyik
- 9 *egy oláh jósnő* Szalay: „Szerb monda szerint a szultánnak három napra volt szüksége, hogy seregét átvihesse, Hunyadi-nak elég volt egy; c jelenségből egy agg dada sirva, riva jóslgatta a magyarok bukását.” (3. k. 104.)
- 218 14 *Az oldhok . . . tömegestül dpártolnak* — Szalay: „E pillanatban elesik Székely János . . . mire az oláhok, élükön Dán, kiket a nagyvezir Chalil Murad kegyelméről biztosított, a törökökhöz seregestől átszáguldnak, s nyomban előbbeni társaik ellen fordulnak.” (3. k. 105.)
- 26 *karadaghi erdő* — Kara-Dagh 3000 m magas hegyvidék az Örmény felvidéken
- 34 *Kladova* — kisközség a régi Arad megye radnai járásában
- 219 : 28 *Német-Újhely* — Bécsújhely (Wiener Neustadt) régi magyar neve.
- 220 : 2 *Erzsébetet, rongyos öltözetben* — Szalay: „Nézzétek . . . Albert gyermekei mily gyámat nyertek Fridrikben. Van-e, nem mondon polgárleány, de van-e szolgáló Bécsben, ki ily rongyos öltözetben menne a piacra.” (3. k. 121.)
- 13 *iparkodott kora gerjedelmekre szoktatni* — Cillei módszeréről részletesen ír Szalay. (3. k. 140.)
- 28 *Beszterce* — a régi Beszterce-Naszód megye székhelye, melynek Hunyadi 1453-ban lett örökös grófja. Ma: Bistrița (RSZK).
- 221 2 *II. Mohammed* — (1430–1481) 1451-től szultán
- 6 *Konstantin* — Konstantinos Palaiologos 1448-ban került a trónra, s 1453-ban, Konstantinápoly védelmekor halt meg.
- 16 *tizenkét arasznyi* — kb. 2,5 m. Valótlannak tűnő adat.

Lap: Sot:

- 17 *husz stádiumnyi* — 3694,4 m. A stadium az ókorban útmérték volt, a görögöknél 600 láb, azaz 184,72 méter.
- 223 3 *Sophia templom* — Az Aja Szófia, az Isteni Bölcsesség temploma Konstantinápolyban, más néven Hagia Sophia. A bizánci építőművészet legnagyobb remeke.
- 18 *Anatolia* — törökül Anadoli, Kisázsia régi, görögös neve
- 27 *Galata* — Istambul (Törökország) kereskedőnegyede a Boszporusz partján. Kikötője jelentős forgalmat bonyolít le.
- 228 : 30 *egész orgyilkos csordája kétezer magyar lovastól van körülvéve* — Szalay: „Hunyadinak egy szavára ezer fegyveres... a gróftot körülfogta. Gyalázatos! — dörge a magyar — te engem aluton, orozva akartál meggyilkolni, most kezemben tartalak.” (3. k. 139.)
- 229 cím: *Nándor-Fejérvár* — a mai Belgrád
- 230 16 *Szilágyi Mihály* — (megh. 1460.) Magyarország kormányzója, Hunyadi János sógora és Mátyás király nagybátyja. Török fogságban halt meg.
- 26 *Karom* — Fessler írja: „Mohammed, ahelyett, hogy Belgrádot ostromolja, átkelhetett volna a Dunán, Budáig semmiféle ellenállást sem talált volna, és még a következő napnyugta előtt Magyarország ura és királya lehetett volna. De az ő merész elhatározását megakadályozta Hunyadi János, aki kipróbált harcosokból álló kis csapatával Karomnál táborozott és figyelte az ellenség tevékenységét. Ez volt a hős életének legnagyobb pillanata; ő az egyetlen ember, aki minden vállalkozáshoz túl erőtlén volt, mégis rettegett nevének varázserejével mint rémkép állt ellent a hatalmas ellenségnek...” (4. k. 830—31.)
- 231 1 *Zimony* — mai nevén Zemun, Belgrád peremvárosa
- 3 *Zalánkemény* — más néven: Slankamen, Szalánkemen, Zalánkemen. Község a régi Szerém vármegye ó-pazovai járásában. rA Rittium (helyesen: Ritium) nevet a rómaiak alatt viselte.
- 8 *huszonkét oppant dgyú* — Szalay: „Száz hatvan ezer embere körülfogta a várost, s ágyui, számra háromszázan, köztök huszonkettő, melynek hosszúsága huszonhét lábnyi volt, s melyet csak imént Krusócznál öntettek, vár és város ellen irányoztattak... Szegedig hallatszott el az ostrom dörgése.” (3. k. 146.)
- 19 *Kapisztrán barát* — Kapisztrán (Szent) János (1386—1456) Perugia kormányzójából lett ferencendi szerzetes, aki

Lap: Sor:

- 1455-ben Magyarországon keresztes hadjáratot hirdetett a török ellen. Nándorfehérvár védelme után pestis ragadta el.
- 28 *péteváradai kikötő* — Pétevárad (Petrovaradin) régi erősség a Szerémségben Újvidék alatt a Duna jobb partján
- 235 : 6 *három sáncot foglal el* — Szalay: „Három ezren lehettek, kik most a vivók ágyuira vetették magokat, s oly nagy volt vallásos lelkesedésök, ... hogy a csekély magyar erő három ágyutelepet foglalt el.” (3. k. 149.)
- 237 : 12 *Futak* — (helyesen: Futtak). Itt Új-Futtakról van szó, mely a régi Bács-Bodrog megye nagyközsége volt. Ma: Novi-Futtak (Jugoszlávia)
- 238 : 1 *két gömböt fogok ... küldeni* — Szalay: „Cillei Ulrik ... gróf ipának játéku két golyót ígér, — a Hunyadiak fejét érti — mihelyest Nándorfehérvárra fogott érkezni.” (3. k. 165.)
- 9 *az utánok sompolygó idegen népek előtt felhuzatta a hidakat* — Szalay: „Hunyadi László őt a várkapunál fogadta, s vele és utána körülbelül száz személyt bocsátott be, mire a hidat felvonatni, a kaput bezáratni parancsolá. A zsoldosok s a többi német és cseh fegyveresek künn maradtak.” (3. k. 157.)
- 239 : 14 *carniol gyűrű* — minden bizonnyal a karneol nevű hűsszínű féldrágakövel díszített gyűrűre gondol Jókai.
- 241 : 13 *Gara nádor* — Gara László (megh. 1460). Először macsói bán, 1447-től 1458-ig nádor volt. Mátyás ellen fordult (mint a Hunyadi-ház régi ellensége), de kibékültek, s 1459-ben visszakapta tőle nádori méltóságát.
- 242 : 17 *Bánfi Pál* — (megh. 1475.) lovászmester, a Hunyadi-ház ellensége
- 34 *A többi foglyok egy zivataros éjszakán* — ezt írja meg Arany János *V. László c. balladájában* (1853.)
- 243 : 20 *Podiebrád* — (Podjebrad) György (1420–1471) 1458-tól cseh király
- 244 : 21 *siculusok* — más néven siculik, ókori nép, mely a ligurok rokonaként Közép- és Dél-Itáliában lakott, majd az osztrók nyomása elől előbb sicanok, majd siculi néven rajzottak át Szicíliába, mely róluk kapta a nevét. Később siculi néven a székelyeket emlegették, s ez sok romantikus etimologizálásra és helytelen östörténeti következtetésre adott alapot.
- 24 *Kircher Athanasz* — (1601–1680) német tudós jezsuita, a Collegio Romano tanára
- 25 *Ortelius Ábrahám* — németalföldi geográfus (1527–1598).

Lap: Sor:

- Legjelentősebb műve a *Theatrum orbis terrarum*. Egyes lapjai Magyarországot és a határos területeket is bemutatták.
- 27 *Saxonia* — Szászország latin neve
Hannmelia — Hameln: város és városi kerület Németországban, Hannover tartományban, a Weser mellett. Ehhez a városhoz fűződik a hamelni patkányfogó mondája, hozzátéve azt is, hogy a varázserejű ember a gyermekekkel Erdélyben tűnt fel. Vö. még Goethe: *Der Rattenfänger* (A patkányfogó) c. balladájával.
- 245 : 32 *Decebal* — 80 és 106 között a dákok királya, akit Trajanus győzött le; ekkor a dák király a kardjába dőlt.
Trajan — (helyesen: Trajanus), Marcus Ulpius, római császár, 98-tól 117-ig uralkodott.
- 33 szereti magát e népsaj dakorománnak nevezni Vö.: Jókai: *Dakorománia megvalósulva*. Budapesti Hírlap 1884. jan. 3.
- 246 4 *Tamerlan* — (tulajdonképpen: Timur Lenk) egy tatár kán fia, aki 1336 táján született, 1380–86 között meghódította Iránt, majd Bagdadot, 1398-ban Itáliát is, s Kína elfoglalására készült, amikor elérte a halál.
- 6 *Tsingán-néptörzs* — a cigánység valóban indiai eredetű
15 *bengali* — a kihalt prakritból, a szanszkrit nyelv népies formájából támadt árja nyelvek egyike. Előindíában (Bengáliában) mintegy 40 millió ember beszéli.
malabari — más néven Malajalam nyelv. A ragozó dravida nyelvek közé tartozó keletindiai nyelv.
- 247 8 *Apafi Mihály* — (1632–1690) 1661-től erdélyi fejedelem
9 *Szamosújvár* — mai nevén Gherla (RSZK), a Martinuzzi-vár közelében alapították a 17. században beköltözött örmények. A várost Jókai is meglátogatta; ennek emlékét őrzi *A Szamos-újvári fegyenctelep* c. írása (Megtörtént regék. NK. 61. k. 326.)
- 248 12 *Mátyást mostan választotta* — Pesti gyermekek utcai éneke 1458-ból címen tartja számon irodalomtudományunk. A vers Székely István 1559-ben megjelent *Chronika*-jában maradt fenn. Legújabb kutatásaink azonban a vers keletkezési idejét mintegy száz évvel későbbre teszik, és nem kantilénának, éneknek, hanem szövegversnek tekintik. Részletesen foglalkozik e kérdéssel Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei* c. művében (Bp. 1962. 307–14.).
- 32 *az átfázott hadsereg nem állhatva tovább a várakozást* — Szalay: „Ekkor a fegyveres erő . . . beleunván a dermedt hidegbe

Lap: Sor:

- s a hosszas időzésbe, Hunyadi Mátyást éltette mint királyt. A két város népe lelkesedéssel visszhangozá a kedves nevet . . . az örömjaj a még mindig tanácskozó tisztes gyülekezetre is elragadt; a nép, a nemzet által választott királyt a rendek is elvállalták." (3. k. 177.)
- 249 : 12 *Strassnic* — helyesen: Strassnitz (Stražnice), város a Morva folyó bal partján
- 250 6 *Világosvár* — helyesen: Világos, a régi Arad vármegye járási székhelye. Ma: Siria (RSZK.).
- 18 *conventiculom* — kisebb, különösen vallásos jellegű titkos összejövetel; itt: titkos összeesküvés
- 251 : 5 *Pinkafeld* — régen Vas megyei község (Pinkafő), a természeti szépségben gazdag Pinka völgyében. Most Ausztria területén fekszik.
- 252 : 24 *Derencs* — helyesen: Derencsény. Gömör vármegyei község, melynek lovagvárárt 1451-ben Hunyadi János, 1459-ben Mátyás foglalta el. Ma: Drienčany (Csehszlovákia).
- 253 7 *Vadna* — község Borsod vármegyében
- 8 *Galgóc* — Nyitra vármegyei község, ma: Hlohovec (Csehszlovákia)
- 9 *Szécs* — község a régi Nyitra vármegyében
- 15 *Miszla* — nagyközség Tolna vármegye simontornyai járásában
- 16 *Gálszécs* — Zemplén vármegyei község. Ma: Sečova (Csehszlovákia).
- 18 *boczkói sík* — Bocskó (Bocicau) község a régi Szatmár megyében
- 19 *Axamith hatszázad magával agyonveretett* — Szalay: „Akszamit és Thalafuz hadaival összecsaptak, amazt hat század magával megölték, emezt megszalasztották. Magyar Balás pórai üzőbe vették a futamodókat, s ha Thalafuzt és néhány lovasait kifogjuk, mindnyáját leöldösték.” (3. k. 181.)
- 24 *breznikai vár* — Breznica jelentős község a régi Varasd vármegyében
- Sáros — Sáros vára Eperjeshez közel állott Sáros vármegyében
- 254 : 19 *Podmaniczkyban felébredt a hazafiúi érzet* — Szalay: „A cseh rablócsapatok . . . most Nagyszombatot is beveszik, ha Podmaniczky Balás — addig míg Magyarországon kívül raboltak, szövetséges társuk, nem siet a város oltalmára.” (3. k. 226.)

Lap: Sor:

- 21 *Nagyszombat* — Pozsony megyei város, ma: Trnava (Csehszlovákia).
- 32 *Kosztolánvár* — Nagy-Kosztoly kisközség a régi Nyitra vármegye pöstyéni járásában. Valóban egyik fészke volt Dzvela zsebrák vezérnek. Ma Csehszlovákia.
- 258 14 *Vlad vajda már hat év óta* — „Um diese Zeit hatte in der Walachey Woiwod Wlad der IV . . . Tzepesch (Henker) zugenannt, schon in das sechste Jahr unter Walachen, Ungarn und Osmanen ungestraft gewüthet“. Magyarul: Ebben az időben Oláhországban IV. Vlad vajda . . . , akit Cepesnek (hóhérnak) neveztek, már a hatodik éve tombolt büntetlenül az oláhok, magyarok és törökök fölött. (Fessler, 5. k. 89.) Szalay szerint az oláhok „Csepelpusnak”, a törökök pedig kasziklü vadának (karóvajdának) nevezték (i. m. 3. k. 203.) De Jókai a török gúnynévről nem is vesz tudomást, az oláh nevet pedig Fessler szerint írja.
- 20 *az ebédet is oda vitette* — „Rabló beütései során a Barcaságban sok szászat karóba huzatott, és a karók között, a szerencsétlenek jajgatása mellett fogyasztotta reggelijét” — mondja Fessler, Engelre hivatkozva (5. k. 89.) Jókai a hivatkozást is innen vette át!
- 26 *Chamucz basa* — Fesslernél is szerepel (5. k. 90.)
- 259 : 5 *Radul* — IV. Vlád öccse (megh. 1477.) 1462-ben lett oláh vajda.
- 7 *Thorda* — Torda, város Erdélyben az Aranyos folyó partján. Ma: Turda (RSZK).
- 8 *törösvári szoros* — Törösvár Fogaras megyei község. Ma: Bran-Poartă (RSZK). A törösvári szoros torkolatánál már 1377-ben vár épült.
- 27 *És akkor előálltak sorba a bojárok* — a bojárok vádjait Jókai Fesslernél találta meg, s a vádpontok „dramatizálása” során szó szerint át is vette a leírást. Fessler ui. — Engelre hivatkozva — ezt írja: „Um sich die Herrschaft zu sichern, liess er eine grosse Anzahl Bojaren mit ihren Frauen und Kindern zusammentreiben und ermordern. 400 Ungern und Siebenbürger, welche in der Walachey Verkehr und Handel trieben, wurden in eine Scheune gesperrt und verbrannt. Bey räuberischem Einfalle in das Burzenland liess er eine Menge Sachsen spiessen, und verzehrte unter ihrem Jammer zwischen den Pfählen sein Morgenbrod. Im Jahre 1460 24. August verheerte er die Herrschaft Omlas im Fogaraser

Lap: Sor:

- Gebiethe; die Einwohner wurden theils gespiesst, theils gefangen weggeführt" (Fessler, 5. k. 89.) Magyarul: „Hogy uralmát biztosítsa, összegyűjtetett nagyszámú bojársgot és azokat feleségeikkel és gyermekeikkel együtt megölette. 400 magyart és székelyt, akik Oláhországban szállítottak vagy kereskedtek, egy pajtába záratott és megégetett. Rabló beütései során a Barcaságban sok szászt karóba húzatott, és a karók között, a szerencsétlenek jajgatása mellett fogyasztotta reggelijét. 1460. augusztus 24-én feldúlta az omlasi uradalmat a fogarasi kerületben a lakosokat részben karóba húzatta, részben rabságba hajtotta”.
- 34 Fogaras — megye és város neve Erdélyben. Ma: Făgăras (RSZK).
- 261 16 *Ha Magyarország csak saját érdekeiért harcolna* — Szalaynál: „A fejedelmek csalódnak, ha úgy vélelkszenek, hogy a magyar nemzet csak saját magáért nem az öszves keresztény-ségért fogott fegyvert: az ország határszéleinek biztosítását szerződés által rég lehetett volna megvásárlani” (3. k. 211.)
- 262 12 *Szebernik* — l. előbb (253 : 16) Szrebernik
- 13 *Zvornik* — más néven Iszvornik, város és püspöki székhely Dolnja-Tuzla bosnyák kerületben, a Drina bal partján
- 29 *szebeni királybíró* — Szeben Erdély déli részén fekvő vár-megye. A királybírói tisztséget még I. László vezette be, azzal a céllal, hogy a nép panaszos ügyeivel a király helyett a királybíróhoz fordulhasson.
- 263 3 *István vajda* — (1435–1504) 1457-től Moldva fejedelme, aki a Magyarország, Lengyelország és a török birodalom között fekvő orszagát virágzóvá tette.
- 264 : 7 *Laa* — helyesen: Laa an der Thaya, város Alsó-Ausztriában, a morva határon
- 26 *Szabács* — szerbiai város és kikötő a Száva partján (Sabác)
- 265 5 *Kázmér lengyel király* — (1458–1484) „Szent” Kázmér, Lengyelország és Litvánia védőszentje volt; 1471-ben választották meg Mátyás ellenfelei magyar királynak, de a trónt nem tudta elfoglalni.
- 8 *Vitéz János* — (1408 körül – 1472) humanista, Hunyadi János rokona s bizalmas híve, Mátyás nevelője, püspök.
- 266 : 10 „*Hic situs est Janus...*” — Jókai nyers fordítása mellé közöljük az idézett sorok műfordítását Kálnoky László tollából:

Lap: Sor:

„Itt nyugszik Janus, kivel ősi Dunánkhoz először
Jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei.
Ezt a dicsőséget, ó, hagyd meg a holtnak, Irigység;
Rosszakarat, kíméld hűlt porait legalább”.

(*Midőn a táborban megbetegedett* (1464). *Janus Pannonius válogatott versei* (Bp., 1953. 113.)

- 20 *Oppeln* — közigazgatási terület Németországban, Sziléziában
- 267 : 17 *Brieg* — járási székhely az Odera balpartján
Breslau — magyarul Boroszló, lengyel nevén Wrocław.
Város az Odera partján.
- 23 *éjjel roppant fényben uszott a város* — Szalay: „October 30-án éjjel örömtüzek égtek a városban, s valamennyi harang megkondult: a nápolyi király követei igenlő választ hoztak Ferdinánd és Beatrix nevében Mátyásnak.” (3. k. 273.).
- 29 *Ferdinánd kirdly* — Ferdinánd (Ferrante) 1458-tól nápolyi király (1423—1494), akinek leányát, Beatrixet 1476-ban vette feleségül Mátyás király.
- 268 14 *Mátyás... egy csónakban* — Szalay: „Mátyás... harmadmagával csónakba vetette magát, s minden oldalról szemügyre vette a várat. Az erősségből küldött golyók halált hoztak egyik társának, de ő nyugton folytatta a szemlét.” (3. k. 277.).
- 269 : cím: *Kenyérmező* — a Maros két partján Alkenyér (ma: Sibot) és Szász város (Orăștie) között fekvő teraszos vidék (RSZK).
- 2 *Alvinc* — község Romániában a régi Alsó-Fehér megyében. Mai neve: Vințul de Jos.
- 3 *Szászváros* — város a Maros vidékén a régi Hunyad megyében. Ma: Orăștie (RSZK).
- 270 : 21 *Sibót* — helyesen: Sibot (Alkenyér). Kisebb település a Maros mentén.
- 273 16 *Bajazid* — (1447—1512), II. Mohamed fia, aki 1481-ben lépett trónra
Dzsem — Bajazid testvére (1459—1494).
- 28 *Kasztemuni* — helyesen: Kasztamuni, török vilajet a Fekete-tenger déli partján
- 29 *Karamania* — más néven Karaman-ili, a XIV. századtól kisázsiai török nagyfejedelemség a Taurusz hegység és a Ciprusi tenger vidékén

Lap: Sor:

- 18 *Brussa* — más néven Brussa, Brusa, Prusa, az azonosnevű törökországi vilajet székhelye Kisásziában, a mysiai Olimposz alján.
- 275 17 *rhodusi comthur* — Rhodosz az olasz égei-tengeri szigetek fő szigete. A johannita lovagrend 1310-ben vette birtokába. A komtur olyan lovagrendi tag, aki a rendtől élethossziglan élvez jövedelmet.
Aubusson lovag — Pierre d'Aubusson (1423—1503) a johannita-rend nagymestere, „az egyház pajzsa”
- 18 *szent János vitézek* — annak a Jeruzsálemi Szent János Lovagrendből alakult katonai lovagrendnek tagjai, amely a 12. században alakult át betegápoló rendből.
- 277 : 28 *Dauphiné* — vidék Franciaországban, a mai Isère, Hautes-Alpes, Drôme és Vaucluse területe
- 33 *Ince pápa* — VIII. Ince pápa 1484-től 1492-ig uralkodott.
- 34 *Borgia Sándor* — VI. Sándor néven 1492-től 1503-ig volt pápa.
- 11 *Selim* — Selim Janz (azaz: vitéz) (1467—1520), miután atyját II. Bajazidot megmérgezte, 1512—1520 között szultán lett. Mekka elfoglalása után felvette a kalifa címet.
- 279 32 *Haimburg* — város Alsó-Ausztriában, Béctől délkeletre a Duna mellett.
- 33 *Bécsújváros* — valószínűleg Bécsújhelyre (Wiener-Neustadt) gondol Jókai
- 280 : 7 *Bruck* — város Alsó-Ausztriában a Lajta partján (Bruck an der Leitha)
- 13 *Klosterneuburg* — város Ausztriában a Duna jobb partján (vö. Bonfini, 280.)
Szent Pölten — Bonfini szerint a város a várkapitány megvesztegetése következtében esett el (i. m. 280.)
- 281 : 31 *Ebersdorf* — osztrák település, mely 1890 óta Bécsbe olvadt, mint annak IX. kerülete. Vele szemben van a napóleoni hadjáratokból ismert Lobau szigete (Aspern). A történetet Fessler is elmondja, Bonfinire hivatkozva (5. k. 403—4.)
- 282* *Bonfin Decad. IV. Lib. VI.* — Bonfini így ír: „Kérték a császárt, küldjön segítséget, Mire ő azt mondta: hadd szenvedjék el ugyanúgy az éhséget a bécsiek is, mint ahogyan őt éhezni kényszerítették, midőn egykor urukat vették várában ostrom alá.” (i. m. 287.)
- 284 cím: *Mátyás népszerűsége, adomák a nép ajkán* — Jókai: *A magyar nép élce szép hegedűszóban* (1857.) c. kötetében

- tizenkét Mátyás-anekdótát közöl, jórészt azokat, amelyekről itt is említés történik. Erről így ír Lengyel Dénes: „Nem véletlenül kezdi Mátyásról szóló anekdotákkal. Az elnyomtatás éveiben (az első kiadás 1856-ban jelent meg!) a független nemzeti király személyének dicsőítése tiltakozás volt. Ebben az időben Arany Hunyadi ballada ciklusa fakad ugyanebből a forrásból” (*Jókai népmeséi és anekdotái. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1964.*) Lengyel Dénes megállapítása természetesen az 1854-ben megjelenő első kötetünk Mátyás fejezeteire is találó. Itt jegyezzük meg, hogy Jókai két novellában is foglalkozik Mátyás alakjával (*Mátyás király fája. 1858. és Mátyás király forrása. 1887.*) valamint a *Mátyás király és a szegény varga* (1880), és a *Mátyás diák és Bente ur* (1882) c. versei is a nagy király emlékét idézik.
- 285 : 23 VIII. Károly — (1470—1498) 1483-tól francia király. Vele halt ki a Valois-ház.
- 286* Galeotti. *De dictis et factis Mathiae* — Galeotto Marzio (1427. táján — 1497) humanista történétíró, Mátyás udvarának jellegzetes alakja, Janus Pannonius jóbarátja. Az idézett mű teljes és pontos címe: *De egregie, sapienter, jocose dictis ac factis regis Matthiae.* (1485, Itália) *Mátyás király taldó, bölcs, tréfs mondásairól és cselekedeteiről.*
- 287 : 5 „Nevetlen falu” — Fessler a Zápolya-családról írja, hogy az Ugocsából származik „*Dedkfalva* nevű községből, melyet ma *Nevetlen-falunak* hívnak. Már az ősapjuk, *dedkfalvi Dedk Balázs* hírhedtté vált Zsigmond király uralkodásának negyven éve alatt erőszakosságai révén...” (5. k. 519—20.).
- 10 a *Dnieszter és Bug között* — Fesslernél ugyanígy (5. k. 548—49.)
- 14 az *elszakadt ősök visszatértek hegyeik közé* — ezeket az ősoket találja fel Tatrangi Dávid repülőgépe segítségével. Fel is kiált Dávid: „Itt a keresett ősmagyar nemzet!” (*Jövő század regénye* Kin-Tseu c. fejezetében.)
- 288 : 18 *Chronica Hungarorum* — mivel tudjuk, hogy a legelső nyomtatott könyvünkről van szó, nem téveszthető össze Thuróczy János: *Chronica Hungarorum* (Brünn, 1488., Augsburg, 1488.) c. művével. Itt Jókai arra a 67 levélre terjedő *Chronica Hungarorum*ra utal, mely *Chronica Budense* (*Budai Krónika*) címen ismeretes és 1473-ban került ki Hess András kérésézetű budai nyomdájából. Hest a régi források szerint Geréb László prépost hívta Magyarországra. A legújabb kutatás

Lap: Sor:

- az említett prépostot Kárai Lászlónak nevezi. (Vö.: *A magyar irodalom története*. I. k. Bp. 1964. 215.)
- 288* *Brassicanus et Pflugk*. — I. Keletkezése, forrásai c. fejezetünket!
24 *anconai* — Ancona olasz tartomány Közép-Olaszországban, az Adriai tenger partján
- 289 : cím: *Mátyás utdn* — ezt a korszakot eleveníti fel Jókai *A fekete sereg* c. novellájában is. (Vö. Igazmondó, 1868., valamint NK. 49. k. 316.)
6 *Corvinus János* — Mátyás természetes fia (1473—1504)
23 *Miksa, római király* — III. Frigyes fia (1459—1477), aki házassági politikájával a Habsburg-ház nagyhatalmát megalapozta.
- 24 *János Albert* — (1459—1501) 1492-től lengyel király
289* „*Csehek Magyarországon*” — Jósika egyik legjobb regénye. A címe pontosan: *A csehek Magyarországon* s 1839-ben jelent meg Pesten.
- 290 : 25 *Sárvíz* — a Duna jobboldali mellékvíze, a dunántúli Sárrét lefolyása, Veszprém, Fehér és Tolna megye területén folyik keresztül
- 290* *Szigligeti „Mátyás fia”* — a drámát 1847. május 15-én mutatták be „A szabadságra, függetlenségre áhító nép szívesen hallgatta a jogegyenlőséget hirdető Corvin János szavait” — írja Osváth. A műnek kitűnő tragikái alapeszméje van, de a gyors és felületes szerkesztés miatt elsikkad. (Vö.: Osváth: *Szigligeti*. 44—45.) A dráma bemutatása után napvilágot látott kritikák nevetséges alaptalanságáról humorosan ír Jókai *Kakas Márton válogatott levelei* 10. részében, melynek címe *Mátyás fia*. (*Életemből*, 2. k. 405. NK. 97. k.)
- 291 : Cím: *Dobzse László* — azonos címet ad Jókai a *Fráter György* c. regény 5. fejezetének (1. k. 80.)
- 293 : 30 *consistorium* — egyháztanács, a bíbornokok tanácsa a pápa elnöklésével
- 294 : 3 *Ischia* — 10 km hosszú, termékeny, enyhe éghajlatú sziget Olaszországban, a Nápolyi öböl bejáratánál
- 295 1 *Bakács Tamás* — (1442—1521) bíboros, esztergomi érsek, humanista. Neve helyesen: Bakócz.
9 *szent Zsigmond temploma* — híres budai templom (Vártemplom). Szerepeltetése azonban anakronizmus, mivel a templom csak a XVIII. század derekán épült.
- 298 5 *Budán törvényt láttak* — Szalay: „A főbkek közül öt karóra

Lap: Sor:

- huzatott, nyolcz lefejeztetett; a többiek felhasított orral, lemetélt fülekkel haza bocsátattak.” (3. k. 484–85.).
- 9 *Marmaros* — Máramaros néven a Máramarosi-medencében (ma: Basinul Moramureşului) helyezkedett el a régi Magyarország egyik legnagyobb vármegyéje. Határai a Máramarosi-havasok (Munţii Maramureşului), a Radnai havasok (Munţii Rodnei), a Lápos (M. Lapoşului) és az Avas (M. Oaşului). A terület ma részben Kárpát-Ukrajnához (Szovjetunió), részben Romániához tartozik.
- 12 *a cardinalis pedig mit tehetett egyebet* — bizonyára Taurinusra céloz Jókai, akit Fessler egy helyen „der Cardinal-Legat”-nak nevez (5. k. 905.). Taurinus (Stieröxel) István humanista költő (1480–1519) költészetének maradandó értéke az 1514-es parasztháború történetét megörökítő *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum* (Bécs, 1519.) latin nyelvű eposza.
- 34 *Báthory megsebesítve esik le lováról* — „...Báthory, súlyosan megsebesülve, lezuhan lováról. Körülötte elesnek a legbátrabbak; a püspök azt parancsolja, hogy a megmaradtak vonuljanak vissza a várba. Dózsa benyomul a városba, a polgárokat és a templomokat kifosztja, az urakat és a papokat megöli.” (Fessler, 5. k. 907.).
- 299 6 *egy csatából elszabadult lóra talált* — „A Maros jobb partján egy magányosan legelésző lóra talált, ráül, hogy elérje vele a tulsó partot; így érkezett meg szerencsésen Temesvárbá; de a püspökre szomorú sors várt: ... néhány bizalmasával éjszaka egy sajkán a Maroson felfelé evezett, hogy az aradi hegyekbe meneküljön, de egy kalandozó csapat feltartóztatta, Dózsa elé vezette, akinek parancsára — gyalázatos gúnyolásként — teljes püspöki öltözetben végezték ki rettenetes kínok között.” (Fessler, 5. k. 907–908.).
- 24 *Béga* — folyó Romániában, mely a Ruzska-havason ered és jugoszláv területen, Titelnél ömlik a Tiszába.
- 34 *bortól hevülten* — „Erhitzt vom Weine” — írja Fessler, s a döntő ütközetről is részletesen beszámol (5. k. 912–13.).
- 300 : 14 *Petrovics Péter átnyalábolja* — Fesslernél: 5. k. 914.
- 18 *csak azt kérte Zápolyától* — „Nem kérek tőled kegyelmet a magam számára ... csak enyhébb eljárást a testvéremmel szemben, ... akit én kényszerítettem arra, hogy keresztet és fegyvert viseljen.” (Fessler, 5. k. 914.)
- 301 3 *„Úgy látom, hogy nem harcosokat neveltem ...”* — „... ist es doch als hätte ich mir nicht Krieger, sondern Hunde auf-

Lap: Sor:

erzogen” — idézi Dózsa szavait Fessler (5. k. 915–16.). — Hasonló hősnök mutatja az izzó trónon ülő Dózsát Jókai drámájában is. Bornemisza itt azt mondja Szapolyinak:

„Erős és bátor szívvel halt meg. Ő reá
Szállott a láng, te rád a füst a tűzből.”

(*Színművek*, I. k. 228.)

Jókai *Dózsa György* c. drámáját 1857. nov. 3-án mutatták be, nagy sikerrel. Ez a mű váltotta ki Gyulai első nagy támadását Jókai ellen.

- 301 18 *Varnó vára* — Szalay nem említi az ostromot, Istvánfinál a „Belgrád és Szendrő között fekvő Sophia vára” szerepel (i. m. I. k. 97.). Fessler pedig a Sarno elleni veszített rohamról számol be, Bali béget is emlegetve (5. k. 929–30.), csakúgy, mint Szerémi György idézett munkájában. (*Epistola de perditione Regni Hungarorum* — magyarul: *Levél a magyarok országnak romlásáról*. Megjelent Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum I. Pest, 1857.)
- 302 34 *Magyarország 1514-ben* — Eötvös nagy realista történelmi regényét 1847-ben írta.
cím: *Második Lajos* — alakját részletesen rajzolja Jókai a *Fráter György* c. regényében.
- 25 *Szerencsés Imre* — központi szereplője Jókai *A zsidó fiú* c. drámájának (*Színművek*. I. k. 1–54.), a *Fortunatus Imre* c. novellának (*Hangok a vihar után* 112–68. NK. 21. k.) Feltűnik a *Fráter György* c. regényben is.
- 12 *Szolimán* — El Kanuni (a. m. „a Nagy”) előnevet kiérdemlő szultán (1495–1566) 1520-tól volt a törökök ura.
- 21 *A követ halastóba fojtatását ugyan a későbbi történetbuvárok erősen kétségbevonják* — az esetről csak Istvánfi ír: „A követ a tatai tóba öletett.” (Vö.: Szalay, 3. k. 519.)
- 305 9 *Fuggerek* — az Augsburg melletti Grabenből származó, a XV. és XVI. században szereplő nagykereskedő- és bankár-család megalapítója Fugger János, 1409-ben halt meg.
- 14 *praelatus* — magasabb egyházi méltóság a katolikus egyházban
- 15 *bácsi, rákosi és hatvani országgyűlések* — Bács: község a régi Bács-Bodrog megyében. Mai neve Bač (Jugoszlávia). — Rákos: a hasonló nevű patak mellett, a régi Pest határában volt a Rákos mezeje. Jókai nyilván erre gondol: 1286 és 1540 között rendszeren itt tartották az országgyűléseket.
- 306 : 12 *Szent-János napja* — június 24.
- 307 : 24 *ilyen katondkat készíltnek* — Szalay: „Csintalan királyi apró-

Lap: Sor:

- dok, kik rokonaikhoz jöttek a Rákosra, felfegyverkezett fabábut hoztak magokkal, melyet a király lengyel nagybátyja öt éves fiának játékul szánt . . . Lássátok . . . ilyes sereggel akarja a király az országot megvédeni.” (3. k. 552.)
- 308 : 10 *Szalkán Gergely* — országprímás; az ország püspökeinek, érsekeinek feje, az egyház első embere az országban
Frangepán Kristóf — (megh. 1527.) horvát—szlavón—dalmát bán, jeles hadvezér
cím: *A hatvani országgyűlés* — Jókai részletes leírását adja a *Fráter György* c. regény Az őrs-országgyűlés c. fejezetében (1. k. 215—29.). Az országgyűlés 1525. júl. 3-án nyílt meg.
- 24 *Tanácskozásra nagyon sok, ellenségverésre nagyon kevés* — a *Fráter György*ben így ír Jókai: „Verbőczy fogadta az emelvénynél a királyt, a ki szorongva tekintett végig a felállított fegyveres tömegben. — Tanácskozásra nagyon sok, ellenségverésre nagyon kevés, monda a király személynökének.” (1. k. 219.)
- 309 5 *Országbíró* — index regni. A nádor után a legnagyobb országos méltóság a feudális Magyarországon.
cím: *A kalandos urak* — (Vö.: *Fráter György* regény A kalandosok c. fejezetével: 1. k. 230—37.)
- 311 : 23 *Szerémség* — A Dráva—Száva közének keleti része
- 312 : 11 *Kelemen pápa* — VII. Kelemen 1523-tól 1534-ig volt pápa.
12 *Henrik angol király* — (1491—1547) VIII. Henrik 1509-ben lépett trónra.
- 32 *Szent-Demeter* — Szentdemeter a régi Maros-Torda vármegye községe. Ma Dumitreai (RSZK).
- 313 2 *Tolna* — jelentős helység Tolna megyében a Duna közelében
cím: *A mohácsi vésznap* — részletes leírását adja Jókai a *Fráter György* c. regény Mohácsnál c. fejezetében (1. k. 237—51.)
- 314 : 20 *Látom, hogy mindenki én velem akarja magát takargatni* — a *Fráter György* c. regényben így beszél a király: „Látom, hogy mindenki az én fejem mögött keresi a saját feje menedékét.” (1. k. 241.)
- 34 *Perényi Ferenc* . . . *végzetes tréfával mondá* — Szalay: „Perényi Ferenc . . . mosolyogva mondá a királynak: Küldje felséged Brodaricsot, ha megél, Romába, kérni a pápát, hogy azon nap, melyen megütközni fogtunk, Pál barát s a huszezer magyar vértanu napjaul irassék a misés könyvbé.” (3. k. 583.) — A motívum a *Fráter György*ben is szerepel csaknem

Lap: Sor:

úgy, ahogy Szalay megfogalmazta. „A fiatal gavalléros püspök” ui. Így beszél a regényben: „Már most küldje el felséged Brodaricsot, ha megél, Rómába, kérje fel a pápát, hogy azt a napot, a melyen megütközünk, Pál barát és a huszezer magyar vértanu ünnepül jegyeztesse fel a misés-könyvbbe.” (1. k. 244.)

Perényi Ferenc — (1500–1526) művelt humanista főpap, már 8 éves korában erdélyi, 14 éves korában aradi püspök lett.

- 315 : 3 *Broderics* — Brodarics István (1490–1539) II. Lajos kancellárja, szerémi püspök
- 17 *szakácsa Gondoss Illés* — „... szakácsa, Gondoss Illés, megkérdezte az induláskor, hogy az ebédet a táborban vagy a faluban készítse el; Lajos erre így felelt: Isten tudja, hol fogunk ma ebédelni?” (Fessler, 6. k. 319.)
- 316 : 21 *Földvár* — Fessler ezt írja: „Szulejmán testőrsége ahelyett, hogy ellenállana, meghátrál, a lovasság Földvár felé fordul tettett rémülettel, Tomory csapata a nyomában.” — (6. k. 323–24.).
- 317 : 10 *Csele* — kis patak Baranya megyében, mely Mohács közelében ömlik a Dunába.
- 15 *Georgius Sirmiensis* — Szerémi György (1490 körül – 1548 után) egyszerű jobbágycsaládból származott, Perényi Ferenc, majd II. Lajos és Szapolyai János udvari káplánja volt. Művét Verancsics Antal erdélyi prépost számára írta. Vö.: 362 : 9-hez írt jegyzetünkkel.
- 318 : 9 *Fráter György* — Jókai egyik legnagyobb történelmi regényét 1892-ben kezdte folytatásokban közölni a Nemzet.
- 13 *Kanisai Dorottya* — Geréb Péterné, majd Perényi Imréné
- 319 : 19 *Maróth* — ma: Pilismarót, a Duna jobb partján, Esztergom és Visegrád között. A forrás Szalay, de ő harmincezer menekültöt említ. (4. k. 5.)
- 26 *a Vértes sziklái* — nyilvánvalóan téved Jókai, mert Marót a Pilis lábánál fekszik. A tévedést az okozhatta, hogy Istvánfi Szolimán magyarországi hadjárata során a Balaton körüli vidék szenvedéseiről szólva ezt mondja: „... más oldalról Esztergom és a Vértes erdő körül hasonló rémületet hordott körül” (1. k. 158.).
- 320 : 2 *Salamon tornya* — a visegrádi vár Duna-parti lakótornyának közismert — bár valószínűen téves történelmi mondán

Lap: Sor:

- alapuló — neve. (Vö.: Dercsényi Dezső: *Visegrád műemlékel.* Bp: 1951. 10—12.)
- 4 *Basaharc* — többször is szerepel Jókainál. „Hasztalan festette nemes vérével Dobozy a Visegrád feletti halmot; maig is «Basaharcnak» nevezi a köznép a hősök sírját; az is a győztes nevét örökíté, nem az elbukottét, pedig amaz ellenség volt.” (*Az utolsó csatár.* NK. 13. k. 132.) S másutt: „A „Basaharc” alatti kétségbeesett védelem, Dobozy és neje hős balladája, a szabadkai szekérsánc ostroma nagyszerű emlékeit örökíték meg a magyar vitézség fellángolásának.” (*Fráter György.* NK. 81. k. 200—201.)
- 9 *Abdi basa* — Abdi nevű budai basáról nem tud a történet-tudomány, de nem is lehetett ekkor még budai basa: az első, Szulejmánt, csak 1541. szept. 2-án nevezte ki a szultán. (Vö.: Gévay Antal: *A’ budai pasdk.* Bécs 1841. 5.)
- 14 *Dobozy Mihály* — forrására nézve l. *Keletkezése, forrásai c.* fejezetünket.
- 323 I *csak egy negyedszázada annak...* — 1875-ben juttatott vissza II. Abdul Hamid szultán 10 darabot a Korvinákból „a magyar egyetemi ifjuságnak”.

TARTALOM

A nemzetbölcső	5
Az új haza . . .	10
Nimródától Attiláig	13
Attila	14
A catalauni tér	20
A Detre-monda	22
A legszebb halál	22
Új rokonok	28
Magyarvár .	30
A testvér-népek	33
Az ősi vallás	34
Útközben a haza felé	36
Árpád	38
Az első csaták	45
Lehel kürtje .	47
Gyászmagyarok	48
Az amazon	49
A szent tűz és a szent víz	51
A testvér-harcok	54
Az első koronázás Magyarországon	59
A Boldogságos Szűz	60
Szemet szemért	62
Fejedelmi párbaj	64
Vatha lázadása	65
Győzelem csata nélkül	67
A korona és kard	70
Békében nagy király .	71
A háromszor koronázott király	72
A királyi remete	79
Szent László	83
László Európa vezére	85
Könyves Kálmán	86

Az aradi vérnep	101
A trónkövetelő . . .	103
Orosz és görög szomszéd	107
Gertrúd	112
A jeruzsálemi hadjárat	114
A tatárfutás .	117
A tatárfutás után .	138
Az elhagyott testvérek	142
Az első Habsburgi szövetséges	145
Kun László	146
Miczbán . . .	148
Az utolsó Árpád	150
Idegen királyok .	151
Trencsényi Csák Mátyus	152
Zách Klára .	154
Nápolyi Endre	158
Nagy Lajos	161
Három tengerpart	166
Két korona egy főn	169
Veszélyes rokonok	170
Nő királyok	173
Király-halál . . .	178
Az első csaták az ozmanokkal	183
Husziták .	186
Cilley Borbála	189
Hunyadi János	190
Skander bég	203
Várna . . .	204
Nemzeti önkormányzat	212
Rigómező	215
Cilley	219
Konstantinápoly eleste	221
Új csaták	226
Hazaárulók .	228
Nándor-Fejérvár	229
Hunyadi László .	237
Néperedetek mondái	243
Mátyás megválasztása	247
Az ifjú király	249
Giskra hadai	251
A zsebrákok .	254
A kormányzó szakácsa	255

Előkészületek a harcra	257
Vlad vajda	258
Mátyás király és a magyar korona	260
Erdélyi zavarok	262
A cseh háború	263
Mátyás és a lengyel király	264
Mátyás és a rabló urak	266
A lengyel hadjárat	267
Kenyérmezei diadal	269
Dszem herceg	272
Mátyás Bécsben	278
A szultán követei	283
Mátyás népszerűsége, adomák a nép ajkán	284
Mátyás halála	285
Mátyás után	289
Dobzse László	291
Mátyás özvegye	292
Dózsa György	294
Második Lajos	302
Szelim fogadása	303
A szabácsi hősök	304
Úr nélküli uralkodás	305
Belgrád eleste	306
A rákosi országgyűlés	307
A hatvani országgyűlés	308
A kalandos urak	309
Az utolsó évek	311
A mohácsi vésznap	313
A szekérvár	318
Jegyzetek	325
Rövidítések	326
Bevezetés	328
Kézirat, kiadások, fordítások	329
Idegen nyelvű kiadások	330
Keletkezése, forrásai	333
Jókai és a történelem	333
A mű helye a Jókai-pályaképben	338
A regény írásos forrásai	340
Jókai és Bocsor	340
Horvát István műveinek és történelemszemléletének hatása Jókaira	343

Gibbon történelemkönyvének anyaga Jókai- nál	346
Az Attila-fejezetek forrásai	348
Szalay László: Magyarország története	353
Fessler: Geschichten der Ungern-je	363
A magyar nemzet története és a krónikák	378
Schneller művének anyaga Jókainál	380
A magyar ősvallásról szóló részek forrása	381
Irodalom	410
Szövegváltozatok	414
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	466

A kiadásért felel
az Akadémiai Kiadó igazgatója

✱

A szerkesztésért felelős:
SOMOGYI BÉLA

Műszaki szerkesztő:
FREUD GÉZÁNÉ

A kötéstervező:
KECSKEMÉTI ANNA
munkája

✱

A kézirat beérkezett: 1968. VI. 12.

Pótlányszám: 6 000

Terjedelem: 27,2 (A/5) ív + 4 oldal melléklet

Ak 600 k 6972

✱

68.65798 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

